

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISK TIDSSKRIFT

12. RÆKKE · BIND V · HÆFTE I

Udgivet af

Den danske historiske Forening

ved dens bestyrelse

under redaktion af

Svend Ellehøj

KØBENHAVN

DEN DANSKE HISTORISKE FORENING

1971

HISTORISK TIDSSKRIFT

Bispetorvet 3, 1167 København K.

Copyright © 1971

by Den danske historiske Forening.

Den danske historiske Forenings bestyrelse består af: Professor, dr. phil. POVL BAGGE, professor, dr. phil. AKSEL E. CHRISTENSEN (formand), professor, dr. theol. TROELS DAHLERUP, professor, dr. phil. SVEND ELLEHØJ (sekretær), bibliotekar, cand. mag. HARALD ILSØE, arkivar, cand. mag. ERIK STIG JØRGENSEN, professor, dr. phil. OLE KARUP PEDERSEN, professor, dr. phil. ERLING LADEWIG PETERSEN og amanuensis, cand. mag. NIELS STEENGAARD (kasserer).

Anmodning om *medlemskab* rettes til foreningens formand eller kasserer. Kontingentet, der omfatter en årgang = 2 hæfter, er for almindelige medlemmer 54 kr., for studenter 36 kr. *Abonnement* på Historisk Tidsskrift (som ikke medfører medlemskab af foreningen) kan tegnes hos alle boghandlere. Pris: 63 kr. (også for studenter). Bidrag til optagelse i tidsskriftet og bøger til anmeldelse bedes sendt til sekretæren.

Af foreningens publikationer er følgende endnu på lager:

- HISTORISK TIDSSKRIFT 4. række I–VI (à 6 kr.), 5. række VI (6 kr.), 6. række IV og VI (à 6 kr.), 7. række I–VI (à 6 kr.), 8. række I–VI (à 9 kr.), 9. række III–VI (à 12 kr.), 10. række III–VI (à 15 kr.), 12. række I–IV (à 50 kr.). Overskydende enkelthæfter kan erhverves til følgende priser: 1.–9. række: 2 kr. pr. hæfte; 10. række: 3 kr. pr. enkelt-hæfte, 5 kr. pr. dobbelthæfte; 11. række: 6 kr. pr. enkelt-hæfte, 10 kr. pr. dobbelthæfte; 12. række I: 10 kr. pr. hæfte, II–IV: 20 kr. pr. enkelt-hæfte, 30 kr. pr. dobbelthæfte.
- ELLEN JØRGENSEN: Historieforskning og Historieskrivning i Danmark indtil Aar 1800. 1931. 3. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- JOH. STEENSTRUP: Nogle Omrids af min Virksomhed som Universitetslærer. Med en Fortegnelse over Joh. Steenstrups litterære Arbejder og en Oversigt over hans Universitetsvirksomhed. 1934. Rosenkilde og Bagger. 2,25 kr.
- A. D. Jørgensens Brev, udg. ved HARALD JØRGENSEN. 1939. Rosenkilde og Bagger. 6,75 kr.
- HENRY BRUUN: Indholdsfortegnelse til Historisk Tidsskrift. 1. række til 10. række IV bind. 1839–1938. 1939. Rosenkilde og Bagger. 4,50 kr.
- ELLEN JØRGENSEN: Historiens Studium i Danmark i det 19. Aarhundrede. 1943. 2. oplag. Fotografisk genoptryk ved Københavns Universitets Fond til Tilvejebringelse af Læremidler. 1964. Gyldendal. 19,70 kr. (Sælges *ikke* af foreningen).
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1943–1947. 1956. Rosenkilde og Bagger. 28,15 kr.
- HENRY BRUUN: Dansk historisk Bibliografi 1913–1942. Bd. I. 1966. Bd. II. 1967. Bd. III. 1968. Bd. IV. 1970. Rosenkilde og Bagger. 50,65 kr. pr. bind. (Sælges *ikke* af foreningen).

Alle priser er incl. moms.

Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede

AF

FRIDLEV SKRUBBELTRANG

TIL de mest påkrævede landbohistoriske opgaver hører utvivlsomt en revision af adskillige hævdundne antagelser m.h.t. landbrugerantal m.v. i det 17. århundredes Danmark. Et i mange henseender fortrinligt oplysende værk som statistikerens Henrik Pedersens »De danske Landbrug 1688« giver desværre et utilstrækkeligt og på væsentlige punkter fejl-orienterende billede af brugs- og bebyggelsesforholdene i 1680erne. Det er mest iøjnefaldende m.h.t. husstatistikken, idet navnlig jordløse huse i stor udstrækning savnes i det tabelværk, som i hovedsagen *var* udarbejdet ved Henrik Pedersens død i 1926.¹ For Sjællands vedkommende søgte jeg allerede i 1940 at bøde på denne mangel, der skyldes, at forarbejderne til 1688-matriklen i de fleste herreder indeholder meget ufuldstændige oplysninger om huse.²

Men hvorledes forholdt det sig med det store flertal af egentlige landbrug, gårdene? Gang på gang har lokalundersøgelser for mig understreget det ønskelige i at få klarlagt forholdet mellem matriklens gårdantal (brug over 1 td. hartkorn i Henrik Pedersens tabeller) og antallet af gårdbrugere, som i hvert fald for Jyllands vedkommende lå betydeligt højere. I sammenhæng hermed burde en række andre landbrugsproblemer behandles, selv om det næppe kunne blive en tilbundsående analyse. Afgørende for mit arbejdes indhold og karakter har det været, at jeg for år tilbage fik lejlighed til at beskæftige mig mere indgående med Henrik Pedersens efterladte landbohistoriske samlinger, der tilligemed tabelværket er hans hovedindsats i dansk landbohistorisk forskning.

¹ Se nærmere herom nedenfor s. 3 f.

² Jfr. Husmand og Inderste, 1940, s. 22.

Forarbejder til »De danske Landbrug 1688«

GÅRDMANDSSØNNEN Henrik Pedersen (født 1862) var fra de yngre år stærkt interesseret i danske landboforhold. Han havde været elev på Viby højskole, havde forberedt sig til skolelærereksamen og virket som journalist ved jyske blade, før han så sent som i 1894 tog studentereksamen. År 1900 blev han cand. polit. og i 1902 ansat i Statistisk Departement, hvis chef, nationaløkonomen V. A. Falbe-Hansen, opmuntrede ham til landbohistoriske studier, specielt landbrugsstatistik. Allerede i sine studenterår havde Henrik Pedersen arbejdet med matrikelsprotokoller fra 1680erne og gjort et forsøg med sin hjemegn, Støvring herred (Randers-egnen), idet han her omsatte 1688-matriklens oplysninger i statistiske tabeller. Det overbeviste ham om, at det på grundlag af forarbejder til Christian V.s matrikel 1688 ville være muligt at konstruere et tabelværk omfattende hele Danmark undtagen Bornholm og Sønderjylland.³

Efter Henrik Pedersens oprindelige plan (ansøgning til Carlsbergfondet i novbr. 1900) skulle tabel I vise landbrugsejendommenes herredsvisse fordeling efter hartkorn, tabel II indeholde oplysninger om vangedeling og sædskifte, altså de forskellige driftssystemers udbredelse i 1680erne, tabel III skulle angå »udsæden«, det årligt besåede areal, og så vidt muligt også det årligt hvilende, »fæled«, og tabel IV illustrere besiddelsesforholdene. Som ejer-rubrikker anførte H. P. kronen, adelen, gejstligheden, borgerlige besiddere og købstæders magistrat, men tænkte sig allerede dengang at udskyde købstadsjorderne til behandling i en anden tabel. Tabel V skulle omfatte ødegårde, Va deres antal og fordeling (størrelse, beskaffenhed, fæstegårdes beliggenhed i forhold til hovedgården), mens Vb skulle vise ødegårdenes fordeling efter besiddelse. Endelig skulle tabel VI belyse hovedgårdsforhold: hartkorn, udsæd, antal marker (vange), sædskifte, samlet areal, besidder. Også det underliggende bøndergods skulle behandles, gårde og huse med deres hartkorn angives og ødegårde anføres særskilt.

I novbr. 1905 havde Henrik Pedersen ændret plan. Han tænkte sig nu 3 publikationer. I skulle være en statistisk-tabellarisk oversigt over danske landejendomme ca. 1685, med alle landsbyer og enestegårde (enkeltgårde) anført og sammentalt sogne- og herredsvis. Landbrugene skulle opdeles i 17 størrelsesgrupper: 1 på over 20 tdr. hartkorn, 15 mellem 0 og 20 tdr. hrtk. (under 1 td.hrtk. regnet for huse) og sidst en rubrik for

³ Jfr. i det følgende Svend Aakjærs »Indledning«, Henrik Pedersens anførte værk, s. 5 ff.

jordløse huse. Ikke blot ejendomsantal, samlet hartkorn og areal, men også omdriften og antal lodsejere i landsbyerne skulle anføres. Tabellen over ødegårde udgik; de skulle behandles særskilt. Derimod indgik den oprindelige tabel VI i tabellen over ejerlav, idet hovedgårdenes navne blev kursiveret. Ved den *byvise* offentliggørelse af materialet ville Henrik Pedersen imødekomme lokalhistorikers ønsker. Også alle enestegårde burde anføres, da man sandsynligvis m.h.t. bebyggelse ville kunne påvise typiske egnsforskelligheder. Under »Omdrift« skulle a betegne alsædsdrift, 1/1 tovangsbrug og 2/1 trevangsbrug med jorden besæt i 2 år og hvilende i 1 år. Sammenholdt med tallene for udsæd ville disse angivelser da formentlig vise, hvor stor en del af det dyrkede areal de forskellige driftssystemer omfattede. – Publikation II skulle bygge på materialet i I og bearbejde dette på væsentlige områder, med tilknytning til vor ældste systematiske statistik over landejendomme. Værket skulle bl.a. behandle jordfællesskabet og bringe et kort til belysning af dets udbredelse samt bebyggelsesmåden (landsbyer og enkeltgårde), mens et andet skulle vise driftssystemernes udbredelse i landets forskellige egne. I publikation III var det hensigten at bearbejde det øvrige materiale i tekst og tabelform. Det måtte især dreje sig om besiddelsesforholdene, om hovedgårdene med deres underliggende jordegods samt om ødegårde. En *herredsvis* opstilling ville her kunne betyde en stor besparelse.

Denne storstilede plan blev kun delvis fulgt. Af »De danske Landbrug 1688« (i det følgende citeret HP 1688) var ved Henrik Pedersens død i februar 1926 tabel I, s. 1–348, færdigtrykt på nær et halvark, og tabellerne II–IV forelå i manuskript. Tabel I indeholder sognetabeller med følgende 8 rubrikker: 1. antal gårde, 2. disses samlede hartkorn (byvis, men enestegårde særskilt), 3. antal huse med jord, 4. disses hartkorn, 5. antal jordløse huse, 6. anden skyldsæt jord med dens hartkorn, 7. ialt tdr. hartkorn for ejerlavet, 8. ialt tdr. land dyrket areal for ejerlavet. Hartkornet er angivet med 2 decimaler, det dyrkede areal med 1 decimal. Sogn for sogn er ejerlavenes tal sammenregnet og sogneresultaterne herredsvis, mens herredernes og birkenes summer er sammentalt for hvert af de daværende amter.⁴ Tabel II, s. 349–53, er et resumé af tabel I med opgørelser for herreder, amter og landsdele. Tabel III, s. 354–60, giver en oversigt over besiddelsesforholdene i amter, landsdele og hele landet, med ejendomme og tdr. hartkorn fordelt på 16 grupper. Endelig viser tabel IV, s. 361–65, ejendommenes størrelse, heraf gårde i 6 grupper: over 20

⁴ I Nordjylland er dog Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter regnet under ét og Dueholm, Ørum og Vestervig amter ligeledes.

tdr. hrtk, 12–20, 8–12, 4–8, 2–4 og 1–2 tdr. h., huse i 3 grupper: $\frac{1}{4}$ –1 td. h., $0\frac{1}{4}$ td. h. og huse uden jord. Hertil kommer en 10. gruppe, »Anden jord« (tyrejord o.l. ved landsbyerne). I tabel III og IV er fordelingen efter ejerlav, sogn og herred opgivet. Sådanne oplysninger må – som allerede Svend Aakjær gjorde opmærksom på (HP 1688, s. 12*) – søges i Henrik Pedersens ekstrakter på Rigsarkivet.

*Henrik Pedersens landbohistoriske Samlinger*⁵ omfatter 5 pakker, hvoraf H4 og H7 indeholder korrekturer, den sidste tillige en del sedler, væsentlig udskrifter af trykte værker om alle sider af vor landbohistorie fra middelalder til nyere tid. Korrekturerne fortæller derimod noget om HP 1688.s tilblivelse. Det første ark 1. korrektur er dateret 27/8 1915, og i ret hurtigt tempo er forfatteren nået gennem 3 à 4 korrekturer på de første 5–6 ark (Sjælland og Fyn), men 1916 sker der en standsning. 1. korrektur på ark 7 (Langelands Nørre hrd. og Lolland-Falster) er afsendt fra forlaget 15. febr. 1916, men 2. korrektur forelå først 27. juni 1921, netop 5 år efter 2. korr. på ark 6. I 1917 kan de sjællandske og fynske amter (HP 1688, s. 1–96) have foreligget i rentryk, men først i juni 1921 fulgte 2. korrektur på ark 7. I august 1921 indledtes 1. korrektur-læsning på ark 8 (de syd-jyske amter), 3. korrektur fremkom 10. oktober s.å., men en 4. korrektur først henved et år senere. Derefter skred arbejdet hurtigere frem. Tabelværkets 11.–21. ark blev læst i 3 à 4 korrekturer fra oktober 1922 til november 1923. I reglen modtog Henrik Pedersen 1. korrektur på et følgende ark, samtidig med at en 2. korrektur tilsendtes ham, men hans personlige anmodning herom (arket påtegnet »H. P.«) forekom regelmæssigt. Ark 22, med de sidste 12 sider af tabel I, blev tilsendt fra Bianco Lunos Bogtrykkeri 6. august 1923, men 2. korrektur først i januar 1924, 3. korr. et halvt år senere, og forfatteren udbad sig ny korrektur.

Disse forhold er omtalt så udførligt, fordi de antagelig må ses i forbindelse med forarbejder, der findes i de 3 pakker H 5, 6 og 8. Den sidste indeholder – foruden manuskript til tabelværket – en hel del oversigter: ejendoms- og ejerfortegnelser, tabeller vedrørende herregårde og bøndergårde, købstæders landbrug, et stort hæfte med tabellarisk anførte oplysninger om hovedgårdes hartkorn, udsæd, driftsmåde, kreaturhold m.m. Af særlig interesse for denne undersøgelse er et hæfte med ituslidt brunt papiromslag påtegnet »Antal Gaarde og Huse 1688«. Hæftet indeholder 50 dobbeltspaltede foliosider (kvadreret papir), og hver af de 100 spalter har følgende rubrikker: Bebyggelsens navn (landsby, herregård, enestegård eller -hus, mølle), antal ejendomme, opdelt i gårde

⁵ Rigsarkivets håndskriftsamling V H (Danmarks indre historie. Landbrug), nr. 4–8.

(med mindst 1 td.hrtk.) og huse med hartkorn (under 1 td.) samt huse uden hartkorn; endvidere rubrikkerne »Antal Brugere« og »Ødegaarde«. Rubrikkerne er åbenbart udfyldt af Henrik Pedersen selv, med lille og fin, undertiden lidt utydelig skrift, og indholdet svarer til »Bosættelsens Navn« samt rubrik 1, 3 og 5 i HP 1688, men hertil kommer så de to sidste rubrikker. Sogneresultaterne er skrevet med sort blæk, herreds- og amtsresultaterne med rødt, ligesom hovedgårde er rødt understreget. Til højre for de to tabel-spalter findes ofte noteret oplysninger om enkelte landbrug eller hele landsbyer; kilderne er navnlig matrikels- og modelbøger fra 1680erne, ældre matrikler og præsteindberetninger 1651 og 1657–58.

To forhold er af særlig interesse. De noget kladdeagtige tabeller må være udarbejdet før 1914. Det beviser navnlig ødegårdsrubrikken, hvis tal i det store og hele stemmer med de antal, der anføres i Henrik Pedersens bekendte afhandling om »Ødegaarde i 1680erne«, ⁶ som er skrevet senest i 1912. Iøjnefaldende er det, at også forkerte sammentællinger i foliohæftet genfindes i ødegårdsafhandlingen. ⁷ H. P. har næppe arbejdet med de nedenfor omtalte hovedlister, hvoraf de første må have foreligget 1914–15, samtidig med at han udnyttede sine tidligere tabeludkast, dertil er uoverensstemmelserne for mange. Interessant er det, at foliohæftet afsluttes med beregninger over, hvad det ifølge optælling vil koste at trykke »det foranstående«. (Problemet var navnlig, om alle enestegårde⁸ skulle »trykkes særskilt«; hvis ikke, kunne der spares 3½ ark eller 438 kr.!). Henrik Pedersen havde altså tænkt sig et tabelværk, hvori hartkorn og dyrket areal ikke blev anført, mens der til gengæld foruden antal gårde og huse (med og uden jord) skulle findes oplysninger om antal brugere i landsbyer og på enkeltgårde, de sidste eventuelt kun som grupper, 1 gruppe for hvert sogn, hvor sådanne gårde fandtes. Hvorfor han har opgivet denne plan, er det næppe muligt at konstatere med sikkerhed, men spørgsmålet vil blive berørt i forbindelse med et efterfølgende forsøg på (i noget revideret skikkelse) at fremlægge hovedindholdet af hans materiale til belysning af brugerantal, specielt i Jylland.

Rubrikken »Antal Brugere« påkalder opmærksomheden allerede ved

⁶ Historisk Tidsskrift 8. rk. IV, tillægshæfte s. 188–205 (»Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den 26. Januar 1913«).

⁷ Den alvorligste fejl angår Kalø amt, hvor der i foliohæftet og nævnte afhandling kun er anført 90 ødegårde. Herredssammentællingen giver 190! De savnede 100 ville bringe den jyske gennemsnitsprocent for øde gårde på højde med øernes, hvis der ikke var andre forhold at iagttage.

⁸ Om enestegårde (enkeltpårter) i 1680erne, se nedenfor s. 17 ff.

sin eksistens, men dernæst ved den ejendommelige måde, hvorpå den er udfyldt. Tager man – som et noget outreret eksempel – sognebyen Vejen i Malt herred, anføres her 10 gårde (HP 1688 har 11) og 2 huse med jord, men i 4. rubrik er indføjet talgrupperne 3–6, 4–12, 2–8 (i hæftet er der *ikke* afstand-givende streger). Det må tydes: 3 gårde med hver 2 brugere, 4 med hver 3 og 2 med 4 hver.⁹ En gård har i almindelighed kun 1, men på forholdsvis mange jyske gårde er der 2, langt sjældnere 3 eller flere brugere. Ret ofte står der da ud for en landsby 1–2, 2–4 eller højere multipla af 2, ikke sjældent 1–3 (især ved adskillige enkeltgårde, der forøvrigt i mange tilfælde optræder som ejendomsgruppe indenfor sognet i omtalte tabel, med vedføjjet »e«). Gårde med kun 1 bruger (som normalt) anføres ikke i bruger-rubrikken. Sammentællingen for Vejen sogn giver 9–26.

»Antal Gaarde og Huse 1688« må imidlertid sammenholdes med de såkaldte *hovedlister* i pakkerne H 5 og 6, der er påtegnet henholdsvis »Hovedliste. Øerne No. 1–25« og »Hovedliste 26–43 Jylland«. Disse numre svarer til tabel III i HP 1688, hvor Læsø Land er udskilt fra nr. 41 (Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter) og derved som nr. 42 fortrænger Dueholm, Ørum og Vestervig amter, der da bliver hovedliste nr. 43. I tabel IV er numrene de samme som i tabel II, der følger placeringen i tabel I (skulle være I!) i det trykte værk, HP 1688. Bortset fra Vendsyssel, Thy og Mors omfatter hver hovedliste kun et enkelt amt.

Hovedlisterne må væsentlig være udarbejdet på grundlag af matrikelbøgerne 1688–91 og modelbøgerne (1682)–88. De anfører i samme rækkefølge som disse alle gårde og huse med jord. Ud for hver gård og hvert hus er noteret det omregnede hartkorn (6 tdr. 2 skp. 2 fdk. bliver således 6,31 tdr.) og det dyrkede areal i tdr. land à 14000 kvadratalen (med 1 decimal). Landsbyer og enkeltgårde, sogne, herreder og amter følger her efter hinanden ganske som i HP 1688, og som hjælpemiddel ved udarbejdelsen af det endelige manuskript (en flad pakke i H 8) er der til højre på folioarket ud for hvert sogn med blæk skrevet de sammenlagte tal for ejendomme, hartkorn og dyrket areal i hver landsby, gårde og huse med jord hver for sig, endvidere »anden jord« og huse uden jord (for så vidt de er anført i matriklen). Også det samlede ejendomsantal i sognet er noteret her, til forskel fra HP 1688, men herreds- og amtsopgørelser findes ikke. Gårdnavne, hartkorns- og arealberegninger for hver enkelt

⁹ Jfr. Søren Alkærsig: Vejen Sogn i Malt Herred. Første Hæfte, 1936, s. 82f., der dog kun nævner 1 gård med 4 brugere, men 5 med hver 3. Det svarer til modelbogens tal. Præstegården har kun 1 bruger.

ejendom med jord er i reglen skrevet med blyant, sogne- og landsbynavne dog med blæk.

På linien ud for hver ejendom er – efter de to talkolonner for hartkorn og dyrket areal – anført ejerbetegnelse, nu og da med den tilføjelse, at ejendommen er »øde«. I den henseende kan hovedlisterne altså sammenholdes med ødegårdskolonnen i den ovenfor omtalte ældre ejendomsfortegnelse, men her synes hovedlisterne mere ufuldstændige; en del gårde er dog utvivlsomt blevet besat siden 1682–83, da landmålingen fandt sted.

Men hvad der er vigtigere: i de jyske hovedlister findes ud for talrige gårde og en del huse med jord noteret et tal, i reglen 2, undertiden 3 og i sjældnere tilfælde 4, yderst sjældent 5 eller 6. En sammenligning med matrikelsbøgerne bekræfter den nærliggende formodning, at det drejer sig om *brugerantal*. Der er meget ofte, men langt fra altid fuld overensstemmelse med tallene i det omtalte foliohæfte.

Det er bemærkelsesværdigt, at hovedlisterne 1–25 (Øernes amter) *ikke* har tilføjede gårdbrugerantal. Det kan næppe skyldes, at gårde med 2 eller flere brugere forekommer langt sjældnere øst for Storebælt. Amtsforskellene er store. I Københavns amt, hvor HP 1688 har 1279 gårde, er der efter modelbogen henvend 10% flere brugere.¹⁰ Forklaringen må snarere søges i, at Henrik Pedersen før opstillingen af hovedlisterne *havde* truffet beslutning om ikke at publicere tabeller med brugerantal og ødegårde. De bevarede korrekturarks datering viser, som nævnt ovenfor s. 4, at han i august 1915 fik tilsendt 1. korrektur fra trykkeriet (ark 1 omfatter de nordsjællandske amter og en del af Roskilde amt). Før jul s.å. var han nået frem til en 4. korrektur på de første sogne-, herreds- og amtstabeller i nøjagtigt den form de beholdt. Helt så hurtigt gik det ikke med de følgende ark, og nogle uregelmæssigheder ved tilrettelæggelsen af de sidste lollandske herreder må have opfordret til en omhyggelig bearbejdelse af det store jyske tabelmateriale (hovedlisterne 26–43), der lå til grund for ark 8–22 (HP 1688, s. 113–348). Andre forhold kan have bevirket en forsinkelse. Henrik Pedersen blev i 1918 lektor i landbopolitik ved Københavns Universitet, og han udarbejdede en række landbohistoriske artikler til »Landbrugets Ordbog«, hvis 1. udgave udkom fra 1919.

Der er næppe tvivl om, at den ovenfor s. 4f. omtalte fortegnelse over ejendomme, gårdbrugere og ødegårde 1682(–83) bygger på samme

¹⁰ Navnlig Tårnby, Ny Amager (Frederiksberg), Hvidovre, Ballerup, Kirke Værløse og Karlebo sogne har betydeligt flere brugere end gårde.

materialesamling som hovedlisterne, der imidlertid viser en mere omhyggelig bearbejdelse. Ikke blot er fejltællinger rettet, men gårdantallet er nøje afstemt efter detailberegningerne, således at kun gårde med mindst 1,00 td. hartkorn indgår i HP 1688, hovedtabellernes rubrik 1. Det bevirker, at denne rubriks sognetal ofte afviger fra »Antal Gaarde og Huse 1688« med 1 gård, sjældnere 2 eller flere. Man kan som sagt undre sig over, at hovedlisterne 1–25 (Øerne) ikke har brugerantal, da der dog i de nordsjællandske amter og enkelte andre egne er et flertal af sogne med lidt flere gårdbrugere end gårde. Henrik Pedersen har vel næppe fundet tid til fuldt at klarlægge de lokale forhold på et punkt, der var uden betydning for opsætningen af tabelværket i den form, han havde valgt. Måske har han ikke interesseret sig meget for de ret beskedne antal »overskydende« brugere, som ifølge de tidlige, lidt løseligt udarbejdede tabeller (i foliohæftet) fandtes på de større danske øer. Men ved overgangen til Sydjylland (ark 8), kan de store gårdbrugerantal her have tilskyndet ham til overalt i Jylland at tilføje brugerantal gård for gård, i tilknytning til hartkorns- og arealberegningen. De viser som nævnt en hel del småafvigelser fra foliohæftets gård- og brugerantal, men stemmer i det store og hele med matriklens angivelser. For et enkelt herred, Kær hrd. i Vendsyssel, anføres dog kun i ét sogn (Ajstrup) flere brugere end gårde. Det stemmer *ikke* med matriklen. Det kunne se ud til, at Henrik Pedersen her havde en medarbejder, der også på anden måde har haft svært ved at klare opgaven.¹¹ Det er næppe sandsynligt, at H. P. ikke skulle have bemærket det lave tal for Kær herreds gårdbrugere, men der *fandtes* jo jyske egne, hvor dobbelt-besatte gårde ifølge matriklen var sjældne eller overhovedet ikke forekom.¹²

Henrik Pedersen og J. A. Fridericia

I STUDENTERÅRENE, om ikke før, må Henrik Pedersen have læst J. A. Fridericias store afhandling »Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17de Aarhundrede« (Hist. Tidsskr. 6. rk. II, s. 469–622), der fremkom i 1890. Den har ganske givet betydet noget for ham i den periode, hvor han lagde planer om udforskningen af agrar-tilstande på landmålingstiden. I Fridericias redaktørperiode skrev

¹¹ Der findes enkelte arbejdsedler bevaret, men det er ikke muligt at gøre rede for medarbejderforhold. Henrik Pedersen har utvivlsomt selv gennemgået hovedberegningerne for landsbyer og enkeltgårde, men næppe taget sig af detaljer, der ikke var relevante ved publikationen af HP 1688.

¹² Se det lille Elbo herred i oversigten nedenfor s. 14.

Henrik Pedersen 1907 i *Historisk Tidsskrift* en afhandling om udsæden og det dyrkede areal på Falster på landmålingstiden; han omtalte her i korthed »materialet vedrørende Matriklen af 1688«. ¹³ Også den bekendte ødegårdsafhandling må være aftalt, mens Fridericia var redaktør (han døde i oktober 1912), og afhandlingen om hovedgårdsdriften tilegnede Henrik Pedersen mindet om J. A. Fridericia (1915).

Ved tilrettelæggelsen af historisk-statistiske tabeller, der skulle belyse jordbrugstilstande i 1680erne, navnlig besiddelsesforholdene, havde Henrik Pedersen kunnet hente inspiration i Fridericias anførte afhandling om jordbrugenes fordeling 20–30 år før landmålingen. M.h.t. ejerforholdene skete der store forskydninger i den følgende periode, og H. P. kunne gennemføre en anden, langt mere finmasket sortering af jordens besiddere opdelt i 16 grupper. ¹⁴ Vel var den gamle danske adel endnu i 1680erne dominerende blandt de adelige jordbesiddere, men den nye adel var sammen med grever og friherrer i rask fremmarch. Endnu mere godsrige end de nyadelige var de borgerlige besiddere – de alene havde ifølge HP 1688 netop 10 gange så mange bøndergårde og 10 gange så meget hartkorn som de jordegne bønder. ¹⁵ I sin afhandling om ødegårdene havde Henrik Pedersen en alt andet end venlig omtale af denne ny, mere kapitalistiske type af storgrundbesiddere, der først og fremmest af »forretningshensyn« investerede i jordegods. Når den fik en pengeforlegen regerings velsignelse hertil, var dette »en finansoperation . . . som social- og agrarpolitisk al tid har ført til skuffelser og til forøget tryk for de jordens dyrkere, de egentlige producenter, som kom i afhængighedsforhold til en sådan rig, mere kapitalistisk type af jordejere«. H. P. fandt det karakteristisk, at ødegårdsprocenten var særlig høj i egne, hvor disse nye grundbesiddere havde overtaget større samlede komplekser af tidligere krongods. ¹⁶

Linier som de citerede kunne være skrevet af Fridericia. Henrik Pedersen delte uden tvivl hans socialpolitiske synspunkter og den sympati for »samfundets store underklasse«, der sporedes i »Adelsvældens sidste Dage« (1894), men som unægtelig var vendt med skarpere brod mod jordens ejere i Fridericias bidrag til »stavnsbåndslitteraturen« 1888, der havde titlen »Den danske Bondestands Undertrykkelse og Frigjørelse« og bl.a. indeholdt en bitter omtale af »den herskende godsejerstands

¹³ Hist. Tidsskr. 8. rk. I, 1907, s. 103f.

¹⁴ Se HP 1688, tabel III, s. 354–60. I HP Saml., pk. H 8 findes et håndskrevet bind med navne på jordbesidderne i 1680erne.

¹⁵ Selvejernes tal var dog noget større end matriklen oplyser.

¹⁶ Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, tillægshft. s. 201.

fuldstændige mangel på agtelse for bondens selvstændige virksomhed, dens hensynsløshed overfor benyttelsen af hans tid og kræfter« (s. 13). Gennem sit voksende kendskab til jordfællesskabets funktioner fik Henrik Pedersen formentlig et friere syn på bøndernes arbejdsliv og trods alt begrænsede afhængighed af godsejerne, navnlig udenfor vornedskabets gamle områder. Men der var andet at lære af professor Fridericia end hans socialpolitiske syn.

To hovedafsnit i afhandlingen om Danmarks landboforhold omhandler bondejordbrugenes antal samt ejendomsfordelingen, og foruden at give statistiske oplysninger søger Fridericia her at bestemme »jordbrug« noget nøjere. Han vil fra sognebeskrivelserne i præsteindberetningerne 1651 og 1657 samt den ældre matrikel »medtage alt hvad der nogenlunde svarer til vore dages bøndergårde og huse med et ikke ganske ubetydeligt jordtillæg«, men indrømmer vanskeligheden ved at skelne mellem de forskellige slags huse. Han tager ved sin optælling af jordbrug ikke hensyn til, om en fæster »tilfældigt« besad flere brug, eller til de hyppigere tilfælde, hvor der sad to eller flere bønder som fæstere på en gård, hvilket var ret almindeligt i visse egne af Jylland.¹⁷ Praktisk talt over hele landet fandtes der »hele« og »halve« gårde, men af landgilden i forskellige egne fremgik det, at »helgårde« kunne have højst forskellig størrelse og værdi. Endog på samme egn kunne overgangen til betegnelser for mindre jordbrug være »i høj grad flydende og vaklende«: tredings-, fjerdings- og ottinggårde var ikke lige store overalt, og det kunne i mange tilfælde være vanskeligt at placere gårdsædegårde, gårdsæder og bol i en bestemt størrelsesgruppe (Fridericia nævner ikke gårdsædehuse, halvbol, bolshuse og »boliger«). F. anfører fra Sjælland en række eksempler på forholdet mellem gårdsæder (også halve), halvgårde, fjerdings- og ottinggårde.¹⁸ Som følge af »denne forvirring i begreberne og betegnelserne« opstiller Fridericia kun to kategorier: gårde og mindre jordbrug, idet han fremhæver, at selv denne fordeling ikke giver nogen bestemt indbyrdes grænse; for Fyn og de mindre øer er samtlige jordbrug angivet under ét.¹⁹

Den samme »forvirring« har Henrik Pedersen kunnet møde i markbøgerne fra 1682–83, hvor der forekommer adskilligt flere betegnelser, end Fridericia omtaler fra perioden 1651–62. Det har utvivlsomt virket skræmmende og har tilskyndet H. P. til kun at se fremefter: vælg 1688-

¹⁷ Hist. Tidsskrift 6. rk. II, s. 487 ff.

¹⁸ Smstds., s. 489 ff.

¹⁹ Smstds., s. 491 f., jfr. bilagene s. 589–609.

matriklens hartkornsangivelse som udgangspunkt og så iøvrigt inddele gårdene (ejendomme på 1 td. hartkorn og derover) i en række størrelsesgrupper, huse med jord i to grupper, med $\frac{1}{4}$ td. hrtk. som skillelinie, utvivlsomt i klar forståelse af, at antallet af huse uden jord i mange egne var ganske ufuldstændigt.²⁰ Dette forhold blev dog aldrig kommenteret af Henrik Pedersen og heller ikke af Svend Aakjær, der forfattede indledningen til HP 1688.

Et andet vigtigt spørgsmål, som interesserede Henrik Pedersen, var *ødegårdene*. Kimen til hans definition af »øde« må søges hos Fridericia i det omtalte afsnit (s. 492 f.). F. fastslog, at antallet af *ubesatte* gårde i hele landet ikke kunne »opredes«, og tilføjede, at øde g. også (ifølge skattemandtalen og tingsvidner) betød »gårde, hvis besidder ikke havde formået at bringe udsæd i sin jord«; han mente dog, at præsteindberetningerne fra Sjælland ved øde gårde forstod ubesatte. Henrik Pedersen gik videre og konstaterede 3 forskellige betydninger af »øde«: 1) gården besat, men ude af drift, 2) g. ubesat, men dog i drift, 3) g. ubesat og ude af drift.²¹ Hertil har jeg, i forbindelse med landbohistoriske øvelser, ment at måtte tilføje en række angivelser vedrørende helt eller delvis øde gårde: »øde og afbrudt«, hvor bygningerne er forsvundet (ofte brændt), besætningen som regel også; »halvt øde«, hvor det kan dreje sig om forskellige forhold: bygningerne delvis ødelagt eller nedfaldne, kun en del af jorden i drift, besætningen stærkt reduceret etc., men havde en gård to brugere, kan »halvt øde« muligvis også betegne, at den ene brugers gårdpart er ubesat og/eller ude af drift. Endvidere kan en »øde« gård have været »for højt skyldet«, med den virkning, at fæsteren ikke var i stand til at svare den fastsatte landgilde (den måtte da nedsættes eller fæsteren forlade gården). Endelig kan en gård være »øde«, fordi *bonden* enten var 1) rømt, 2) død som følge af krigsbegivenheder, 3) for fattig til at svare sine afgifter (»forarmet«, »i armod«), eller han havde 4) *forsiddet* sin fæstegård af andre grunde (dens drift eller hoveriforpligtelser forsømt, besætning og avl delvis bortsolgt; bonden skyldig i kriminelle handlinger), hvorefter han blev sat fra gården og som regel blev husmand.²²

²⁰ Jfr. Axel Linvalds anmeldelse af Henrik Pedersens tabelværk i Hist. Tidsskr. 9. rk. VI, s. 318f., og mine egne iagttagelser i Husmand og Inderste, s. 22 (landet som helhed).

²¹ Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, tillægshft. s. 191.

²² I en (utrykt) afhandling om ødegårdsproblemer i 1660'erne, navnlig på Fyn, har cand. mag. Erik Helmer Pedersen konstateret, at fynske jordebøger fra perioden 1660–1664 omtaler 28,6 % af øens gårdantal som »øde og afbrudt«, godt 1 % som »halvt øde« og knapt 7 % som »forarmet«.

Henrik Pedersens ødegårdsafhandling har været med til at bryde banen for dansk ødegårdsforskning, der ikke mindst for det 17. århundredes vedkommende er en vanskelig og højst kompliceret sag. Desværre bærer hans undersøgelse – som antydnet ovenfor s. 5, note 6 og 7 – i nogen grad præg af at være et arbejde, der skulle afsluttes før en bestemt tidlig dato. Resultatet blev derfor ikke fremlagt i samme gennemarbejdede form som det statistiske stof der indgik i det store tabelværk, men Henrik Pedersens synspunkter har været inspirerende for andre forskere.

Antallet af gårdbrugere i 1680erne, specielt i Jylland

I HP SAML., pk. H 8, findes en oversigt over antal gårde, enkeltgårde («Enliggaarde») samt gårdbrugere i alle landsdele. Materialet i »Antal Gaarde og Huse 1688« er lagt til grund, men ikke korrigeret; der er adskillige fejltællinger, navnlig m.h.t. de »enlige« gårde.²³ Alligevel fremgår det tydeligt af den lidt uordentlige oversigt (snart herreder, snart datidig og snart nyere amtsopdeling!), at bebyggelsesforholdene i det meste af Jylland havde en helt anden karakter end på de større danske øer, hvor det i de allerfleste egne var et særsyn med to, endsige flere brugere på én bondegård.

Da hovedlisterne kun meddeler brugerantal i de jyske amter, er den efterfølgende korte oversigt bygget på »Antal Gaarde og Huse 1688«, men i parentes anføres gårdantal fra HP 1688, svarende til hovedlisternes ejendomsstatistik, der er udarbejdet gård for gård.

	Gårde ialt	Gårde med mere end 1 bruger		Flere brugere end gårde, ialt
Sjælland-Møn	16.194 (16.156)	397 m.	798 brugere	401
Lolland-Falster	4.815 (4.750)	100 –	201 –	101
Fyn-Langeland	8.024 (8.050)	126 –	255 –	129
Jylland	29.040 (29.218)	5.648 –	12.132 –	6.484
Tilsammen	58.073 (58.174)	6.271 m.	13.386 brugere	7.115

Hovedindtrykket er klart og påvirkes ikke af en del små sammentællingsfejl og muligvis flere oversete tilfælde.²⁴ På Sjælland havde knapt

²³ Se afsnittet »Gårdbrugere i landsbyer og på enkeltgårde«, s. 17 ff.

²⁴ Stikprøver især fra sjællandske modelbøger og matrikelbøger viser, som man kunne vente, lidt flere (men ikke væsentligt flere) brugere end anført i »Antal Gaarde og Huse 1688«.

2¹/₂ 0/0 af gårdene 2 brugere, på Lolland-Falster og Fyn drejer det sig om endnu færre. Henrik Pedersens tabeller over ødegårde²⁵ angiver som »øde« henholdsvis 5,6, 6,0 og 3,4 0/0 i de tre landsdele, og selv om disse gårde ikke alle har været ubesat med fæstere, er det overvejende sandsynligt, at det samlede antal gårdbrugere i hvert fald på den sjællandske øgruppe var en del mindre end gårdantallet i HP 1688. I den følgende tid gik udviklingen i samme retning, med langt flere gårdnedlæggelser på Sjælland end i Jylland.²⁶

Jylland viser et andet billede. På halvøen havde øjensynligt ca. en femtedel af de matrikulerede gårde to eller flere brugere. Her er det muligt at kontrollere hovedlisternes tusinder af tilføjede tal for gårdbrugere (jfr. ovenfor s. 7). Matrikelbøgerne viser på dette punkt næsten overalt overensstemmelse (bortset fra Kær herred, hvor hovedlisterne som omtalt svigter). Til orientering meddeles på de følgende sider en jysk herreds- og amtsoversigt, der for gårdantallenes vedkommende svarer til HP 1688, s. 351 ff. (tabel II b), mens brugerantallene har hovedlisterne som kilde, Kær herred dog 1688–matriklen direkte. Derimod er ødegårdstallene formentlig bedst hjemlet i HP Saml., hvor Henrik Pedersen i »Antal Gaarde og Huse 1688« har lagt op til en sammenligning mellem tilstandene 1662 og 1682.

Antallene af gårdbrugere varierede stærkt, endog indenfor samme amt eller herred. Forholdsvis flest gårde med mere end 1 bruger var der i Riberhus amt og det tilgrænsende Øster (Horne) herred, og dernæst i et område, der dækker det senere Viborg amt og naboherreder (Vrads og Gjern) i Skanderborg amt samt det meste af Ålborg amt syd for Limfjorden. Mere end 50 0/0 flere brugere end gårde i matriklen havde et betydeligt antal sogne i Sydvestjylland, nogle hedesogne i Midtjylland samt en del sogne i Himmerland (i midtlandet såvel som en kyststrimmel ved Kattegat) og endelig vel de fleste beboede jyske øer, ikke den største, Mors, men derimod Læsø, Anholt, Fur, Jegindø, Venø, vistnok også Endelave. Langt under gennemsnittet, de 23,4 0/0, lå de fleste sogne i Østjylland fra Randers fjord til Kolding fjord, i Thy og Vester Han herred, samt dele af Mors, af Vendsyssels kystegne og af Ringkøbing amt. Selv om de som »øde« betegnede gårde i flertallet af jyske sogne var fåtallige eller overhovedet ikke eksisterede, må der have været adskillige landsbyer med færre brugere end gårde, og en del øde enkeltgårde løb også den risiko aldrig mere at få beboere.

²⁵ Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, tillægshft. s. 196f.

²⁶ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, 1957, s. 170 ff. (tabellerne 8–11).

Gårde og gårdbrugere i Jylland i 1680erne

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Af Ribe købstad	9	13	4	44,4	
Af Hvidding hrd.....	32	49	17	53,1	1
Lustrup birk.....	56	69	13	23,2	
Gørding hrd.....	245	341	96	39,2	38
Malt hrd.....	197	283	86	43,7	26
Skads hrd.....	455	695	240	52,7	38
Vester hrd.....	515	647	132	25,6	21
<i>Riberhus amt.....</i>	<i>1509</i>	<i>2097</i>	<i>588</i>	<i>39,0</i>	<i>124</i>
Nørvang hrd.....	590	749	159	23,9	42
Tørrild hrd.....	273	333	60	22,0	30
Slavs hrd.....	117	147	30	25,6	13
Elbo hrd.....	182	182	—	—	2
Jerlev hrd.....	149	186	37	24,8	3
Holmans hrd.....	223	238	15	6,1	1
Brusk hrd.....	288	321	33	11,5	3
Andst hrd.....	314	398	84	26,8	9
<i>Koldinghus amt.....</i>	<i>2136</i>	<i>2554</i>	<i>418</i>	<i>19,6</i>	<i>107</i>
Øster hrd.....	207	293	86	41,5	8
Nørre hrd.....	357	458	101	28,3	12
Bølling hrd.....	476	577	101	21,2	22
Hammerum hrd.....	525	651	126	24,0	16
Hjerm hrd.....	484	561	77	15,9	31
<i>Lundenæs amt.....</i>	<i>2049</i>	<i>2540</i>	<i>491</i>	<i>24,0</i>	<i>89</i>
Hind hrd.....	483	581	98	20,3	10
Ulvborg hrd.....	375	437	62	16,5	10
Ginding hrd.....	388	472	84	21,6	6
Vandfuld hrd.....	282	348	66	23,4	11
Skodborg hrd.....	576	678	102	17,7	19
<i>Bøvløng amt.....</i>	<i>2104</i>	<i>2516</i>	<i>412</i>	<i>19,6</i>	<i>56</i>

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Ning hrd.	356	439	83	23,3	15
Hasle hrd.	166	187	21	12,7	2
V. Lisbjerg hrd.	153	171	18	11,8	8
<i>Havreballegård amt.</i>	<i>675</i>	<i>797</i>	<i>122</i>	<i>18,1</i>	<i>25</i>
Hatting hrd.	320	355	35	10,9	13
Bjerge hrd.	554	598	44	8,0	27
Nim hrd.	138	183	45	32,6	1
<i>Stjernholm amt.</i>	<i>1012</i>	<i>1136</i>	<i>124</i>	<i>12,3</i>	<i>41</i>
Sønderhald hrd.	590	662	72	11,2	25
Nørre hrd.	426	498	72	16,9	41
Sønder hrd.	438	477	39	8,9	41
Mols hrd.	339	411	72	21,2	59
Ø. Lisbjerg hrd.	387	434	47	12,2	24
<i>Kalø amt.</i>	<i>2180</i>	<i>2482</i>	<i>302</i>	<i>13,9</i>	<i>190</i>
Vor hrd.	537	638	101	18,8	23
Tyrsting hrd.	198	245	47	23,7	1
Hjelmslev hrd.	116	118	2	1,7	3
Skanderborg birk.	203	242	39	19,2	1
Ry birk.	70	87	17	24,3	
Sabro hrd.	201	234	33	16,4	15
Framlev hrd.	205	242	37	18,0	4
Af Gjern hrd.	108	144	36	33,3	
<i>Skanderborg amt.</i>	<i>1638</i>	<i>1950</i>	<i>312</i>	<i>19,0</i>	<i>47</i>
<i>Åkær amt (Hads hrd.)</i>	<i>506</i>	<i>625</i>	<i>119</i>	<i>23,5</i>	<i>6</i>

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere antal	endgårde %	Ødegårde HP Saml.
Sønderlyng hrd.....	307	379	72	23,4	21
Nørhald hrd.....	252	293	41	16,3	25
Onsild hrd.....	183	262	79	43,2	12
Gjerlev hrd.....	332	408	76	22,9	29
Støvring hrd.....	175	197	22	12,6	24
Galten hrd.....	327	360	33	10,1	12
Hovlbjerg hrd.....	290	360	70	24,1	19
Rougø hrd.....	210	226	16	7,6	6
<i>Dronningborg amt.....</i>	<i>2076</i>	<i>2485</i>	<i>409</i>	<i>19,7</i>	<i>148</i>
<i>Mariager Kloster amt</i>					
(Gislum hrd.).....	350	496	146	41,7	17
Hids hrd.....	162	278	116	71,6	
Vrads hrd.....	258	322	64	24,8	18
Lysegård hrd.....	343	497	154	44,9	5
Af Gjern hrd.....	215	269	54	25,1	12
<i>Silkeborg amt.....</i>	<i>978</i>	<i>1366</i>	<i>388</i>	<i>39,7</i>	<i>35</i>
Nørre hrd.....	297	392	95	32,0	23
Harre hrd.....	318	441	123	38,8	28
Rødning hrd.....	245	330	85	34,7	16
Hindborg hrd.....	273	350	77	28,2	15
<i>Skivehus amt.....</i>	<i>1133</i>	<i>1513</i>	<i>380</i>	<i>33,5</i>	<i>82</i>
Middelsom hrd.....	301	381	80	26,6	4
Fjends hrd.....	401	560	159	39,7	11
Rinds hrd.....	468	642	174	37,2	18
Nørlyng hrd.....	269	371	102	37,9	16
<i>Hald amt.....</i>	<i>1439</i>	<i>1954</i>	<i>515</i>	<i>35,8</i>	<i>49</i>

Område	Gårde HP 1688	Brugere HP Saml.	Flere brugere end gårde Antal	%	Ødegårde HP Saml.
Slet hrd.....	421	545	124	29,5	30
Hornum hrd.....	525	668	143	27,2	20
Fleskum hrd.....	422	510	88	20,9	31
Hellum hrd.....	334	420	86	25,7	41
Hindsted hrd.....	404	656	252	62,4	26
Års hrd.....	330	449	119	36,1	22
<i>Ålborghus amt.....</i>	2436	3248	812	33,3	170
Horns hrd.....	474	549	75	15,8	2
Vennebjerg hrd.....	554	642	88	15,9	10
Børglum hrd.....	816	1017	201	24,7	11
Jerslev hrd.....	812	1053	241	29,7	7
Kær hrd.....	587	635	48	8,2	2
Hvetbo hrd.....	325	398	73	22,5	3
Øster Han hrd.....	555	607	52	9,4	5
Vester Han hrd.....	272	292	20	7,4	3
Læsø Land.....	68	131	63	92,6	
<i>Åstrup, Børglum og Sejlstrup amter.....</i>	4463	5324	861	19,3	43
Hundborg hrd.....	305	340	35	11,5	13
Hillerslev hrd.....	451	503	52	11,5	12
Hassing hrd.....	414	467	53	12,8	18
Refs hrd.....	561	736	175	31,2	46
Mors Sønder hrd.....	430	496	66	15,3	66
Mors Nørre hrd.....	373	434	61	16,4	46
<i>Dueholm, Ørum og Vestervig amter.....</i>	2534	2976	442	17,4	201
<i>Hele Jylland.....</i>	29.218	36.059	6841	23,4	1426

Gårdbrugere i landsbyer og på enkeltgårde

Også i Jylland boede langt de fleste gårdbrugere i landsbyer; de var gennemgående mindre end øst for Storebælt, men der fandtes dog i de fleste egne af halvøen adskillige bondebyer med 20–30 gårde. 1688-matriklen viste imidlertid, at antallet af enkeltgårde (ofte betegnet som

»enestegårde«), altså spredtliggende gårde udenfor landsbyerne, var 5 gange større i Jylland end på øerne. Sognetabellerne i HP 1688 har følgende antal enkeltgårde, hovedgårde iberegnet: Sjælland med Samsø 404, Fyn 392, Lolland-Falster 82 og Jylland 4423. Øerne under ét havde da 878 enkeltgårde, kun 3 % af gårdantallet, og fraregnet 324 hovedgårde endda mindre end 2 %, mens Jylland nåede op på godt 15 %, hvoraf 407 hovedgårde tegnede sig for 1,4 %.

Enkeltgårdene var særlig talrige i tre af de jyske amtsområder: i Bøvling 1006 eller 47,8 % af samtlige gårde i HP 1688, i Lundenæs 668 (32,6 %) og i Åstrup m.fl. amter (Vendsyssel og Hanherrederne) 1099 eller 24,6 %. Da Ginding herred hørte til Bøvling amt, Øster (Horne) hrd. samt Hammerum hrd. til Lundenæs amt, kan det noteres, at i størstedelen af Vestjylland var ca. 40 % af gårdbebyggelsen enkeltgårde. De var overordentlig mange ikke blot i udprægede hedeegne, men også på mere frugtbare strøg med stærkt kuperet terræn i Vest- og Nordjylland. Men i Østjylland syd for Randers fjord var der i de fleste egne kun 2–5 % enkeltgårde, ikke flere end i det meste af Nordsjælland og forholdsvis færre end i det nordfynske Skovby herred eller i Odense herred.²⁷

Var der hyppigere to eller flere brugere på spredtliggende gårde end på landsbygårde i samme egn?

Når dette spørgsmål skal besvares, må man helst se bort fra hovedgårdene, der ofte havde såvel herskabsbolig (hovedbygning) som forpagterbolig, men dog i reglen blev drevet af en enkelt mand. De sjældne tilfælde, hvor flere bønder fæstede en større gård, der i perioder blev drevet af herskabet, kan ikke særskilt beregnes.

Til 973 enkeltgårde beboet af bønder i Bøvling amt svarede 1169 brugere eller 20,1 % flere brugere end gårde (der var 169 gårde med 365 brugere), mens 1092 landsbygårde havde ialt 1314 brugere eller 20,3 % »overskydende« – altså praktisk talt samme forhold. Men i det store vendsysselske amtsområde var der forholdsvis færre brugere af enkeltgårde, hvorimod det i landsbyerne gennemgående var mere almindeligt med 2, sjældent 3 eller 4 brugere på en gård. Man må her være opmærksom på et bebyggelsehistorisk fænomen, som HP 1688 giver mange eksempler på, nemlig spredtliggende enkeltgårdes hyppige deling i to eller flere. Gårdnavne med Store- og Lille-, Øster- og Vester-, Sønder- og

²⁷ Se kort over enkeltgårdenes udbredelse i Svend Aakjær: *Bosættelses- og Bebyggelsesformer i ældre Tid II*, Oslo 1933. Jfr. samme: *Landsby og Enkeltgaard, Fortid og Nutid X*, 1934, s. 211 ff. – Af de øvrige jyske amter havde Dueholm m.fl. amter 229 enkeltgårde, Ålborghus 199, Riberhus 190, Koldinghus 183, Hald 183, Silkeborg 144, Kalø 119 og Dronningborg amt 118.

Nørre-, Over- og Neder- m.fl. er talrige især i Nord- og Vestjylland, men også navne med Midt- og Mellem- dukker op og antyder tredeling af en gård eller et bol. At delingsprocessen kunne fortsætte, bliver man mindet om gennem stednavne som Togårde, Vor sogn i Vendsyssel, der efterhånden blev til 4 brug, og Firgårde i Dover sogn, Hjelmslev herred, som i det 17.–18. årh. havde 6–8 fæstere. Ved hjælp af HP 1688 og Henrik Pedersens omtalte hovedlister kan man undersøge forholdet mellem forskellige gård-kategorier:

- I a. Landsbygårde med 1 bruger pr. gård,
- b. Landsbygårde med 2 eller flere brugere.
- II a. Enkeltgårde med 1 bruger,
- b. Enkeltgårde med 2 eller flere brugere.
- III a. Togårdsbebyggelser med 2 brugere,
- b. Togårdsbebyggelser med mere end 2 brugere.

Indenfor begrænsede områder (herreder, amter) kan man gøre sammenligninger og drage nogenlunde sikre slutninger. Det følgende eksempel angår *Skivehus amt*, hvor enkeltgårdene er lidt svagere repræsenteret end i Jylland som helhed og gennemsnitshartkornet pr. gård ifølge HP 1688 en smule under det jyske gennemsnit. 15 hovedgårde med ialt 540,90 tdr.hrtk. er her holdt udenfor.

	Gård- antal	Bruger- antal	Tdr. hartkorn ialt	pr. bruger
I a.....	722	722	2.858,47	3,96
b.....	299	619	1.778,08	2,87
II a.....	41	41	235,66	5,75
b.....	32	80	312,22	3,90
III a.....	10	10	59,07	5,91
b.....	14	23	85,44	3,71
	1118	1495	5.328,94	3,56

At der var 2 eller flere brugere på en gård betød i mange, men ikke i alle tilfælde en ligestilling m.h.t. brugen af gårdens jorder (jfr. nedenfor s. 22). I hvert fald førte det, som amtseksemplet viser, til en vis udjævning, hvad hartkornet angik. Af oversigten fremgår det, at gårde med mindst 2 brugere (b-grupperne) gennemgående havde hartkorn langt over gennemsnittet, I b og III b ca. 6 tdr. hrtk., II b (enkeltgårde) endog henved 10 tdr. hrtk. i gennemsnit pr. gård og pr. bruger lidt over gennemsnittet,

som det også var tilfældet med III b-gruppen, mens de mange »delte« gårde i landsbyerne (I b) trak hartkornsgennemsnittet betydeligt ned. Disse b-grupper rejser uundgåeligt spørgsmålet, om ikke mange gårde med 2 eller flere brugere forlængst *var* delt. Vi skal vende tilbage til dette problem.

Egnsforskelle gør sig naturligvis gældende. Forholdet mellem a- og b-grupperne lader sig lettest overskue m.h.t. II (enkeltgårde) og III (togårdsbebyggelser). Nogle ret tilfældigt valgte eksempler med en vis geografisk spredning skal anføres, idet dog kun *det gennemsnitlige hartkorn for hver brugergruppe* noteres.

	II a	II b	III a	III b
Skads herred	4,03	3,50	5,19	3,71
Hovlbjerg herred	5,94	5,60	7,12	3,22
Gislum herred	4,90	3,53	1,87	1,68
Øster Han herred	5,05	4,12	2,59	0,79
Kalø amt	5,56	4,25	7,61	5,61

For enkeltgårdenes vedkommende er det iøjnefaldende, at delingen mellem flere brugere afgjort betyder en mere ligelig fordeling af gårdens tilliggende (som i Skivehus-eksemplet). Noget anderledes forholder det sig med togårdsbrugene. I 3 af de 5 områder drejer det sig især om gårdbrug større end enkeltgårdene, og der er både i Skads herred og Kalø amt en klar tendens i retning af, at fortrinsvis de lidt større gårde bliver delt. Selv om det tiest er den største af de to gårde der får 2 brugere (ofte er det dog begge gårde), illustrerer navnlig Øster Han herred en helt anden situation. Her er det et ikke helt lille antal småbrug, til dels klit-huse, der har to beboere, vel et udtryk for den tilbagegang, som også på anden måde kan konstateres i sandflugtsegne (se nedenfor s. 43 f.).

De jyske gårdes hartkorn varierede stærkt fra egn til egn. Yderpunkterne var vel det lille Mariager Klosters amt, hvor gårdenes gennemsnitshartkorn (herregårde iberegnet) var nede på 4,3 tdr., og det langt større østjyske naboamt Dronningborg, hvor det nærmede sig 6,9 tdr. hrtk. Landsdelsgennemsnittet var tilsyneladende knapt 5,3 og hovedgårdene fraregnet højst 4,9 tdr. hrtk. Beregnes gennemsnittet ud fra de brugerantal, der er konstateret, kommer man ned på ca. 4 tdr. hrtk. pr. gårdbruger. Det kan derfor ikke overraske, at de anførte b-tal lå betydeligt lavere f.eks. i Gislum herred, der udgjorde hele Mariager Kloster amt. Imidlertid er det af interesse at se, hvilke hartkornsstørrelser gårde med mindst 2 brugere fortrinsvis tilhørte.

I nedenstående sammenstilling af 4 næsten lige store jyske herreder (et vestjysk, to østjyske og et i Vendsyssel) står a for samtlige gårde af den anførte størrelse, b for det tilsvarende antal gårde med mindst 2 brugere.

Gårdstørrelse tdr.hrtk.	Nørre (Horne) hrd.		Mols hrd.		Gislum hrd.		Hvetbo hrd.		4 herreder ialt	
	a	b	a	b	a	b	a	b	a	b
Over 10 tdr.	15	10	13	9	5	1	33	14	66	34
8-10 -	12	9	18	14	7	5	26	10	63	38
6-8 -	40	20	45	22	23	15	51	22	159	79
5-6 -	24	4	31	6	56	14	27	3	138	27
4-5 -	46	13	63	5	77	41	35	6	221	65
3-4 -	58	11	75	7	81	35	38	3	252	56
2-3 -	68	7	50	1	54	11	39	1	211	20
1-2 -	85	4	44	1	43	5	68	1	240	11
Ialt.	348	78	339	65	346	127	317	60	1350	330

Bortset fra hovedgårde (de indgår ikke i tabellen) havde næsten 56 % af gårdene på 8 tdr. hartkorn og derover mindst 2 brugere. Det samme gjaldt halvdelen af gårdene med 6-8 tdr. hrtk., men derefter er procenttallene for dobbelt-besatte gårde stærkt dalende. Her har dog Gislum herred med dets lave gennemsnitshartkorn en iøjnefaldende særstilling, idet godt 48 % af gårdene med 3-5 tdr. hrtk. og 16-17 % af de mindre gårde (1-3 tdr. hrtk.) havde 2 brugere. De tilsvarende procenttal for de 3 andre herreder under ét var henholdsvis 14 og godt 4. - Man kan endvidere sammenligne med Skivehus amt (se ovenfor s. 19f.), hvor 63 % af bøndergårdene over 8 tdr. hrtk. og 61 % af gruppen 6-8 tdr. hrtk. havde mindst 2 brugere, mens gårdgrupperne med 3-5 og 1-3 tdr. hrtk. havde henholdsvis 25 og knapt 10 %.

I gruppen med gårde på 5-6 tdr. hrtk. var der bemærkelsesværdigt få gårde med mindst 2 brugere: i de 4 herreder knapt 20 %, i Skivehus amt dog ca. 30 %. De relativt lave tal kan skyldes, at fæstegårde af denne størrelse som regel var i stand til at yde et betydeligt hoveri, mens dette forhold sandsynligvis ved en deling af gårdbruget ville ændres til ugunst for herskabet. På de lidt større gårde kunne 2 fæstere derimod meget vel hver især præstere et halvgårdshoveri eller mere end det.

Der var mange jyske landsbygårde med 3 brugere, men 4 eller flere brugere på en gård forekom ret sjældent. I Helberskov, Als sogn i Øst-himmerland, havde dog i 1688 tre gårde på $7\frac{1}{2}$ -9 tdr. hrtk. hver 4 brugere og en gård på 16 tdr. hrtk. havde 5 (Matrikelbog 1833, Ål-

borghus amt, Hindsted hrd.).²⁸ I samme herred var der i sognebyen Døstrup 9 gårde med ialt 29 brugere: 1 gård med 6, 2 med 5, 1 med 4 og 4 med hver 2 brugere, en enkelt gård med 1. De fire førstnævnte gårde med tilsammen 20 af de 29 brugere havde over 42 af byens ca. 66 tdr. hrtk. i brug; gennemsnitshartkornet pr. bruger ved disse stærkt delte gårde lå altså ikke meget under gennemsnittet for de 9 brugere af de øvrige 5 gårde (markbog 1476 og ovennævnte matrikelbog).

Større enkeltgårde (eller gårde anført som sådanne i matriklen 1688) kunne derimod i adskillige egne have fra 4 helt op til 8 brugere. En række eksempler:

Nørretarp i Lunde sogn, Vester (Horne) hrd., var »i forrige tider« en helgård (1688: 16,90 tdr. hrtk.), men i 1680erne delt i 6 parter skønt opført som 1 gård; hver gårdbruger fik sine agre »tilmålt«, hedder det i markbogen (752). Hølldet i samme sogn stod for en helgård og et bol, tilsammen 10,53 tdr. hrtk. Gården var imidlertid delt i 3 parter, og hver bruger havde sin særlige bygning.

Omvrå i Sdr. Omme sogn, Nørvang hrd., var en enkelt gård med kun 7,32 tdr. hrtk., men med 5 brugere (markbog 784).

Vrågård i Gjellerup sogn, Hammerum hrd., omtales i markbogen (894) bl.a. med ordene: »Som berettes skal ikkun i forrige tider været 1 gård, hvilken gård nu beboes af 6 mænd. Jorden er under ét målt«. Der skelnes ikke mellem hvilke agre hver af brugerne har. Vrågård var på 17,6 tdr. hrtk.

Fårbækgård, Haderup sogn i Ginding hrd., var i 1688 på 18,15 tdr. hrtk. og havde ligeledes 6 brugere, dog ikke alle med lige anpart i gården. Dens jorder opmålt under ét, uden deling mellem brugerne (markbog 930). Også Haderisgård i samme sogn havde 6 bønder som brugere: 2 af dem havde hovedparten, 2 andre $\frac{1}{8}$ og de 2 sidste ligeledes $\frac{1}{8}$. Da gården kun var på 8,20 tdr. hrtk., blev sidstnævnte 4 brugere vel kun for husmænd at regne.

Om Neder-Katballe i Lysgård sogn og herred hedder det, at gården med dens tilliggende besiddes og bruges af 4 mænd der hver havde $\frac{1}{4}$ (markbog 1302).

Krejbjerggård i Rødning hrd., Salling, tilhørte i 1663 Valdemar Daa og havde da 6 fæstere. I 1688 var dens 32 tdr. hrtk. opdelt på 4 gårdbrug med 2 bønder på hvert og dens agre var »tilmålt« hvert brug, men i modelbogen (1773 (III) fol. 37) blev den omhandlet som 1 ejendom uden

²⁸ M.h.t. matriklen 1688 (Christian V.s matrikel) henvises til Rigsarkivets specialregistratur, »Matriklerne 1664 og 1688« (ved J. O. Bro-Jørgensen), Rtk. 312. 6–1957.

oplysning om, hvor megen jord der lå til hvert brug eller hver enkelt bonde (markbog 1345). Af Overgård i samme sogn (10,19 tdr. hrtk.) havde 4 mænd hver en fjerdedel.

Asklevgård i Tem sogn, Vrads hrd., havde 4 beboere på sine kun 6 tdr. hrtk. (markbog 1293). Af Lundøgård, Lundø sogn i Fjends hrd., havde 4 brugere ligeledes hver $\frac{1}{4}$ (hrtk. 12,75 tdr., jfr. markbog 1372). Også på Skindbjerggård, Skørping sogn i Helligum hrd. (12,02 tdr. hrtk.), var der 4 brugere med hver en fjerdepart, én var dog øde; 3 huse med jord og 1 jordløst hus lå på gårdens grund (HP 1688).

Enkelte hovedgårdes jorder var i 1688 blevet bondebrug. Således ved Emborg, det tidligere Øm kloster, hvor allerede Frederik II havde forberedt en bortfæstning; de 2 gårde, som var de oprindelige, blev senere begge delt i 3. HP 1688 anfører her 6 gårde med ialt 20,87 tdr. hrtk.

Skjern hovedgård i Middelsom hrd. havde ifølge markbogen (1368) »i langsommelig tid stået øde« (vistnok i 1627 ødelagt af de kejserlige tropper), men der var på hovedgårdsjorden oprettet 3 gårde med tilsammen 36,69 tdr. hrtk. Ved Bjørnholm, det tidligere Vitskøl kloster, havde 5 bolsmænd hovedgårdens jorder i brug, men da hverken de eller 5 husmænd sammesteds havde andel i nogen bymark,²⁹ blev ingen af dem indført i matrikelsbogen (markbog 1415, Bjørnsholm, senere Overlade og Ranum sogne, Slet hrd.).

Udstykning af hovedgårdsmark til fæstebønder kunne altså nu og da forekomme. Mere almindeligt blev det unægteligt i sidste halvdel af det 17. årh., at bøndergårde blev lagt under en hovedgård. Markbøgerne har adskillige oplysninger herom, men kan undtagelsesvis give urigtige oplysninger. Markbogen for Tirstrup sogn i Djurs Sønder hrd. (1076, fol. 181 b) vil vide, at Drammelstrup bys 4 gårde før 1683 var lagt under Høgholm, men bevisligt sad der i 1687 og senere fæstere på gårdene, og hartkornet var i 1771 det samme, som HP 1688 anfører.³⁰

I det foregående er alle gårdstørrelser angivet ved hartkorn, som det nævnes i Chr. V.s matrikel af 1688, men udregnet af Henrik Pedersen med de decimaler, der kendes fra HP 1688 eller fra hovedlisterne i HP Saml. Vil man drage lokale sammenligninger mellem landbrugenes antal og størrelse på landmålingstiden og tidligere i århundredet, må man være opmærksom på datidens brugsbenævnelser.

²⁹ De 4 gårde i landsbyen Borregård havde ifølge markbogen for Bjørnsholm sogn 8 beboere.

³⁰ Nærmere omtalt i Jyske Samlinger, Ny række IV, 1958, s. 316 (min anmeldelse af Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård).

Ejendomsbetegnelser og brugsstørrelser

GÅR man til markbøgerne og til præsteindberetninger fra det 17. århundredes midte eller tidligere, møder man virkelig – i hvert fald tilsyneladende – den »forvirring i begreberne og betegnelserne«, der fik J. A. Fridericia til at foretage en kraftig forenkling, idet han i sin store afhandling kun opdelte jordbrugene i gårde og mindre jordbrug.³¹

Betegnelserne for de forskellige ejendomme og jordbrug var for størstedelen udtryk for anvendelses- eller tilhørsforhold. Det gælder herregårde og ladegårde, præstegårde, anneks- og mensalgårde (disse sidste var i reglen beboet af bønder), endvidere gårdsæder, som der endnu i det 17. årh. var en del af i Østdanmark, undertiden opdelt i gårdsædehuse og gårdsædegårde.³² Hvad angår de sjældnere (især jyske) benævnelser som »værsteder«, »afbygger« eller »bygger« er man næppe i tvivl om, at det er nyanlæg, i hvert fald de sidste, udskilt fra ældre og større jordbrug og ofte opført på udmark eller anden hidtil ubeboet jord. Betegnelser som »bunker« (med forskellig stavemåde) kan vel dække over småboliger, måske jordhytter, mens en »knupsætning« må have med træ at gøre (knub, knop) og formodentlig betegner en slags primitiv bjælkehytte. Om »værsteder« (i det 17.–18. årh. også »væring«) og adskillige (af)bygger vides, at de ofte udviklede sig til brug af ikke helt ringe størrelse, selv om i reglen »små« er tilknyttet betegnelsen i de ældre tider. Præsterne har i deres indberetninger nu og da været i tvivl om, hvorledes det forholdt sig med »ringere værsteder, som ikke kan skattes for bol, ej heller for gadehuse«. ³³ Mikkel Christensen i Tårs-Ugilt pastorat tilstod, at om et betydeligt antal (vistnok 23) »små boliger og værsteder« med ganske ringe avl vidste han ikke, hvorledes de var indført i jordebøgerne, »findes uden tvivl i jordebøgerne for gadehuse«, anfører han dog tilsidst i sin sognebeskrivelse dateret 4. april 1651.

En del huse med jord kom i matriklen af 1688 op på 1 td. hrtk. eller lidt mere, men langt de fleste »gadehuse med avl« eller »landgildehuse« var ganske små brugsstørrelser. Det kan ikke altid fastslås, hvorvidt huse med hartkorn er opstået ved deling af ældre brug eller ved nyanlæg, som det ofte var tilfældet. Det sidste lader sig lettest konstatere i egne med tal-

³¹ Hist. Tidsskr. 6. rk. II, s. 491 f., jfr. ovenfor s. 10.

³² Se Ths. B. Bangs afhandling i Fortid og Nutid IV, 1923, s. 69 ff., og min fremstilling i Husmand og Inderste, s. 18 f.

³³ Præsteindberetning 1657, Volstrup og Lendum sogne i Vendsyssel; fra Hørby sogn en lignende omtale. – Denne og de følgende henvisninger gælder Da. Kanc. B. 123. Designationer på gårde og bol indsendte fra sognekaldene i Vendelbo stift. 1657.

rige enkeltgårde og -huse (jfr. nedenfor s. 45f. om Tårs sogn i Børglum hrd.), men næppe helt sjældent opstod huse med jord i små kolonier, hvad nogle præsteindberetninger også antyder.

Endelig må nævnes de for landbruget højst nødvendige møllebrug. (Påfaldende mange møller var iøvrigt »øde« i 1680erne). Til en mølle hørte oftest nogen jord, varierende fra en ubetydelighed til helgårdsstørrelse. Af 17 møller i Skivehus amt var 4 jordløse, til 3 hørte mindre end $\frac{1}{4}$ td. hrtk., til 6 mellem $\frac{1}{4}$ og 1 td., mens 4 var gårdbrug med fra 2 til godt 5 tdr. hrtk.

De egentlige gårdbrug kan i markbøgerne findes betegnet ved mange forskellige størrelser. Set i forhold til *helgården* ($\frac{1}{1}$) er der navnlig tale om følgende brøker: $\frac{3}{4}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{6}$ og $\frac{1}{8}$ gårde. Af *bol* forekommer foruden $\frac{1}{1}$ også $\frac{1}{2}$ og (sjældent) $\frac{1}{4}$. På Sjælland fandtes enkelte halve gårdsæder. Langt de almindeligste brugsbetegnelser er i markbøgerne som tidligere i præsteindberetningerne (»sognebeskrivelserne«) *helgårde*, *halvgårde* og *bol*.

Med rette anfører Fridericia i forbindelse med sognebeskrivelserne, at betegnelserne ikke var konstante. Man tør heller ikke se bort fra, at kongebrevene ved deres forskellige ordlyd kan have inspireret præsterne til brugsbenævnelser af mere eller mindre præcis karakter.³⁴ 1651 taler de praktisk talt kun om hele og halve gårde samt *bol*, sjældent *halvbol*, men i 1657 om hele, halve, *bols-* og *fjerdingsgårde* og om *huse*. Mange præster foretog på egen hånd en yderligere opdeling, der kan illustreres ved eksempler fra et par nordsjællandske sogne.

		Gårdstørrelser					Mindre landbrug		
		$\frac{1}{1}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	$\frac{1}{8}$	Gård- sæder	Bol	»Huse« m. jord
Jørlunde	1651	9		23			6		
–	1657*	4	14	16	2**			3	1
Uvelse	1651	11		8			3		
–	1657	3	8	7	2	1**			

*Sundbylille er her udskilt; landsbyen må i HP 1688 søges under Udesundby.

**»liden«

De fleste *helgårde* er altså i 1657 betegnet som $\frac{3}{4}$ gårde, men det samme gælder en del *halvgårde*, og gårdsæderne er opløst i *fjerdingsgårde*

³⁴ Se om kancelliskrivelserne af 21. febr. 1651 og 27. okt. 1657 Hist. Tidsskr. 6. rk. II, s. 475f. (Fridericia).

og bol samt (i Uvelse) tillige en enkelt lille ottingsgård; i Jørlunde er der et hus med jord. I HP 1688 har de to sogne henholdsvis 36 og 22 gårde.

På lignende måde kan man i markbøgerne 1682–83 finde gårdangivelser, der forklarer hovedlisternes brugerantal (HP Saml.), men afviger meget væsentligt fra de tilsvarende gårdantal i HP 1688. Efterfølgende oversigt over *landsbyerne i Fruering sogn*, Skanderborg birk (markbog 1140), vil illustrere forholdet; i parentes efter tabelværkets tal for gårde anføres hovedlisternes brugerantal:

	HP 1688	Gårde i markbogen 1683				Huse 1683
	Gårde	$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{3}$	$\frac{1}{4}$	
Fruering.....	9 (19)	1	2	3	2	1
Virring.....	9 (9)	1	15		2	3 (5)
Svinsager.....	4 (10)		6		4	
Gjesing.....	5 (8)	5 (8)				
Skårup.....	6 (10)	2	10			
Hvolbæk.....	6 (13)	5 (10)	1		2	2 m. jord

I Fruering by er der en præstegård og degnen bebor en fjerdinggård. Hvad angår landsbyerne Virring, Svinsager og Skårup er det klart angivet, hvilke brugsstørrelser de forskellige bønder har, om Gjesing siges derimod kun, at der på 3 af gårdene er to beboere. Hvolbæk *kunne* anføres på samme måde, men 5 helgårde angives at have 2 brugere hver, mens den 6. er opdelt i 1 halvpart og 2 fjerdingparter.

Det er bemærkelsesværdigt, at oplysningerne om gårdstørrelser kan variere stærkt, uden at det i samme grad er tilfældet med gårdbrugerantallet. Som eksempel anføres Hvirring sogn i Nim hrd., vest for Horsens; en del af sognet var fæstegods under hovedgården Rask.³⁵ Foruden Rask var der i sognet de i tabellen s. 27 øverst nævnte landsbyer og gårde (i parentes gårdbrugere).

Landsbyen Hvirring synes uforandret 1664–83, stillingen i Boring er lidt uklar, men såvel her som i Kodallund optræder halvgårde i 1664 og i 1719, i Hornum derimod først i fæsteprotokollen 1719, hvor det ses, at en helgård er delt i fjerdinggårde. I Boring er et degnebol (2,83 tdr. hrtk.) i HP 1688 opført under »Anden skyldsæt jord«, mens 4 små bol var huse med ringe jordtilliggende (tilsammen 0,52 td. hrtk.). Over-Kodallund var i 1664 lignedelt mellem 2 mænd, og det er også tilfældet i 1719, men

³⁵ Kilderne er: Matriklen af 1664, Stjernholm amt (1823 A). Markbog for Hvirring sogn 1683, 1020. HP 1688. Fæsteprotokol for godset Rask 1719–1793 (Landsarkivet for Nørrejylland).

	HP 1688 Gårde	Matriklen 1664		Markbogen 1683		Fæsteprotokol 1719		
		$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	Gårde	Bol	$\frac{1}{1}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$
Hvirring.....	4	4 (7)		4 (7)				
Boring.....	4	3 (4)	8 (8)	4 (8)	1 (1)		8	
Trebjerg.....	3	3 (4)		3 (6)				
Hornum.....	6	4 (6)		6 (12)			10	4
Over-Kodallund....	1		2 (2)	1 (1)	1 (1)		2	
Neder-Kodallund...	1		1 (1)	1 (2)			2	
	19	14 (21)	11 (11)	19 (36)	2 (2)			

matriklen 1688 anfører 1 gård med godt 9 tdr. hrtk. og 1 bol med 5 skp. hrtk. Neder-Kodallund optræder i 1664 som 1 halvgård med 1 bruger, 1683 som 1 gård med 2 brugere, men er 1719 bortfæstet som 2 halve gårde (i fæsteprotokollen 1719 er gård- og brugerantal de samme). Hovedindtrykket er da, bortset fra Boring by, at antallet af helgårde *kan* vokse (Hornum), og antallet af halvgårde gør det utvivlsomt (Hornum, Neder-Kodallund), i hvert fald var der i dette sogn med de skiftende brugsbenævnelser et voksende antal brugere. Der var forholdsvis mange huse med jord (HP 1688: 18; matriklen 1664 nævner 24, men 10 var øde), og det har sandsynligvis lettet forandringer m.h.t. gårdbrugerantal; her var bosteder for en gårdfæsterreserve.

Indenfor en række danske øsamfund regnede man jorden i fjerdinge. Det gjaldt bl.a. Samsø og den lille ø Endelave. I HP 1688 står Endelave Land ganske enkelt opført som 37 gårde med 148,71 tdr. hrtk. og 4 huse med 3,45 td. h., tilsammen har brugene 767,2 tdr. land dyrket jord. Markbogen (1194) giver oplysning om 41 gårde af højst forskellig størrelse, som følgende oversigt vil vise:

Brugsstørrelse	Gårde	Brugere	Ialt fjerdinge
$\frac{1}{2}$ fjerding.....	4 (1 er »hus«)	4 (5)	2
1 -	7 (1 øde)	7	7
$1\frac{1}{2}$ -	9	10 (11)	$13\frac{1}{2}$
2 -	6	8	12
$2\frac{1}{2}$ -	4	8	10
3 -	2	4	6
$3\frac{1}{2}$ -	3	8	$10\frac{1}{2}$
4 -	4	10	16
$4\frac{1}{2}$ -	1	3	$4\frac{1}{2}$
$6\frac{1}{2}$ -	1	1 (2)	$6\frac{1}{2}$
	41	63 (66)	88

Af de 88 fjerdinger havde sognepræsten 4 i brug, husbonden (gods-ejeren) 3, nemlig $\frac{1}{2}$ øde gård. Brugere af bondestand var formentlig 65 med 81 fjerdinger, men ikke mindre end 19 af brugerne stod kun for $\frac{1}{2}$ fjerding eller mellem 6 og 7 skp. hrtk., endnu 20 for 1 fjerding hver, altså $1\frac{1}{2}$ -2 tdr. hrtk. Her er altså et eksempel på, at brugerantallet blev mindre, hvis 1 td. hartkorn-grænsen skulle respekteres, men i alle tilfælde lå det en del over de i HP 1688 anførte 37. Århusgård og Åkær lens jordebog 1544 opregner for Endelave 45 mænd. Fjerdinger nævnes ikke, men »Endelave mænd« ydede »tilsammen« bl.a. 44 gæs og 88 høns.³⁶

Disse sognecksempler viser, hvor uensartede markbogsoplysninger om jordbrug og deres størrelse kan være selv i samme jyske egne (både Fruering, Hvirring og Endelave lå i det senere Skanderborg amt). Ofte vil man ikke engang for et helt herred kunne opbygge en anvendelig ejendomsstatistik på grundlag af markbøgerne. En gennemgang af markbøgerne for Malt herreds 8 sogne (721-729) sammenholdt med matrikens gårdantal (HP 1688) giver følgende meget komplicerede resultat (÷ betegner fradrag af øde gårde):

Sogne	HP 1688		Markbogen 1683, gårde					Markbogen 1683	
	Gårde	Div.g.	$\frac{1}{1}$	$\frac{7}{8}$	$\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{4}$	Bol.	Huse m. jord
Folding....	24	2	3÷2			13	2	2	1
Holsted....	21	12÷2	6÷1			2			1
Føvling....	49	5	18÷1	1	2	24÷4	14÷1	2	4
Brørup....	34	13÷3	15÷2			3		2	
Læborg....	26	3÷1	12÷1			10÷1	2	4	4
Lindknud..	24	20÷4 $\frac{1}{2}$	3			3		2÷1	2
Vejen.....	12	25						1	3
Malt.....	17	9÷3	4÷ $\frac{1}{2}$			8÷1			
	197	89÷13 $\frac{1}{2}$	61÷7 $\frac{1}{2}$	1	2	63÷6	18÷1	13÷1	15

De øde gårde og halvgårde fraregnet var der efter markbogen 75 $\frac{1}{2}$ gård (med 84 brugere) uden anført brugsstørrelse, 53 $\frac{1}{2}$ helgård (94 brugere), 1 syvottingsgård og 2 trefjerdingsgårde (tils. 3 brugere), 57 halvgårde (57) og 17 fjerdinggårde (17), eller ialt 206 gårde med 255 brugere. Hovedlisterne (HP Saml.) giver 257, hvis kun 26 ødegårde (se ovenfor s. 14) trækkes fra brugerantallet. I et par tilfælde kommer bolene forment-

³⁶ Anførte jordebog (udg. ved Poul Rasmussen, 1960), s. 63f.

lig over 1 td. hrtk., så tilsyneladende er der god overensstemmelse. Det er dog nærmest tilfældigt og gælder ikke for alle sogne. Hvad der ikke kan udlæses af hovedlisterne og i reglen ikke af andre kilder end markbogen, er de ikke ganske få tilfælde, hvor en bruger foruden sin egen hel- eller halvgård, eventuelt en uangiven brugsstørrelse, havde (en del af) en ødegård i brug – eller mere korrekt: en gård, der ellers ville være helt eller delvis øde. Det er et forhold, der i visse sogne påvirker såvel bruger- som ødegårdsantal i nedadgående retning.

En fuldstændig og sikker opdeling i brugsstørrelser er ikke mulig før landmålingen og indførelsen af hartkorn efter den nye matrikel. Der er landsbyer (og hele sogne), hvor brugernes navne anføres i markbogen uden nogen angivelse af, hvad de står for. I så fald kan sammenligning mellem gammel og ny matrikel blive det eneste grundlag for en vurdering af brugenes størrelse og evt. stedfundne forandringer. Det kan ikke nægtes, at sådanne sammenligninger, som i virkeligheden er 1688-matrikelbøgerne hovedindhold, undertiden kan virke chokerende, da de næsten overalt giver indblik i betydeligt ændrede størrelsesforhold, og ofte peger de stedfundne forandringer indenfor samme landsby i forskellig retning.

Her følger nu et sogneeksempel, valgt uden anden ledende tanke end ønsket om at anføre de stedlige brugsbetegnelser ved siden af hartkornstørrelse efter såvel »Gammel matrikel« (landgildematriklen 1664) som »Ny matrikel« (Chr. V.s matrikel af 1688). Man vil her møde modstridende tendenser, som det kan være svært at fortolke, og i det foreliggende tilfælde kan også forholdet mellem »gård« og »bol« virke overraskende. Eksemplet er hentet fra det nordjyske sogn Ulsted (Kær herred), hvor HP 1688 nævner 42 gårdbrug over 1 td. hrtk., 27 huse med jord og 3 uden. I nedenstående oversigt er foruden landsbyen Ulsted (18 gårde, 25 huse med jord) en række enkeltgårde taget med til sammenligning. Gårdene er ikke anført i samme rækkefølge som i matriklen (og i HP Saml., hovedliste nr. 41), men grupperne helgårde, halvgårde (se under »Enkeltgårde«), bol og halvbol følger efter hinanden, dog med nr. som i matriklen.³⁷ Hartkornet er angivet i tdr., skpr., fjerdingkar og album, Ny matrikel tillige omregnet til tønder med 2 decimaler.

Af de 24 huse i Ulsted havde 14 ubetydeligt hartkorn, mens 5, der alle i landgildematriklen stod for 5 skp. 1 fdk. 1 alb., efter 1688-matriklen havde fra 0,59 til 0,95 td. hrtk., 5 andre fra 0,22 til 0,46 td. hrtk. Det var altså ikke blot gårdbrugene, der hartkornsmæssigt tog sig anderledes ud

³⁷ Kilderne er: Markbog 1579 (Ulsted sogn), Modelbog 1777 (IV), fol. 177–192 og matrikel 1834, jfr. HP Saml., hovedliste 41.

Brugere	Gammel matrikel	Ny matrikel	HP Saml.
<i>Landsbyen Ulsted</i>			
Helgårde:			
Nr. 7. Præstegården.....	(ikke skyldsat)	4.6.2.1	4,82
- 3. Mads Andersen.....	4.1.3.1 ² / ₆	7.5.1.1	7,67
- 2. Jens Nielsen.....	5.7.2.2	6.3.2.1	6,45
- 9. And. Olsen.....	5.7.2.2	8.4.3.1	8,61
- 11. Lars Madsen.....	5.7.2.2	7.1.1.2	7,18
Bol:			
Nr. 13. P. Nielsen Sønder.....	3.4.0.0	6.1.2.0	6,19
- 10. Jørgen Svendsen.....	2.4.2.2	4.2.1.0	4,28
- 14. Povl Pedersen.....	6.7.0.0	3.0.2.1	3,07
- 5. Peder Jensen.....	?	3.6.2.2	3,83
- 17. Jens Andersen.....	2.0.0.0	3.0.1.2	3,05
- 4. Lars Mortensen.....	3.0.0.0	3.7.0.1	3,89
- 1. Unge Jens Jensen.....	2.2.0.0	5.0.2.2	5,08
Halvbol:			
Nr. 6. Chr. Eskildsens enke.....	5.7.2.2	2.0.1.1	2,04
- 15. Øster Jens Jensen.....	1.3.0.2	1.7.1.2	1,93
- 19. Laurids Pedersen.....	1.4.0.0	1.2.1.0	1,28
- 18. Søren Sørensen.....	2.0.0.0	1.5.2.0	1,69
- 12. Jens Pedersen.....	2.7.3.0 ⁶ / ₇	2.3.3.1	2,48
- 16. Palle Rasmussen i Ulstedlund..	3.2.2.2 ⁴ / ₇	3.1.3.1	3,23
<i>Enkeltgårde</i>			
Helgårde:			
Klitgård, Jens Andersen.....	4.6.0.0	9.2.2.0	9,31
Rottrup, Jens Nielsen.....	4.6.2.2	15.6.2.0	15,81
Vadsholt, Peder Pedersen.....	3.5.1.1	8.4.2.1	8,57
Halvgårde:			
Gravholt, Chr. Pedersen.....	3.5.1.1	3.7.1.1	3,92
Langtved, Simon Nielsen.....	3.1.1.1	6.5.0.0	6,63
Hyllen, Jens Sørensen.....	1.5.1.1	2.3.0.0	2,38
Sdr. Bastbjerg, Jens Jensen.....	1.4.0.0	2.6.3.2	2,86
Nr. Bastbjerg, Niels Thomsen.....	1.0.0.0	1.7.2.0	1,94
Øster Vadsholt, Jost Adskesen.....	1.0.0.0	3.5.0.2	3,65
Fjerdingsgård:			
Broen, Ove Nielsen.....	1.0.0.0	4.6.2.1	4,82
Bol:			
Nørrehede, Simon Larsen.....	1.0.0.0	1.6.2.0	1,81
(Sdr.) Heden, Jens Nielsen.....	1.2.2.2	1.6.1.2	1,80

end i landgildematriklen. Heri var der for så vidt intet overraskende, grundlaget var jo ved landmålingen et ganske andet.³⁸ Det var heller ikke usædvanligt, at mange læs godt hø og rigelig kreaturgræsning gav en særlig høj hartkornsansættelse; det gælder således den lille fjerdinggård Broen, der ligesom et par halvgårde og bolet Nørrehede efter gl. matrikel kun var takseret til netop 1 td. hrtk.

Af landsbygårdene viser helgårde og bol med en enkelt undtagelse en betydelig tilvækst i hartkorn efter 1688-matriklen, halvbolene derimod for 4 brugs vedkommende en mindre nedgang, nr. 6 dog en meget bemærkelsesværdig. Af enkeltgårdene viser alle helgårde, halvgårdene Langtved og Øster Vadsholt samt den omtalte fjerdinggård Broen fordoblet eller flerdoblet hartkorn efter den nye matrikel. Det vidner om, at landgilden gennem lange tidsrum kunne være uforandret, og tillige om en utvivlsomt meget betydelig udvidelse af landbrugene, navnlig ved nyopdyrkning. Herom i et følgende afsnit.

Det er iøjnefaldende, at mens der i landsbyen Ulsted stort set er konsekvens i brugsbetegnelserne – helgårde var gennemgående langt større end bol og halvbol betydeligt mindre end bol – varierer enkeltgårdenes hartkorn overordentlig stærkt, med opgange indtil det 4–5dobbelte. Fjerdinggården Broen kommer på højde med præstegården!

Udvidelsesbestrebelse gav sig ikke blot udslag i gårddele, som bedst lod sig gennemføre ved enkeltgårde, men brugerne af spredtliggende gårde udnyttede med held en sparsom naturs resourcer, tog hist og her nye agre under plov, høstede hø og græssede kvæg i en udstrækning, som bønder på den sjællandske øgruppe kunne misunde dem.

Tab og tilvækst. Ødejorder og sandflugt. Nyopdyrkning

DET danske landbrug var i 1600-tallet ude for megen modgang. Umiddelbart tænker man vel først på de mange krigsødelæggelser, der ramte Jylland, langt flere end i de foregående eller noget efterfølgende århundrede. Under fire krige måtte halvøen opleve fjendtlige invasioner, hvortil i 1659 kom de såkaldte hjælpetroppers tilstedeværelse i det sydlige Jylland, med plyndringer og pest til følge.

Men også i fredstid kunne pesten lægge øde. Ved år 1602 blev store dele af Nordjylland alvorligt pestræmt, hvad der også fremgår af de relativt få bevarede lensregnskaber fra århundredets begyndelse. Direkte

³⁸ Se instruks for de jyske landmålere af 24. marts 1683 og den tilsvarende instruks for jyske kommissarier i HP 1688, Indledning s. *33–*40.

hentydes der ganske vist sjældent til pesten, og man kan ikke helt se bort fra ulykker af ældre dato, når det i Ålborghus lensregnskaber 1604/05 hedder, at der i lenet »endnu befindes meget øde gods, som ingen folk, huse eller bygning findes på«. Bemærkelsesværdigt er det, at kronen for at redde mest mulig afgrøde fra øde gårdes enge, der ellers ville ligge uhøstede hen, lader sine ridefogder bortleje engparter til andre af kronens bønder og tjenere. Et »register« nævner som øde gårde og bol i følgende herreder: Fleskum 4, Års 15, Slet 15, Hornum 5, Hellum 10, Hindsted 4, Han herred 1 (fordærvet af sandflugt).³⁹ Det kan endda kun dreje sig om en del af de gårde, der har været øde, og der lå næppe eng til alle gårde i de hjemsogte egne. I Hald lensregnskaber peger mange poster i stedsmålsregistre fra tiden efter 1602 tydeligt nok tilbage mod dette år: der er i regnskabet 1603/04 tale om mange øde gårde og bol i flere af lenets herreder, og 1610/11 hedder det ikke blot om adskillige brug, at de har været øde »nogle år«, men 7, 8 og 9 år nævnes i flere tilfælde, i de følgende års regnskaber nu og da 10–11 år. Lensregnskabet 1622/23 nævner udtrykkeligt gårde, der »siden pestilenzen 1602 haver været øde«, og endnu 1638/39 og 1642/43 bortfæstes brug der i 40 år har stået øde.⁴⁰

Også 1618–19 var et pestår. Pesten begyndte åbenbart i Helsingør september 1618, og i februar 1619 udgik der påbud til lensmænd i København, Frederiksborg og Roskildegårds len om nøje at kontrollere pestområderne, sørge for forældreløse børn m.v.⁴¹ Alvorligt var det. Herredagen måtte det år forlægges fra København til Antvorskov slot, og da »pestilensen begyndte at grassere« i Jylland, blev Viborg landsting i oktober flyttet til Holstebro.⁴² 20. august 1619 havde bønder i Skanderborg og Åkær len fået påbud om ikke at drage til Århus, mens sygdommen dér varede ved. Stedsmålsregistre fra disse år viser, at ganske usædvanligt mange sjællandske fæstegårde fik ny beboere; i Jylland er udslagene ikke så iøjnefaldende, men der savnes en omfattende undersøgelse.

Om *krigenes* ulykkelige følger for landbruget er der tydeligere udsagn. Da stedsmålsregistrene blev genoptaget efter kejserkrigen og Wallensteins besættelse af Jylland, skete der en »opsamling« af de talrige øde og forfaldne gårde (i mange tilfælde var fæsterne rømt), vel at mærke *de* brug, der blev bortfæstet påny og som gennemgående kun en kort tid havde været øde. Eksempelvis kan nævnes Skanderborg og Åkær len med

³⁹ Ålborghus lensregnskaber, specielt stedsmålsregistre, de anførte år (Rigsarkivet).

⁴⁰ Hald lensregnskaber, indtægt af stedsmaal anførte år (RA).

⁴¹ Kancelliets Brevbøger, missiver af 18. februar 1619.

⁴² Kanc. Brevbøger 17. okt. 1620.

normalt ca. 60 gårdfæster (fæsteforandringer) pr. år. Her var i regnskabet 1626/27 (ca. 1½ år) endnu kun 90 stedsmål indført, hvoraf 32 angik en søns overtagelse af fæstegården. Derefter opsamlede regnskabet 1629/30 overdragelser af fæstegårde og -bol fra resten af krigsperioden (besættelsestiden), ialt 183, men kun ca. hver 6. gård gik nu fra far til søn, mens ca. 30 brug var forfaldne og (eller) »øde«. Tilsvarende viser stedsmålsregistre for Skanderborg og Åkær len 1645/46 (efter Torstenson-krigen) 149 fæsteoverdragelser: i 21 tilfælde betegnes gårdene som »øde« (en del »afbrændt«), desuden adskillige som »forfaldne«; i nogle tilfælde var fæsteren rømt. I Hald len var krigens spor også iøjnefaldende; af 91 bortfæstede gårde og bol i regnskabet 1629/30 var 23 forsiddergårde (fæsteren ofte rømt), ligesom en del gårde blev betegnet som øde og forfaldne.⁴³

I sognepræsternes indberetninger 1657 afmaler adskillige træk tilstandene umiddelbart efter Karl Gustavs besættelse af Jylland tidligt på efteråret 1657. Således skrev præsten i Torslev sogn, Øster Han hrd., i oktober 1657: »Dette sogn er et meget ringe og forarmet sogn, og de svenske tropper marserede herigjennem. Da blev bønderne såvel som præsten udplyndret, som noksom bevises kan«. Præsten benyttede da også lejligheden til at anmode om skattelettelse.⁴⁴ Når det nævnes, at nogle jorder »siden fjendetiden« har været øde, kan det være Torstenson-krigen 1644 eller kejserkrigen 1626–29 vedkommende præst har tænkt på, næppe svenskekrigen 1657. I Kollerup, Vester Han hrd., omtaler pastor Povl Christiansen Paaske i sin indberetning, der er dateret Ålborg den 19. oktober 1657, 1½ gård med 4 beboere, som alle er udplyndrede (sandsynligvis få dage tidligere), men samtidig nævner han 4 gårde som »slet øde i mange år«. Det er mere gådefuldt hvad der sigtes til, når præsten i Aggersborg – i forbindelse med herregården Aggersborgs brand »én gang af ulykkelig ildsvåde, anden gang af de svediske« – har bemærkningen: »... så for den forrige øvrigheds hårdhed og strengheds skyld er bønderne slet bleven øde, så halvparten af sognet [har] stået øde i 15 eller 16 år«. Er dette åremål rigtigt, kan det ikke dreje sig om en okkupationsmagts administration, men om et for bønderne meget trykkende godsstyre.

Til disse få nordjyske eksempler kunne føjes de mange syd- og sønderjyske, som Aksel Lassen har fremdraget i »Skæbneåret 1659« (1958).

⁴³ Skanderborg og Åkær lens regnskaber (indtil 1650 under ét) og Hald lens regnskaber, de anførte år.

⁴⁴ Danske Kancelli B. 123. 1657. Designationer på gårde og bol indsendte fra sognekaldene i Vendelbo stift. Rigsarkivet.

Han er opmærksom på, at der i de hårdest ramte egne var langt flere døde mænd end øde steder, og fremhæver utvivlsomt med rette, at en »folkevandring« fra nordligere egne i Jylland forbavsende hurtigt fyldte et tomrum ud.⁴⁵ I sit efterfølgende meget detaljerede arbejde, »Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960«, har Aksel Lassen i overensstemmelse med, hvad der er værketets sigte, interesseret sig mere for folkemængde end for en nøjere bestemmelse af gårdantal. For Nordjyllands vedkommende nævner A. L., at der endnu i 1660 kun fremkom »spredte bemærkninger . . . om ødesteder i Vendsyssel og Thy«. Han anfører fra Lyngholm gods i Hvidbjerg sogn, Hassing hrd., at nogle gårde var »øde af sand«.⁴⁶ Præsteindberetningernes sognebeskrivelser fra 1650erne giver dog en del træk til belysning af *sandflugtens* ødelæggende virkninger.

Den jyske blæst var langs hele vestkysten og ofte langt ind i landet i perioder en hærgende fjende. Viggo Hansen har i sin disputats, »Landskab og bebyggelse i Vendsyssel« (1964), et afsnit om sandflugten i Vendsyssel, med henvisninger til en række spredte afhandlinger om emnet.⁴⁷ Han fastslår, at sandflugten har påvirket bebyggelsen på forskellig måde: Bebyggelser tvinges til at flytte, eventuelt flere gange, eller de må opgives helt, fordi bøndernes (gårdbrugernes) eksistensgrundlag ikke længere er til stede, og gårde kan som følge af arealtab reduceres til huse.⁴⁸ Ud fra ældre præsteindberetninger kan det konstateres, at der i begyndelsen af 1550erne var visse tilløb til sandflugtsødelæggelser, i 1571 antog de en alvorligere karakter i mange sogne og synes i 1625 at have omfattet alle kystsogne og enkelte indlandssogne.⁴⁹ Måske er det dog uberettiget at regne med en kulmination på landmålingens tid. Det ældre kildemateriale er lidet omfattende på dette punkt – først med markbøgerne i 1683 fik man indgående sognebeskrivelser med omtale af ødegårde af ældre og nyere dato, iøvrigt ikke påfaldende mange i Nordjylland som helhed.

Sandflugt omtales nu og da i præsteindberetninger fra 1651 og 1657. I Skt. Hans sogn (ved Hjørring) skal hovedgården Åstrups marker i 1657 have været »meget fordærvet af sandflugt«, endvidere kystsognet Rubjerg »næsten af sand fordærvet«, ligesom dets nabosogn mod nord,

⁴⁵ Skæbneåret 1659, især afsnit IX–XI, s. 93–134.

⁴⁶ Fald og fremgang, s. 139.

⁴⁷ Selv havde Viggo Hansen tidligere, i Geografisk Tidsskrift 1957, publiceret »Sandflugten i Thy og dens indflydelse på kulturlandskabet«.

⁴⁸ Anf. værk, s. 71 f. Jfr. bemærkningen om klithuse ovenfor s. 20.

⁴⁹ D. H. Wulff: Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie i det 16de og 17de Aarhundrede, 1873 (præsteindberetninger fra de nævnte år).

Mårup, »og af sand er fordærvet«; p.gr.a. den ringe avl må bønder i begge sogne også »nære sig af vandet«. ⁵⁰ I Horne sogn var en del gårde »ganske øde ud af sandløb, som er overgåen deres ager og eng«, og Horns herred omtales som det ringeste i Vendsyssel. Om herregården Nebel i Vester Vandet, Thy, oplyses, at dens jord var »udpisket i mange år« (HP 1688: 10,63 tdr. hrtk., 112,4 tdr. land dyrket areal). Det hedder i 1683 om landsbyen Hedegård i Rær sogn, også Hillerslev hrd., at dens jorder »består af en blot og bar sandet og løs grund, som af sandflugt tilforn haver været fordærvet, men nu Gud ske lov nogenledes er stillet og tilgroet med klitstar, og om det således herefter ville kontinuere, kunne man forhåbe, at byen kunne komme tilrette igen«. Det tilføjes, at storm af nord-nordvest og især fra nordøst var farlig (markbog 1631). Syd for Ringkøbing fjord var ifølge præsteindberetningen 1651 egnen næsten »overlagt og ødelagt« af sandflugt; det siges om bønderne, at »deres agermark og enge i Lønne sogn er moxen ødelagt og fordærvet af sandløb, som med tingsvidne er at bevise, og som enhver i omkringliggende sogner og egne vitterlig er«. ⁵¹ Den sidste sætning antyder måske, at så galt stod det i almindelighed ikke til selv i kystsogne.

Men der var sogne, hvor agerbrugets fjende, sandflugten, stod – eller havde stået – overfor et bondeinitiativ, der gav sig udslag i *nyopdyrkning* med brugsudvidelser til følge, som det formentlig kan udlæses af præsten i Oksby Mikkel Hansens ejendommelige notat i hans indberetning 1651 (der opregner 28 1/2 (hel)gård, 18 halvgårde og 14 bol, ialt 60 decimantes): »Mærk, kære læsere, at de som i gamle dage var boele, som mig af gammel folk er berettet, kaldes nu gårde meste parten, og mange iblandt dem såer intet rug eller vintersæd og en føje byg eller vårsæd, thi sandet ligger ind i deres gårde over deres kålgårde til deres huse, så mange af deres huse er afflöt[tet], haver ikke uden tofter at bruge . . .«⁵²

At mange tidligere bol senere benævnes gårde kan iagttages adskillige steder, men nye »små bol« eller halvbol er samtidig kommet til i mange sogne. Vistnok i alle egne af landet, men især i Jylland, møder man i markbøgerne og matriklen som et modstykke til de talrige ødejorder mange sikre tegn på *hedeopdyrkning*. Stednavne fortæller deres. Ganske vist forekom *Hedeby* i 1680erne kun 3 steder i Syd- og Vestjylland, men af

⁵⁰ Da. Kanc. B. 123, Vennebjerg hrd.

⁵¹ Da. Kanc. B. 121 b. Vester (Horne) herred, Riberhus amt.

⁵² Markbogen for Oksby (758). Sandflugten hærgede iøvrigt ikke alene Jyllands vestkyst, ofte langt ind i landet, men i Nordsjælland også det udstrakte Kronborg birk, navnlig på Halsnæs og ved Tibirke. Dette fremgår af Kancelliets Brevbøger fra 16.–17. årh.

Hedegård(e) var der mere end 50, *Hedehuse(t)* optræder en halv snes gange, men langt oftere møder man *Hede*, *Heden* (også »På Heden«), der i reglen omfatter småbrug, hvortil kommer en del sammensætninger med *Hede-* (*Hed-*, *Hee-*).⁵³

Hedegårde er i HP 1688 små landsbyer (2–7 gårde) med fra 8 til 28 tdr. hartkorn (3 gårde i Bislev, Hornum hrd.), gennemsnitsstørrelsen var knapt 4¹/₂ tdr. hrtk. Denne størrelse havde 2 togårdsbebyggelser, mens *Hedegårde* i Visby sogn, Hassing hrd., var delt i Nør- og Sønderhedegård, begge betydeligt større; deres dyrkede areal var praktisk talt ens: 49,6 og 49,5 tdr. ld. Derimod var Vester- og Øster-Hedegård i Vester Brønderslev sogn, Jerslev hrd., af hartkorn omtrent som 2:1. Nøjagtigt lige i hartkorn (5,76 tdr.) var Sønder-Hedegård og Nørre-Hedegård i Sevel sogn, Ginding hrd., hvorimod der m.h.t. dyrket areal var en smule forskel (45,3 og 48,5 tdr. ld.), mens Sønder-Hedegård ejendommeligt nok havde ganske samme hartkorn og dyrket areal som nabogården Bederholm. Det er sikkert eksempler på delte gårde.

Hedegård var i langt de fleste tilfælde en enkeltgård (enestegård) med kun 1 bruger, undertiden dog 2 brugere, og *Hedegård* i Rær sogn, Hillerslev hrd., var i virkeligheden 4 gårde (8,52 tdr. hrtk.). *Hedehuse* omfattede i et par tilfælde små grupper huse med jord (under 1 tdr. hrtk.), mens *Hedehuset* i regelen var et enkelt »hus« med mere end 1 tdr. hrtk. ved matrikuleringen 1688. Det samme gjaldt de huse, der indgik i matriklen under betegnelsen *Heden* eller *På Heden*⁵⁴ (ofte dog tillige betegnet Øster-, Vester- eller Sønderheden) og sjældent var på mere end 1–2 tdr. hrtk. ialt. »På Heden« kan også dække flere huse med betydeligt mindre hartkorn, som det var tilfældet i det vendsysselske kystsovn Asdal, Horns hrd. Her kan også nævnes *Klittenshuse* (3 huse) i Skallerup sogn, Vennebjerg hrd., af hvilke kun et havde godt 1 tdr. hrtk. I Sulsted, Kær hrd., omfattede »På Heden« el. *Hedestederne* 2 huse med 3 brugere (4,30 tdr. hrtk.), i Resen sogn, Skodborg hrd., 2 småbrug med tilsammen 2,77 tdr. hrtk. og et hus med kun 0,72. Iøvrigt kan *Hedehuset* også være et (tilsyneladende) jordløst hus på hovedgårdens grund, som det f.eks. ses ved Stensbæk i Bindslev sogn, Horns hrd.

Hvad enten de mange hede-betegnelser var nedfældet som egentlige stednavne eller ikke, var de talmæssigt kun for lidt at regne i sammen-

⁵³ Se HP 1688, register (især s. 402f.).

⁵⁴ Det burde vel blot hedde »på heden«, da det næppe kan opfattes som et egentligt stednavn, men kun som en tilføjelse til brugerens navn, en vag betegnelse for hans bosted.

ligning med markbøgernes overordentlig mange direkte eller indirekte oplysninger om nyopdyrkning i udmark og på heder. Sikkert kun en lille del af, hvad der blev »oppløjet af heden«, eller af anden hidtil uopdyrket jord, førte i det 17. århundrede til oprettelse af nye bosteder. De fleste nyindtagne arealer har suppleret landsbyers eller enkeltgårdes gamle agerjorder, en del af dem dog kun for en tid. Atter og atter finder man i markbøgerne bemærkninger om hedejord, der ikke »i mands minde« har været i brug, ikke har været besæt i 40, 50 eller 60 år o.l. Det kan om en »årsgøde« (vang, »tægt« eller »indtægt« indenfor græsmarksbruget) hedde, at den bruges »for mangel skyld af jord«, men bønderne venter, at den »i fremtiden formedelst sandflugt fordærves«. ⁵⁵ Også om skovjord oplyses undertiden, at den p.gr.a. ufrugtbarhed ikke længere bruges.

Det er umuligt at afgøre, hvor megen opdyrket jord der atter har fået lov at ligge hen til græsning. Sandsynligvis er oplysninger fra gårdbrugernes side ofte beregnet på at give så ugunstigt et indtryk som muligt af stedets landbrug (bønder nærrede vel – i ekstraskatternes tid – en ikke ubegrundet frygt for nye skattepålæg). Man ser derfor også det ganske interessante, at bøndernes opgivelser m.h.t. jordens drift ofte bliver korrigeret ved påtegninger både for landsbyers og enkeltgårdes vedkommende. Ved en gård i Haderup sogn, Ginding hrd., er f.eks. angivet, at 13 årsgøder bliver besæt i 3 år og hviler i 10, men man finder noteret, at »denne gårds jord bør overalt at anslås med 4 års brug og 5 års hvile«. Andre opgivelser korrigeres mere lempeligt. Om en gård i samme sogn bemærkes, at til den hører »en vidtløftig skarp sandig mark«, der da også er takseret for skarp og ond jord (altså 9 eller 12 tdr. udsæd til en td. hartkorn). Alligevel »kan den i proportion mod andre efter 4 års brug ikke godtgøres mere end 9 års hvile«. Nogle gårde i samme sogn fik forholdet mellem udsæd og hvile ændret fra 3:7 til 3:5 eller fra 3:8 til 3:6. ⁵⁶ Om Neder-Feldborg (7 gårde) melder markbogen: »Agerjorden til denne by består af løs sand, som i tørre åringer ikke kan gro sammen, dog hvis prøberes den her opførte og antegnede brug og hvile ved hver årsgøde eller fald jord overalt ved beregningen til hartkorn, kan bymændene nok være så vel holden som andre deres naboer i sognet, og bør da ingen videre refleksion gøres på den angivne skade af sandflugt, som alene er særdeles kendelig i Nørremarks gøde«. ⁵⁷ Omtalte årsgøde var på ca. 4 tdr. land.

⁵⁵ Markbog 1468, Als sogn i Hindsted hrd., landsbyen Hurup på kattegatkysten.

⁵⁶ Jfr. i C. Rise Hansen og Axel Steensberg: Jordfordeling og Udskiftning, 1951, s. 108 ff., diskussionen om, hvorvidt de i markbøgerne indførte angivelser tager sigte på den faktiske brug og hvile eller det er taksermændenes skøn.

⁵⁷ Markbog 930, Haderup sogn i Ginding hrd.

Det vil føre for vidt at nævne eksempler på jorder, der »år efter andet« er opbrudt og pløjet, hvorefter markbøgerne løseligt angiver, at der »sås nogle stykker og hviler nogle stykker«. Men undtagelsesvis kan man finde en markbog, hvor en ny bymark eller -vang er »opløjet af heden« og opmåles samlet. De efterfølgende oplysninger angår Hårby i Veng sogn lidt nord for Skanderborg, en østjysk landsby med trevangsbrug, 16 gårde med tilsammen knapt 40 tdr. hartkorn og et dyrket areal på 290 tdr. land, væsentligt mindre end de fleste byer i denne egn.⁵⁸

De 22 nye fald (agerskifter eller tægter) lå »ganske langt fra byen«, hvorfor man forståeligt nok savnede marknavne. Bortset fra benævnelser som Udskov, Dalen, Trælborg og Lundens ager blev det da til »et fald udenfor stabelen« (der må betegne en grænsepæl),⁵⁹ »nok et fald«, »blokker (jordstykker) ud for stabelen«, »nok et fald af forrige navn«, »dito fald« etc. De 22 fald var af vidt forskellig størrelse, fra 4 til 64 agre, ialt ikke mindre end 469 agre, et areal af samme storhed som en af de gamle byvange. Gårdbrugerne i Veng havde iflg. opmålingen fra knapt 3 til godt 6½ tdr. land hedejord, gennemsnitligt 5¼ td. ld., mere end fjerdeparten af det opmålte dyrkede areal. Hvad disse nyopdyrkede jorder landbrugsmæssigt betød er svært at sige. Efter 2 år med udsæd af boghvede og rug, boghvede og havre eller rug og havre skulle følge fra 4–6 helt op til 14–16 års hvile. Måske kunne der dog m.h.t. driftsmåden fremføres en kritik i lighed med den ovenfor omtalte fra det vestjyske hedesogn Haderup.

På sporet af udviklingen i det 17. århundrede.

Flere eller færre landbrug?

NEDGANGSTEGNENE er kendte og tydelige. Det 17. århundredes landbefolkning oplevede pest og krigsperioder, landbrugskriser, mindsket kvæghold, mange dårlige høstår og adskillige år under og efter krigene, hvor det ikke var muligt at skaffe tilstrækkelig udsæd. Ødegårdenes tal blev langt større end i sidste halvdel af det 16. årh. og første halvdel af det 18. årh. Af de godt 2500 bøndergårde, der i perioden 1525–1774 med sikkerhed vides nedlagt til fordel for hovedgårdsoprettelser og -udvidelser, forsvandt ca. 1525 i 1600-tallet. Den sjællandske øgruppe blev hårdest

⁵⁸ Markbog 1145–46, Veng sogn i Skanderborg birk.

⁵⁹ Enemærker og ornum skulle afgrænses med sten og stabel eller med grøft. Danske lov 1–16–13 påbød, at sandemænd skulle »stable« markskel »med stok eller sten, og kul og flint derunder«.

ramt, men 1650–99 opslugte de jyske herregårde 319 bøndergårde.⁶⁰ Det var dog kun en lille brøkdelen af de jyske gårdbrug, hvis beboere (brugere), efter hvad der ovenfor er konstateret, på landmålingstiden må anslås til om ved 35.000, et tal, der tager rimeligt hensyn til ødegårde, talrige eksempler på samdrift og gårdsparter drevet af andetsteds bosatte mænd. Aksel Lassens undersøgelser over befolkningsudviklingen efter 1645 giver for Jyllands vedkommende kun få, men ganske vist iøjnefaldende holdepunkter for antagelsen af en hurtig tilvækst i de årtier, der fulgte efter det store folketab i 1650erne.⁶¹

Hvorvidt antallet af landbrug, specielt gårdbrug, på den jyske halvø var voksende, nærmest uændret eller i tilbagegang i det 17. årh., kan ikke afgøres *alene* på grundlag af statistiske oplysninger fra 1650erne til 1680erne, altså især præsteindberetninger 1651 og matriklen 1688 (som den kendes fra HP 1688 og hovedlisterne i HP Saml.). Der må fremdrages kilder til belysning af forholdene tilbage til år 1600. Her kommer en afhandling af forfatteren Chr. Thorsen, »Små Bidrag til Belysning af Ejendomsforholdene i Danmark i Slutningen af det 16. Aarh.«, i søgelyset, idet den omhandler præsteindberetninger fra 1599 og tidligere.⁶² Den må sammenholdes med D. H. Wulffs »Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie« I (1873), der indeholder præsteindberetninger fra 1553 (og 1555), 1571 og 1625, samt C. Molbechs afhandling i Hist. Tidsskrift 2. rk. III, s. 535–50, der i sammendrag behandler ejendomsforholdene, som de belyses i præsters indberetninger fra 1568 og 1599. En fyldestgørende publikation af de sidstnævnte foreligger nu i C. Rise Hansens »Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift« (1964).

Chr. Thorsen forsøgte en sammenligning mellem ejendomsantal i Ribe »Stigts Register« o. 1600 og J. A. Fridericias materiale fra »sognebeskrivelserne« 1651, og m.h.t. Vendsyssel, Thy og Mors udnyttede han D. H. Wulffs »Statistiske Bidrag«. Thorsen ville navnlig konstatere forskydninger mellem kronens, adelens og gejstlighedens ejendomsbesiddelse, men han har også i sin tabel over nordjyske jordbrug sondret mellem gårde og bol. Ved opgørelsen over antal decimanter var Thorsen opmærksom på, at langt fra alle sogneberetninger fra 1599 indeholdt brugbare oplysninger om, hvorvidt der var 1, 2 eller flere brugere på en gård eller et bol. Han drog konsekvensen heraf i en tabel, der kun indeholdt talmateriale fra 48 sogne nord for Limfjorden, hvor der var flere

⁶⁰ Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, s. 171.

⁶¹ Aksel Lassen: Fald og fremgang, s. 49–64.

⁶² Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, s. 183–210.

decimanter end gårde og bol.⁶³ C. Rise Hansens publikation muliggør nu en noget sikrere optælling, og man kan – takket være hovedlisterne i HP Saml. – sammenligne antallene af decimanter (brugere af gårde og bol) 1599 med brugerantal på landbrug med mere end 1 td. hartkorn i 1688.

Da man som anført tillige har præsteindberetninger med oplysninger om ejendomme (gårde og bol) i de samme sogne 1553 og 1568, kan nedenstående oversigt tjene et dobbelt formål. Den indeholder en sammenligning mellem *ejendomme* (e) i de pågældende sogne 1553 (eller 1555),⁶⁴ 1568, 1599 og 1688, men m.h.t. *brugere* (br) kan kun tallene fra 1599 og 1688 sammenlignes.⁶⁵ Herregårdene er holdt udenfor denne statistik.

Det umiddelbare indtryk er, at såvel ejendomsstal som antallet af brugere er forbavsende uændret (se henholdsvis 2., 3. og 5. kolonne, og brugerantal i 4. og 6. kolonne). Dette gælder de 70 sogne som helhed, men egnsforskellighederne er store og meget karakteristiske.

I belyser udviklingen i det meste af Vennebjerg herred (HP 1688: 539 gårde i hele herredet, foruden hovedgårde), II hele Børglum hrd.,⁶⁶ III 6 sogne i Kær hrd. (HP 1688: 579 bøndergårde), IV og V hele Øster⁶⁷ og Vester Han hrd., VI 9 sogne i Hillerslev hrd. (HP 1688: 445 bøndergårde i hele herredet) og VII 4 sogne i Mors Sønder herred. De sidste kan ikke anses for repræsentative for hele øen, selv om ødegårdenes tal var meget stort på Mors, ca. 14 % i 1680erne, i Sønder herred endda 15,3 % (jfr. ovenfor s. 17). Ikke alle Mors-sogne viser tilbagegang.

Man skal næppe lægge megen vægt på fremgangen m.h.t. ejendomsantal i den korte periode 1553-68 (navnlig II og V-VII); her savnes de detailoplysninger fra sognene, som de senere præsteindberetninger og navnlig matrikelsforarbejderne (HP 1688) bringer. Derimod er der grund til at regne med en lille tilvækst i gård- og bolantal under ét i perioden 1568-1599 i Vennebjerg herred, mens der i de øvrige herreder er sket meget små forskydninger, når undtages Hillerslev herred, hvor der i flere sogne er en betydelig tilbagegang, sikkert som følge af sandflugt.⁶⁸ Anderledes er forholdet i det 17. årh. (perioden 1599-1688). Det store

⁶³ Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, s. 193 ff.

⁶⁴ Fra to sogne, Torslev og Øland i Øster Han hrd., savnes (e) for 1553. Tallene for Hillerslev hrd. og Mors er fra 1555.

⁶⁵ Af de 70 sogne i efterfølgende oversigt indgik kun 46 i Thorsens tabel.

⁶⁶ Her fragår 9 gårde i Vor sogn, af hvilket størsteparten ligger i Jerslev hrd., men fra samme hrd. overføres 15 gårde i Albæk sogn, 20 i Skæve og 6 i Torslev til Hvetbo hrd. (se HP 1688, s. 302, 318 og 319).

⁶⁷ HP 1688, s. 326 anfører 7 gårde i Brovst under Hvetbo hrd.

⁶⁸ Sandflugt omtales bl.a. i præsteindberetninger 1555 fra Hansted og Vigsø sogne, 1571 i Ø. og V. Vandet og 1625 i Hansted og Hjaremål (D. H. Wulff, anf. st., s. 33f.,

Bondebrug (e) 1553-1688; brugere (br) 1599 og 1688

Sogne	1553	1568	1599		1688	
	e	e	e	br	e	br
<i>I. Vennebjerg hrd.</i>						
1. Ugilt.....	60	50	63	74	64	75
2. Gærum.....	26	24	27	30	30	32
3. Flade.....	32	39	39	46	33	34
4. Åsted.....	56	74	75	80	66	77
5. Skærum.....	21	29	34	38	36	38
6. Hørmested.....	21	20	23	24	30	27
7. Skallerup.....	46	36	34	43	28	35
8. Vennebjerg.....	36	34	39	45	38	55
9. Harridslev.....	15	15	15	17	17	22
10. Jelstrup.....	27	25	29	35	32	32
	340	346	378	432	374	427
<i>II. Børglum hrd.</i>						
11. Albæk.....	61	85	76	85	90	111
12. Børglum.....	54	54	47	62	51	70
13. Furreby.....	15	15	13	18	11	11
14. Vejby.....	17	18	17	19	20	20
15. Em.....	14	15	13	14	15	18
16. Vrå.....	45	44	47	57	48	71
17. Lyngby.....	17	17	17	17	10	16
18. Tårs.....	75	62	74	83	88	96
19. Vrejlev.....	77	73	78	94	88	131
20. Hæstrup.....	9	10	10	13	16	19
21. Hørby.....	30	33	29	38	48	52
22. Volstrup.....	37	49	50	55	68	89
23. Torslev.....	69	78	70	85	96	105
24. Sejlstrup.....	10	11	12	13	13	13
25. Rakkeby.....	17	23	25	29	26	31
26. Skæve.....	35	36	38	50	45	62
27. Karup.....	18	14	17	19	21	22
28. Understed.....	45	28	39	51	61	69
	645	665	672	802	815	1006
<i>III. Kær hrd.</i>						
29. Biersted.....	38	37	42	51	38	42
30. Hammer.....	23	22	28	36	30	33
31. Vadum.....	71	71	67	75	63	68
32. Sulsted.....	37	40	50	61	49	54
33. Horsens.....	23	27	29	49	31	34
34. Ajstrup.....	28	28	33	43	28	36
	220	225	249	315	239	267

Sogne	1553	1568	1599		1688	
	e	e	e	br	e	br
<i>IV. Øster Han hrd.</i>						
35. Haverslev.....	66	67	56	59	54	60
36. Bejstrup.....	58	52	53	53	53	55
37. Aggersborg.....	47	45	36	38	38	39
38. Gøttrup.....	30	30	39	39	45	46
39. Kettrup.....	43	41	44	50	55	55
40. Kollerup.....	41	59	58	69	50	58
41. Skræm.....	21	21	22	23	21	22
42. Torslev.....	?	63	63	67	61	77
43. Hjortdal.....	22	25	35	36	26	26
44. Lerup.....	15	14	17	22	16	16
45. Tranum.....	26+15	53	38	42	28	33
46. Svenstrup.....	17	20	18	23	18	21
47. Brovst.....	80	70	72	93	60	60
48. Øland.....	?	37	37	37	30	39
		597	588	651	555	607
<i>V. Vester Han hrd.</i>						
49. Vust.....	32	34	34	37	28	28
50. Klim.....	32	36	37	40	37	38
51. Torup.....	43	39	41	49	42	45
52. Lild.....	41	48	46	56	33	36
53. Tømmerby.....	54	63	67	72	58	69
54. Øsløs.....	33	35	31	31	35	36
55. Vesløs.....	20	21	23	23	18	18
56. Arup.....	19	19	23	23	20	21
	274	295	302	331	271	291
<i>VI. Hillerslev hrd.</i>						
57. Kåstrup.....	15	16	18	25	15	16
58. Hansted.....	21	29	22	23	11	12
59. Vigsø.....	18	20	21	22	14	14
60. Rær.....	39	44	43	45	35	36
61. V. Vandet.....	29	27	25	26	25	26
62. Ø. Vandet.....	21	21	13	14	18	20
63. Hillerslev.....	68	93	91	106	82	95
64. Hjæremål.....	64	56	44	47	43	49
65. Hundstrup.....	32	30	30	31	35	38
66. Sennels.....	51	57	51	63	48	57
	358	393	358	402	326	363

Sogne	1553	1568	1599		1688	
	e	e	e	br	e	br
VII. Mors Sønder hrd.						
67. Lørslev.....	15	17	17	20	12	12
68. Ørding	21	33	35	44	32	38
69. Ovtrup.....	28	29	32	38	22	26
70. Tæbring.....	13	14	12	15	15	16
	77	93	96	117	81	92
<i>Alle sogne.....</i>	–	2614	2643	3050	2661	3053

Børglum herred tegner sig her for en fremgang på over 20 % i gårdantal og godt 25 % hvad antallet af brugere angår. I de øvrige herreder er der tilbagegang,⁶⁹ i Vennebjerg hrd. kun en ganske svag, en lidt større i Kær herred (hvor brugerantallet sandsynligvis er angivet for lavt i matriklen) og et minus på en halv snes procent i Vester Han og Hillerslev herreder.

Ved disse sogneiagttagelser må naturforholdene imidlertid tages i betragtning. Af de 70 sogne ligger 13 på vestkysten,⁷⁰ fra Skallerup vest for Hjørring til V. Vandet syd for Hanstholm. Med undtagelse af sidstnævnte sogn, der har sit tyngdepunkt inde i landet, og hvor stillingen er uforandret 1599–1688, efter nogen tilbagegang 1555–99, har *alle* disse kystsogne færre gårde og gårdbrugere i 1680erne end i 1599, tilsammen en tilbagegang fra 416 til 343 gårde og fra 464 til 377 brugere, eller henholdsvis 17,5 og 18,6 %. Når kystsognet Skallerup fragår, har Vennebjerg herred en praktisk talt uforandret situation 1599–1688, og i Børglum herred med kystsognene Furreby og Lyngby viser samtlige 16 »indlandssogne« en større eller mindre fremgang, nogle af de største sogne – se især Albæk, Vrejlev og Torslev – endog en meget betydelig tilvækst. I Hanherrederne er nedgangen i det 17. årh. kun 6–8 % i sognene inde i landet mod 18–19 % i sognene ud mod Vesterhavet; tabet af gårdbrugere er endda lidt større, en del af dem er utvivlsomt blevet husfolk, klithusmænd.⁷¹ I Hillerslev hrd. er tilbagegangen størst i Hansted sogn med den særlig lange kyststrækning i nord og vest, mindst i Hjaremål, der imidlertid havde betydelige gårdtab i perioden 1568–99. Her bliver

38 og 45). Kancelliets Brevbøger indeholder mange oplysninger om sandflugt i Nordjylland.

⁶⁹ Lidt større end tabellen viser, idet samtlige præstegårde er medregnet i matriklen 1688, derimod ikke i præsteindberetningerne.

⁷⁰ Kystsognene er nr. 7, 13, 17, 43, 45, 50–52, 58–61 og 64 i tabellen.

⁷¹ Se ovenfor s. 20 bemærkningen om klithuse.

helhedsresultatet en tilbagegang på 16–17 % i kystsognene mod kun et par procent i indsognene.

Kær herred er kun repræsenteret ved 6 af 13 sogne, men da udviklingen i dette herred 1553–1688 tidligere er gjort til genstand for en ret indgående behandling,⁷² kan et par supplerende iagttagelser måske være på sin plads. Med rette fremhæver Viggo Hansen, at HP 1688, der er baseret på den nye adskillelse i gårde (landbrug med mindst 1 td. hrtk.) samt huse med jord, har eksempler på, at gamle bol efter matriklen 1688 kommer under gruppen huse med jord, mens omvendt huse med jord (dog næppe »gadehusmænd«) kan rubriceres som gårde. Idet V. H. sammenholder ejendomsantal 1553 (hvor såvel gårde som bol er angivet i præsteindberetningerne) med tallene fra 1688, anfører han det samlede ejendomsantal (»gårde i gammel betydning«) på de to tidspunkter i den tabel over 8 sogne, som han opstiller.⁷³ Da 4 af disse sogne indgår i ovenstående oversigt og Ulsted sogn er udførligt omtalt ovenfor s. 29 ff., sammenstilles her alle herredets sogne med gård- og bolantal 1553, 1599 og 1683 samt med gårdantallet i 1688-matriklen.⁷⁴ Herregårde og præstegårde er indbefattet, udeladt er derimod 12 gårde i sognene Hundslund (Dronninglund), Vor Frue og Jetsmark, som HP 1688 henfører under Kær herred.

Sogne	1553		1599		1683				1688
	Gårde	Bol	Gårde	Bol	Gårde	Bol	1/2 bol	1/4 bol	Gårde
Åby.....	20	30	21	33	18	16	2		34
Biersted.....	23	16	24	18	25	11	2		39
Vadum.....	34	37	24	44	46	13	5		64
Sulsted.....	22	16	22	29	43	12	1		51
Ajstrup.....	15	14	19	11	26	1	3		29
Hammer.....	14	10	12	17	16	10	5	1	30
Horsens.....	13	11	16	14	25				26
V. Hassing.....	36	41	20	39	45	12	26	19	83
Ø. Hassing.....	23	33	17	49	57	21	3		67
Ulsted.....	18	10	11	41	19	12	15		42
Hals.....	(53	16)	53	8	24	26	5	1	43
Sundby.....	(28	21)	20	25	28	21	2		49
Hvorup.....	15	6	15	8	19	1			20
Ialt.....	(314	261)	274	336	391	156	69	21	577

⁷² Viggo Hansen: Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, s. 59–62.

⁷³ Anf. st., s. 60.

⁷⁴ Kilderne er: D. H. Wulff, anf. st., s. 190–196; Præsteindberetninger om fæstegods m.v. (C. Rise Hansen), s. 183 ff.; markbøgerne 1570–82 samt HP 1688, s. 320–325.

Præsteindberetningerne 1553 savner gård- og bolantal for Hals og Sundby, i parentes er derfor tallene fra 1568-indberetningen anført. 1599 oplyses det i indberetningerne fra V. og Ø. Hassing, at henholdsvis 16 og 20 af bolene er »små boliger«; i Hvorup er fordelingen mellem gårde og bol usikker.

I Åby og Biersted er gårdantallet åbenbart ret uforandret, men i de øvrige sogne er gårdes og bols indbyrdes forhold gennemgående meget varierende. Præsterne har øjensynligt ikke haft let ved at rubricere landbrugene.⁷⁵ Mere pålideligt skelnes der formentlig ved landmålingen 1683, hvor bønderne selv kan have givet de relevante oplysninger. Der var ifølge markbøgerne på dette tidspunkt i Kær herred 283 helgårde, 86 halvgårde, 12 fjerdingsgårde og en halv snes andre gårdbrugsstørrelser. Således var i Vadum sogn anført 17 halvgårde, i Ulsted 10, i Horsens 8 fjerdingsgårde og 3 ottingsgårde. Foruden de forskelligt benævnte bol fandtes der 450 huse med jord (under 1 td. hrtk.) og endvidere enkelte, der i kraft af deres hartkorn hævede sig op blandt gårdene, i Ulsted sogn således Vendelborg med 1,03 td. hrtk., mens et andet hus med jord, Rimmen, kun havde 0,90 td. hrtk.

Tilfældet vil, at antallet af gårde over 1 td. hrtk. i matriklen 1688 var praktisk talt det samme som herredets gårde og bol sammenlagt i præsteindberetningerne 1553, der imidlertid havde væsentligt lavere bolantal end indberetningerne 1568, som også anførte gadehuse og derfor måske gav anledning til en nøjere skelnen mellem småbrug med lidt avl og huse med næppe mere end en kålhav.⁷⁶ Når antallet af gårde stiger så stærkt i det 17. årh., må det ses på baggrund af det næsten lige så stærkt dalende antal bol. I virkeligheden er udviklingen utvivlsomt den, at talrige bol som følge af udvidelser (nyopdyrkning og andre forbedringer) er rykket op i gårdgruppen, mens der efterhånden er kommet nye »små« bol til, enten som nyanlæg eller i forbindelse med bestående huse.⁷⁷ Udviklingen lader sig bedst efterspore i sogne med mange navngivne enkeltgårde og -bol. Fra det store Tårs sogn i Midtvevdsyssel fremkom i 1651 en udførlig sognebeskrivelse, hvis oplysninger kan sammenholdes med forarbejderne til 1688-matriklen.

⁷⁵ Sammenlign med de sjællandske eksempler ovenfor s. 25 f.

⁷⁶ Fra Hals by har præsten i 1568 oprindelig anført, men derefter overstreget nogle inderster (»indestmænd . . . , som ikke selv haver hus at besidde, men haver lejet dennom af andre, både hos gårdsmænd og gadehusmænd«). Præsteindberetninger om fæstegods m.v., s. 65f.

⁷⁷ Viggo Hansen nævner (anf. værk, s. 60 ff.) en række eksempler på nybebyggelse, såvel enkeltgårde som bol i Kær herred.

I *Tårs* var der til de forskellige tidspunkter foruden de i oversigten anførte gårde og bol 4 herregårde og en præstegård. Samtlige landbrugs brugerantal 1599, 1651 og 1683 er tilføjet i parentes.⁷⁸

	1553	1568	1599	1651	1683
<i>Gårde</i>	34	17	24(29)	16(24)	
<i>Helgårde</i>					19 (26)
<i>Halvgårde</i>					18 (21)
<i>Fjerdingsgårde</i>					6 (6)
<i>Sjettingsgårde</i>					1 (1)
<i>Ottingsgårde</i>					4 (6)
<i>Bol</i>	41	47	50(54)	59(63)	
<i>Helbol</i>					38 (40)
<i>Halvbol</i>					10 (10)
<i>Fjerdingsbol</i>					3 (3)
	75	64	74(83)	75(87)	99 (113)

For gårdenes vedkommende hæfter man sig ved opdelingen i hel- og halvgårde samt mindre brugsstørrelser, som først kommer klart frem i markbogen 1683, men sikkert skjuler sig bag præsteindberetningernes meget varierende opgivelser: 1568 og 1651 regnes der utvivlsomt kun med helgårde, 1553 og 1599 derimod både med hel- og halvgårde, muligvis også mindre brug. Frem til 1651 var der i hvert fald nogen fremgang i bolantal, 1651–1683 også m.h.t. gårdbrug, dog nok en lidt mindre tilvækst, end tallene giver indtryk af, idet såvel de anførte ottingsgårde som nogle småbol havde mindre end 1 tdr. hrtk. i 1688. En halvgård og et par fjerdingsbol var i 1683 øde. Takket være stednavnene kan det konstateres, at 6 bol er »rykket op« i størrelsesorden siden 1651 og i 1683 kaldes halvgårde, endvidere er der af 3 andre bol (med 4 brugere) siden 1651 blevet 5 halvgårde (8 brugere i 1683), og 1 bol, Skagesholt, har udviklet sig til 1 bol og 2 halvbol. Som man måtte vente, er det navnlig en del af helgårdene der har to beboere. Iøvrigt betegnes 6 af bolene i 1651 som små, men 1683 som 2 bol og 4 fjerdingsgårde.

Gennemsnitshartkornet for »små bol« var i 1688 ca. 2 tdr. hrtk., men for de ovennævnte 6 bol, der efter 1651 var blevet halvgårde, var det godt 5 tdr. hrtk. Bemærkelsesværdigt er det også, at enkelte gårde og bol,

⁷⁸ Kilderne er: D. H. Wulff, *anf. st.*, s. 120; Præsteindberetninger om fæstegods m.v. ... 1568 og 1599, s. 35f. og 176; Da. Kanc. B. 121. Sognepræsternes designationer på gårde, bol og tiendeydere ... indsendte i henh. t. kgl. missive af 1651 1. febr., markbog 1537–38; modelbog 1780, fol. 112–160; matrikelbog 1834.

hvis navne end ikke forekom i 1651, i matriklen af 1688 stod for et gårdhartkorn over gennemsnittet (ca. 4 tdr. hrtk.), f.eks. havde Karmisholt 5,45 tdr. hrtk. og Sørup 5,47. Ved landmålingen gik det iøvrigt som i de fleste sogne landet over: adskillige gårdes hartkorn, navnlig indenfor landsbyfællesskaberne, blev stærkt reduceret. Ofte blev nye brug højere skyldsat. Og blandt 78 huse med jord (under 1 td. hrtk.) var antagelig mange af de »små boliger og væresteder«, om hvilke præsten i Tårs i 1651 skrev, at »en stor del af dem haver ganske ringe at avle på«.

Tårs-eksemplet er formentlig typisk, hvad udviklingen i mange nordjyske indlandssogne angår (jfr. ovenfor s. 41 og 43). Derimod berettiger den udbredte, men dog ret spredt forekommende nyopdyrkning ikke til at regne med en så betydelig tilvækst i størstedelen af Midt- og Østjylland, endsiige på Vestkysten, hvor sandflugten gang på gang anrettede ødelæggelser. For det sydlige Jyllands vedkommende forsøgte Chr. Thorsen at nå til et resultat ved at udskyde de mest upålidelige herredsopgivelser i Ribe stiftsregister og sammenholde jordbrugsantallene i de resterende med J. A. Fridericias tal for gårde og mindre brug. Han kom da til den antagelse, at der i 1. halvdel af det 17. årh. var en samlet tilvækst på 18 % i de 16 omhandlede jyske herreder.⁷⁹ Thorsen var dog klar over, at præsteindberetningerne gav en ret uensartet fordeling af helgårde, halvgårde og bol. Disse 3 ejendoms kategorier sammenlagt gav i 1651-indberetningerne et antal brug, der i de fleste herreder oversteg antallet af gårde over 1 td. hrtk. i HP 1688, som helhed dog kun med højst et par procent, idet der i en del østjyske herreder⁸⁰ var flere gårde i 1688 end gårde og bol i 1651. Spørgsmålet er så, om et betydeligt antal småbol var udeladt i 1651, skønt de – som det var tilfældet i Tårs – må have bidraget til en stigning i ejendomsantallet.

Dette forhold burde undersøges nøjere, men materialet er sparsomt. Næsten kun i nogle vestjyske herreder nævner en del sognepræster i 1651 halvbol, i et enkelt sogn også fjerdingsgårde. I den følgende oversigt sammenholdes som tidligere ejendomsantal (e) med brugerantal (br). Herregårde er ikke medregnet.

Hvis alle bol- og gårdstørrelser sammenregnes, bliver det 323 brug i 1651 mod 327 i 1688 og 386 beboere (brugere) mod 415; det sidste tyder på en lille fremgang. I samme retning peger det, når antallet af brugere

⁷⁹ Hist. Tidsskrift 8. rk. IV, s. 186 ff. De 16 herreder var Gørding, Skads, Malt, Vester, Øster og Nørre (Horne) herreder, Bølling, Hjerm, Hammerum, Andst, Brusk, Elbo, Holmans, Slavs, Nørvang og Tørrild hrd.

⁸⁰ Det drejer sig bl.a. om Hasle, V. Lisbjerg og Ning herreder.

Sogne	Sognebeskrivelser 1651										HP Saml. 1688	
	$\frac{1}{1}$ gård		$\frac{1}{2}$ gård		$\frac{1}{4}$ gård		$\frac{1}{1}$ bol		$\frac{1}{2}$ bol		Gårde	
	e	br	e	br	e	br	e	br	e	br	e	br
<i>Bølling hrd.</i>												
Vorgod.....	19	34					8	9	5	5	34	59
Hanning.....	13	17					12	12	3	3	31	40
Lem.....	14	16			36	36			15	15	60	68
Borris.....	22	33	6	6			12	12	15	15	56	72
<i>Hjerm hrd.</i>												
Sdr. Gørding...	6	13					8	8	5	5	26	33
Vem.....	6	11	7	7			3	3			17	20
Sir.....	4	6	4	4			4	4	5	5	18	19
Mejrup.....	22	31	3	3			6	6	3	3	33	43
<i>Ginding hrd.</i>												
Estvad.....	25	30					11	11	2	2	37	46
Rønbjerg.....	6	8					11	11	2	2	15	15
10 sogne ialt.....	137	199	20	20	36	36	75	76	55	55	327	415

i disse 10 sogne lå ca. 27 % over gårdantallet i HP 1688. Det er også bemærkelsesværdigt, at præsterne i nogle sogne ved de enkelte gårde har anført, hvorvidt der var to eller flere brugere, idet der ved en del gårdbrugere er tilføjet et »cum socio« eller »cum sociis«. Regner man med højst 3 brugere på en gård, vil 5 sogne i Øster (Horne) herred dog kunne opvise et betydeligt overtal af brugere. I Ølgod var der således i 1651 mindst 24 flere brugere end gårde og bol (i 1688 21 flere brugere end gårde), i Ansager, hvor 1 gård var øde og flere blev betegnet som små (»liden«), fandtes der ved 30 gårde mindst 55 brugere, desuden var der i sognet 2 bol og 1 halvbol (i 1680erne efter hovedlisten 34 gårde med 65 brugere; 2 gårde var øde, men der var 6 huse med nogen jord). Nogle husbeboere omtales i 1651 som »toftemænd eller gadehusmænd«. I Tistrup var der 18 gårde (10 havde »liden« som prædikat), 6 »små« halvgårde, 14 bol (11 betegnet som små) samt 6 halvbol (ved 4 antegnet »liden«; 2 var beboet af kvinder). På (hel)gårdene var der mindst 26 beboere. Ser man bort fra halvbolene havde sognet 38 brug og mindst 46 brugere (i 1688 35 gårde med 43 brugere, men 16 huse, heraf 2 øde, havde i gennemsnit $\frac{1}{2}$ td. hrtk.).

I disse hedesogne var det ret tilfældigt, om de små bol (i enkelte tilfælde også små gårde) ved matrikuleringen kom over eller under 1 td. hartkorn. I Tistrup by var der ifølge præsteindberetningen 1651 kun

»små« halvgårde (6), bol (9) og halvbol (4); HP 1688 har 9 gårde med 14,49 tdr. hrtk. og 14 huse med ialt 6,44 tdr. hrtk. 5 enkeltgårde i samme sogn havde fra 1,01 til 1,38 td. hrtk.! Men de 3 Krarupgårde, af hvilke 2 i 1651 havde »liden« anmærket, stod i 1688 for tilsammen 30,41 tdr. hrtk., og Bredhoved (i 1651 »liden«) havde i matriklen 1688 4,23 tdr. hrtk., lidt over sognegennemsnittet.

I det foregående er der anført lokale eksempler på såvel fremgang som tilbagegang for bondebrugene i det 17. årh., specielt i Jylland. Det må understreges, at sammenligningsgrundlaget kun undtagelsesvis er helt i orden, f.eks. ved vi ikke, om de mindste bol i almindelighed indgår i præsternes sognebeskrivelser. På sikker grund er vi praktisk talt kun i de relativt få tilfælde, hvor stednavne (navne på enkeltgårde og -bol eller på mindre bebyggelser) er vejledende. Men her må man gøre sig klart, at nyoprettelser fortrinsvis forekom i egne, hvor enkeltgårde var særligt talrige. Det er også sandsynligt, at *gårddeling* var mere almindelig i sådanne egne (jfr. ovenfor s. 19), men her står vi overfor et problem, som vanskeligt kan belyses statistisk før i det 18. årh., hvor fæstebreve i stort tal illustrerer forholdene. Dog kan markbøgerne 1682–83 vise, hvorvidt 2 eller flere brugere af samme gård fik deres agre opmålt hver for sig – et klart bevis for, at vedkommende gård *var* delt. Af 25 gårdmænd i Vejen by (der i markbogen består af 9 gårde samt præstegården) fik 18 deres jord opmålt hver for sig, men i 2 tilfælde fik gårdbrugere to og to jorden opmålt samlet (dele af henholdsvis gård nr. 2 og nr. 4), ligesom 3 selvejere (i nr. 8) øjensynligt fik deres 84 tdr. land store brug opmålt under ét. Når markbogen (728) oplyser, at der er 23 våninger, idet 12 selvejere har 11 og 13 fæstere 12, stemmer dette meget godt med, at der på gård nr. 2 sad to fæstere og på nr. 4 en selvejer og en fæster, der fik deres jord opmålt og beregnet under ét. De 3 selvejere (gård nr. 8) havde utvivlsomt hver sit stuehus, selv om deres jord blev opmålt samlet. Med tilsammen 84 tdr. ld. hørte de til de større jordbrugere i landsbyen; kun 3 fæstere havde mere end 28 tdr. ld. hver.⁸¹

Gårddelingsproblemet skal ikke behandles her, da det overvejende måtte blive tilbageslutninger fra det 18. årh.s første halvdel, hvor fæstebreve giver indgående og tydelige oplysninger. Men sandsynligvis har fæstebønder også i det 17. årh. navnlig kendt følgende former for gårddeling eller fælles gård drift:

⁸¹ Vejen: markbog 728, modelbog 1744 (I) fol. 51–54, matrikelsbog 1818. Jfr. ovenfor s. 6, med henvisning i note 9.

1. To fæstere tiltræder hver halv gård med halv besætning. Jorden deles i lige lodder og begge nyder halv anpart i alle ting, »rørende og urørende«. Der henvises undertiden til en (ikke bevaret) specifikation.

2. Gården deles ikke lige, men den ene fæster får en vis del af ager og eng og nogle nærmere angivne kreaturer, anpart af udhuse, redskaber og korn m.v. – Det *kan* være en form for aftægt,⁸² men behøver ikke at være det.

3. Alt i gården bliver »til fælles brug og drift«. Der skal være »ordentlig deling« på alt, hvad der sælges fra gården, og af udgifterne (skatter, landgilde m.v.) betaler enhver halvdelen. En sådan samdriftsform var åbenbart mest anvendelig, når fæsterne var nære slægtinge (især far og søn).

De nævnte former for gårddeling eller samdrift kunne forekomme samtidig på et gods.⁸³ Godsejeren kunne i fæstebrevene sikre sig, at den sidstlevende fæster påtog sig den først afdødes forpligtelser, såfremt en af dem døde, før de fik »afdelt« med hinanden. Det blev indskærpet fæsterne, at hver skulle »vide sin bygning af gården at holde i god stand«. Også andel i alsædjord, engskifte, kålgård og tørvegravning samt i kreaturgræsning på hede eller overdrev kunne være bestemt ved deling af gård eller hus.

En del ældre præsteindberetninger kan ligesom senere 1688-matriklen⁸⁴ belyse besiddelsesforhold. Det kan også være af interesse at se, hvorvidt det i ældre tid var adelen eller kronen der havde forholdsvis flest brugere på sine fæstegårde. Chr. Thorsen har i den tidligere omtalte afhandling været inde på spørgsmålet uden at nå til noget sikkert resultat.⁸⁵ På et mere klart afgrænset lokalt plan skulle dette dog være muligt. Som eksempel skal her anføres statistiske oplysninger i præsteindberetninger fra samtlige 18 sogne i Børglum herred om adelens og kronens gårde og bol (e) og disses brugere (br) i 1599:

	Gårde		Bol		Tilsammen	
	e	br	e	br	e	br
Adelen.....	241	306	316	356	557	662
Kronen.....	131	178	87	96	218	274
Ialt.....	372	484	403	452	775	936

⁸² Dette forhold har jeg omtalt i Jyske Samlinger, Ny række V, 3, s. 255f.

⁸³ Se f.eks. fæsteprotokol for Lerkenfeldt i Himmerland i perioden 1719–ca. 1750 (Lerkenfeldt godsarkiv, Landsarkivet for Nørrejylland).

⁸⁴ HP 1688, tabel III, og talrige notater i HP Saml.

⁸⁵ Hist. Tidsskr. 8. rk. IV, s. 193ff.

I Børglum herred var der i 1599 20,8 % flere brugere end gårde og bol, mens der i 1680erne var 24,7 % flere brugere end der var gårde på over 1 td. hartkorn (se ovenfor s. 17). Det *kan* skyldes, at de mindre brugsstørrelser var mere udbredte o. 1600. Gårdene havde i 1599 godt 30 % »overskydende« brugere, bolene kun 12,2 %. Men iøvrigt kan der iagttages en væsentlig forskel: adelens »overskud« af brugere var på gårdene 27 %, på bolene 12,7 %, mens de tilsvarende tal for kronens besiddelser var henholdsvis 35,9 og 10,3 %. Regnes jordbrugene under ét havde kronen 25,7 % flere brugere end gårde, adelen kun 18,9 %.

Det stigende antal brugere i forhold til ejendomsantal kan iagttages på længere sigt og formentlig bedst indenfor større krongodsområder. I Skanderborg len (senere amt) var der indenfor 24 undersøgte landsbyer ikke sket væsentlige forandringer m.h.t. gårdantal 1625–1718⁸⁶, kun en tilvækst fra 247 til 261, men gårdbrugernes tal var samtidig vokset fra 300 til 374, en stigning fra 21,5 til 42,3 % flere brugere end gårde. Men det er overvejende sandsynligt, at en stor del af de mange nye brugere havde selvstændige brug.

På Skanderborg len fandtes der endnu i 1625 et betydeligt antal selvejergårde, og jordebogen giver mulighed for at sammenligne dem med fæstegårde, hvad brugerforhold angår. Der var på 124 selvejergårde 147 brugere, på 815 fæstegårde 939, eller henholdsvis 18,5 og 15,2 % flere brugere end gårdbrug. Forskellen er ikke så betydelig, at den med sikkerhed kan kommenteres. Iøvrigt var det naturligt, at bønder med nogen besiddelse og større selvstændighed holdt sammen, hvor det var muligt. I de tilfælde, hvor foruden fæstebreve også husbondholdsbreve blev indført i fæsteprotokollerne, kan det konstateres, at selvejergårde oftere end fæstegårde gik over fra far til søn.

Udviklingen i 1600-tallet var mangfoldigere end det ofte fremstilles. Overfor ødelæggelser ved krige, epidemier og naturkatastrofer står talrige nyanlæg, gårddelinger og brugsstørrelser i vækst. Summen af mange iagttagelser siger os, at det i århundredets løb hårdt hjemsogte danske landbrug stadig havde genopbyggende kræfter i reserve.⁸⁷

⁸⁶ Skanderborg lens jordebog 1625. – Hovedkrigs- og portionsjordebog for Skanderborg rytterdistrikt 1718 (Rigsarkivet, Rentekammeret 2215. 172).

⁸⁷ Samtidig med 2. korrektur forelå »Præsteindberetninger til Ole Worm I. Indberetninger fra Ålborg og Ribe stifter 1625–42. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Ved Frank Jørgensen«. Bindet giver bl. a. en del oplysninger om sandflugt og nedlagte gårde, men i næsten alle sogne, hvor gård- og bolantal anføres, er de sammenlagt lidt mindre end i HP 1688.

ZUSAMMENFASSUNG

Studien über Höfe, Zahl der Hofbewirtschafter und Grössen der Anwesen im 17. Jahrhundert

IM JAHRE 1928 erschien das von dem Statistiker Henrik Pedersen († 1926) ausgearbeitete Tabellenwerk »De danske Landbrug 1688« (HP 1688). Der Hauptzweck der vorliegenden Untersuchung ist eine Ergänzung und in Bezug auf gewisse Punkte eine Korrektur dieser Ergebnisse. Die hier vorgelegte Revision ist den Vorarbeiten des erwähnten Werkes zu Dank verpflichtet; die Untersuchungen wurden erst durch Henrik Pedersens hinterlassene landwirtschaftliche Sammlungen im Reichsarchiv zu Kopenhagen (HP Saml.) ermöglicht. Es sei zu betonen, dass eine kritische Durchsicht sämtlicher 1691 Grundbücher ein komplizierteres und auf lokaler Basis genaueres Bild über Zahl und Grösse der landwirtschaftlichen Betriebe in den 1680-ern ergeben würde. Doch ist die Möglichkeit eines wirklichen Vergleichs zwischen dem Material der Flurbuchaufnahme und dem, was ältere Kataster und insbesondere Gemeindebeschreibungen enthalten, insofern sie erhalten sind, nicht überall vorhanden.

Einleitungsweise wird eine Erörterung der nur teilweise verwirklichten Arbeitspläne Henrik Pedersens, seine Beziehungen zu dem Historiker J. A. Fridericia und dessen Untersuchungen über die Besitzverhältnisse, Grössen der Anwesen u. a. m. erörtert. Das Problem der nicht-bewirtschafteten Höfe (»ødegårde«) wird erwähnt. Hiernach wird als wesentlicher Beitrag zu sicheren Auskünften über die dänische Landwirtschaft zur Zeit der Fluraufnahme der Nachweis geliefert, dass es in Jütland zur Vermessungszeit anscheinend ungefähr 36.000 Hofbewirtschafter gab oder 23,4 % mehr als die etwa 29.200 Anwesen mit über 1 Tonne Hartkorn, die von den Gemeinden, Harden und in den Kreisverzeichnissen in HP 1688 angegeben werden. Es ist kaum anzunehmen, dass die Mehrheit der 1428 nicht-bewirtschafteten Anwesen, die auch zu den obenangeführten jütischen Hardentabellen (S. 14 ff.) 1683, als die Vermessung stattfand, gezählt wurden, bewohnt waren. Und da dies sicherlich auch nicht 1688 der Fall war, muss die tatsächliche Zahl der jütischen Hofbewirtschafter etwa 35.000 gewesen sein; von diesen können wenige Hundert weniger als 1 Tonne Hartkorn angebaut haben. Durch Stichproben sind die Verhältnisse der dänischen Inseln untersucht. Im wesentlichen bestätigen sie Henrik Pedersens (nicht veröffentlichte) Ergebnisse. Sie ändern nur in geringem Masse das von HP 1688 gezeichnete Bild. Die Zahl der Hofbewirtschafter überstieg die Zahl der Anwesen nur um etwa 630, während es infolge der Fluraufnahme etwa 1425 nicht-bewirtschaftete Höfe gab – eine Zahl, die im übrigen zu niedrig erscheint; infolgedessen kann es auf Seeland, Lolland-Falster und Fyn-Langeland nur an die 28.000 Hofbewirtschafter gegen etwa 35.000 in Jütland gegeben haben, also ein Verhältnis von 4 : 5, während die Zahl der Anwesen innerhalb der beiden Gebiete in HP 1688 praktisch paritätisch ist. Über Bornholm und die Landwirtschaft von Schleswig wurde 1688 keine Fluraufnahme vorgenommen, und die Stadtfuren wurden von der Statistik nicht erfasst.

Die von Henrik Pedersen notierte Zahl der Bewirtschafter in seinen jütischen Hauptlisten (nr. 26–43), wo jeder einzelne in der Fluraufnahme aufgenommene Besitz mit Hartkornmenge und angebautem Areal in Tonnen (HP Saml.) angeführt wird, weisen grosse Unterschiede von Gebiet zu Gebiet auf.

Der folgende Abschnitt teilt ferner Beobachtungen in Bezug auf die Zahl der Bewirtschafter der Dörfe und der Einzelhöfe samt der 2-Hof-Anwesen mit, und hier wird auch die Frage der Hofteilungen erwähnt. Es wird nachgewiesen, dass es hauptsächlich – jedoch in keiner Weise ausschliesslich – grössere Bauernhöfe waren, die in den 1680-ern zwei oder mehr Bewirtschafter hatten, wobei hervorgehoben wird, dass dies eine gleichmässigerer Verteilung des Hartkorns von 1688 mit sich führte. Eine begrenzte Fluraufteilung von grossen Höfen findet statt.

Ein Vergleich mit den recht uneinheitlichen Besitzbezeichnungen und Auskünften über Grössen der Anwesen machen es klar, dass die Fluraufnahme von 1688 bald die ursprüngliche, bald die tatsächliche Zahl der Anwesen mitteilt, die aber nicht den Grundbucheintragen in den Fällen entspricht, wo die Anwesen so klein sind, dass sie unterhalb der 1 Tonne Hartkorn-Grenze liegen. Beispiele von einem mittelgrossen Kreisgebiet, ja sogar von einer kleineren Harde, zeigen auffällige lokale Unterschiede. Ein Dorf-Beispiel veranschaulicht die oft sehr bedeutenden Verschiebungen in bezug auf Grösse des Hartkorns, die bei Einführung des neuen Flurbuches von 1688 stattfanden.

Seuchen, Kriegszerstörungen und Sandtreiben (insbesondere entlang der Westküste Jütlands) ergaben zu wiederholten Malen Verluste für die jütische Landwirtschaft, aber zu gleicher Zeit gab es Fortschritte in vielen Gemeinden im Inneren des Landes. Hier und da fanden Urbarmachungen der Heide statt, neue Wirtschaften entstanden und ältere Anwesen erweiterten oft die Anbauflächen. Ortsnamen zeugen von Neu-Anbau von Bodenflächen und Teilungen von Höfen, und man findet Beispiele, dass die Bauern der Heide eine neue (vierte) Dorfflur entreissen. Zeugnisse treten demnach gegen Zeugnisse auf, wenn der Landwirtschaftshistoriker den Versuch unternimmt, Verluste und Fortschritte, speziell in Bezug auf die jütische Landwirtschaft, gegeneinander abzuwägen.

Im letzten und längsten Abschnitt werden die Möglichkeiten einer statistisch unterbauten Auffassung der Entwicklungslinien des 17. Jahrhunderts untersucht. Ein Vergleich zwischen der Zahl der bäuerlichen Anwesen in 70 nord-jütischen Gemeinden 1553, 1568, 1599 und 1688 mit der Zahl der Bewirtschafter 1599 und 1688 (eigentlich 1683) zeugen deutlich von einem Rückgang in den Gegenden mit Sandtreiben an der Küste, dagegen aber wechselweise von Stillstand und einigem Fortschritt landeinwärts. Es wird dargelegt, speziell durch das Beispiel von Kær Harde in Vendsyssel, dass insbesondere die halbe Hufe eine nur schwierig zu handhabende Grösse des Anwesens ist: gewöhnlicherweise weiss man nicht, ob solche kleinen Hufen in den Gemeindebeschreibungen der älteren Zeit mitgezählt sind, und ein Vergleich zwischen Besitzabweichungen im Grundbuch und in der Fluraufnahme zeigen, dass die 1 Tonne Hartkorn-Grenze quer durch die Gruppe der halben Hufen geht. Von der Gemeinde Tårs in der Børglum Harde gibt es Zahlen der Anwesen zu fünf Zeitpunkten von 1553–1683. Sie zeugen von einer variierenden Aufteilung in ganze und halbe Hufen samt – was wesentlicher ist – eine Verschiebung von kleinen Hufen zu Gunsten von Viertel- und Halbhofgrössen, und zeitweilig eine 2- oder 3-Teilung von

Hufen. Die Zahl der Wirtschaften vergrößert sich hier sowohl in Bezug auf Zahl als auf Fläche. Eine Reihe von süd- und westjütischen Gemeindebeschreibungen 1651 ermöglichen einen entsprechenden Vergleich und zeigen eine spezifiziertere Aufteilung der Wirtschaften als normal. Das Gesamtergebnis deutet jedoch am ehesten auf eine recht unveränderte Zahl in den 1680-ern, obwohl es sich zum Teil um Gegenden mit grossen Menschenverlusten handelt (insbesondere 1659) und 1683 mit noch verhältnismässig vielen unbewirtschafteten Höfen. Es wird dargelegt, dass die näheren Umstände in Verbindung mit Teilungen von Höfen und mit zwei oder mehr Bewirtschaftern auf demselben Hofe viel besser auf Grundlage der Pachtbriefe des 18. Jahrhunderts untersucht werden können.

Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850

AF

HOLGER HJELHOLT

AF VÆRKER, der udførligere behandler emnet, må særlig nævnes det af generalstaben udgivne: »Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848–50«. 3. del (1887. Udarbejdet – med stor grundighed, indskyder jeg – af kaptajn I. C. Pingel), samt Alex. Thorsøe: »Kong Frederik den syvendes Regering«. II (1889). Kortfattet er Neergaards skildring i »Under Junigrundloven«. I (1892).

Med benyttelse af ikke få hidtil ubrugte kilder skildrer Jens Engberg, noget oversigtsmæssigt, de pågældende begivenheder i sin disputats fra 1968: »Det slesvigske spørgsmål 1850–1853« (citeres: Engberg). Den hypotese, han her fremsætter: at Radowitz skal have stillet Pechlin et for de danske nationalliberale fordelagtigt forslag, som disse imidlertid ikke synes at have fået kendskab til, forekommer mig, som det følgende vil vise, at savne grundlag. Beklageligvis er der desuden i hans skildring en række fejl foruden dem, der eventuelt kan forklares fra det oversigtsmæssige i fremstillingen.

Om Joseph Maria von Radowitz, fra 26. september til 2. (3.) november 1850 den officielle leder af Preussens udenrigspolitik, udgav Friedrich Meinecke i 1913 bindet »Radowitz und die deutsche Revolution« (citeres: Meinecke). Som et aktstykket supplement hertil udkom i 1922 det af Walter Möring udgivne bd. »Josef von Radowitz. Nachgelassene Briefe und Aufzeichnungen zur Geschichte der Jahre 1848 – 1853« (citeres: Radowitz).

Den af Rigsarkivet ved Harald Jørgensen udgivne publikation: Statsrådets Forhandlinger 1848–1863. II (1956) og III (1958) citeres som Statsrådets Forhandl. hhv. II og III.

Det vigtigste kildestof (også – som meget af det følgende – benyttet af Engberg) til min undersøgelse er pakken i Udenrigsministeriets arkiv (i Rigsarkivet): »Holstens pacifikation. 1848–50«. Hvor ingen noter anføres, skal de pågældende arkivalier søges i denne pakke. Med benyttelse af aktstykker udarbejdede den danske helstatspolitiker, Fr. v. Pechlin, der i august 1850 sendtes i mission til Wien og først i november efter et ophold i Berlin vendte tilbage til København, i 1854 sin skildring: »Zur Dänischen Politik im Jahr 1850« (citeres: Pechlin). Skønt så få år efter begivenhederne indeholder den adskillige urigtigheder. At

han daterer Grundloven 5. juni til den 10., forklares måske ved hans uvilje imod den. En afskrift af Pechlins skildring findes i Rigsarkivet. Den vil blive publiceret i »Danske Magazin«.

Danske gesandters depecher og udenrigsministeriets ordrer findes i de ordinære rækker i Rigsarkivet. Depecherne fra det svenske gesandtskab i København, der beror i Riksarkivet i Stockholm, har velvilligst været udlånt til min benyttelse i Rigsarkivet. Engelske og franske depecher har jeg gennemgået henholdsvis i Public Record Office, London (F. O. = Foreign Office) og i Archives des Affaires étrangères, Paris. I Rigsarkivet findes afskrifter af depecherne fra det russiske gesandtskab i København samt film af den preussiske gesandt i London, Bunsens gesandtskabsarkiv (i Deutsches Staatsarchiv, Merseburg, Østtyskland) vedrørende det omhandlede emne og tidsrum. Hvor jeg citerer fra disse film, anføres i den pågældende note »Bunsen«.

Nærværende afhandling er en specialundersøgelse af begivenheder, som også vil blive skildret i fortsættelsen af mit arbejde »British Mediation in the Danish-German Conflict 1848–1850«. I–II (1965–66). Den er under trykning og går til London-traktaten 8. maj 1852. For at undgå for mange gentagelser søger jeg i det følgende så vidt muligt ikke at komme ind på omtale af de samtidige forhandlinger i London. Skønt Palmerstons holdning – og formentlig også den engelske presses – vel ikke var uden al indflydelse, var det dog selvherskeren over alle russere, kejser Nikolaus, der i disse år kunne optræde som voldgiftsdommer såvel i den dansk-tyske konflikt som i den preussisk-østrigske magtkamp.

1. Berlin-fredens ratifikation middel i Østrigs tyske politik

DEN 2. juli 1850 havde Danmark og Preussen i Berlin sluttet den såkaldte »simple« fred, hvorved begge parter forbeholdt sig de rettigheder, de havde før krigens udbrud. Traktatens nærmere bestemmelser skal ikke her omtales. Den sagde sig at være sluttet af Preussen i dets eget og i »det tyske forbunds navn«.

Med »det tyske forbund« var det på nævnte tidspunkt en egen sag. Man fristes til om det at anvende den røde Pimpernels vers i filmen: they seek him here – they seek him there – they seek him everywhere – men hvor var det at finde?

Den tyske revolution havde i foråret 1848 sat Frankfurt-parlamentet og en centralregering i stedet for den tidligere forbundsdag. Men Frankfurt-parlamentets forslag om en konstitutionel tysk forbundsstat under Preussens konge som kejser strandede. I efteråret 1849 enedes Preussen og Østrig om et »Interim«, indsættelsen af en forbundskommission indtil 1. maj 1850, bestående af to østrigske og to preussiske kommissærer. Denne provisoriske centralmagt havde i januar 1850 givet Preussen bemyndigelse til på forbundets vegne at lede fredsforhandlingerne med Danmark.

Overenskomsten med Østrig om et Interim indebar ikke, at Preussen opgav sine tidligere planer om inden for forbundet at skabe en snævrere union af stater under dets ledelse, en union med et fælles parlament. Jeg skal ikke gå ind på den preussiske unionspolitik, men kun nævne, at Frederik Vilhelm IV's ven fra kronprinstiden, general *Joseph v. Radowitz* (f. 1797), fra april 1849 var dennes leder, men uden at sidde i ministeriet. Han blev, som Fr. Meinecke skriver,¹ »uden ansvarlig stilling den egentlig ansvarlige leder af Preussens tyske politik«.

Det er nærliggende at sammenstille Radowitz med Bismarck, da målet for dem var det samme. Begges anskuelser var også konservativt-monarkiske. Klimaet hvori Radowitz udviklede sig, var dog vidt forskelligt fra den preussiske landjunkturs. Han var af ungarsk afstamning – hans fysiognomi virker sydlandsk – tysk født, men uden for Preussen. Som ung var han i fransk krigstjeneste, senere i kurhessisk tjeneste; først i begyndelsen af 20'erne gik han over i preussisk. Han blev gift med en dame af preussisk adel, og skønt katolik i et væsentligt protestantisk miljø blev han en overbevist og ildfuld forkæmper for sin nye stats ekspansionisme. At *det* mislykkedes for ham, som siden lykkedes for Bismarck, skyldtes delvis, kan man godt forestille sig, den store forskel mellem de konger, de havde at støtte sig til i deres politiske bestræbelser.

Da forhandlinger mellem Preussen og Østrig om en afløser af Interim blev resultatløse, indbød Østrigs ministerpræsident Schwarzenberg sidst i april alle tidligere medlemmer af det tyske forbund til en konference i Frankfurt den 10. maj. Men Preussen og unionens medlemmer ville kun deltage i denne på betingelser. For Holsten og Lauenborg sendte den danske regering kammerherre Bernhard Bülow til Frankfurt – selvsagt til Preussens mishag.

Forbundskommissionen, der ophørte 1. maj, fortsatte ganske vist med det hverv at varetage tilsynet med forbundsejendommen, men reelt eksisterede der den 2. juli, da Preussen sluttede freden i forbundets navn, intet anerkendt organ for dette. Hvem skulle foretage den i traktaten udlovede ratifikation, bestemt til at ske i løbet af 3 uger, en frist, som dog efter Preussens anmodning forlængedes.

Efter kraftig tilskyndelse af mæglermagten, England, og billiget af Rusland gik Danmark med til en foreløbig partiel ratifikation, der omfattede Preussen og de allerfleste af de med dette i unionen forbundne stater. Udvekslingen af disse ratifikationer skete i Berlin den 6. sept. Preussens forslag om at få de øvrige, ikke i unionen repræsenterede

¹ Meinecke, s. 235.

stater til at ratificere uden eller inden en afgørelse af spørgsmålet om forbundets fremtidige organisation afviste Østrig.

Freden i Berlin anerkendtes ikke af statholderskabet i Kiel. Tværtimod gjorde dette indfald i Slesvig. Efter den danske sejr i slaget ved Isted 24.–25. juli måtte slesvig-holstenerne nøjes med at iværksætte fjendtligheder fra Holsten og det allersydligste Slesvig. Preussen foretog sig trods freden intet herimod, og den holstenske hær forstærkedes ved tilløb af preussiske soldater og officerer. Lord Palmerston trættedes ikke af i sine depecher at gentage, at Holsten som hørende til det tyske forbund ifølge freden havde at indstille kampen. Så længe fredstraktaten imidlertid ikke var ratificeret af alle tyske stater, kunne statholderskabet påberåbe sig dette. Det var i øvrigt selv en revolutionær foreteelse.

Danmarks udenrigsminister var fra 6. august 1850 helstatsmanden *Holger Chr. Reedtz*. Formelt overtog han ved udnævnelsen det hverv, han før havde haft som direktør i udenrigsministeriet. I Berlin var Danmark repræsenteret ved dets chargé d'affaires H. F. R. Bielke, England, Rusland og Frankrig ved Howard, Budberg og Cíntrat i samme stillinger, Østrig ved dets gesandt Prokesch von Osten. I København havde Berlin baron Werther som diplomatisk repræsentant, Østrig baron Vrints, England Sir Henry Wynn, Rusland baron Ungern Sternberg med Tegoborski som chargé d'affaires, Stockholm baron Lagerheim og grev Piper som chargé d'affaires.

I Frankfurt, hvis forsamling lededes af Østrigs repræsentant, grev Thun, som forbundspræsidiagesandt, sad, som før nævnt, for Danmark Bernh. Bülow. England var repræsenteret af den preussisk-venlige lord Cowley, Frankrig ved v. Tallenay; men da begge lande forholdt sig neutrale i den tyske strid, blev de pågældende ikke akkrediterede som gesandter ved den den 2. sept. af Østrig genåbnede »forbundsdag«.

Østrig havde ikke taget del i Tysklands uerklærede krig mod Danmark og under denne opretholdt de diplomatiske forbindelser, den sidste tid ved dets chargé d'affaires, v. Lederer. I slutningen af juli vendte baron Vrints tilbage til sin plads og overrakte den danske udenrigsminister en memoire om Østrigs syn på, hvordan striden med statholderskabet skulle løses.²

I memoiren omtales, at i henhold til fredstraktatens art. IV havde Danmark at henvende sig til forbundet for at få freden udført, inden det eventuelt selv sendte tropper ind i Holsten. Det fremhævedes, hvordan

² I. A. von Rantzau: *Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert*. I, 1934, s. 199f. – Ordre nr. 31 [29/7] 1850 til Reventlow.

Tyskland for tiden befandt sig i opløsningstilstand, og at der kun var eet middel for Danmark at gribe til for at forebygge krigen med statholderskabet, nemlig at henvende sig til det af Østrig skabte organ i Frankfurt. Dette kunne påbyde begge parter våbenstilstand og lade Holsten og Lauenborg besætte ved forbundstropper, indtil en forståelse var opnået. Der ville herved beredes Preussen »en alvorlig forlegenhed«. Det måtte nemlig enten passivt finde sig heri eller modsætte sig det eller selv deltage. Det første ville det ikke, det andet turde det ikke af hensyn til Rusland, og i det tredje tilfælde ville det anerkende forbundsforsamlingens beslutninger. Forbundet ville som grundlag for en ordening gå ud fra forbundsbeslutningen 17. sept. 1846. Preussens hidtidige udelukkende indflydelse på spørgsmålet ville neutraliseres, og »forbundets« anseelse i og uden for Tyskland styrkes. – Man kan godt i stedet for forbundet sætte Østrig. Til dettes genvindelse af dets førende stilling i Tyskland tænktes det danske spørgsmål anvendt.

Foreløbigt ønskede den danske regering at holde sig uden for magtkampen mellem Preussen og Østrig. Vrints måtte efter samtaler med Reedtz og dennes ven og meningsfælle, helstatsmanden baron Fr. v. Pechlin, meddele Schwarzenberg, at Danmark ønskede at være neutral i nævnte strid og ikke var interesseret i at tjene som middel for nogen af dem til at berede den anden forlegenhed.³

Trods det mislige, som det kunne have i forholdet til Preussen at følge Østrigs forslag, besluttede Reedtz sig omkring midten af august for dette. Hertil havde Rusland rådet.⁴ Reedtz frygter, skriver Ungern Sternberg den 4. august, at vække mistanke i Preussen og nøler endnu med at henvende sig til Wien og til »plenum« i Frankfurt trods Vrints' forsikringer om, at hans regering kun venter på en henvendelse fra Danmark for at søge statholderskabet afskaffet.

I statsrådsmødet den 16. aug. erklærede Reedtz, at han anså det for nødvendigt »med Ruslands samtykke at slutte sig til Østrig«, hvis Danmark skulle opnå effektiv hjælp.⁵ Trods store betænkeligheder fra ministeriets nationaldanske medlemmer vedtog man at sende Pechlin til Wien for med den derværende danske gesandt Bille-Brahe og med forventet støtte af den russiske kansler Nesselrode og baron Meyendorff, der antoges sidst i august at være i Wien, at få Østrigs ratifikation af Berlin-

³ Rantzau, anf. arb., s. 205.

⁴ Sternbergs dep. 4/8, nr. 98.

⁵ Statsrådets Forhandl. II, s. 565 ff. – Engberg, s. 100, henlægger, hvad der drøftedes den 16., til statsrådsmødet den 3. I dette første møde foreslog Reedtz Pechlin sendt til Berlin (og Wien).

traktaten og dets bistand til dens udførelse. Af den længere instruktion, som den 19. august udfærdigedes for Pechlin, skal jeg her kun nævne, at han bemyndigedes til at erklære, at Slesvig ikke ville blive inkorporeret i kongeriget, men enhver kompetence for Tyskland til at blande sig i Slesvigs forhold skulle afvises. Pechlin underrettedes også om, at vor repræsentant i Frankfurt, Bülow, var bemyndiget til, så snart »det snævrere råd« (der engere Rat) var konstitueret – det skete 2. sept. – at stille forslag om et »inhibitorium« til statholderskabet om at høre op med krigen.

Den 21. gav Reedtz Bille-Brahe meddelelse om Pechlins rejse for at få Østrig til uafhængigt af Tyskland, skønt selvfølgelig i forbundets navn (!) at tage interventionen i Holsten i sin hånd.

I Berlin opholdt Pechlin sig kun en enkelt dag (fra 22. til 23. aug.), tog så til Dresden i håb om her at træffe Nesselrode, som han imidlertid først den 4. sept. traf i Teplitz. Han fik af denne besked om resultatet af hans og Meyendorffs forhandlinger med Schwarzenberg om det danske spørgsmål.⁶ Det var ved disse lykkedes russerne at få den Vrints medgivne memoire ændret noget i dansk favør. Fortolkningen af forbundsbeslutningen 17. sept. 1846 forbeholdtes dog officiose forhandlinger mellem Danmark og Østrig. Da Pechlin nævnte den kommende partielle ratifikationsudveksling med Preussen, erfarede han, at Schwarzenberg var utilfreds med, at vi overhovedet indlod os derpå. Ruslands stilling i en eventuel konflikt mellem Preussen og Østrig ved en østrigsk intervention i Holsten fik Pechlin intet bestemt at vide om. Han fik det indtryk, at Rusland ønskede, at Frankfurts eventuelle intervention skete i forståelse med Preussen.

Den 5. sept. kom Pechlin til Wien og forhandlede den følgende dag først med Meyendorff, så med Schwarzenberg, hvilken sidste han kendte fra sin sendelse i februar 1849 til Wien. Schwarzenberg ytrede stor misfornøjelse med, at Danmark indlod sig på den partielle ratifikationsudveksling med Preussen. Denne skete, som ovenfor nævnt, samme dag.

I Berlin fik Bielke Østrigs uvilje herimod at mærke ved et besøg af dets gesandt her, Prokesch von Osten.⁷ Denne handling, sagde Prokesch, vilde

⁶ I Pechlins beretning 9. sept. til Reedtz hedder det, at han i Teplitz havde en 2 timers samtale med Nesselrode, der sammen med Meyendorff havde drøftet »vort anliggende« med Schwarzenberg i Salzburg, Ischl og Wien. I Pechlins fremstilling: »Zur Dänischen Politik im Jahr 1850« hedder det, at Nesselrode sagde: »Ich komme von Wien und Ischl, und habe während fünf Tage eigentlich nichts gethan als in Ihrer Sache zu negociiren . . .«. Engberg, der ifølge sine noter skal have kendt begge kilder, lader s. 100 Meyendorff være til stede i Teplitz – hvad begge kilder udtrykkeligt modsiger – og lader – også i strid med kilden – de af Nesselrode omtalte »5 dage« alene være tilbragt i Wien.

⁷ Bielkes dep. 13/9, nr. 19.

gøre det vanskeligere for Danmark at få den ønskede hjælp, end havde det henvendt sig alene til Frankfurt og afvist »Preussens Sirenesang«. Prokesch' mening, skriver Bielke i sin depeche, er formentlig den, at i så fald ville Frankfurt have fået en anden og større betydning, og Preussen havde givet efter. »Her er altså«, fortsætter han, »den hængsel, hvorom striden drejer sig. Skal Preussen eller Østrig lede Tyskland; for dette spørgsmål er det følgelig, at vi må lide og bløde, imedens man udtømmer alle spidsfindighedens og intrigens hjælpemidler«.

I Wien trak forhandlingerne mellem Pechlin og Schwarzenberg i langdrag. De drejede sig dels om forståelsen eller gyldigheden af forbundsbeslutningen 17. sept. 1846 og dels om Østrigs fordring som vederlag for sin hjælp, at Danmark skulle få de venligtsindede magter, navnlig Rusland, til at anerkende forbundsagen i Frankfurt.

Den 12. sept. meddelte Pechlin Schwarzenberg, at Bülow foruden at anmode Frankfurt om at ratificere fredstraktaten opfordrede forsamlingen til at kræve af statholderskabet, at det undlod at overskride Ejderen og reducerede hæren til $\frac{1}{3}$. Man ønskede, skrev Pechlin – i forståelse med Meyendorff –, at Østrig opfordrede Preussen til samtidig med et inhibitorium fra Frankfurt, at anmode statholderskabet om at følge det. Gjorde statholderskabet dette, var Danmark rede til at indkalde den i manifestet 14. juli udlovede forsamling af ansete mænd fra kongeriget og hertugdømmerne til behandling af monarkiets fremtidige organisation. Afsløg statholderskabet, burde Østrig – evt. sammen med Hannover – foretage eksekutionen.

Da Pechlin den 24. skrev til Reedtz, havde Schwarzenberg endnu ikke svaret på noten af 12. Pechlin sendte alligevel denne dag den af ham udarbejdede memoire om, hvorfor Frankfurts forsamlingen burde anerkendes som forbundsdag, til Nesselrode. Men han bemærkede i brevet til denne, at det var i Danmarks interesse, at magternes anerkendelse først fulgte efter Frankfurts vedtagelse af ratifikationen og inhibitoriet. Noget i samme retning havde han dagen før sagt Schwarzenberg. I meddelelsen til Reedtz havde Pechlin i øvrigt fremhævet det for Danmark ulykkelige i den kurhessiske forfatningsstrid. Kurfyrsten og hans minister var ved et forfatningsbrud kommet i konflikt med befolkningen og hæren og havde – trods medlem af unionen – anmodet Frankfurt om beskyttelse. Tilsagn herom blev givet. Preussen, der også havde etapeliner at bevogte i Kurhessen, protesterede mod Frankfurts beslutning (af 21. sept.) og iværksatte militære forholdsregler. Det så ud, som ville dette spørgsmål og ikke det danske udløse konflikt mellem de to antagonistter.

2. *Radowitz preussisk udenrigsminister. Hans kommissionsforslag af 17. oktober*

ANSVARET for Preussens stilling i den kurhessiske konflikt overtoges af Radowitz, der den 26. sept. udnævntes til udenrigsminister.

Ved denne udnævnelse, skrev Bielke den 1. okt., er der i hvert fald vundet det, at generalen nu træder frem som den ansvarlige rådgiver, »til hvis ord og handlinger man kan holde sig, uden i den grad at være udsat for, at en skjult indflydelse tilbagekalder deres betydning, som under hans forgænger«. Men, fortsatte Bielke, for Ruslands og Østrigs regeringer og monarker er Radowitz »en højst uvelkommen personlighed«. Et ministerium Radowitz, skal zar Nikolaus have sagt, er en krigserklæring mod hele Europa.⁸

Under det forestående opgør med Østrig var det for Preussens politiske stilling yderst uheldigt, at det ved sin militære støtte til den slesvig-holstenske revolution og sine ekspansionslyster her havde bragt sig i modsætning ikke blot til Rusland, men til vestmagterne. Ganske vist kunne Preussen regne med det engelske hofs sympati, men denne evnede næppe at dreje engelsk udenrigspolitik kurs. Palmerstons henvendelser til Preussen om at få den holstenske aggression standset fortsatte.

Radowitz søgte nu ved en mere imødekommende holdning over for disse end forgængeren Schleinitz at forskaffe sig engelsk velvilje. Han prøvede yderligere, som vi nedenfor skal se, ved selvstændige preussiske forslag til løsning af striden at hindre Østrig i at bruge den i dets politik til genoprettelsen af den gamle forbunds dag.

Bielke fik først den 4. okt. Radowitz i tale.⁹ Denne havde for øvrigt meddelt de fremmede diplomater, at var han selv forhindret i at modtage dem, kunne de henvende sig til R. v. Sydow, som blev udnævnt til understatssekretær i udenrigsministeriet. Bielke fortæller i sin depeche om samtalen med Radowitz, at han i ham fandt »en alvorlig mand med særdeles forekommende og høflige former, som med stor uforbeholdenhed udtalte sig om sagerens stilling, navnlig i hertugdømmerne«. Om disse uforbeholdne udtalelser giver Bielke ingen besked, da det ikke er mit »hverv at skrive historie«, men kun politiske rapporter. Til Howard havde Bielke dog fortalt, at Radowitz ønskede (foreslog) Nordslesvig knyttet til Jylland, Sydslesvig til Holsten og Danmark nært forbundet med Tyskland [Preussen].¹⁰

⁸ Meinecke, s. 452.

⁹ Dep. 4/10, nr. 27.

¹⁰ F.O. 64/320:6/10, nr. 121.

Howard havde allerede straks efter Radowitz' udnævnelse haft en længere samtale med ham for at opnå hans samarbejde ved en ordning af spørgsmålene om Holsten og Slesvig.¹¹ Radowitz søgte i denne at bagtelligere Preussens forbindelser med statholderskabet. Skylden for den nuværende tilstand lagde han på Østrig, der havde nægtet at ratificere Berlin-traktaten og brugte spørgsmålet i dets tyske politik. Preussen anerkendte ikke forsamlingen i Frankfurt, sagde han, og ville ikke anerkende nogen handling af denne som udført i det tyske forbunds navn, men tværtimod modsætte sig en sådan. Sendte Frankfurt tropper til Holsten, ville Preussen hindre deres passage. Da Howard så spurgte, hvad man ville foretage sig, om talen var om hannoverske tropper, var Radowitz' svar: »vi vilde ikke tåle det«. Til sagens ordning tænkte han sig eventuelt en særlig kommission med et preussisk og et østrigsk medlem samt et medlem for de andre tyske stater.

Howards opfattelse efter samtalen var, at skulle der gøres en ende på striden, måtte stormagterne bruge deres indflydelse for at få kongens autoritet genoprettet.

Omkring den 20. sept. forlod Meyendorff Wien for over Teplitz at tage til Berlin og her få afskedsaudiens hos kongen. Det skete den 1. okt. Den russiske chargé d'affaires, Budberg, der allerede i nogen tid havde repræsenteret Rusland – og fortsatte hermed – beklagede over for Cintrat, at det så længe forud havde været bestemt, at Meyendorff skulle forlade Berlin.¹² Ellers kunne kejseren have vist sit mishag med Radowitz' udnævnelse ved en pludselig tilbagekaldelse af Meyendorff.

Under sit Berlin-ophold meddelte Meyendorff den 5. okt. Radowitz en russisk depeche med truende opfordring til Preussen om at få gjort ende på den holstenske revolution.¹³ Nesselrode, der havde bemyndiget ham hertil, mente, at depechen ville gøre sin virkning, selv på Radowitz. Han var i øvrigt utilfreds med, at Schwarzenberg nok ville have Ruslands støtte, men ikke følge dets råd: Måske kunne udnævnelsen af Radowitz da være en gavnlig lære for ham. Formentlig ville udnævnelsen desuden bevirke, at kejseren tidligere sendte Gortschakoff tilbage til Frankfurt.

I forbindelse med denne udtalelse skal anføres, at Meyendorff sagde Howard, at han troede, Rusland ville akkreditere en gesandt ved Frankfurt, så snart denne forsamling havde ratificeret fredstraktaten og udstedt

¹¹ F.O. 64/320:28/9, nr. 105.

¹² Cintrats dep. 1/10, nr. 85.

¹³ Lettres et papiers du chancelier Comte de Nesselrode, 1760–1856. Extraits de ses Archives . . . IX, s. 318f. – F.O. 64/320: 6/10, nr. 119.

inhibitoriet til statholderskabet. – Vi kan ikke unddrage Østrig vor støtte, skrev Nesselrode 3. okt. til Meyendorff, hvis det i den holstenske sag optræder med bestemthed og uden at lade sig standse af Preussens opposition.¹⁴

En vis virkning af den russiske depeche kan formodentlig skønnes i de samtaler, som Radowitz nogle dage efter havde med Howard og Cintrat.

I depeche af 30. sept. til Howard var Palmerston gået i rette med Schleinitz' standpunkt, at Holsten som en tysk stat burde skilles fra Danmark, men alligevel bevare forbindelsen med det ikke-tyske Slesvig.¹⁵

Da Howard læste denne depeche for Radowitz, tog denne afstand fra sin forgængers udtalelser.¹⁶ Preussen havde ingen egen interesse i spørgsmålet, påstod han, og havde intet imod opretholdelsen af Danmarks integritet, når ordningen accepteredes af de interesserede parter. Han omtalte derefter de gjorte forslag: hertugdømmernes forbindelse, Slesvigs selvstændighed – og mente, der kunne findes et 3. eller 4.; ville Palmerston foreslå noget, ville han, Radowitz, være yderst villig til at overveje det. At holstenerne som en præliminær foranstaltning burde nedlægge våbnene, ville han dog ikke indrømme, og han ønskede, at Palmerston skulle påvirke Østrig til at skille dette spørgsmål ud fra dets almindelige tyske politik. En væbnet intervention i Holsten af Frankfurt ville Preussen, gentog han, aldrig finde sig i. Howard bemærkede hertil, at det var selvmodsigende at nægte selv at udføre fredstraktaten og at hindre andre i at gøre det. Preussen optrådte herved på samme vis som Østrig, brugte spørgsmålet i dets tyske politik. Da han yderligere nævnte, at Preussen ved dets holdning bragte sig i modsætning til de Danmark venligtsindede magter, navnlig Rusland, sagde Radowitz, at han havde taget alt dette i betragtning.

Den 11. læste Howard for Radowitz en ny depeche fra Palmerston, der indeholdt kritik af Schleinitz' standpunkt til spørgsmålet om det danske monarkis integritet.¹⁷ Radowitz gentog ønsket om, at Palmerston på ny skulle optræde som mægler, og erklærede sig overbevist om, at en ny mægling ville krones med held. Pechlin, der af Magenis, hvem Howard havde tilskrevet, hørte herom, betegnede forslaget som kun et nyt forsøg på at få udførelsen af freden væk fra Frankfurt.¹⁸

¹⁴ Nesselrode: anf. arb. IX, s. 320.

¹⁵ F.O. 64/312: 30/9, nr. 31.

¹⁶ F.O. 64/320: 9/10, nr. 124.

¹⁷ F.O. 64/312: 30/9, nr. 35. – F.O. 64/320: 12/10, nr. 133.

¹⁸ Pechlins dep. 14/10.

Samme dag som Howard havde Cintrat en længere samtale med Radowitz.¹⁹

I sin beretning herom konstaterer Cintrat først, at der består en forbindelse mellem det danske og det hessiske spørgsmål. Ganske vist har Rusland sagt ikke at ville blande sig i Tysklands indre forhold, men begrænse sin aktion til det første spørgsmål. Men dette ville være vanskeligt. Har det engang anerkendt forbundsdagen, vil det være nødt til moralsk, om ikke aktivt, at støtte den ved alle dens afgørelser.

Til Cintrat sagde Radowitz om det danske spørgsmål, at vel var det ikke betryggende for Preussen at se Østrig og Rusland forenede i dette; men hellere end underkaste sig Frankfurts afgørelser ofrede Preussen sin sidste daler og sin sidste mand. Med hvilken ret ville Rusland i øvrigt alene afgøre det danske spørgsmål? Havde Frankrig ikke, spurgte Radowitz, her en mægtig stemme? Var det i fransk interesse at lade Preussen bukke under i kamp mod alle? Frankrigs og Preussens interesser var sammenfaldende, hævdede han, og de burde nærme sig hinanden. Preussen ønskede præsidentens magt opretholdt; han havde genoprettet ordenen. I det danske spørgsmål var Preussen rede til forståelse, og det ville kunne ordnes på 24 timer, »hvis vi [?] var alene«. – Cintrat afholdt sig, skriver han, fra enhver udtalelse, der kunne binde hans regering.

Den 14. kunne Howard meddele Palmerston dels, at Preussen havde modtaget en ny russisk opfordring til hurtig ordning af det holstenske spørgsmål, da kejseren ellers kunne nødes til at tage forholdsregler for at skaffe fred i Norden, og dels at ministerpræsidenten, grev Brandenburg, dagen efter ville tage til Warschau i særlig mission for at påvirke zarens holdning til gunst for Preussen.²⁰

At dette kunne tiltrænges, fremgår af Nesselrodes depeche 15. okt. fra Warschau til Meyendorff.²¹ Kejseren, hedder det her, er meget ophidset mod Preussen, kejserinden – Frederik Vilhelm IV.s søster – mod Østrig og Schwarzenberg. Meyendorff skulle sige Schwarzenberg, at denne måtte få inhibitoriet udstedt, hvis han ikke ville forværre de udmærkede dispositioner, som kejseren havde m.h.t. Tyskland [o: angående anerkendelse af forbundsdagen]. Nesselrode håbede, at Brandenburgs og Schwarzenbergs nærværelse i Warschau ville være nyttig, særlig hvis Meyendorff kunne gøre den sidste mere tilbøjelig til at indgå kompromis

¹⁹ Cintrats dep. 12/10, nr. 88.

²⁰ F.O. 64/320: 14/10, nr. 139 og 141. – Bielkes dep. 14/10, nr. [33].

²¹ Nesselrode: anf. arb. IX, s. 321.

med Preussen. Han meddelte Meyendorff, at han næste dag ville forelægge kejseren den rapport, de sammen havde udarbejdet i Dresden, hvorefter Gortschakoffs komme til Frankfurt var gjort afhængig af vedtagelsen af inhibitoriet og beslutningen om at udføre det.

Som grundlag for Brandenburgs forhandlinger i Warschau, hvortil han ankom den 17., lå en af Radowitz udarbejdet betænkning.²² Under ingen omstændigheder, siges det i denne, ville Preussen anerkende Frankfurtsforsamlingen. De nærmere forslag til løsning af den indre tyske strid skal jeg ikke her omtale. Om det holstenske spørgsmål hedder det, at Preussen ikke ville vanskeliggøre dets løsning. For at skaffe et organ til udførelse af freden foresloges at indkalde til en fri konference af alle tyske stater, med mindre de mellemstore stater ville give Preussen og Østrig et kommissorium for fredens udførelse.

Radowitz' ønske om, at Palmerston skulle fremsætte nye mæglingsforslag, vandt ikke indpas hos denne. Han tvivlede på, skrev han den 22. til Howard, at England for tiden kunne komme med et forslag, der havde udsigt til at antages.²³ Han forstod heller ikke, hvorfor fredspræliminærene 10. juli 1849 ikke kunne udgøre grundlag for det endelige arrangement. Men først måtte fjendtlighederne ophøre, og det var åbenbart, at Preussen i betragtning af dets indflydelse i Holsten var nærmest til at bevirke dette.

Hvorvidt ankomsten til Berlin den 15. af Napoleons nære ven, den forfængelige og intrigerende franske politiker V. F. de Persigny, har relation til Radowitz' ovenfor nævnte samtale med Cintrat, får stå hen. I instruktionen for ham af 14. siges, at Frankrig lige så lidt som England ønsker at blande sig i den indre tyske strid.²⁴ Men, hedder det videre, Preussen bør ikke glemme, at dets holdning i den danske sag kan nærme stormagterne til Frankfurt. Det pålagdes Persigny at opfordre Preussen til omgående at løse det danske spørgsmål på en for Europa (!) tilfredsstillende måde.

Da Persigny den 17. havde en længere forhandling om sagen med Radowitz, kunne denne meddele, at han gjorde forsøg på at komme om ved »dette fatale spørgsmål«, til hvilket Preussen ved dets hidtidige politik var lænket.²⁵

Radowitz skrev nemlig samme dag en længere depeche til den preus-

²² Meinecke, s. 471 f.

²³ F.O. 64/312: 22/10, nr. 47.

²⁴ Dep. 14/10, nr. 24, til Persigny.

²⁵ Persignys dep. 21/10, nr. 89. – Sml. Radowitz' optegnelse 12/10 om »den afhængnisvollen schleswigschen Händel«, hvortil Preussen er lænket. Radowitz s. 321.

siske gesandt i København, Werther, af følgende indhold.²⁶ Det konstateres først – lidt sent forekommer det! – at ratifikationen af Berlin-freden nu endelig må anses for endt. Preussen ønskede fredelige og gavnlige forbindelser mellem Danmark og hertugdømmerne (!) genoprettede, og det ville være fuldt tilfreds, når man herved som i successionssagen opfyldte alle retskrav og tog hensyn til alle det tyske forbunds rettigheder (!). Nu ville Danmark jo sikkert henvende sig til det tyske forbund om udførelse af fredens art. IV. Det havde henvendt sig til Frankfurt om ratifikationen, ja ladet en afsending tage del i den derværende forsamlingsforhandlinger. Ved nærmere overvejelse måtte den danske regering kunne sige sig, at vel kunne den herved, som det var sket, få freden ratificeret, men mere ville den heller ikke kunne opnå. Preussen anerkendte nemlig ikke Frankfurt som det tyske forbund, og en evt. i Frankfurt vedtaget militær indskriden i Holsten ville Preussen ikke tåle.

Danmark burde derfor vælge en anden vej. Man måtte lade det tyske forfatningsspørgsmål foreløbigt henstå og danne en særlig kommission ad hoc (det holstenske spørgsmål). Et forslag herom burde Danmark stille i Wien, gående ud på at forbundskommissærer, udvalgte af Preussen og Østrig, mødtes i Hamborg (eller andetsteds) for at bringe art. IV til udførelse. – Det pålagdes Werther indtrængende at anbefale dette forslag til Reedtz.

I sin nævnte samtale med Persigny fremhævede Radowitz nu, at det var fornuftigere af stormagterne at tilråde Østrig forståelse med Preussen for at få det danske spørgsmål endt end at tænde krigsluene i Tyskland ved at skubbe Østrig frem mod Preussen. Persigny lovede at påvirke Østrig og talte med Prokesch om sagen, ligeledes med Bielke. Radowitz havde også bedt om, at Frankrig ville opfordre Danmark til at vise »moderation«. Han hævdede, at han allerede indirekte havde henstillet til statholderskabet at indstille fjendtlighederne, og han ville fordoble sine anstrengelser i den retning.

Den 20. havde Radowitz en forhandling med Howard om de danske klager over preussisk støtte til den holstenske hær.²⁷ Radowitz fortalte da Howard om sit forslag af 17. og fremhævede blandt andet som en for-

²⁶ Engberg, s. 116 skriver: »den 17. oktober kom der en ny note til København fra Radowitz«. – Afskrift af depechen meddeltes den 23. af Werther til Reedtz, idet forsendelsen har taget nogle dage. – Et andet eksempel på Engbergs ilsomme postbesørgelse ses s. 105: »Den 25. sept. lod man Moltke overrække præsident Louis Napoleon . . . en anmodning fra Frederik 7. om hjælp«. Denne er ganske vist af 25. sept., men sendtes ved depeche dagen efter og blev overrakt præsidenten den 3. okt.

²⁷ F.O. 64/321: 20/10, nr. 150.

del ved det, at det ikke ville indblande England i tysk politik. Han ville evt. billige et andet forslag, forudsat det afholdt sig fra den indre tyske forfatningsstrid. Forbundets intervention ville, sagde han, betyde krig.

Samme dag, som depechen til Werther udfærdigedes, skrev Radowitz til slesvig-holstenernes temperamentsfulde våbendrager i London, den preussiske gesandt Bunsen.²⁸ Det var 1. gang, hedder det, at han over for ham havde lejlighed til at udtale sig om det slesvig-holstenske spørgsmål, skønt han kendte Bunsens særlige interesse for det, og det under de øjeblikkelige forhold var blevet af højeste vigtighed. Han fremhævede Østrigs brug af det til fordel for »den såkaldte forbundsdag«. Skønt Preussen aldeles ikke kunne anerkende ratifikationen i Frankfurt som en forbundsbeslutning, var freden nu billiget af de derværende repræsentanter, hvorfor man, selv om Koburg-Gotha endnu manglede, kunne anse ratifikationssagen som væsentlig endt.

Radowitz gik derefter over til at omtale den Werther sendte instruktion, hvoraf kopi vedlagdes. Det var, hævdede han, i Danmarks interesse, om det ville opnå pacifikationen så hurtigt som muligt, at vende blikket fra Frankfurt og i Wien gøre Preussens forslag til sit samt ved egne beslutninger vedrørende hertugdømmerne at fremme freden. Bunsen skulle søge at få Palmerston til at understøtte Preussens forslag.

I statsrådsmødet 25. okt., i hvilket Reedtz gav meddelelse om disse, udtrykte han som sin opfattelse, at det var for tidligt at tage stilling, før man så, hvordan tingene udviklede sig i Warschau.²⁹ Mundtlig skal han til Werther, da denne den 23. gav ham kopi af Radowitz' depeche, blandt andet have sagt, at Werther lige så godt som han selv vidste, at det holstenske som de andre tyske spørgsmål var genstand for direkte forhandlinger i Warschau mellem de to rivaliserende magters førsteministre.³⁰

3. Våbenstilstandsforslaget. Afgørelsen i Warschau

I sin ovenfor nævnte samtale med Persigny havde Radowitz udtalt, at han ville fordoble sine anstrengelser for at få statholderskabet til at indstille fjendtlighederne. Inden jeg går over til at skildre, hvad der kom ud af dette, vender jeg tilbage til Pechlin og hans mission i Wien.

I depeche af 14. okt. havde Howard omtalt et projekt til løsning af striden, som Meyendorff havde gjort ham delagtig i før sin afrejse fra

²⁸ Bunsen.

²⁹ Statsrådets Forhandl. III, s. 35.

³⁰ Lagerheims dep. 25/10, nr. 105.

Berlin.³¹ Meyendorff troede, Nesselrode ville billige det, men vidste ikke, hvad kejseren ville sige til det.

Projektet gik ud på en konference, evt. i Berlin, af befuldmægtigede fra England, Frankrig og Rusland om ordningen af det holstenske spørgsmål. Til denne skulle Østrig og Preussen indbydes. Indvilligede Østrig, ville det bringe de to magter sammen om denne vigtige sag; det kunne muligvis føre til en videre forståelse mellem Wien og Berlin. Meyendorff havde nævnt projektet for Brandenburg, der havde modtaget det med velvilje. Da Howard om aftenen den 14. talte med Brandenburg, der næste dag rejste til Warschau, sagde denne, at planen ikke ville møde modstand fra hans side.

Meyendorff vendte tilbage til Wien den 11. om aftenen, men først den 13. talte Pechlin med ham.³² Han spurgte Pechlin, hvorfor han ikke, medens Schwarzenberg var fraværende fra Wien, var taget til Berlin. Hertil var Pechlins svar, at han ved at forhandle i Berlin ville miste alt terræn i Wien. Meyendorff sagde i øvrigt, at før forbundsdagen vedtog inhibitoriet med evt. eksekution, blev den ikke anerkendt af Rusland. Schwarzenberg ville skuffe sig selv, hvis han troede, at Rusland bekymrede sig meget om Tyskland: »Mag es da gehen, wie es will, das ist nicht unsere Sorge; nur für Dänemark nehmen wir Theil daran, und nicht weiter«. Han ville nu overveje, hvilket sted der var af størst betydning for den danske sags afgørelse, muligvis Warschau.

Den 18. opsøgte Pechlin Meyendorff for at høre resultatet af dennes samtale med Schwarzenberg, der var vendt tilbage til Wien. Han fik da at vide, at Schwarzenberg allerede skulle have handlet efter Ruslands ønske og før sin tilbagekomst have sendt instruktioner til Frankfurt om straks at vedtage inhibitoriet, der i tilfælde af vægring ville resultere i afsendelse af et eksekutionskorps. Helt korrekt forekommer dette nu ikke. I depeche af 21. meddelte Bülow, at Thun dagen før telegrafisk havde fået at vide, at en kurer d. 19. var afsendt med instruktioner fra Wien, og at han af Schwarzenberg var underrettet om, at man nu skulle vedtage inhibitoriet.³³ Instruktionerne ankom den 23. til Frankfurt.³⁴

I samtalen med Meyendorff havde Pechlin også fået at vide, at kejser Nikolaus, der var meget forbitret på Preussen, havde billiget alt til

³¹ F.O. 64/320: 14/10, nr. 142.

³² Pechlins dep. 14/10, nr. 10.

³³ Bülows dep. 21/10, nr. 56. – Bille-Brahe omtaler i dep. 24/10, nr. 87, at Schwarzenberg læste for ham sin depeche af 19. til grev Thun.

³⁴ Bülow til Reedt 23/10.

Danmarks fordel. Men i det tyske spørgsmål ønskede han et kompromis mellem de to tyske stormagter.

Meyendorff rådede Pechlin til ufortøvet at rejse til Berlin for at fastholde Radowitz [?] ved det tilsagn, han skulle have givet Meyendorff om at anbefale statholderskabet at adlyde et inhibitorium. Da Pechlin omtalte dette for Schwarzenberg, skal også denne have tilrådet ham at tage til Berlin. Af en efterskrift af 20. til Pechlins depeche af 19. fremgår, at »tilsagnet« stammede fra Brandenburg (sml. ovenfor). Meyendorff rejser i morgen til Warschau, skriver Pechlin; selv tager jeg i aften over Breslau til Berlin, hvortil jeg venter at ankomme i morgen aften.³⁵

I det provisoriske fyrstekollegiums møde dagen efter meddeltes en skrivelse af 21. fra Radowitz til Werther i København.³⁶ Efter skrivelsen af 17., hedder det, har Preussen fået officielt kendskab til Frankfurts beslutning af den 3. om fredens ratifikation. Skønt Preussen ikke kan anerkende denne som en retsgyldig forbundsbeslutning, vil det i fredens interesse anse den som en gyldig og bindende viljeserklæring af de i Frankfurt repræsenterede regeringer. Det regner derfor med, at Danmark nu vil anse forbeholdet i erklæringen 6. sept. om forbundets ratifikation som opfyldt. Til slut udtaltes håbet om en snarlig overenskomst mellem alle vedkommende regeringer om de fornødne skridt til genoprettelse af en fredelig tilstand: »Vi er fra vor side altid rede hertil«. – Fyrstekollegiet billigede selvsagt, hvad Preussen havde foretaget, men noget konkret om, hvordan »en retfærdig og varig fredstilstand i hertugdømmerne« skulle genoprettes, indeholdt dets resolution ikke.

Den dag, da dette møde fandt sted, havde Bielke en samtale med Radowitz, som han refererer i depeche samme dag.³⁷ Bielke gør opmærksom på, at hans referat af Radowitz' udtalelser tillige bygger på dennes udtalelser til Howard. Den væsentlige genstand for drøftelserne var Preussens forslag af den 17. Radowitz sagde igen, det var et misgreb af Danmark at lade Bülow andrage i Frankfurt om udførelsen af art. IV. Preussen ville ikke tåle en sådan intervention. Preussen havde ingen bagtanker ved sit gjorte forslag, ønskede oprigtigt freden og det danske monarkis bevarelse, blot sagen ordnedes med tilbørligt hensyn til agnaternes evt. rettigheder. Ganske vist havde det for et år tilbage ønsket Holstens indtræden i unionen, men tanken herom var nu opgivet.

³⁵ I Altonaer Mercur 25/10 siges også i en meddelelse 23/10 fra Berlin, at Pechlin d. 21. er ankommet fra Wien.

³⁶ Se bl.a. Berlingske Tidende 29/10 og Altonaer Mercur 27/10 og 2/11. – Aktenstykke betr. das Bündniss vom 26sten Mai und die Deutsche Verfassungs-Angelegenheit 3. bd., 1851, s. 229 ff. (Bogen ikke i Kgl. Bibl.).

³⁷ 22/10, nr. 39, sml. s.d.nr. 38.

Ligeledes den 22. meddelte Frederik Vilhelms adjutant, general Gerlach, Radowitz, hvad han i det holstenske spørgsmål havde rådet kongen til.³⁸ Man burde erklære statholderskabet, at man ikke længere ville finde sig i krigstilstanden i Holsten; fjendtlighederne måtte evt. bringes til ophør ved magt; men på den anden side ville man efter evne antage sig hertugdømmernes sag. En sådan trussel ville gøre det bedste indtryk på Rusland.

Man kan formode, at det er sådanne råd fra Gerlach, der havde fået kongen til to dage før at henstille til Radowitz, om det ikke var klogt skyndsomst at lade »eine Spektakelmachende Forderung« afgå til Holsten om at slutte »våbenstilstand« under preussisk mægling og træde i underhandling med kongen af Danmark.³⁹ Statsklogskab og synet af den russiske kejsers »rappelnde Verstimmung« krævede virkelig, mente kongen, at noget gjordes.

Den 22. skrev kongen igen til Radowitz.⁴⁰ Medens Gerlach mente, man evt. med magt skulle standse Holstens aggression, nøjedes kongen med at foreslå, at i tilfælde af nægtelse skulle man erklære, at Preussen så hverken fysisk eller moralsk ville beskytte Holsten mod indmarch af et tysk ekspeditionskorps. Kongen troede alligevel, at forslaget ville få kejser Nikolaus' ansigt til at lyse op, »og alt får et andet udseende«. Vi bliver »truslen mod ikke-indmarch« kvit, den, der »som et uhyggeligt spøgelse forværker kejserens blik og forstand.«

Opgive denne trussel ville Radowitz ikke, men i nogen grad fulgtes kongens henstillinger ved den skrivelse, som dagen efter opsattes til statholderskabet.

I denne omtales først, at Preussen havde måttet afvente ratifikationen af Berlin-freden.⁴¹ Dette var nu sket af næsten alle medlemmer af forbundet, hvorfor traktaten kunne anses for ratificeret af dette. Den preussiske regering tvivlede ikke på, at den danske konge ville opfylde art. IV, eller at forbundet ville handle i overensstemmelse med denne og udfinde »et kompetent organ« hertil. Preussen havde tilbudt sin bistand og stillet det før omtalte forslag (af 17.).

Det hedder videre: alle medlemmer i forbundet er pligtige at rette sig efter dettes afgørelse, så snart en sådan træffes af et »kompetent og af alle regeringer dertil bemyndiget organ«. Et sådant ville fuldkommen beskytte såvel forbundets som Holstens rettigheder. Fjendtlighederne burde

³⁸ Radowitz, s. 333.

³⁹ I. c., s. 327.

⁴⁰ I. c., s. 331 f.

⁴¹ Trykt bl.a. i Berlingske Tidende, 6/11.

derfor standses, hvad Preussen anmodede statholderskabet om; det ønskede, at dette erklærede sig rede til våbenstilstand. Preussen tilbød herved sin mægling, og general Hahn var bemyndiget til, hvis statholderskabet antog hans tilbud, straks at gå til det danske hovedkvarter med meddelelser til dette. Endelig anførtes, at Werther ville blive bemyndiget til i København at gøre et tilsvarende tilbud om våbenstilstand, og at han skulle få den danske regering til at gå ind på en sådan på billige betingelser.

Med denne skrivelse afgik Hahn om morgenen den 24. og ankom om aftenen til Kiel, hvor han tog ind i Brandts hotel.⁴²

I depechen af 24. til Werther anmodede Radowitz denne om at meddele den danske regering Hahns sendelse. Det for Danmark ejendommelige valg af Hahn, der havde saboteret bestyrelseskommissionens virksomhed i Sydslesvig, motiveredes med, at Preussens bestemte sprog, fremført af Hahn, netop ville have størst virkning.⁴³ Det forstod sig af sig selv, siges det videre, at Preussen kun havde kunnet gøre dette skridt i forventning om, at Danmark ville vise lignende imødekommenhed. Endelig bemærkedes det, at man endnu savnede svar på forslaget af den 17.

Persigny, der den 25. indberettede begivenheden, fandt valget af Hahn fortræffeligt.⁴⁴ Han mente, alle magter nu burde søge at få Østrig til at gå ind for Preussens forslag. Modsatte holstenerne sig arrangementet, ville Preussen, havde Radowitz sagt ham, være løst fra ethvert moralsk hensyn til statholderskabet og handle i konsekvens heraf (!). Radowitz, fortsatte Persigny, tilskrev Preussens beslutning Frankrigs holdning, og Persigny så den som et resultat af hans egen tidligere mission til Berlin.

Som ovenfor nævnt, havde Radowitz den 22. drøftet det preussiske kommissionsforslag med Bielke. Man må antage, at denne har sat den lige ankomne Pechlin ind i sagen; Pechlin havde desuden den dag en drøftelse herom med den østrigske gesandt i St. Petersborg, grev Buol, der også var kommet til Berlin fra Wien. Han medbragte en forsonlig skrivelse fra Schwarzenberg til Radowitz.

Den 22. om aftenen sendte Pechlin Reedt en beretning om Buols i hvert fald ikke afvisende holdning til Radowitz' forslag. Kopi heraf sendtes til Bülow.⁴⁵

⁴² Altonaer Mercur 26/10, nr. 254.

⁴³ Til Howard sagde Radowitz, at Hahn var valgt, fordi han ville indgyde statholderskabet mest tillid. F.O. 64/321: 27/10, nr. 171.

⁴⁴ Dep. 25/10, nr. 90.

⁴⁵ Gesandtskabsarkiv. Frankfurt. Ein- u. Ausgangsprotocoll. 1849-53, nr. 250: 25. okt. 1850.

Det har ikke været mig muligt – trods megen eftersøgning i udenrigsministeriets og gesandtskabets arkivalier – at finde denne beretning.

Imidlertid oplyser Pechlin i sin redegørelse fra 1854, at han straks efter sin ankomst til Berlin anmodede Bülow om i øjeblikket ikke at presse på for at få forbundsdagen til at tage beslutning »i vore sager«. Og – stadig ifølge Pechlin – skal Bülow have været på vej til præsidenten for at få ham til at udsætte vedtagelsen af inhibitoriet. Men han vendte om for at hente et lommeværk og forefandt da en senere skrivelse af Pechlin om at afvente bestemte instruktioner fra København. Nogen støtte for denne beretning forefindes ikke i Bülows depecher til København.

Den 23. havde Pechlin en timelang samtale med Radowitz såvel om det preussiske kommissionsforslag som om sendelsen til statholderskabet. Indholdet af denne samtale fremgår af de to breve, som Pechlin s.d. skrev henholdsvis til Bülow i Frankfurt og til Meyendorff i Warschau. I det første meddelte Pechlin sendelsen til statholderskabet, men pointerede, at denne ikke var noget resultat af hans samtale med Radowitz,⁴⁶ ligesom han jo heller ikke havde haft noget med det preussiske kommissionsforslag at gøre. M.h.t. forslaget om, at Hahn i tilfælde af statholderskabets villighed til våbenstilstand skulle fortsætte til det danske hovedkvarter, bemærkede Pechlin: »Men vil eller kan vi *ensidig* uden Østrig gå ind derpå?« Noget andet var det, om general Krogh bestemte sig dertil.

Radowitz, fortsatte Pechlin, ville nu ikke blot have os til ensidigt at træffe denne beslutning, men også til at foranledige Dem (Bülow) til at tage vort andragende i Frankfurt om inhibitoriet tilbage eller i hvert fald opholde beslutningen i sagen. Hertil havde Pechlin, skrev han, erklæret Radowitz ikke at være bemyndiget. Af de beslutninger, der vedtoges i Warschau, ville det afhænge, om det var heldigere, at inhibitoriet ikke var (blev) vedtaget. »Men det kan, i det mindste *for mig*, ikke være tilstrækkelig grund til at gribe ind i den *nuværende* af Rusland bevirkede og favoriserede stilling«. Videre omtalte Pechlin, at han, som før anført, havde drøftet Preussens forslag med grev Buol.

Med Buol, der samme aften skulle rejse til Warschau, sendte Pechlin Meyendorff beretning om forhandlingen med Radowitz og dennes forslag og ønsker, og at han hertil havde sagt, at man måtte afvente sagens videre udvikling i Warschau, Wien og København. Pechlin havde for Radowitz

⁴⁶ Engberg, s. 116 synes at forudsætte en sådan forbindelse. Hans bemærkning om, at sendelsen havde som »underforstået tillæg« »en deling af hertugdømmerne«, forstår jeg ikke.

nævnt Brandenburgs tilsagn til Meyendorff (se s. 69), men det forbigik Radowitz i tavshed.

Den 25. vedtoges inhibitoriet, medens ratifikationsudvekslingen skete dagen efter.⁴⁷ Bülow fandt, at var det Preussens alvorlige hensigt at tage del i pacifikationen, var dette sikkert stadig muligt; det var ikke i Danmarks interesse at udvide kløften mellem de to tyske stormagter. Det danske anliggende var, konstaterede han, for alle parter i den indre tyske strid i højere grad middel end mål og ville kun blive løst som en følge af større afgørelser.

Den 25. sendte Pechlin Reedtz afskrifter af sine to breve af 23. samt meddelte, hvad han mente at kunne tilråde.⁴⁸ M.h.t. våbenhvileforslaget var han, ligesom Budberg og Howard (og Persigny), af den opfattelse, at den danske regering skulle vise redbon imødekommenhed. Østrig og Frankfurt havde ingen ret til at tage anstød heraf, da inhibitoriet og eksekutionen var trukket ud. Buol havde desuden sagt ham, at Østrig i det holstenske spørgsmål ville gå med til en kommissarisk behandling.

Svaret til Werther og instruktionen for general Krogh burde, skrev Pechlin, indeholde følgende: 1. våbenhvile på 6 måneder; 2. så stor en reduktion af statholderskabets hær, at den danske hær i Slesvig kunne reduceres til halvdelen; 3. Ejderen som demarkationslinje, hvis dette kunne opnås; 4. ingen indgåen af forpligtelser direkte over for statholderskabet eller Preussen, men kun over for forbundet. – Forslaget om kommissarisk behandling måtte afhænge af, hvad der besluttedes i Warschau.

Til Wulff Plessen, vor tidligere gesandt i Berlin, der havde ledsaget prins Christian til besøget hos kejser Nikolaus i Warschau, skrev Pechlin s.d., at han stærkt havde rådet København til at instruere Krogh om med Hahn at forhandle om en længst mulig våbenstilstand. Radowitz har handlet ganske behændigt, mente han, og selv nærede han ikke megen tiltro til Schwarzenbergs intervention.

Det er ikke underligt, at Bülow i Frankfurt, hvor man netop den 25. vedtog inhibitoriet, var noget uforstående over for Pechlins mistillid til Wien og fandt, at Pechlin burde have tilstoppet sine ører med voks over for sirenen Radowitz.⁴⁹ En lignende mistillid til Pechlins tilbøjelighed til en »négociation à part« med Radowitz udtrykker Skrike i brev af 31. til Bülow.⁵⁰

⁴⁷ Bülows dep. 25/10, nr. 57.

⁴⁸ Dep. 25/10, nr. 12.

⁴⁹ Bülow til Reedtz, 28/10.

⁵⁰ R. A. Filmsaml. Bülow-breve.

Den 28. modtog Werther Radowitz' depeche af 24. og meddelte straks Reedtz den. Reedtz ville høre, hvad den engelske gesandt Wynn sagde om den; hos Wynn traf han tilfældigt også Lagerheim.⁵¹ Begge tilrådede stærkt Reedtz at være imødekommende og gå med til våbenstilstand. Reedtz anså dog nærmest forslaget som en af Preussen stillet fælde for at skille Danmark fra Frankfurt og Østrig og misbilligede meget valget af den slesvig-holstensk-sindede Hahn til sendelsen.

I statsrådsmødet den 28. forelagde Reedtz de preussiske forslag.⁵² Man var enige om af hensyn til evt. bebrejdelser fra de venskabelige magter ikke at tilbagevise forslaget om våbenstilstand, men dog nøjes med foreløbig at lade denne vare 14 dage. På kommissionsforslaget kunne der, fandt man, gives et høfligt, men undvigende svar.

Samme dag opsøgte Werther Lagerheim for at få denne til at påvirke Reedtz til fordel for Preussens forslag.⁵³ Det gjorde Lagerheim også i den hensigt at ændre det uheldige indtryk, som den første læsning af Preussens forslag havde gjort på Reedtz. Denne sagde imidlertid – og med rette – at den danske regering i de preussiske forslag kun kunne se et bevis på den pression, som Warschau i dette øjeblik udøvede på Berlin, et ønske om at vinde tid uden at binde sig til nogen tvangsforholdsregel mod statholderskabet i tilfælde af dettes vægring samt et gentaget forsøg på at skabe mistillid mellem Danmark og Østrig. Man måtte, mente Reedtz, afvente meddelelser fra Warschau, London og Paris, før man tog stilling til forslagene. Alligevel ville man ikke tilbagevise dem, og Reedtz omtalte, hvad han tænkte herom at skrive til Pechlin. Lagerheim prøvede forgæves at overbevise ham om det fordelagtige i at tilbyde en længere våbenstilstand end 2 uger.

I depechen til Pechlin af 29. udtalte Reedtz, at Danmark påskønnede det sindelag, der lå bag Preussens forslag. En direkte afslutning af en våbenstilstand med statholderskabet ville dog kunne anses som anerkendelse af dette og tillige kunne bruges til styrkelse af insurgenthæren. Men Danmark var villig til en kortvarig våbenhvile (14 dage), og herom var givet ordre til general Krogh. Hvad Preussens kommissionsforslag angik, ville Reedtz først høre Wiens og andre venskabelige regerings mening. Pechlin bemyndigedes til at give Radowitz afskrift af depechen.⁵⁴

⁵¹ Lagerheims dep. 28/10, nr. 107. – F. O. 22/184: 28/10, nr. 138.

⁵² Statsrådets Forhandl. III, s. 39 ff. – Hvad Engberg, s. 117 f. lægger i, hvad han med et uheldigt udtryk kalder Hahn-planen, synes grebet ud af luften.

⁵³ Lagerheims dep. 31/10, nr. 108.

⁵⁴ Når Pechlin i sit arbejde fra 1854 tildeler Reventlow-Criminil æren for depechens redaktion, er dette formentlig urigtigt.

I en fortrolig skrivelse s.d. til Pechlin udtalte Reedtz sit allerede nævnte syn på, hvad der havde fremkaldt omsvinget i Preussens politik over for Danmark. »Erfaringen påbyder os desværre m.h.t. Preussen den største forsigtighed«. Danmark var vel ikke uvillig til at give Preussen en direkte medvirken ved pacifikationen, men agtede ikke at bringe ofre, som dets nuværende stilling ikke gav mindste anledning til. Reedtz beklagede, hvis nogle ytringer af Pechlin i brev til Meyendorff kunne give indtryk af, at den danske hærs stilling var dårlig; dette var nemlig ikke tilfældet.

Ved krigsministerens skrivelse af 29. bemyndigedes general Krogh til, såfremt Hahn henvendte sig til ham med en skriftlig erklæring om, at insurgenterne ikke ville foretage angreb på vore tropper, da at afgive en lignende fra vor side, gældende for et tidsrum af 14 dage eller så omtrent.⁵⁵ Det indskærpedes, at ingen forhandling måtte føres med insurrektionelle autoriteter. Blev der tale om en demarkationslinje, burde denne være Ejderen; i hvert fald måtte aldrig en tomme af det af danske tropper besatte terræn rømmes.

Den 24. havde Radowitz sendt Bunsen kopier af skrivelserne til statholderskabet og Werther og bedt ham underrette Palmerston om Preussens forslag. Man vil heraf se, skrev han, hvor magtpåliggende det er Preussen at få fjendtlighederne standset. Palmerston burde udøve sin indflydelse i København for at bevæge Danmark til imødekommenhed.

Den 27. måtte Radowitz meddele Bunsen, at den 1. efterretning fra Hahn kun lød på, at statholderskabet ville overveje forslagene. Men hvad kunne man kræve mere af Preussen, end dette allerede havde gjort, nemlig indtrængende at have henstillet til statholderskabet at standse krigen. England ville, mente han, dog sikkert ikke forlange af Preussen, at det opgav hele sin stilling i det tyske forfatningsanliggende for at overlade pseudoforbundsdagen at afgøre det slesvig-holstenske spørgsmål. Holstens pacifikation kunne ikke ske med udelukkelse af Preussen.

I en længere fortrolig skrivelse af s.d. til Bunsen udtalte Radowitz sig om, hvad han havde tilsigtet at opnå ved sendelsen til statholderskabet. Det var i preussisk interesse at forekomme skridt fra Frankfurt til Holstens pacifikation. Blev en våbenstilstand afsluttet, fjernede man den europæiske interesse i anliggendet. Stormagterne ville så ikke længere have nogen anledning til intervention og forbundsdagen ikke til umiddelbar indskriden. Pacifikationen var da i det mindste for tiden ikke bevirket af forbundsdagen, men af Preussen, hvad der ville styrke dets stilling. Det mente Radowitz også ville være tilfældet, selv om Hahns sendelse blev uden resultat; thi Preussen havde dog gjort et forsøg.

⁵⁵ Krigsmin. Kopibog IV for 1850, nr. 768.

Radowitz gik derefter over til at omtale det forslag, som Meyendorff mundtligt havde drøftet med Brandenburg: at Preussen samtidigt med forbundsdagen eller umiddelbart efter udstedte et inhibitorium til statholderskabet. Dette forslag havde han ikke kunnet gå ind på, da det kunne betyde en indirekte anerkendelse af forbundsdagen. Med det nu af Preussen tagne skridt havde Persigny udtalt sin store tilfredshed; Radowitz forventede også Englands påskønnelse, og at England ikke bistod Frankfurt. Der var større ting til afgørelse end det holstenske spørgsmål; og Preussen truedes af en mægtig koalition. I en efterskrift udtalte Radowitz – og med rette – sin tvivl om troværdigheden af de alarmerende rygter om fransk-russisk intervention mod Preussen, som *The Times* den 24. havde bebudet.⁵⁶

Som nævnt mente Radowitz, at selv et negativt udfald af Hahns sendelse ville medføre nogen bedring i Preussens forhold til de andre stormagter. Statholderskabets holdning kuldkastede hans håb om at opnå større resultater.

Først den 28. afgav statholderskabet sit svar. Originalen leveredes Hahn. Den kielske departementschef, A. P. A. v. Harbou, der virkede som mellemmand mellem Kiel og Berlin, fik en kopi og en nærmere begrundelse til Radowitz.⁵⁷ I svaret nævntes statholderskabets gamle forslag om delegerede fra det og fra kongeriget at mødes i Hamborg til forhandling. Radowitz' forsikring om, at det kommende organ for forbundet ville værne Tysklands og Holstens interesser, fortolkede det sådan, at det betød et Slesvig-Holsten i fælles selvstændighed over for kongeriget. Men på 6 nærmere betingelser var det villigt til våbenstilstand, der burde sluttes på eet år. Statholderskabet gik herved, mente det, til grænsen af, hvad det kunne forsvare over for landet. Betingelserne var, som *Morning Chronicle's* korrespondent skrev fra Hamborg, »aldeles latterlige og har et udseende, ligesom man vil gøre nar af Danmark«. ⁵⁸ Jeg skal kun anføre den 1., der gik ud på, at Sydslesvig under våbenstilstanden skulle stilles under statholderskabets administration – ikke blot den del af Slesvig, der under bestyrelseskommissionen var besat af preussiske tropper, men også det nordligste Angel samt flækken Højer.

Sjældnen har man set større miskendelse af den foreliggende situation end den, statholderskabet her gjorde sig skyldig i. Det opfyldte derimod fuldt ud de forventninger, som den stærkt slesvig-holstensksindede historiker Max Duncker havde udtrykt i et brev dagen før til dets udenrigske

⁵⁶ Sml. Radowitz' dep. 30/10 til Bunsen, at La Hitte har dementeret artiklen i *Times*.

⁵⁷ *Altonaer Mercur*. 17/11.

⁵⁸ *Berlingske Tidende*. 13/11.

leder Karl Francke om, at det ville vise ubøjelig fasthed.⁵⁹ Nu da felttoget begyndte at blive ubekvemt for danskerne, og da man kunne vente en meget hård vinter [den indtraf ikke!], skulle statholderskabet så slutte våbenstilstand for at gøre stillingen lettere for Radowitz, »denne stakkels tåbe«! Man skulle endelig ingen broer slå for denne »charlatan i Berlin«!

Inden sikre efterretninger om udgangen af de storpolitiske drøftelser i Warschau indtraf i Berlin, havde meddelelser derfra allerede gjort Pechlin betænkelig ved hans råd til Reedtz den 25. Den 29. tilskrev han Reedtz, at Ruslands holdning ansås ugunstig for Preussen, hvad der påbød os stor forsigtighed over for Preussens forslag, hvilket også Frankfurt-beslutningen den 26. opfordrede til.⁶⁰ Gennem Budberg havde han fra Nesselrode hørt, at Brandenburg i Warschau havde indvilliget i udførelsen af det af ham til Meyendorff givne »tilsagn« (som ovenfor nævnt ikke accepteret af Radowitz) om Preussens medvirkning til, at statholderskabet efterkom inhibitoriet. Under disse omstændigheder er jeg endog, skrev han, kommet i tvivl om, hvorvidt man ikke m.h.t. Preussens forslag bør nøjes med at undlade ligefrem at afslå dem, for ikke at skabe disharmoni mellem disse og Frankfurts beslutninger. På den anden side, mente han, kunne man ikke uden Preussens medvirkning vente, at statholderskabet billigede en våbenstilstand som foreslået. »Sjælden var dage mere skæbnesvangre end de nuværende«.

I et privatbrev samme dag til Reedtz nævnte Pechlin, at han siden den 23. ikke havde forhandlet med Radowitz, men ganske vist tilbragt et par aftener hos ham og hans familie. Morgenbesøg havde han undladt, da han jo ikke havde fået noget hverv overdraget i Berlin og ville undgå skin af at forhandle med Radowitz.

Dagen efter, den 30., overbragte Wulff Plessen, der med prins Christian, som før nævnt, havde været i Warschau, Pechlin et brev af 27. fra Meyendorff som svar på Pechlins af 23. (se s. 73). En kostelig gave kalder Pechlin det, da han sendte Reedtz en kopi: »Det taler for sig selv og imod *enhver* indladen sig med Preussen, der er i strid med indholdet af denne skrivelse«.

Forholdet mellem Meyendorff og Pechlin var blevet så intimt, at Meyendorff i brevet kaldte ham »Mein theuerster Freund«. Meyendorff kritiserede Radowitz' forslag og valget af Hahn som sendemand samt betvivlede med rette, at statholderskabet herved ville bringes på fredelige tanker. Danmark burde holde sig til Frankfurts inhibitorium. Vi vil,

⁵⁹ Max Duncker: Politischer Briefwechsel. Herausgg. v. Johs. Schultze. 1923. S. 32.

⁶⁰ Dep. 29/10, nr. 13.

skrev Meyendorff, tage os den frihed at anvende Radowitz' formel: »*Wir dulden nicht*« for det tilfælde, at Preussen vil lægge materielle hindringer i vejen for forbundshjælpen: »ikke vi, men Preussen eller rettere Radowitz truer«. Danmarks berettigede mistillid til Preussen burde dog ikke få det til at udelukke Preussen fra pacifikationen.

Den 30. meddelte nu Budberg Radowitz en depeche fra Nesselrode med kritik af formen for Radowitz' henvendelse til statholderskabet og med oplysning om kejserens stilling, i fald Preussen skulle forsøge at hindre Frankfurts intervention i Holsten.⁶¹ Hertil skal Radowitz have sagt, han var villig til at tilbagekalde alt, hvad Schleinitz havde udtalt om det holstenske spørgsmål, og gå med til konferencer af stormagterne, men tåle forbundets intervention ville han ikke. Der er også ting, som kejseren ikke vil tåle, riposterede Budberg.

Trods den harme, som Nesselrodes depeche vakte hos såvel Radowitz som kongen, mente den sidste, at det måske var klogt, om man nu gav Hahn yderligere pålæg, der svarede noget til tankegangen i Nesselrodes ønsker.⁶² Sådant ville også, fandt han, styrke Brandenburgs stilling i Warschau.

Den skrivelse til statholderskabet, som er dateret den 30.,⁶³ er affattet i denne ånd og adskiller sig derved fra den af 23. Radowitz udtalte sin forundring og beklagelse over, at statholderskabet ikke med en eneste stavelse omtalte Preussens udtrykkelige og alvorlige forlangende om, at det skulle afholde sig fra enhver aggression. Dette forlangende gentoges derfor på det bestemteste; dets opfyldelse var en absolut betingelse for, at noget organ for det tyske forbund kunne yde Holsten virksom beskyttelse.

Det preussiske forslag om en våbenstilstand, fortsatte Radowitz, gjaldt udtrykkelig en militær; kun en sådan var mulig for tiden, og spørgsmålets politiske side måtte forbeholdes det tyske forbund. Men statholderskabet havde i sit svar fremsat forslag om en politisk våbenstilstand, og det var ugørligt for Preussen at være mellemmand ved en sådan. Det var dog stadigt villigt til at mægle ved en rent militær, og Hahn skulle oppebi statholderskabets svar. Tog dette intet hensyn til Preussens velmente råd, måtte Preussen ophøre med yderligere mægling og lade sin fremgangs-

⁶¹ F.O. 64/321: 30/10, nr. 176. – Pechlins dep. 1/11, nr. 15.

⁶² Radowitz, s. 337f.

⁶³ Hos Radowitz anføres, at kongens brev, dateret den 30. kl. 8¹/₂ aften, har foranlediget skrivelserne til statholderskabet. Hvorvidt dette kan stemme med, at Persigny i dep. af 30., nr. 92, meddeler, at han lige kommer fra Radowitz, der har underrettet ham om svaret til statholderskabet, får stå hen.

måde bestemme af de det påhvilende forpligtelser. Hvilke disse var, udtalte Radowitz sig ikke om, men det ligger nær at tyde udtalelsen som vilje til at medvirke ved en standsning af aggressionen.⁶⁴

Den 31. læste Pechlin for Radowitz det danske svar (af 29.) på Preussens forslag.⁶⁵ Radowitz var da, skriver Pechlin, »i meget mild stemning«; Wulff Plessen siger i sin beretning, at hans tone var »meget nedstemt«. Radowitz sagde Pechlin, han havde ønsket, at Danmark i Wien havde anbefalet Preussens forslag om en kommissarisk behandling, hvilket var den eneste praktiske måde at komme ud af sagen på. Han ville, Pechlin igen skulle skrive dette til København. Denne afslog dog, da hans sendelse til Wien netop havde tilsigtet at udvirke Frankfurts beslutning; Danmark var repræsenteret dér og anerkendte forbundet.

Pechlins opfordring til Radowitz om at anmode statholderskabet om at rette sig efter inhibitoriet ved en analog deklARATION fra Preussen fik denne til at udbryde: De vil altså, vi skal underkaste os Frankfurt-eksekutionen? Pechlin mente ikke, at Preussen derfor behøvede at opgive sit standpunkt i den indre tyske strid, men nævnte deklARATION kunne medvirke til forsoning i denne usalige tvist.

Om morgenen den 31. var Brandenburg vendt tilbage fra Warschau og kunne gøre rede for forhandlingernes resultater. Afgørende for disse havde Ruslands standpunkt været, sådan som Nesselrode den 28. havde præciseret det i svaret på Schwarzenbergs forespørgsel om Ruslands stilling i tilfælde af konflikt mellem Østrig og Preussen i det kurhessiske og holstenske spørgsmål. I det første ville Rusland ingen direkte del tage, men støtte Østrig moralsk. Men hvad det andet angik, ville Rusland, når Frankfurt vedtog inhibitoriet, akkreditere en gesandt der; modsatte Preussen sig afsendelsen af et evt. forbundskorps til Holsten, ville Rusland anse sig som værende i krig med Preussen. I det tyske spørgsmål ønskede Rusland forsoning mellem de to magter. Østrig havde derfor her måttet gøre forskellige indrømmelser og bl.a. måttet gå med til, at der skulle afholdes frie konferencer til drøftelse af det tyske forfatningsspørgsmål.

Om formiddagen den 1. nov. havde Pechlin en samtale med Brandenburg.⁶⁶ Han udtalte for denne, at Preussens med inhibitoriet »analoge

⁶⁴ Uden at ville tillægge det for stor betydning skal jeg nævne, at den danske overkommando i beretning af 31. okt. omtalte, at den med Hahn følgende adjutant på rejsen gennem Hamborg og Kiel fortroligt skal have sagt nogle preussiske officerer, at preussiske tropper, om fornødent, ville blive beordrede til at opløse den slesvig-holstenske hær. Premiermin. journalsag 153/50.

⁶⁵ Pechlins dep. 1/11, nr. 14.

⁶⁶ l. c.

deklaration« måtte gå ud på, at nu havde hele Tyskland ratificeret freden, og hele Tyskland ville have den opfyldt. Hertil burde Preussen knytte en bestemt opfordring til statholderskabet om at rette sig efter inhibitoriets pålæg. Brandenburg erklærede sig enig heri, men man måtte dog ikke af deklARATIONEN udlede en anerkendelse af Frankfurt som forbundsdag.

I sin beretning til Reedtz om denne samtale føjede Pechlin til, at Reedtz efter forbundsbeslutningen af 26. ville forstå, at der nu ikke mere kunne være tale om våbenstilstandsforhandlinger med Preussen. Sådanne måtte evt. straks afbrydes.

I et privat brev til Reedtz den følgende dag udtrykker Pechlin sin henrykkelse over den af Rusland bevirkede vending: »Vive notre Empereur!« Han indrømmer nu, at hans forslag af 25. (dep. nr. 12) til Reedtz var forhastede: »Jeg galoperede noget i nr. 12 og forledte Dem til at følge i min noget for raske galop [trapp]«. Selv om han roser Reedtz for »Deres fortræffelige begrænsning af våbenhvilen til 14 dage«, synes han nærmest at regne ham for »medskyldig«, medens han kalder Bülow, som han også havde påvirket, for »skyldfri«.

Brandenburgs indrømmelser til Rusland i Warschau fremkaldte ministerkrise i Berlin. Den 2. nov. indgav Radowitz sin afskedsbegæring, som bevilgedes dagen efter. Brandenburg overtog udenrigsministeriet, men rantes af alvorlig sygdom, der den 6. bragte ham døden. I disse dage fungerede da Manteuffel, der siden efterfulgte Brandenburg som ministerpræsident, midlertidigt som udenrigsminister.

Statholderskabets svar af 2. nov. på Radowitz' ovenfor omtalte skrivelse af 30. okt. var absolut afvisning.⁶⁷ Det ville ikke gå med til nogen militær våbenhvile på et for fjenden (Danmark) ugunstigt tidspunkt, hedder det. Havde der eksisteret et organ for det tyske forbund, ville man have taget skyldigt hensyn til dette. Men at et sådant ikke eksisterede, fremgik af meddelelsen om inhibitoriet, som lige var kommet fra Frankfurt. Det nægtede man at anerkende og henviste til, at Radowitz gentagne gange og for nylig til den danske regering havde erklæret ikke at ville tåle nogen i Frankfurt besluttet intervention.

Den 4. må man i Berlin have været ukendt med dette svar. Man sendte nemlig denne dag telegrafisk instruktion til Hahn med krav til statholderskabet om øjeblikkeligt svar på Preussens mæglingstilbud.⁶⁸ Ved et nej til dette havde Hahn straks at returnere til Berlin. Instruktionen inde-

⁶⁷ Berlingske Tidende 22/11.

⁶⁸ F.O. 64/325: Bunsen til Palmerston 8/11.

holdt desuden, at den holstenske hær havde at trække sig tilbage bag Ejderen. Dagen efter meddelte Manteuffel Pechlin, at Hahns mission havde været resultatløs.⁶⁹ At Wien både misbilligede denne og den danske regerings ikke helt afvisende holdning til Preussens forslag, forstår sig af sig selv.⁷⁰

På meddelelsen om inhibitoriet fra Frankfurt reagerede statholderskabet den 5. med et længere indlæg, hvor bl.a. nævntes, at Preussen ikke anerkendte Frankfurt og ikke ville tåle dettes intervention.⁷¹ Bülow kalder det »en forelæsning over hertugdømmernes politiske og retslige historie«, men ikke »så velskrevet som mange tidligere«. ⁷² Når statholderskabet her tildeler Frankfurtparlamentets beslutninger i april 1848 en væsentlig andel i det skarpe brud med fortiden, har det undladt skyldigt hensyn til den provisoriske regerings manifest af 24. marts. – Den 6. meddelte Francke Duncker, at statholderskabet havde svaret såvel Berlin som Frankfurt kun at ville vige for magten.⁷³

Hvordan det videre gik med det slesvig-holstenske spørgsmål og i den indre tyske strid, som Warschau-forhandlingerne langt fra havde gjort ende på, skal ikke her behandles. Jeg skal til afslutning kun nævne, at flere af de i det foregående omtalte hovedpersoner i november forlader scenen i Berlin. Den vigtigste, Radowitz, tog den 6. ophold i Erfurt. At han stadigt stod højt i kongens gunst, viste sig ved den senere i samme måned overdragne mission til England med forslaget om en preussisk-engelsk alliance.

Pechlin var den 11. rede til at vove sig ud på Østersøens bølger trods den orkan, der havde raset mellem den 19. og 20. august, da han begav sig ud på sin langvarige diplomatiske mission. Havet viste sig nu venligere. Da han den følgende (eller næstfølgende) aften ankom til karantæne i Klampenborg, lå aftenrødens skær over de dyblå bølgers lette krusninger. Inde på kysten hilste Dyrehavens majestætiske bøge den hjemvendte.⁷⁴

Persigny, som man så ofte havde set i fortrolig, konspiratorisk drøftelse med Radowitz, og som havde anbefalet de andre diplomater, også Pechlin, imødekommenhed over for Preussen, forlod først Berlin den 21.⁷⁵

⁶⁹ Pechlins dep. 5/11, nr. 16. – Sml. F.O. 64/321: 5/11, nr. 187.

⁷⁰ Persigny's dep. 11/11, nr. 100. – Afskr. af Schwarzenbergs dep. 25/11 til Vrints.

⁷¹ Altonaer Mercur 16/11.

⁷² Dep. 9/11, nr. 18.

⁷³ Max Duncker: Politischer Briefwechsel, s. 34.

⁷⁴ Pechlin.

⁷⁵ Dep. 21/11, nr. 104.

Bielke udtrykte dagen efter i et brev til Reedtz⁷⁶ som sin »uforgribelige mening, at vor sag ej har lidt noget virkeligt tab ved hans bortfjernelse herfra. Hans uvidenhed om vor interesse og hans forfængelighed i forbindelse med de mest åbenbare Napoleonske drømmerier ledte ham til ord og handlinger, som var af tvivlsom nytte, og til at rose sig at have udrettet, hvad han ej havde gjort, eller som ingen tænkte at gøre«.

Da Bielke skrev dette, var tre uger forløbet, siden Pechlin gav udtryk for sin henrykkelse over Warschau. De mellemliggende begivenheder – som mange følgende – kan vist godt karakteriseres med Bielkes ord i nævnte brev:

»Hver gang vi synes at nærme os den frelsende kyst, kommer der et nyt bølgeslag, som atter kaster os ud i det oprørske tyske hav . . . «

ZUSAMMENFASSUNG

Radowitz und das schleswig-holsteinische Problem Oktober 1850

DER Friedensvertrag vom 2. Juli 1850 in Berlin zwischen Dänemark und Preussen im Namen des deutschen Bundes bedeutete, dass Preussens direkte Unterstützung der schleswig-holsteinischen Insurrektion gegen Dänemark aufhørte. Preussen tat aber nichts um zu verhindern, dass das schleswig-holsteinische Heer nach dem Frieden in Schleswig einrückte und nach einer Niederlage die Feindseligkeiten gegen Dänemark von Holstein aus fortsetzte. Das dänische Heer unterliess es, den Feind nach Holstein hinein zu verfolgen. Den Friedensartikel zu folgen hatte Dänemark auch die Pflicht, sich vor einem solchen Schritte an den deutschen Bund zu wenden, damit dieser die Insurrektion zum Aufhören bringe.

Es bestand aber leider zu dieser Zeit kein allgemein anerkanntes Organ für den deutschen Bund, an welches Dänemark einen solchen Antrag, oder die Frage wegen der Ratifikation des Friedensvertrags richten konnte. Der Grund hierfür war in der herrschenden Rivalität zwischen Preussen und Österreich um die Oberherrschaft in Deutschland zu suchen. Das Angebot des Frankfurter Parlaments an Preussens König von der deutschen Kaiser-Krone und einer demokratischen Verfassung war bekanntlich von Friedrich Wilhelm IV abgeschlagen worden. Dagegen hatte Preussen nachher eine Union von namentlich norddeutschen Staaten gebildet und eine Unionsverfassung vorbereitet. Der leitende Politiker dieser preussisch-konservativ-monarchistischen deutschen Politik war der Freund Friedrich Wilhelms, General *Joseph v. Radowitz*, gewissermassen ein Vorläufer Bismarcks. Erst Ende September wurde er offiziell, als Aussenminister, Leiter dieser Politik.

Mit russischer Hilfe hatte Österreich die alte, vormärzliche habsburgische Monarchie wieder errichtet. Der Ministerpräsident, Fürst Schwarzenberg, setzte sich das Ziel, durch Wiederherstellung des in den Revolutionsjahren abgeschaff-

⁷⁶ Vedlagt dep. 22/11, nr. 49.

ten Bundestages in Frankfurt Österreichs frühere Vorherrschaft in Deutschland erneut einzuführen. Er lud im Frühjahr 1850 die verschiedenen Bundesmitglieder ein, Abgeordnete nach Frankfurt zu schicken. Auch Dänemark sandte einen.

Der Berliner Friedensvertrag wurde von den meisten der zur preussischen Union gehörenden Staaten ratifiziert, Österreich und seine Bundesgenossen schlugen aber die Ratifikation ab und behaupteten, dass eine solche in Frankfurt vorgenommen werden müsse, d.h., dass Preussen die Union aufgeben und zu den deutschen Verfassungszuständen von vor der Revolution zurückkehren sollte. Das wollte Preussen nicht.

Da Preussen der holsteinischen Aggression gegen Dänemark freien Lauf liess, hatte dieses kaum eine andere Wahl als Österreichs Beistand zu suchen. Hierzu riet auch Russland. Ende August schickte die dänische Regierung ihren früheren Bundestagsgesandten, Fr. v. Pechlin, nach Wien zu Verhandlungen mit Schwarzenberg. Dieser forderte als Gegenleistung für eventuelle Hilfe, dass Dänemark seinen Wunsch um Anerkennung der Frankfurter Versammlung als gesetzliches Organ des Bundes bei den Dänemark freundlich gesinnten Mächten unterstütze. Russland erklärte sich auch späterhin dazu bereit, vorausgesetzt aber, dass Frankfurt die holsteinische Insurrektion unterdrücke.

In der zweiten Hälfte des Monats September schien es aber, als sollte der in Kurhessen entstandene Verfassungsstreit den direkten Anlass zu einem kriegerischen Zusammenstoss zwischen Österreich und Preussen geben. Der Kurfürst erbat sich die Hilfe Frankfurts, und diese wurde ihm in Aussicht gestellt.

Am 26. September wurde Radowitz zum preussischen Aussenminister ernannt, nun war er also auch offiziell Leiter von Preussens deutscher Politik. Russlands Kaiser nannte es eine »Kriegserklärung« gegen »ganz Europa«, einschränkend kann man wohl sagen gegen Österreich und Russland. Unter diesen Umständen suchte Preussen selbstverständlich Stütze bei den Westmächten, Frankreich und England. Hier stiess es aber auf die verhängnisvolle schleswig-holsteinische Frage, da beide Mächte den Wunsch hegten, die holsteinische Aggression zum Aufhören zu bringen. Nicht ohne Behendigkeit versuchte Radowitz diese Frage von dem deutschen Machtkampf zu trennen, was im Aufsatz ausführlich dargestellt wird. Erwähnt werden in diesem sowohl sein Kommissionsvorschlag vom 17. Okt. zur Schlichtung der Streitigkeiten, als auch sein Versuch (23.–24. Okt.) einen Waffenstillstand zwischen Dänemark und Holstein herbeizuführen. Auch dieser wurde – durch die exorbitanten Forderungen Holsteins – unmöglich gemacht. Dänemark verhielt sich hier abwartend – mit gutem Grund, denn auf dem Ende Oktober in Warschau stattfindendem Fürsten- und Ministerkongress erreichte Russland, dass der preussische Ministerpräsident Brandenburg versprach, nicht zu hindern, dass Frankfurt dem Aufruhr in Holstein ein Ende mache. Anfang November trat Radowitz als Aussenminister zurück. Es dauerte jedoch noch zwei Monate bis man in Holstein die notwendigen Schritte unternahm, und dann geschah es durch ein Abkommen zwischen Preussen und Österreich.

Den danske hær i sommeren 1870

AF

HELGE KLINT

UDBRUDET af den fransk-tyske krig i juli 1870 skabte et par ret hektiske uger for den danske regering. Krigsudbruddet rejste også ganske kraftige dønninger i store dele af den danske befolkning, der nærrede et lønligt håb om revanche for udfaldet af krigen 1864.

I de almene historiske fremstillinger behandles disse højsommeruger i 1870 som oftest ret kortfattet – og mindre end det m.h.t. hærens forhold. Men der findes specialværker, hvor hele situationen dengang får en mere indgående behandling; dette gælder især Aage Friis' afhandling »Danmark ved krigsudbruddet juli-august 1870«, Københavns Universitets festskrift i anledning af kong Christian X og dronning Alexandrines sølvbryllup d. 26. april 1923. Her omtales også de militære forhold fyldigere end noget andet sted. I forordet takker forfatteren da også afskediget generalløjtnant, dr. phil. h.c. A. Tuxen, der trods sin høje alder (han var da 70 år) stadig ledede Generalstabens krigshistoriske Arbejder, for bistand ved undersøgelse af de militære passager.¹

Aage Friis slutter sin fremstilling af den danske regerings politik således: »Det var en Lykke, at under den store Krise, hvor Fejlgreb let kunne have bragt os i store Vanskeligheder, maaske have hidført Statens Undergang eller i hvert Fald skabt et halvt Aarhundredes haarde Livsvilkaar for vort Folk, laa den afgørende Indflydelse hos disse to Mænd, den højt dannede, skolede Embedsmand og den nøgternt beslutsomme Godsejer.² De forenede i sjælden Grad Viden og Overblik, Besindighed, Fastedhed og Smidighed, de Egenskaber, der gjorde det muligt at tillempe

¹ Aage Friis bragte i sit store 3-bindsværk *Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark, 1948*, en noget mere udførlig omtale af de hektiske 1870-dage end på festskriftets 200 sider; men de militære passager er så godt som ordret de samme. Henvisningerne i det følgende er til festskriftet (citeres som »Aage Friis«).

² Udenrigsministeriets direktør Peter Vedel og den tidligere konseilspræsident, lensgreve C. E. Krag-Juel-Vind-Friis.

og gennemføre den rette Opfattelse af Maal og Midler for Danmarks Udenrigspolitik, for hvilken Kong Christian IX i Juli-August 1870, umiddelbart og ubetinget var Talsmand«.

Selv når man læser Aage Friis med visse militære forudsætninger, er det temmelig vanskeligt at overskue omfanget af det mere eller mindre unormale i den militære aktivitet sommeren 1870.

Selv en så dreven og omhyggelig historiker som Viggo Sjøqvist må lide den tort, at Povl Bagge i sin anmeldelse af Sjøqvists doktordisputats³ fastslår dels, at fremstillingen af forhandlingerne om visse militære foranstaltninger er misvisende – det drejer sig om såvel tidsfølge som enhedernes størrelse og karakter – dels at vigtige militære forhold er ladet uomtalt.

Hertil kommer, at der i en række historiske fremstillinger gives den karakteristik af hæren, at den efter hærordningen 1867 var et ekspeditionskorps, særlig egnet til indsættelse uden for landets grænser.⁴ Det er da hensigten med denne redegørelse dels at skaffe en bredere baggrund for bedømmelsen af de militære foretelser den sommer, dels at belyse egnetheden af den hær Danmark havde i 1870 som ekspeditionskorps nærmere. Først vil denne hærs forudsætninger blive taget op til et nøjere eftersyn.

Forsvarskommissionen af 1866

FÅ MÅNEDER efter at Christian VIII havde fulgt Frederik VI på tronen, nedsatte han en militærkommission.⁵ Denne skulle med frist på 3 måneder fremsætte forslag til en ny hærordning, der ikke måtte medføre en årlig udgift på mere end $2\frac{1}{4}$ mill. rdl. I Frederik VI's sidste år havde udgiften ligget omkring $2\frac{3}{4}$ million.

Selv om kommissionen afholdt sit første møde allerede d. 1. april, fik den først afsluttet sit meget grundige arbejde i marts 1842. Organisationsplanen indskrænkede liniehæren til 21 (32)⁶ infanteribataljoner, 4 (5) jægerkorps, 28 (38) eskadroner og 18 (18) batterier. Men alligevel turde man ikke anslå hærbudgettet til mindre end 3 millioner.

Den kongelige resolution forelå allerede d. 28. april s.å., og den fastsatte en liniehær for hele monarkiet på 18 infanteribataljoner, 5 jægerkorps, 27 eskadroner og 14 batterier – alligevel skulle udgiften de næste

³ Historisk Tidsskrift 12. r. I, s. 119f. vedr. V. Sjøqvist: Peter Vedel, Udenrigsministeriets direktør. II. 1865–1911, 1962.

⁴ Jvf. nedenfor s. 114.

⁵ Kgl. reskript af 5/3 1840.

⁶ Tallene i parentes er 1816-ordningens.

år vise sig at overstige 3 mill. rdl. Med 42-ordningen som grundlag kom den danske hær til at udkæmpe to krige. I Treårskrigen lykkedes det, bl.a. på grund af de holstenske regiments frafald, først i det sidste krigsår nogenlunde at udfylde 42-ordningens rammer; med reserveerne skulle krigsstyrken ligge på godt 60.000 mand, men i 1850 nåede man kun op på godt 40.000.⁷ Efter flere forgæves forsøg på i 50'erne at få en ny hærordning, måtte 42-ordningen i huj og hast efteråret 1863 søges moderniseret og omlægges, således at landets værnekraft udnyttedes bedre ved den såkaldte dublering af bataljonerne. Krigsstyrken blev dog aldrig på mere end små 50.000 mand.⁸

Efter Dybbøls fald 18. april 1864 begyndte regeringen hurtigt at reducere hærens styrke, og straks efter våbenstilstandens ikrafttræden d. 20. juli tog udtyndingen af styrkerne yderligere fart. Men også reelle nedlæggelser af afdelinger satte ret snart ind, hvad følgende eksempler fra kundgørelse for hæren⁹ viser: 23/10 reduceres ingeniørtropperne fra 5 kompagnier og 2 ingeniørparker til 3 kompagnier; 29/10 reduceres artilleriets fæstningskompagnier fra 6 til 3, og feltbatterierne fra 13 til 8; 1/11 reduceres rytterregimenternes eskadroner fra 6 til 4, og infanteriregimenternes kompagnier reduceres fra 8 til 4; 1/12 nedlagdes Hærens Overkommando og alle divisioner, og endelig 21/12 nedlagdes et af de 6 rytterregimenter.¹⁰

Med disse foranstaltninger indstilledes hærens »reorganisering« i første omgang, men kort efter ministeriet Frijs' tiltræden nedsattes d. 2. februar 1866 en kommission for at »udarbejde en samlet Plan for Land- og Søforsvarets Ordning, og derved navnlig overveie Spørgsmaalene om Personellets og Materiellets Størrelse, Fordeling og Uddannelse samt om Nødvendigheden af Befæstningsanlæg og deres Anbringelse, dernæst af saadanne Spørgsmaal, der staae i Forbindelse med den egentlige Hærordning, navnlig om Værnepligten og om Hensigtsmæssigheden af at støtte Hærens faste Styrke med en Borgervæbning eller Militis, nærmest beregnet på det lokale Forsvar – Alt under tilbørlig Hensyn saavel til Statsforsvarets Tarv som Statens Evne til at bære de med den paatænkte Ordning forbundne øjeblikkelige og stadig tilbagevendende Udgifter«. Kommissionen fik 18 medlemmer, 4 landstingsmænd og 5 folketings-

⁷ Den dansk-tydske Krig i Aarene 1848–1850 (Generalstaben, 1882) III, s. 444.

⁸ Den dansk-tydske Krig 1864 (Generalstaben, 1890) I, s. 178f.

⁹ Findes bl.a. i Hærens Arkiv og Det kgl. Garsionsbibliotek.

¹⁰ Livgarden til Hest medlagdes i 1866 og ikke som det hævdes i Engelstoft og Wendt: Haandbog i Danmarks politiske Historie, 1934, s. 216, efter 67-ordningen.

mænd, 5 landmilitære og 4 sømilitære; som formand udpegede kongen den tidligere indenrigsminister, højesteretsassessor A. F. Krieger. Kommissionen afsluttede sit arbejde på ni måneder og afgav betænkning.¹¹

I fremsendelsesskrivelsen til kongen, dateret 19/11 1866, med den 500 sider store bog anførtes følgende: »Vi miskjende ikke, at en fuldstændig Belysning af Landets Forsvar vistnok maatte omfatte alle de Spørgsmaal, der vare antydede i Deres Majestæts Commissorium, men vi følte meget tidligt Nødvendigheden af at begrænse vore Forhandlinger til det Omraade, med Hensyn til hvilket der var givet os et bestemt Udgangspunkt i de os gjorte Meddelelser, en Nødvendighed, der under Arbeidets fremskridende Gang blev os dobbelt indlysende, da vi ikke kunde betvivle, at vore Forhandlinger ønskedes afsluttede omtrent ved den Tid, da den ordentlige Rigsdag traadte sammen i Vinteren 1866–67. Allerede det saaledes betegnede Omraade var imidlertid saa omfattende og saa vanskeligt, at det ikkun ved udholdende Arbeide har været os muligt at fremme Behandlingen af Spørgsmaalene om Flaadens og Hærens Ordning saa vidt, som sket er i de allerunderdanigst vedlagte Betænkninger. Vi vilde i og for sig gjerne havt Leilighed til en yderligere fortsat Granskning af de flere Enkeltheder i de i vor Midte udarbejdede Forslag; men vi have, navnlig efter den i Deres Majestæts Aabningstale til Rigsdagen indeholdte Tilkjendegivelse, ikke dristet os til længere at tilbageholde Sagen. Vi have troet, at den bedre vilde fremmes ved nu at overgives til Deres Majestæts Regjerings Forsorg«.

Disse undskyldende ord dækkede over, at kommissionens betænkning kun omfattede hæren og flåden og slet ikke kom ind på befæstningsanlægs nødvendighed og anbringelse. Endelig mundede betænkningen kun for hærens vedkommende ud i et virkelig udpenslet lovforslag, hvis grove træk fremgår af omstående oversigt.

I forbindelse med denne oversigt bør det nævnes, at kongerigets befolkningstal fra 1842 til 1867 var steget således, at de kongerigske afdelingers krigsstyrke i $\%$ af befolkningstallet dalede fra godt 4 til knap 3.

Kommissionen havde i maj 1866 modtaget nogle af krigsministeren (J. W. Neergaard) og marineministeren (Grove) i fællesskab fremsatte bemærkninger til landets forsvar, der indledtes med fig. passus: »Den danske Stats nuværende indskrænkede Territorium og finansielle Stilling kræver, at Fordringerne til Landets Forsvar maae indskrænkes til, at ethvert mindre Angreb fuldstændigt kan afvises, og at ethvert større An-

¹¹ Betænkning afgiven af den til Overveielse af Landets Forsvarsvæsen ved Allerhøieste Resolution af 2den Februar 1866 nedsatte Commission.

Kommissionsforslaget sammenholdt med de to hærlove

	Kommis- sionsforslag	Hærlov 1867	Hærlov 1842
Infanteribataljon L*	21	21	18**
R.		10	8 ^{1/2}
F.	21	11	20
Eskadron L.	15	10	27
R.		5	24
Feltbatteri L.	9	9	12
R.		3	
F.	3		
Fæstn.komp. L.	4	6	3
F.	2	3	
Ing.komp. L.	4	4	3
R.	4	4	
F.	4	5	
Krigsstyrke	c. 52.000 md.	c. 48.000 md.	c. 55.000 md.

* L, R of F står for hhv. linie-, reserve- og forstærkningsenheder. De første omfattede de yngste årgange og havde størst islet af liniebefalingsmænd; sådanne fandtes praktisk taget ikke i forstærkningsenhederne, hvor også befalingsmændene var til års.

** Hertil kom 5 linie- og 2^{1/2} reservejægerkorps.

greb kan modstaaes i saa lang Tid, som der behøves til at forskaffe Staten Alliancer og den eventuelle Allierede Mulighed for at hidføre sin Hjælp«. ¹²

Det blev straks fastslået, at selv en sådan beskeden målsætning for forsvaret forudsatte, at ikke alene hær og flåde men også befæstningsanlæg »saavel med Hensyn til Udstrækning som indre Styrke holdes over et vist Minimum«. For hærens vedkommende måtte det – efter ministrenes opfattelse – fastholdes, at dens størrelse »i det mindste er bestemt saaledes, at den vil kunne være istand til 1) om fornødent i aaben Mark at kunne tilbageslaae en saa stor fjendtlig Troppestyrke, som af en tilsøes overlegen Fjende med Sandsynlighed vil kunne blive ført mod Sjælland, 2) selv med Afgivelse af en større Styrke til den sidstnævnte Øs Dækning at kunne med Sandsynlighed afslaae et Angreb paa Fyen over Lillebelt af en os tilsøes ikke overlegen Fjende. Hertil vil behøves et Armecorps paa mindst 25.000 Mand Infanteri, altsaa inclusive Hjælpevaabnene, paa c. 35.000 Mand«.

¹² Bilag B VIII til betænkningen.

Dette uddybedes naturligvis lidt nærmere, men bemærkningerne om flåden var ej heller særlig omfattende, medens afsnittet om befæstningerne var næsten lige saa stort som afsnittet om hær og flåde tilsammen.

Kommissionens flertal havde i de store træk fulgt ministrenes oplæg, men kneb, som nævnt foran, helt uden om det meget centrale befæstningsspørgsmål, som var yderligere aktuelt, eftersom overvejelserne vedr. nedlæggelse af hovedstadens landbefæstning var langt fremskredet.

Kommissionens mindretal – landsoverretsprokurator Balthazar Christensen og højfjærgemester H. R. Carlsen (Det nationale Venstre) gik ind for en mere omfattende, men løsere »folkevæbning«. De årlige udgifter til hæren ansattes til 3,5 mill. rdl. og ved mindretallets forslag sparedes kun godt 100.000 rdl. Gennemsnitsudgiften for tiåret 1853–63 havde været 4,7 mill. rdl.

Hærordningen 1867

KORT før kommissionen afgav betænkning blev karakteriseret¹³ generalmajor W. R. Raasløff krigsminister – en udnævnelse, der skabte overraskelse, fordi han stod helt uden for dansk politik. Gennemførelsen af flådeloven lod man foreløbig ligge – den gennemførtes 1868 – men inspireret af den foretagsomme Raasløff udarbejdede krigsministeriet hurtigt det endelige lovforslag.¹⁴ Det adskilte sig fra kommissionsforslaget navnlig ved, at 10 forstærkningsbataljoner blev til reservebataljoner, at 1/3 af eskadronerne blev overført til reserven, at de tre forstærkningsbatterier blev reservebatterier, og at fæstningskompagniernes antal øgedes fra 6 til 9 – jfr. side 89, skemaet.

Et par udtalelser fra behandlingen i Folketinget bør anføres, nemlig venstremanden Termansens: » . . . det er til Forsvar og kun til Forsvar, at vi væbner . . . det ængstelige Spørgsmaal, der lyder ude i Folket er: Hvad kan det Nytte?«¹⁵ Balth. Christensen udtalte bl.a.: »Opgaven er at danne en Forsvarsstyrke, . . . som er i Stand til i sit fulde Omfang og med kortest mulig Ophold at være tilstede paa det faretruende Punkt. Hvad møder den ærede Minister med? Med 16.800 Infanterister, det er dog ikke meget Andet end en stor Vagtparade . . . Der maa gøres noget for at sikre Kjøbenhavn, hvor alle Ressourcer opbevares, imod Bombardement fra Søsiden, hvad de ulykkelige Søforter ikke kan.«¹⁶

¹³ Karakteriseringen bortfaldt med vedtagelsen af hærordningen af 1867. Den bestod i, at officeren tillagdes nærmest højere grad med bibeholdelse af hidtidige aflønning.

¹⁴ Tillæg A til Rigsdagstidende 1866–67, sp. 1593–1650.

¹⁵ Rigsdagstidende 1866–67, Folketinget, sp. 3625 og 27.

¹⁶ Rigsdagstidende 1866–67, Folketinget, sp. 3495 f.

Mest opsigtsvækkende, set med nutidsøjne, er måske venstremanden Geert Winthers ord om, at udgifterne var for store og værnet for lidet betryggende, fordi »vor Selvstændighed som Nation kan ikke opretholdes, naar vi ikke saa at sige faar det hele Folk gjort til een krigskyndig og kampdygtig Mængde; jeg tror, at en almindelig Folkevæbning vel ledet kan være et frugtbart Forsvar for et Lands og en Nations Selvstændighed.«¹⁷ Også venstreføreren Christen Berg pegede på det ønskelige i at »gaa nærmere hen imod Folkevæbning« og støttede Balth. Christensen.¹⁸

Mens forhandlingerne om den nye hærordning stod på i Rigsdagen foråret 1867, debatteredes forslaget livligt i pressen og i en række pjecer. Generalmajor Johs. Harbou¹⁹ skrev hele to »Om den nye Hærordning« og »Noget mere om den nye Hærordning« (6/6–67); i den sidste skrev han side 10 bl.a.: »Den Hær, som organiseres i Medfør af det nye Hærløvsforslag, vil ikke med nogen Fortrøstning kunne føres mod en velorganiseret fjendtlig Hær selv af mindre Størrelse, og i Tilfælde af Forbund vil den ikke kunde holde Trop med nogen anden europæisk Hær. . . med 20 ufuldstændigt øvede og førte Batailloner med Tilhæng af Reserve og Forstærkning, der ikke har noget Befæstningsvæsen at støtte sig til, kan vi kun høste ny Skuffelse«. –

Hærloven af 1867 brød på flere punkter med den hidtidige praksis. Kommissionen havde foreslået alt tjenstdygtigt mandskab indkaldt, og således blev det også efter loven, idet stillingstilladelse,²⁰ der opretholdtes da den alm. værnepligt indførtes i 1849, nu bortfaldt. Det årlige antal udskrevne værnepligtige var i starten 6600 mand, men steg støt. I øvrigt blev lovens ret detaljerede udformning et mønster for de senere love, som først ændredes afgørende i 1961.

Som et væsentligt træk må nævnes forsøget på at rette fortidens synder m.h.t. officersuddannelsen op.²¹ En ny officersskole skulle nu varetage ikke blot linieofficerernes teoretiske grunduddannelse men også højskoleuddannelsen. Det er i øvrigt med denne hærordning, at den stadig gældende grundregel, at »Ingen kan udnævnes til Underofficer eller Officer

¹⁷ Sst. sp. 3618f.

¹⁸ Sst. sp. 7388.

¹⁹ Harbou var i 1848 adjudant hos krigsminister Tscherning; i 1849–50 og 1864 førte han bataljon og sidst brigade. Ved hærreduktionen 1864 stilledes han à la suite.

²⁰ Stillingstilladelse betød, at værnepligtige havde adgang til at »stille en anden i sit sted i fred som i krig«.

²¹ Uddannelsen af generalstabsofficerer på Den kgl. militære Højskole var indstillet i perioden 1836–59 og havde derefter kun et beskedent omfang. Fra 1858 var uddannelsen til linieofficer blevet delvis indstillet, og i 1860 skete dette fuldstændigt for infanteriets og rytteriets vedkommende ved nedlæggelsen af Landkadetkorpset.

i Hæren, uden først at være bleven våbenøvet ved denne som Menig« så dagens lys.

Mandskabets rekruttid fastsattes til fra 4 til $9\frac{1}{2}$ måned – infanteriet 6 mdr.; her varetog halvdelen af liniebataljonerne på skift hvert andet år rekrutternes uddannelse, medens øvrige våbenarter uddannedes ved alle linieenheder. Når rekruttiden var overstået, holdtes ved de forskellige våbenarter fra 33–50 % af styrken inde i ca. 9 mdr. til fortsat tjeneste.

En meget vigtig bestemmelse drejede sig om fortsat øvelse, hvortil der hvert år genindkaldtes så meget mandskab til de bataljoner, der ikke uddannede rekrutter, i 45 dage, at bataljonerne kom op på krigsstyrke; disse indkaldelser omfattede også de andre våbenarter, således at der hvert år genindkaldtes ca. 25 % af hærens krigsstyrke. Halvdelen af reservebataljonerne (5) skulle årligt genindkalde så meget mandskab i 30 dage, at styrken kom op på 800 underkorporaler og menige; disse bataljonsøvelser skulle afholdes i eller ved garnisonerne. Forstærkningsenhederne skulle en gang årligt afholde 1 dags mønstring af deres tre yngste årgange.

Større øvelser om sommeren i lejr skulle årligt afholdes med de genindkaldte liniebataljoner (10 + et rytterregiment, 2 batterier og 1 ingeniørkompagni).

Hæren garnisoneredes med 3 femtedele vest og 2 femtedele øst for Storebælt, idet dog alt artilleri og alle ingeniørtropper placeredes i København. Af fodfolkets 21 liniebataljoner placeredes 12 i Jylland-Fyn (5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 14., 16., 19. og 20.) og 9 på Sjælland (Garden, 1., 2., 3., 4., 13., 15., 17. og 18.) – Reservebataljonerne fordeltes således: 6 vest og 4 øst for Storebælt (hhv. 25.–30. og 21.–24.) og forstærkningsbataljonerne med 6 vest og 5 øst for bæltet (hhv. 35.–40. og Gardens, 31.–34.). Af de 5 rytterregimenter fik 3 garnison i Jylland-Fyn (2., 3. og 4.) og 2 på Sjælland (Gardehusarregimentet og 4. Dragonregiment).

Hærens bevæbningssituation var endnu i 1870 ikke særlig god. Vel var et nyt og tidssvarende gevær indført sidst på året 1867, men i 1870 var kun linieafdelingerne knap og nap fortrolige med det; artilleriets skyts var de 4 pds. riflede forladekanoner, hvormed felttoget 1864 var udkæmpet. Nyt tidssvarende skyts fik feltartilleriet først i 1876.

Den hårdeste – og mest unuancerede – kritik af hærordningen 1867 er nok rettet af den senere krigsminister J. J. Bahnson, der fældede flg. dom: »Organisationen af 1867 kan i det Hele karakteriseres som en Organisation, der paa Papiret lovede en hel Del, men som i virkeligheden gav

overordentlig lidt. . . Danmarks Forsvar har næppe nogensinde haft en Ordning, hvor man fik mindre reelt Forsvar for Pengene . . . «.²²

Når hæren efter 67-ordningen blev ikke så lidt af en skifting, skyldtes det den omstændighed, som P. Munch med rette har fremdraget, at »Nogle vilde et Folk i Vaaben, andre ønskede en forholdsvis lille, men veløvet og velorganiseret Hær, egnet til at være Hjælpetropper for en Stormagt. Den første Opfattelse levede navnlig i de grundtvigsk prægede Dele af Venstre, den anden raadede blandt de sagkyndige og fik tilslutning i nationalliberale Kredse«. ²³

Hærloven af 1867 blev et kompromis mellem disse to opfattelser: Den gav en hær, som så større ud, end den var – med øvelsen var det så som så – bl.a. fordi uddannelsesperioden blev relativt kort, og genindkaldelserne ikke gennemførtes efter lovens bestemmelse – og befalingsmandssituationen var ret pauver.

I øvrigt sprængte befolkningstilvæksten hurtigt de snævre rammer²⁴ – et forhold, der nok kunne have opfordret til at følge lovens bestemmelse om, at den allerede i finansåret 1872/73 skulle underkastes en »almindelig Revision« – denne kom først i 1880! Til hærens egnethed som »Hjælpetropper for en Stormagt« vil der siden blive vendt tilbage.

Den 29. oktober 1869 afhændede krigsministeren den del af Københavns volde, der lå mellem Kastellet og Kallebodstrand til Københavns Kommune for 360.000 rdl. – hermed var København i realiteten militært set en åben by.

Hærordningen ført ud i livet

FORÅRET 1870 tegnede til, at hærens liv i de nærmeste måneder skulle blive præget af den uddannelsesrytme, som den efterhånden var ved at falde til rette i. Den 6/4 tildeltes enhederne det mandskab, som skulle møde til rekrutuddannelse sidst i april og i maj måned. Ti af liniebataljonerne og Livgarden²⁵ fik tilsammen 6072 mand, rytteriet 450, feltartilleriet 460, fæstningsartilleriet 540 og ingeniørbataljonen 210, ialt 7730 mand – fodfolket heraf altså næsten 80 0/0.

Ved kundgørelse for hæren af 19/4 blev krigsminister Raasløff »entlediget« fra sin post som krigsminister, og Frijs overtog midlertidigt

²² J. J. Bahnsen: Forsvarsvæsenets Udvikling i den sidste Menneskealder, 1896, s. 17f.

²³ Schultz Danmarks Historie V, s. 29.

²⁴ Loven fastsatte, hvor store rekrutkontingenter der skulle uddannes årligt ved de mindre våbenarter og flåden, medens resten blev udskrevet til fodfolket.

²⁵ Ifølge kundgørelse for hæren nr. 18: 1.-7., 9., 10. og 14.

Krigsministeriets forretninger.²⁶ I kundgørelse af 18/5 toges bestemmelse om, at årets lejrøvelser skulle finde sted i perioden 15/6–29/7; mandskabet til de 10 andre liniebataljoner, 8., 11.–13., 15.–20., genindkaldtes 14/6 og til Livgarden 23/6.

Den 19/5 demissionerede ministeriet Frijs. »Konseilspræsidenten benyttede efter en Strid med Folketinget om Fæstesagen Uenigheden om et mindre Spørgsmaal til at indgive Ministeriets Demissionsbegæring«, skriver Aage Friis s. 11. Dette mindre spørgsmål stammede fra Raasløffs ministertid, idet denne under 2. behandling i Folketinget af finansloven for 1870/71 havde sat spørgsmålene om en enkelt årgang af dem, der skulle genindkaldes til reservebataljonerne i efteråret 1870, og om en kortere genindkaldelse af mandskab til halvdelen af forstærkningsbataljonerne²⁷ på spidsen. Ved Folketingets møde d. 7. april forkastedes begge forslag.

Imidlertid bestemte Krigsministeriet 25/5 ved kundgørelse, at lejrdivisionen i 1870 skulle oprettes i lejren ved Hald og formeres i 2 lejrbrigader; to feltbatterier skulle deltage med hver 8 stk. 4 pds. kanoner.

Ved kundgørelse for hæren, nr. 35 af 28/5 meddeltes, at indenrigsministeren i ministeriet Frijs, Wolfgang Haffner, havde overtaget krigsministerposten i ministeriet Holstein, der altså først da afløste ministeriet Frijs.²⁸ Haffner var officerssøn, blev selv officer, men tog sin afsked som karakteriseret ritmester i 1838; han havde deltaget i Treårskrigen som frivillig ritmester for en eskadron herregårdsskytter og havde allerede i 1829 overtaget Egholm Gods. Han var en dygtig landmand og sad i Landstinget fra 1866 til sin død 1887. Ved overtagelsen af krigsministerposten var han 60 år og en af Højres ledende mænd. M. P. Friis har karakteriseret Haffner således: »Ikke noget særlig lyst Hoved; der var tvært imod noget tungt, tørt og træet over hans Optræden og Tale. Men han var grundig, moralsk og intellektuelt vederhæftig som faa.«²⁹

Den 31/5 bestemte Krigsministeriet ved kundgørelse, at der skulle indkaldes heste til reserveeskadronerne ved Gardehusarregimentet, 2., 3. og 5. Dragonregiment i tiden 30/6–30/7. Den 15/6 bestemtes, at årets møn-

²⁶ Raasløff virkede i sin ministertid meget energisk for salget af de vestindiske øer; da U.S.A.s senat nægtede at godkende købet, trådte han tilbage som minister.

²⁷ Jfr. Hærlovens § 28: Ved hver Forstærkningsbataillon kan hvert andet Aar afholdes større Øvelser paa 15 Dage med indtil 400 Undercorporaler og Menige.

²⁸ Lensgreve Ludvig Holstein-Holsteinborg var konseilspræsident til 1874. Af Haffners skrivcalender (RA) fermgår, at han 23/5 var i audiens, under hvilken kongen opfordrede ham til at danne det nye ministerium, »hvilket jeg maatte afslaa«.

²⁹ Dansk biografisk Lexikon VI, s. 450.

string af forstærkningsbataljonernes mandskab skulle finde sted i perioden 13/7–28/8.³⁰

Den 18/6 kunne man i Dagbladet³¹ under overskriften »Preussisk Krigsskib i danske Farvande« læse, at en preussisk damper »ifølge Stubbekjøbing Avis i to Dage har ligget paa Rheden ved Stubbekjøbing; den afsejlede i Mandags efter at være blevet forsynet med Kul . . . Det lader til, at de preussiske Krigsskibe har Lyst til at lære alle vore Farvande at kjende, og Lyst var maaske en vægtigere Grund til at gaa igjennem Øresund end Kulfyldningen i Stubbekjøbing«. Et par dage senere bragte Dagbladet den kommanderende general i lejren ved Hald, Max Müllers, dagsbefaling til soldaterne in extenso, og igen et par dage senere referede man grundigt en landgangsøvelse i Kalø Vig.

Kundgørelse nr. 43 af 2. juli bekendtgjorde, at konseilspræsidenten »midlertidigt overtog Bestyrelse af de Krigsministeriet vedrørende Forretninger«. Ferietiden var inde – også for ministrene – og Haffner rejste til Karlsbad.

Alt åndede således først i juli 1870 tilsyneladende fred – i hvert fald i Danmark. Men det var dog noget af et varsel, at Dagbladet 4/7 i en leder med overskriften »Danmarks Værn« bl.a. gav udtryk for, at det nok var »paa Tide, at vi klarede for os, om vi nu virkelig have et Værn, der kan møde en angribende Fjende med Eftertryk, eller om Nationen endnu maa bringe flere Offre for at kunne imødesee, hvad der kan komme, med hæderlig Resignation. Lad os ikke atter blive staaende ved halvgjort Gjerning som i 1864 ved Dannevirke, Dybbøl, Fredericia og Als, men indrette tidssvarende Fæstninger og sætte Flaaden istand til at løse de Opgaver, som Forsvarskommissionen har sat den«.

Alle blade bragte fra sidst i juni og fremefter flere gange om ugen ret omfattende reportager fra livet i lejren ved Hald – ofte over temaet »uden mad og drikke« – men også ret udførligt om øvelsesvirksomheden.

I kundgørelse for hæren af 14/7 bestemtes, at 4. Dragonregiment til 30 dages øvelse ved reserveeskadronen skulle indkalde 60 underkorporaler og menige af årgang 66 til møde 28/8 og hjemsendelse 28/9. Alle dispositioner var således frem til midten af juli ganske ordinære og i fuld overensstemmelse med hærloven.

³⁰ Det drejede sig om 31.–40. bataljon.

³¹ Bladet var de nationalliberales vigtigste organ; det stammede fra 1851, havde ry for at være landets førende nyhedsblad, ikke mindst efter at C. St. A. Bille i 1854 trådte officielt frem som dets redaktør. Jfr. Knud Vohn i Festskrift til Astrid Friis, 1963.

Krisen i aviserne

UD FRA sammenstilling af klip fra de tre førende københavnske dagblade – Berlingske politiske og Avertissements Tidende, Dagbladet og Fædrelandet – er det muligt at danne sig et skøn over, hvorledes den ivrige københavnske avislæser orienteredes om det væsentlige i situationens udvikling sommeren 1870.

Berlingske politiske og Avertissements Tidende rapporterede 8/7, at »der hersker stor Bevægelighed i den diplomatiske Verden, og Situationen bærer i høj Grad Præg af Usikkerhed og Spænding«. – Alligevel slap Udenrigsministeriets direktør, Peter Vedel, afsted 3/7 på et længe tiltrængt rekreationsophold i Norge. Samme dag berettede Berlingeren fra Hald – over 2 spalter – bl.a. således »Øvelserne drives med stor Iver og Kraft. Det er tydeligt, at de Befalende røgte deres Hverv med Oversigt, Interesse for Sagen og Energi, medens de ved Siden deraf vise stor Humanitet og Billighed ligeoverfor Mandskabet, og at dette med Villighed og Redebonhed udføre, hvad der bliver dem paalagt«.

Berlingeren meddelte 11/7, at »Sproget i de franske Blade begynder at blive mere og mere krigersk . . . Alle Beretninger fra Paris stemme overens i, at skildre Stemningen som i høieste Grad ophidset«. I samme nummer kunne man atter over 2 spalter læse om lejrlivet ved Hald, bl.a. om fejringen af 6. juli-dagen. Dagbladet kom dagen efter i en leder ind på »Frygten for, at Kong Vilhelm vil styrte Europa i Krig for at sætte en Hohenzoller paa Spaniens Trone. Denne Frygt griber stadig mere om sig. Efterretningerne ved Telegrafene ere overordentlig alvorlige«.

Den 13. juli rapporterede Berlingeren, at der i Belgien »allerede synes at være truffet adskillige Forberedelser i Anledning af den forestaaende Krig«, og der henvises til flg. telegrammer: »Bryssel 13/7 – Aftenbladet melder, at en lille Troppeafdeling, som er passeret Bryssel, var bestemt til den franske Grænse . . . Antwerpen 13/7 – Det hedder, at et Ingeniørregiment har faaet Ordre til at besætte 4 store Jernbaner ved den preussiske Grænse«. Samme dag oplyses under rubrikken »Hertugdømmerne«, at 9 bataljoner infanteri, 1 dragonregiment, 1 husarregiment og en fæstningsafdeling garnisonerer i Hertugdømmet Slesvig.

Berlingeren oplyste 15/7, at preussiske officerer, der opholdt sig i Frankrig, havde fået ordre til uopholdelig at tiltræde hjemrejsen, endvidere med Journal des Bruxelles som kilde, at lejren ved Beverloo var beordret ophævet på grund af de politiske forhold, og at »Garnisonen i Bruxelles skal have faaet Ordre til at holde sig marchfærdig; fra Haag

telegraferedes (14/7): Militsten af 1869, der skulle permitteres imorgen, forbliver foreløbig til Tjeneste«.

Imidlertid havde Dagbladet allerede 16/7 bragt meddelelsen: Frankrig har erklæret Preussen Krig! Også Berlingeren bragte under rubriken »Postnyheder« nyheden³² på grundlag af telegrammer fra London, Berlin og Hamburg. Samtidig dementeredes en på gaderne forhandlet løbeseddel, der meddelte, at den danske troppestykke i lejren ved Hald skulle have fået ordre til at gå sydpå.

Samme dag skrev Fædrelandet³³ i en leder: »Hvor det danske Folks Sympatier under den forestaaende Kamp ere og nødvendigvis maa være, kan ikke være tvivlsomt for nogen og behøver derfor ikke at skjules. Vi føle det klart, stærkt og dybt, at Fædrelandets Skjæbne vistnok ligger i de vippende Vægtskaaler; at nu er maaske den Stund nær, da det vil opnaa sin længe fornægtede og krænkede Ret«. . . I et brev fra Hald rapporteres, at øvelserne drives med kraft og energi som en naturlig følge af situationen . . . »det forekomme alle her, at for Danmarks Vedkommende kunde Krigen i militær Henseende ikke komme beleiligere; thi det er jo ikke til enhver Tid, at vi have en veløvet Hær paa 10.000 Mand under Vaaben og 3 Pandserskibe i Søen«.

Den 17. juli oplyste Berlingeren »at Rustningerne i Frankrig fortsætter med den største Iver, og Troppemarcherne ere begyndte«. Samme dag bragte Dagbladet en række telegrammer om mobiliseringer i flere lande uden for det tyske område og fra Haag: »Det bekræfter sig, at der er indkaldt Tropper for at værne om Hollands Neutralitet«. Med private breve fra Sønderborg som kilde berettede Fædrelandet, at »Den preussiske Garnison der stod i Dybbøls Skandser Natten mellem Fredag og Løvedag er marcheret Syd paa og blevet afløst af polske Afdelinger«.

Dybbølposten viderebragte 18/7 den oplysning, at bladet Danevirke »meddelte rygtevis, at flere franske Officerer i Fredags passerede Vojens Jernbanestation, formentlig for at begive sig til Leiren ved Hald«.

Berlingeren bragte 21/7 den nyhed, at »en fransk Flaade med Tropper ombord kan ifølge særligt Telegram fra London i Slutningen af næste Uge ventes til Østersøen . . . Belgien har allerede for flere Dage siden indkaldt Aarsklassen 1863–65. . . Fra Haag meddeles, at Aldersklassen 1866/69 har fået Ordre til at møde 21/7«.

Fædrelandet kan samme dag med det franske blad Siècle som kilde oplyse, at »man i Frankrig regner meget paa det brave og livlige danske

³² Senere viste det sig, at krigserklæringen først udstedtes 19/7.

³³ Grundlagt 1834; omkr. 1870 indtog det en mellemstilling mellem partierne.

Folks Bistand og sætter den – ligesom et ungarsk Blad – lige i Værd med den Hjælp, Sydstaterne ville yde Preussen«.

Den 22/7 anfører Dagbladet i en leder³⁴ fig.: »I de lange bittere Smerrensaar siden Wienerfreden i 1864 og Pragerfreden i 1866 have vi Danske havt Tid nok til at gruble over vort Fædrelands Stilling og gjøre os fortlige med de forskjellige Eventualiteter. Nu er endelig det skeet, som vi haabede og ønskede«. – Fra Sønderborg meddelte bladet samme dag, at »en Hærstyrke af 28.000 Mand ventes hertil i de første Dage. Byen ventes naar som helst i Belejringsstilstand«.

Fædrelandet anfører 23/7 fig.: »Den almindelige Stemning her i Byen – og vistnok ligesaa i Landet – er i de sidste Dage bleven afgjort krigersk, og det er at forudse, at saafremt den franske Flaade virkelig kommer, vil den slaa op i høie Luer«. Samme dag gengav Berlingereren et brev fra Sønderborg: »I de sidste Dage er der kommet flere tusinde Mand Tropper sydfra, og der hersker et Røre, som om et fjendtligt Angreb ventes i de nærmeste Timer«. Næste dag meddeltes fig.: »Et os fra London tilsendt privat Telegram melder, at en Deel af den for Østersøen bestemte franske Flaade er gaaet tilsøes . . . Dette Troppe-Corps, der er bestemt til at operere i Østersølandene vil komme til at bestaae af en anseelig Styrke Linie-Tropper foruden 10.000 Mand Marine-Infanteri«.

Fædrelandet fastslog 25/7, at »Stemningen her i Landet er, som vi i Løverdags bemærkede, tydelig for Deltagelse i Krigen, selvfølgelig paa Frankrigs Side . . . Er det mon ikke dette Tidspunkt og denne Krig, foran hvilken vi nu staa, som vi i 6 lange Aar have paakaldt med alle vore Ønsker og Længsler, med alle vore Attraaer og Forhaabninger? . . . Skulde vi nu lade det ubenyttet? En Neutralitetsklæring vilde give en ganske urigtig Forestilling om det danske Folks Stemning«.

Fædrelandet bragte 27/7 et stockholmentelegram, der berettede, at Aftonbladet tog til orde for, at Sverige rustede til forsvar – samt et telegram fra Skagen, der fra pålidelig kilde kl. 12.48 meldte, at »den franske Flaades Avantgarde, 7 Panderskibe og 3 mindre Dampere, da passerede og stode Syd paa«. Under overskriften »Den franske Pandserflaade« meddelte Dagbladet samme dag, at den »efter de seneste Efterretninger først i Søndags (24/7) er afgaaet fra Cherbourg, og der synes ikke at være nogen Transportflaade med Eskadren. Den vil næppe passere Skagen før i det tidligste Onsdag. Hovedstyrken af den franske Flaade vil formentlig gaae igjennem Store Belt, men det maa antages, at ialtfald en Deel af

³⁴ Optrykt i C. St. A. Bille: Tyve Aars Journalistik III, 1877, s. 593 ff.

Flaaden vil vise sig paa Kjøbenhavns Rhed, og der vil den rimeligvis kunne være paa Torsdag« (28/7).

Dagbladet havde 28/7 en leder med bl.a. følgende passus: »Et Spørgsmaal gjøres stadig med pinlig Ængstelse: Hvad vil Danmark? Vi haaber det Bedste, thi vi har Tillid til det Ministerium, som nu har faaet den skønne Lod at skaffe os Opreisning for al vor Skam og Fornedrelse, men ogsaa for det store Ansvar, hvis det lader det rette Øieblik gaa forbi«. – Om »Stemningen blandt Landbefolkningen« kunne man fortælle: »Det er fornøieligt, skriver Korsør Avis, i denne Tid at lægge Mærke til den uforsagte og freidige Stemning, som nu næsten overalt træffes hos Landbefolkningen her paa Egnen. Bønderne betragte det som en afgjort Sag, at vi maae deeltage i Krigen, og at Preusserne nu vil faae den længe for-tiente Straf, da vi have Franskmændene til at hjælpe os«.

Dagbladet mente 30/7, at »de neutrale Magter, som sympatiserer med Frankrig, synes i Færd med at fatte afgjørende Beslutninger. Efterretninger fra Italien og Østrig tyder paa, at disse Magter agte at tage Deel i Krigen paa Frankrigs Side«. Om den franske »Pandsersflaade« kunne Dagbladet fortælle, at »De tidligere meldte Skibe er gaaet til Ankers i Aalbækbugten. Igaar kl. 10 stod nogle af de franske Pandsersfregatter ned paa Høide med Læssø. Kl. 3 ligge fire af de franske Pandserskibe endnu ved Hirtsholmene. Nogle Kanonskud er hørt i sydlig Retning«. ³⁵

Berlingeren bragte 29/7 den meddelelse, at Correspondenten i Paris beretter: »At den franske Flaade vil være i Kattegat paa Torsdag (28/7), den vil bestaa af 22 Pandserskibe foruden Transportfartøierne«. Den 30/7 læste man i Berlingeren, at »De to franske Pandserskibe, en Pandsersfregat og en Skruacorvet ere ankrede op paa Rheden«. – Fra Hertugdømmerne: »I Gaar ere Als med Sønderborg samt Sundeved erklærede i Beleiringstilstand«. – Fra Telegraphcorrespondenten i Paris: »Mar-

³⁵ Under læsningen af de 100-årige avismeddelelser om den stolte franske flåde får man indtryk af noget i retning af en avis-and. Dette var dog ikke tilfældet – men om flådens svaghed og mangler fik den danske avislæser ikke nogen orientering. De 6 pansersfregatters opankring i Aalbækbugten 28/7 er en kendsgerning – men de 14 panserskibe og et større antal korvetter og mindre fartøjer, der var lovet admiral Bouët-Willamez, var det altså ikke. De 4 fregatters udflygt sydpå i Kattegat – for at opbringe 2 preussiske orlogsskibe – er for så vidt korrekt gengivet, men der orienteredes ikke om, at preusserne slap rundt Skagen og ned til Jahde. Den 2/8 fik den franske admiral ordre til at gå til Østersøen, og her fandt han ud af, at det bedste sted for en fransk landgang var Als! Efter et ret pauvert forsøg på at blokere de preussiske Østersøhavne forlod resterne af den franske flåde 21/9 Østersøen gennem Storebælt og Sundet. – Disse oplysninger stammer fra artiklen: Om den franske Søkrigsførelse, af premierløjtnant, senere kommandør, O. F. M. Irminger i Tidsskrift for Søværnen 1871.

quisen af Cadore, hidtilværende fransk Gesandt ved Hoffet i München, er for Øieblikket paa Veien til Kjøbenhavn«.

Den 6/8 kunne Berlangeren fra Hertugdømmerne berette, at der til Sønderborg »i den sidste Uge er ankommet ikke ubetydelige Forstærkninger, der er nu godt 10.000 Mand til Forsvaret af Allsunds Fæstningsværker«.

Dagbladet beretter 8/8, at »Efterretningerne fra Krigsskuepladserne ere meget alvorlige og kan ikke andet end vække Bekymringer«. Fædrelandet har samme dag en løbeseddel med bl.a. flg. indhold: »Paris 5/8 Aften – Da Rygtet udbredte sig, at Preusserne havde taget Wiessenburg, opstod der stærkt Røre . . . En Deel Boutikker lukkede . . . Berlin 6/8 – Kronprins Friedrich Wilhelm har fra Wiessenburg Telegraphstation afsendt følgende: Seirende ved Wörth har jeg med den største Deel af min Hær fuldstændig slaet Marchal Mac Mahon. Franskmændene er ved Bitsch kastede tilbage mod Mainz. 6/8 kl. 6.10 Eftermiddag – Officielt meddeles: Den franske Hær har gjort omkring paa hele Linien og er i Færd med at trække sig tilbage til det Indre«.

Også Berlangeren meldte 8/8 »Ved Ritzaus Bureau – Berlin 7/8: Her skydes nu Victoria – Metz 7/8, Nat: Mac Mahon har tabt Slaget. Fossard er ved Saarfloden nødet til Tilbagetog. Alt kan igen oprettes, NAPOLEON«.

Fædrelandet bragte 11/8 det forlydende, at »Hertugen af Cadore er i Dag afrejst igen med en til den franske Escadre hørende Dampbaad« – hvad Fædrelandet ikke fortalte var, at general Raasløff fulgte ham.

Krigen toner frem

PÅ GRUND af den stadig voksende spænding mellem Frankrig og Preussen var alle hjemmeværende ministre samlede 16/7 for at drøfte situationen; som det erindres var blandt andre ferierende ministre forsvarsministeren endnu ikke nået tilbage til København. I dette ministermøde blev man enige om ikke at opløse lejren ved Hald før normalt (29/7), men mente, at en eskadron burde »observere Sydgrænsen«. Dette skete, som det fremgår af den fungerende krigsministers skrivelse³⁶ til kongen nr. A 1847 af 17/7: »Da det er ønskeligt, at en Observation af Sydgrænsen finder Sted, har jeg foranstaltet, at 2. Eskadron af 5. Dragonregiment i Dag pr. Jernbane afgaar fra Randers til Kolding for at bevogte Grænsen i Forbindelse med Grænsetoldpolitiet«.

³⁶ Denne og de i det følgende nævnte krigsministerielle skrivelser findes i Krigsministeriets kopibog (1. kontor) i R. A.

Krigsministeriet bestemte ved skrivelse 16/7, at der indtil videre ikke kunne gives orlov til befalingsmænd og menige, og at anmodningerne om rejsetilladelse til udlandet foreløbig stilledes i bero; afdelingerne skulle forberede hjemkaldelse af orlovshavende. Samme dag udsendtes skrivelser til de to generalkommandoer, som skulle opfordre cheferne for de liniebataljoner, der uddannede rekrutter, til at meddele, hvorvidt de »i Tilfælde af Udrykning til Krig i en nærmere Fremtid foretrækker at rykke ud med en Krigsstyrke dannet af Aarets Rekruttilgang, suppleret med Mandskab af 3. Aargang fremfor en Styrke dannet af Mandskab af 3. og 5. Aargang suppleret med Aarets Rekrutstyrke«. Det kan ikke undre, at man næsten en bloc gik ind for sidste udvej, hvis situationen lå inden for 3 mdr. – rekrutterne havde jo 16/7 kun to måneders uddannelse bag sig.

Den 17/7 afholdt kongen statsråd og bragte militære foranstaltninger på bane; hans standpunkt var, at vi burde holde os neutrale, men være forberedt på, hvad der kunne komme. Man enedes om, udover nedsendelse af den lille kavaleristyrke til Kolding, ikke at foretage andet end at »bringe alt i Orden paa Søforterne«. ³⁷ Efter statsrådet overvejede ministrene at sende en bataljon til Fredericia, men det blev ikke til noget.

Den 18/7 kom krigsminister Haffner endelig hjem fra sit kurophold og overtog atter »bestyrelsen« af ministeriets forretninger. I det første ministermøde, hvor Haffner var tilstede, ³⁸ 19/7, foreslog han at lægge hele lejrstyrken over til Sjælland; det fremkaldte imidlertid protest fra andre ministre, og man enedes om blot at opløse lejren et par dage før befalet (29/7). Sagen var den, at der den dag kom meddelelse til udenrigsministeren fra etatsråd Tietgen om, at han og fhv. krigsminister Raasløff havde været i forbindelse med franske regeringsfolk, der havde stillet i udsigt, at 35.000 mand franske landgangstropper om nogle dage ville afgå til Østersøen. ³⁹ Imidlertid sendte krigsministeriet allerede samme aften telegram til lejrdivisionen, der gik ud på, at 20/7 var sidste øvelsesdag, og at bataljonerne og de øvrige enheder d. 21. og 22. skulle afgå til deres garnisoner. Først 25/7 gav en kundgørelse meddelelse om, at øvelseslejren ved Hald var ophævet.

³⁷ Aage Friis: Statsrådets Forhandlinger 1863–79, s. 358. – Al landlov på forterne var blevet suspenderet allerede 16/7, og samme dag udkommanderedes 2. Artilleribataljon (egentlig fæstningsartilleri) til søfronten, således at styrken på søforterne (500 rekrutter iberegnet) steg til c. 700 mand; søminetjenesten iværksattes, og der udlagdes flydebomme m.v.

³⁸ Kriegers Dagbøger, V, s. 26.

³⁹ Sst.

Den 20/7 meddelte krigsministeriet stabslægen, at hærens samlede styrke pr. 1/7 var 743 officerer, 1385 underofficerer og 17.102 underkorporaler og menige, ialt godt 19.000 mand, nogenlunde ligeligt fordelt på de to generalkommandoer (hhv. vest og øst for Storebælt); af den anførte styrke var omtrent 8.000 mand genindkaldt mandskab og 7.500 rekrutter. Chefen for krigsministeriets 2. departement, kaptajn F. C. Goose noterede denne dag i sin dagbog om arbejdet i ministeriet: »vi forberede alt til Mobilisering«. ⁴⁰ – Denne oplysning er ikke så opsigtsvækkende, som den umiddelbart lyder, for der fandtes ikke den gang en egentlig generalstab, så ministeriet måtte udføre dens arbejde, der bl.a. tager sigte på til hver en tid at være forberedt på alle eventualiteter.

Det er indres måske, at det er på denne tid, at Berlingeren (21/7) bringer nyheden, at en fransk flåde med tropper ombord ventes til Østersøen »sidst i næste Uge«. Imidlertid havde Danmarks neutralitet været hovedemnet under forhandlingerne i statsrådet allerede 17/7, og var det atter 22/7. Den afsluttende forhandling fandt sted 25/7, hvor kongen approberede udenrigsministerens indstilling om ordlyden af en neutralitetserklæring, der straks skulle tilflyde Danmarks gesandt i Berlin. ⁴¹

I kundgørelse for hæren 25/7 meddeltes, at øvelseslejren ved Hald var hævet, og samtlige afdelinger, der havde deltaget, var sendt hjem til deres garnisoner. Den 26/7 vedtog ministeriet at udstede forbud mod udførsel af heste.

Vel havde regeringen underrettet den franske regering og samtlige danske gesandtskaber om neutralitetserklæringen, men den danske offentlighed fandt man det opportunt ikke at informere direkte om ordlyden. Såvel Tietgen som Raasløff var vendt hjem fra Paris og gjorde i disse dage, hvad de kunne, for at man skulle træffe forberedelse til krig i alliance med Frankrig. ⁴²

Krigsministeriet sendte 27/7 en fortegnelse til chefen for Forplejningskorpset over »den Styrke af Underkorporaler og Menige af alle Vaaben og Korpser, som kan paaregnes at være til Stede ved Hæren efter den første Indkaldelse i Anledning af Krigsberedskabsindførelse«. Oversigten omfattede de til uddannelse værende rekrutter, ⁴³ men ikke forstærkningsbataljonerne og fæstningsartilleriets forstærkningskompagnier. Styrken

⁴⁰ Aage Friis, s. 53.

⁴¹ Aage Friis: Statsrådets Forhandlinger . . . 1863–79, s. 367.

⁴² Aage Friis, s. 111.

⁴³ Disse havde da haft godt 2 måneders rekrutskole.

nåde op på 38.000 mand; forstærkningen påregnedes at kunne øge styrken med 11.000 mand.

I dagens ministermøde foreslog krigsminister Haffner, at der samledes et »Iagttagelseskorps« i egnen om Kolding⁴⁴ – det ville kunne være på plads 30/7 – hvilket vedtoges. Bestemmelse om dette korps sammendragning udgik fra krigsministeriet pr. telegram samme dag (27/7) til 2. Generalkommando, og gik ud på, at de 6 jysk-fynske lejrbataljoner,⁴⁵ yderligere en eskadron af 5. Dragonregiment (der var jo allerede en ved grænsen) og fra København 2 halvbatterier og 1 ingeniørkompagni skulle indgå i korpset. Jernbanetransporten skulle tilrettelægges således, at øvelsesbrigaden, som korpset benævntes, var på plads 30/7 eftermiddag, Den samlede styrke ville blive ca. 6.000 mand.

Ved skrivelse af 27/7 fik 2. Generalkommando følgende nærmere orientering »Som GK bekendt agter Regeringen under den nærværende Krig at vedligeholde Neutraliteten. Det kan imidlertid forudsættes som en Mulighed, at der fra Frankrig vil ske Opfordring til Regeringen om aktivt at slutte sig til samme, og at der, for at umuliggøre Realisationen heraf sydfra kunde gøres et Forsøg paa uvarslet eller med kort Varsel at foretage Invasion for at umuliggøre vor Mobilisering. Derfor skal den befalede mindre Styrke fremskydes mod Grænsen« – herpå fulgte nærmere enkeltheder om dispositioner i tilfælde af invasion, mandskabets eventuelle indkaldelse m.v.

Chef for øvelsesbrigaden blev oberst C. Wolle, sous-kommandant i København, der 29/7 overtog kommandoen og fik flg. instruks: »Saa vidt muligt at hindre fjendtlig Grænseoverskridelse; i Tilfælde af Angreb at tvinge Fjenden til langsom Fremrykning uden at udsætte egen Styrke for at blive oprevet«.

Mobilisering?

PÅ MINISTERMØDET 27/7 kom Haffner ind på spørgsmålet om betimeligheden af at overveje mobilisering i et vist omfang; man blev dog denne dag stående ved at lade forberede en foreløbig lov om udskrivning af 3500 heste.⁴⁶ Under forhandlingerne udtalte Haffner, at han »som Krigs-

⁴⁴ Kriegers Dagbøger, V, s. 36. – Under forhandlingerne om neutralitetserklæringen udtalte Haffner, at han ikke så nogen fare for København; det eneste skulle være, at Preussen ville rykke op i Jylland, men det ville næppe ske, når den franske flåde først var i vore farvande. Nu syntes det mere usikkert, om den overhovedet kom.

⁴⁵ Liniebataljonerne: 8., 11., 12., 16., 19. og 20.

⁴⁶ Kriegers Dagbøger, V, s. 36. – Hærens hestestyrke var i fredstid bestemt af uddannelsesbehovet og svarede langtfra til krigsstyrken.

minister betragtede Mobilisationen som ønskelig, *ikke* som medlem af Kabinettet«.47 Under ministermødet 29/7 kom Haffner stærkere ind på mobiliseringsspørgsmålet og ytrede, at hans tanker først og fremmest drejede sig om linieafdelingerne (20 liniebataljoner m.v.) – en styrke på knap 30.000 mand, hvoraf allerede ca. 18.000 var under fanerne.48 En mobilisering af dette omfang ville tage fra 14 dage til 3 uger. Haffner understregede, at så længe den franske flåde ikke var kommet, ville fuld mobilisering være utilrådelig. Ministerrådet kunne gå med til, at arbejdet med hesteudskrivningsloven fremmedes, men ikke mere.

Mandskabet til fire rytterregimenters reserveeskadrone – ialt 500 mand – mødte 30/7 til 1 måneds genindkaldelse – som beordret 31/5. Rytteriet var således uden ekstraordinære foranstaltninger bragt op på omtrent krigsstyrke. Samme dag fremsatte Haffner i ministermødet anmodning om ministeriets samtykke til delvis mobilisering – ellers kunne han ikke have noget ansvar, hvis Preussen, når Cadore kom, tog anledning til et overfald på landet.49 Mobiliseringen skulle omfatte linie og reserve – 75% af hærens fulde styrke. De andre ministre trykkede sig ved at udtale sig, mens Krieger (ifølge hans dagbogsoptegnelser) gjorde bestemt indsigelse, og sagen udsattes til næste dag.50

Til udenrigsministeriet skrev krigsministeriet 31/7 en længere redegørelse, hvori man bl.a. påpegede, hvor vigtigt det havde været, at lejrbataljonerne var afgået til deres garnisoner »hvorfra de under en eventuel Mobilisering skulle forsynes med en stor Mængde Udrustningsgenstande« (i lejren ved Hald havde de altså ingenlunde været feltmæssigt udstyrede). Det motiveredes, hvorfor søforterne ved København var blevet forstærket, og understregedes, at Wolles øvelsesbrigade var blevet samlet uden opsigtvækkende ekstraordinære foranstaltninger. Til slut opsummeredes situationen, således som den er antydnet ovenfor (s. 103). Samme dag modtog 2. Generalkommando visse direktiver bl.a. om, at Helgenæs skulle være Wolles retrætepost.

47 Kriegers Dagbøger, V, s. 36–37.

48 Øvelsesbrigaden stod med 6.000 md. ved Kolding, på Sjælland stod i Nordstsjælland 5000 md. linietropper og spredt i 11 garnisoner landet over godt 7000 rekrutter.

49 Kriegers Dagbøger, V, s. 41. Cadores sendelse til Danmark var udbasuneret vidt og bredt i den franske presse.

50 Aage Friis har (s. 167) den oplysning, at »Vistnok ved denne Forhandling oplystes det, at Krigsministeriet alt havde anvendt 29.000 rdl. til Artilleriformødenheder, 6000 til Ingeniørbrug og 2000 til Dynamit, hvilket var Vidnesbyrd om, at Forberedelserne til Mobilisering i al Stilhed var i Gang«. – Det er sikkert med god grund, at Friis skriver »vistnok«, for går man Haffners kalender efter dukker netop disse tal først op 6/8.

Krieger anfører,⁵¹ at samtidig med, at de franske skibe ankrede op på Rheden og »Sympatidemonstrationer hilste det franske Mandskab, bearbejdedes Haffner påny af Raasløff, der mente, at den franske Landgangshær vilde være i Østersøen om 14 dage. Trods al Mistillid til Raasløff blev Haffner påvirket«. ⁵² Om dette er grunden eller ej får være, men i ministermødet 31/7 – en søndag – bragte Haffner atter mobiliseringen på bane,⁵³ og så tog Krieger, som han selv anfører, tæten. Støttet af finansminister Fenger og kulturminister Hall lagde Krieger sig i drøftelsen fast på, at man skulle ændre den »store« mobilisering til en mindre. Han mente, at Haffners forslag var letsindigt, og hvis det førtes ud i livet kunne fremkalde et preussisk indfald i Jylland. Ingen ville anbefale Haffners forslag, og denne udtalte frygt for, at en mindre mobilisering skulle volde samme ubehagelighed fra diplomaterne som den større.

Cadore nåede frem til København natten til 1/8 på hjuldampere Coligny. Undervejs havde han i Aalbækbugten (syd for Skagen) passeret den franske Østersøflåde og haft en samtale med dens kommanderende admiral, Bouët-Willamez, hvorunder Cadore indtrængende havde bearbejdet denne for at få ham til at gå til København. Kort forinden havde en udsending fra den franske gesandt i København, Ferriol, søgt at formå admiralen til at sejle til Østersøen. Den franske flåde havde ordre til at vælge en position, hvorfra den kunne bevogte de tyske kyster og samtidig holde øje med fjendens bevægelser ved Jahde.⁵⁴ Flåden blev derfor foreløbig liggende i Aalbækbugten.

Haffners nederlag i ministeriet 31/7 gav naturligvis anledning til at man i krigsministeriet, under dets direktør, oberst C. A. F. Thomsen, de følgende dage arbejdede med Kriegers idé om en »mindre« mobilisering.

I mellemtiden funderede man i udenrigsministeriet på at skabe et grundlag for »forhandlingerne« med Cadore, som skulle føres af den forhenværende konseilspræsident, Frijs, der var hentet til København fra Frijsenborg. I ministermødet 3/8 kunne udenrigsministeren fremlægge et udkast, der skyldtes P. Vedel. Udkastet var tydeligvis affattet således, at en alliance ikke kunne blive til noget. Af de vigtigste forudsætninger for, at Danmark ville forlade sin neutralitet skal nævnes: Den franske hær

⁵¹ Kriegers Dagbøger, V, s. 39–41.

⁵² Haffners kalender indeholder ikke spor af noget sådant.

⁵³ Kriegers Dagbøger, V, s. 42.

⁵⁴ Preussisk krigshavn ved Weserflodens munding, den senere Wilhelmshafen. – Jvf. i øvrigt O. F. H. Irmingers ovenfor (note 35) anførte artikel i Tidsskrift for Søvesen 1871.

skulle have vundet betydelige fordele *øst* for Rhinen, i Østersøen skulle Frankrig foruden en blokadeeskadre holde et landgangskorps på 30.000 mand.⁵⁵ Danmark ville, når øjeblikket var inde, kunne forpligte sig til at stille 20.000 mand, men det ville være bedst, hvis der kun blev tale om at besætte Nordslesvig indtil Flensborg, uden at de danske tropper deltog direkte i erobringen! – Frankrig skulle love ikke at slutte fred med Preussen uden at sikre Danmark besiddelse af Nordslesvig.⁵⁶

På ministermødet 4/8 kom Haffner så frem med Kriegers såkaldte »lille« mobilisering, der drejede sig om indkaldelse af mandskab til de 6 jysk-fynske reservebataljoner (25.–30.), og Haffner hævdede, at de i påkommende tilfælde uden øvelse ville være nærmest ubrugelige. Holstein var betænkelig, og Krieger antydede, at et tilsvarende antal liniebataljoner af dem, der holdtes inde ud over normal lejraftlutning (29/7), nok så burde hjemsendes. Haffner fik først bemyndigelsen da mødet gik på hæld, og udenrigsminister Rosenørn havde forladt det, men da uden forbehold. Næste morgen tidlig rejste Haffner til Fredensborg, hvor kongen residerede, og forelagde kongen forestillingen om indkaldelse af reservebataljonerne, men kongen forlangte, at sagen skulle forelægges statsrådet lørdag 6/8.⁵⁷

Samme morgen, hvor Haffner opsøgte kongen, meddelte Krieger udenrigsministeriets direktør, P. Vedel, hvad der var sket på gårsdagens ministermøde. Vedel opsøgte hurtigt Krieger og var »yderst alarmeret«. ⁵⁸ Han hævdede, at ministeriets krigerske del modarbejdede kongens intentioner m.h.t. absolut neutralitet. »Næppe var det blevet meddelt, at Lejrbataillonerne skulde blive inde, saa havde man besluttet Dannelsen af et Iagttagelseskorps i Sydjylland og indkaldte Kavalleri,⁵⁹ nu fulgte Indkaldelser af Reserver paa 20.000 Mand.⁶⁰ Styrken ved København var blevet forøget, Søbefæstningen armeret, og Pansereskadren (et par skibe) var i den foregaaende Uge blevet lagt ud paa Rheden«. Forholdet var altsaa, hævdede Vedel, »at medens man opgav den store Mobilisering på én Gang, saa havde man Stykke for Stykke i al Stilhed sat den igennem«.

Vedels optræden denne morgen røbede, at han i hvert fald momentant havde mistet sin ligevægt og sit normale jugement – tillige viste han sig ikke udpræget vel informeret om de militære forhold. Krieger fik ham dog

⁵⁵ Vedel føjede til, at dette i heldigste tilfælde kunne ske i løbet af september.

⁵⁶ Aage Friis: Det nordslesvigske spørgsmål, II, s. 833.

⁵⁷ Kriegers Dagbøger, V, s. 50 ff.

⁵⁸ Sst.

⁵⁹ Det var jo en forlængst (31/5) truffet ordinær foranstaltning.

⁶⁰ Tallet er vildt overdrevet; det drejede sig om c. 5.600 befalingsmænd og menige.

beroliget, bl.a. fordi han lovede at arbejde for, at man til gengæld for indkaldelsen af de 6 reservebataljoner skulle sende de sjællandske liniebataljoner (Gardens, 13., 15., 17. og 18.) hjem.

Forud for statsrådet var der i krigsministeriet udarbejdet et manuskript til Haffners forestilling om indkaldelserne. Det anførtes heri bl.a., at det for at bringe bataljonerne på krigsstyrke ville være nødvendigt ud over, som i hærloven bestemt, at indkalde årgangene 65 og 66 også at indkalde 64-årgangen⁶¹ samt for at få tilstrækkeligt mange befalingsmænd også en del af 63-årgangen. Foruden de 6 bataljoner var det ønskeligt at indkalde to årgange til 1. Ingeniørbataljon. Endvidere var størstedelen af 2. Artilleribataljon – som bl.a. indberettet 21/7 – blevet udlagt på Københavns søforter, for at der kunne være fornødent mandskab til at betjene skytset. Bataljonen var således blevet bundet og kunne ikke besætte landbatterierne (hvilket var dens opgave); til erstatning måtte der indkaldes 2 årgange til 1. Artilleribataljon, og da 2. Artilleribataljons styrke stadig var for beskeden også 2 årgange til denne. Også flere heste måtte indkøbes.

Efter Haffners oplæg i statsrådet 6/8 udtalte kongen, at han ikke indså, at der var nogen grund til at foretage yderligere militære foranstaltninger, og at han ønskede, at man udsatte indkaldelserne i nogle dage. Haffner reagerede med den syrlige bemærkning, at man måske burde hjemsende alt, hvad der stod under våben, ud over rekrutstyrkerne.⁶² Baggrunden for hans forslag var dels at »sikre mod et pludseligt Overfald fra Preussen dels at forberede en fuldstændig Mobilisering, som der vel kunne være Sandsynlighed for. Det hurtigste Hæren kunne bringes i marchfærdig Stand var 16–18 Dage«, men hans forslag ville afkorte dette tidsrum.⁶³

Da kongen stadig ikke kunne indse, hvilke grunde man kunne have til at mene, at en invasion fra Preussen skulle være nært forestående, fremkom Haffner med den tilføjelse til sit forslag, at han, når de seks reservebataljoner blev indkaldt, ikke havde noget imod at hjemsende mandskabet ved de fire sjællandske linieafdelinger, der havde ligget i lejr, og noget mandskab af Garden. Hertil bemærkede kongen, at han i så fald »meget maatte ønske, at der i hvert Fald ikke blev indkaldt mere Mandskab, end det, der blev hjemsendt«. Der udspandt sig nu nogen diskussion, men da både udenrigsministeren og Krieger pegede på, at hvad

⁶¹ Det var spørgsmålet om denne årgangs ordinære indkaldelse i september, der var medanledning til ministeriet Frijs dimission i foråret.

⁶² Kriegers Dagbøger, V, s. 54. Krieger giver den forklaring på Haffners reaktion, at han var »colerinesyg« (voldsom mavepine).

⁶³ Udateret manuskript i Krigsministeriets kopibog (R. A.), indsat mellem dateringerne 2/8 og 8/8.

Mandskabsstyrkerne før og efter den »mindre mobilisering«

Enhed	r/g	Styrke 6/8		Styrke 14/8		Garnison	Landsdel
6. bataljon	L	r	570	570	570	Viborg	Jylland
8. »	L	g	800	800	800	»	
9. »	L	r	570	570	570	Aalborg	
10. »	L	r	570	570	570	Fredericia	
11. »	L	g	800	800	800	Aalborg	
12. »	L	g	800	800	800	Fredericia	
14. »	L	r	570	570	570	Aarhus	
20. »	L	g	800	800	800	»	
27. »	R				800	Fredericia	
28. »	R				800	Aarhus	
29. »	R				800	Viborg	
30. »	R				800	Aalborg	
3. dragonreg.	r/g		90 170*	90 170	270 270	Aarhus	
5. »	r/g		90 170*	90 170	270 270	Randers	
5. bataljon	L	r	570	570	570	Odense	Fyn
7. »	L	r	570	570	570	Nyborg	
16. »	L	g	800	800	800	Odense	
19. »	L	g	800	800	800	Nyborg	
25. »	R				800	»	
26. »	R				800	Odense	
2. dragonreg.	r/g		90 170*	90 170	170 170	»	
1. bataljon	L	r	570	570	570	København	Sjælland
2. »	L	r	570	570	570	»	
3. »	L	r	570	570	570	Helsingør	
4. »	L	r	570	570	570	København	
13. »	L	g	800	800	800	»	
15. »	L	g	800	800	800	»	
17. »	L	g	800	800	800	»	
18. »	L	g	800	800	800	Helsingør	
Gardens linieb.	L	r/g	270 530	270 530	270 270	København	
21. bataljon						»	
22. »	R					Helsingør	
23. »	R					København	
24. »	R					»	
Gardehusarreg.	r/g		90 170*	90 170	270 270	»	
4. dragonreg.	r/g		90 270	90 270	270 270	Næstved	
1. artillerireg.	r		300 150°	300 150	650 280	København	
2. »	r		150 80°	150 80	280 280	»	
1. artilleribtn.	r		360 100°	360 100	700 700	»	
2. »	r		180 50°	180 50	350 350	»	
1. ingeniørbtn.	r		200 100°	200 100	700 700	»	
			7.610 9.960	7.610 13.260			
			17.570	20.870			
			Difference: 3.300				

L: linieafdelinger. R: reserveafdelinger. r: rekrutter. g: genindkaldte. * såvel genindkaldt som til fortsat tjeneste værende mandskab. ° mandskab til fortsat tjeneste.

Danmark gjorde nærmest var mindre, end hvad andre neutrale lande havde foretaget sig, bøjede kongen sig og bifaldt krigsministerens korri- gere indstilling.

De besluttede foranstaltninger iværksattes af krigsministeriet straks efter statsrådets afslutning. Ud på aftenen 6/8 kom der meddelelse til regeringen om, at der på grund af Frankrigs vanskelige stilling ikke længere kunne være tale om, at der kom noget fransk troppekontingent til Østersøen. Dette fik Krieger til 7/8 at foreslå, at man opgav indkaldelserne, da »denne Foranstaltnings væsentligste Grund aabenbart var at muliggøre deres Brug, hvis man i September bestemte sig til at slutte sig til en fransk Landgangshær«, men indkaldelsen forsvaredes af Haffner som et middel til overhovedet at hævde vor neutralitet.⁶⁴

Da Krieger hørte, at ordren allerede var iværksat pr. telegram direkte til bataljonerne, opgav han tanken.

I sin kalender har Haffner 6/8 anført fig.: »Den trufne Bestemmelse om alt Cavallerimandskabet⁶⁵ og samtlige Distriktsheste og Indkøb af 530 Heste. Indkaldelse af en Deel Artilleri-, Ingeniør- og Trainmandskab. Anvendelse af 29.000 til Artillerimateriel, 6000 til Ingeniørmateriel og 1200 til Sprængmateriel. Forfærdigelse af 500 Sæt Munderinger bifaldes i Statsraadet paa Amalienborg. Endvidere vedtaget at indkalde godt 2 Aargange til de 6 jysk-fynske Reservebatailloner, ligesom at hjemsende ca. 13/8 Mandskabet ved de 4 sjællandske Liniebatailloner og ved Livgarden«. –

Omstående oversigt viser, at den samlede styrke for hæren sidst i juli omfattede ca. 17.500 mand, hvoraf ca. 7.600 var rekrutter overvejende med kun 3 måneders uddannelse og således ingenlunde krigsduelige. Efter beslutningen i statsrådet 6/8 fandt de omtalte ændringer sted. Rekrutstyrken er naturligvis uændret, men den genindkaldte styrke stiger fra ca. 10.000 mand til godt 13.000 uanset kongens udtrykkelige ønske, at der i hvert fald ikke indkaldtes mere mandskab, end der hjemsendtes.

Den militære situation normaliseres

KRIEGER hævder,⁶⁶ at alle de andre ministre ville gøre de foranstaltninger, der forhandlede om i statsrådet 6/8, til en »ganske ordinaire Indkaldelse

⁶⁴ Kriegers Dagbøger, V, s. 56.

⁶⁵ Dette mandskab omtales hverken i Kriegers dagbøger eller hos Aage Friis, ej heller i hans Statsraadets Forhandlinger. Det må være dette, som Vedel bl.a. gør ophævelser over overfor Krieger, og som har drejet sig om at bringe linieeskadronerne op på krigsstyrke, altså 50 md. pr. eskadron eller ialt 500 md.

⁶⁶ Kriegers Dagbøger, V, s. 179–80.

af Reservemandskabet efter Hærlovens Bud«. Dette fik ham til at udtale som sin mening, at det selvfølgelig var en ekstraordinær foranstaltning, da den faldt »ganske uden for Hærlovens Bestemmelser om den regelmæssige Uddannelse og Øvelse«. Indkaldelsen af de 6 reservebataljoner var lige så ekstraordinær som dette, at de indkaldte liniebataljoner holdtes inde ud over normal hjemsendelse (30/7), og at øvelsesbrigaden samledes ved Kolding. Krieger havde ret i den forstand, at den ordinære indkaldelse af reservebataljoner kun skulle have omfattet 5 – til dels andre end de 6 – og først være sket i september.

Men derefter anførte Krieger, at krigsministeren havde fremsat sit forslag, fordi reservebataljonerne, hvis de virkelig skulle være brugelige, trængte til genoptræning og samarbejdning i enhederne – ingen regering ville være berettiget til at gøre indsigelse i anledning af, hvad der var foreslået. Og så stillede Krieger fig. kalkule op: »Den Forandring at indkalde 6 × 800, og at hjemsende omtrent 3000 (de sjællandske fra Leiren kommende Batailloner og Livgardens overtallige Mandskab) istedetfor at indkalde 5 × 500 efter Hærloven var saa ubetydelig, at man ikke kunne tale om, at der bestod en selvstændig Regjering, hvis den skulde vige tilbage herfor . . .«. ⁶⁷

Kongen lod sig imidlertid påvirke og krævede blot, at indkaldelse og hjemsendelse fandt sted omtrent samtidig. ⁶⁸ Det må imidlertid forekomme besynderligt, at en del indkaldelser, der må være forelagt samtidig med forslaget om reservebataljonerne, tilsyneladende slet ikke er blevet debatteret. Det drejer sig om ikke mindre end godt to tusinde mand (til artilleriet og ingeniørtropper), indkaldelserne til rytteriet drejede sig kun om 500 mand (det bliver hos Krieger og andre til *hele* rytteriet), jfr. Haffners forelæggelsesmanuskript og foranstående skematiske oversigt. Reguladetriem på statsrådsmødet synes at røbe, at hverken ministrene – undtagen Haffner – eller kongen var særlig vel inde i de militære forhold. Måske er forklaringen den, at man egentlig kun regnede med infanteri som »rigtige« soldater.

I ministermødet 10/8 blev det vedtaget, at en påtænkt sammendragning af de 6 reservebataljoner og 4 batterier, når de var mødt, til Fyns

⁶⁷ Efter Kriegers »regnebog« skulle der altså indkaldes ca. 1800 mand flere, end der hjemsendtes, men det gjorde ikke så meget, for der skulle ordinært indkaldes 2500 mand i september. Dette tal skal imidlertid være ikke 5 × 500 men 5 × 800 mand. Det gør nu ikke så meget, for hele argumentationen er irrelevant – jfr. i øvrigt Kriegers Dagbøger, V, s. 54.

⁶⁸ Indkaldelsen skete 11/8, hjemsendelsen 14/8.

vestkyst »paa Grund af den betydeligt forandrede Situation ikke maa finde Sted, men at Afdelingerne exercerer i Garnisonerne«. ⁶⁹

Den 10/8 sendte krigsministeriet til udenrigsministeriet en »Oversigt over Foranstaltninger foretaget«:

»Der er indkaldt saa meget Mandskab . . . til Møde ved Artilleriregimenterne d. 8. ds., og der er samtidig truffet Foranstaltninger til Anskaffelse af saa mange Heste . . . , at der efterhaanden kan udrustes 6 Batterier og 3 Halvbatterier ⁷⁰ (jfr. hvad foran er nævnt vedr. artilleri m.v.).

Rytterregimenterne har indkaldt samtlige deres Distriktsheste og saa meget Mandskab, at de fra 14. ds. . . kan opstille fuld Krigsstyrke ved alle 3 Eskadroner. Der er indkaldt saa meget Mandskab til Møde d. 11. ds. ved Fodfolket i 2. Generalkommando-distrikt, at dets 6 Reservebatailloner bringes op paa Krigsstyrke. Grunden hertil er, at disse Batailloner i Tilfælde af Invasion sydfra maa være indøvede, og Rammerne ⁷¹ er betydelig svagere end ved Liniebataillonerne.

Ved 1. Ingeniørbataillon er Mandskab . . . indkaldt til Møde 12/8, for at den kan blive i Stand til at udvikle Feltkompagnierne. Ogsaa til 1. og 2. Artilleribataillon er der sket tilsvarende Indkaldelser, lige som en Deel Læger og Dyrlæger m.fl. er indkaldte.

For at betage samtlige ovennævnte Foranstaltninger Skinnen af at tilsigte forberedende Krigsberedskab, er der samtidig udgivet Befaling til, at de her paa Sjælland værende 4 Liniebatailloner d. 14. ds. skal hjemsende alt Mandskab, hvilket ogsaa gælder Livgardens Liniebataillons indkaldte«. – Sign. Haffner.

Ved de indkaldelser til 1. artilleribataljon, som er nævnt foran, kom søforterne ⁷² fra 12/8 omtrent op på krigsmæssig bemanding m.h.t. mandskab; faste befalingsmænd »manglede der i sørgelig høj Grad«. Efter intenst arbejde – bl.a. »en Mængde Øvelsesskydninger – kunne man betegne Søfronten som kampberedt«, men i en senere indberetning om denne periode fra bataljonen hedder det, at »det indkaldte Mandskab havde glemt saa godt som Alt, og tilmed var det meste af Skytset for-

⁶⁹ Haffners kalender 10/8.

⁷⁰ Krigsstyrken var 12.

⁷¹ Befalingsmandsstyrkerne.

⁷² Det drejer sig om Trekroner (75), Prøvesten (59), Lynetten (28), Mellemført (16), Langelinie (21) og batteriet v. Ny Kalkbrænderi samt Strickers Batteri (10); skytsantallet er anført i parentes, ialt 209 stk. skyts, hvoraf 134 riflet.

andret i den forløbne Tid«. ⁷³ Det indkaldte mandskab blev hjemsendt, og så var kun Trekroner og Prøvestenen bemanded – med rekrutter.

I Haffners kalender har han 13/8 anført fig.: »Paa Ministermødet i Dag blev det vedtaget, at de 2 fynske Liniebatailloner afmarcherer fra Kolding⁷⁴ og hjempermitteres. De 6 Reservebatailloner exerceres i 20 Dage i Garnisonerne og hjempermitteres derefter. Reserveeskadronerne med undtagelse af 4. Dragonregiments hjemsender de indkaldte 60 Mand og Distriktshestene. Artilleriregimenterne exerceres med indkaldt Mandskab og de indkøbte Heste i 20 Dage, hvorefter Mandskabet hjemsendes. Ingeniørtropperne og 2. Artilleribataillon exerceres i 10 Dage og hjemsendes derefter. 1. Artilleribataillon beholder det indkaldte Mandskab til nærmere Ordre – jfr. ovenfor. Trainsoldater, Læger og Dyr læger hjemsendes så vidt gørligt. Paa Statsraadmødet i Eftermiddags blev Bestemmelse taget om den successive Opløsning af Øvelsesbrigaden ved Kolding«.

De ekstraordinære foranstaltninger er således blevet afviklet omkring 1/9, senest hjemsendtes de indkaldte ved fæstningsartilleriet (2/9). En enkelt eskadron stod ved grænsen en symbolsk neutralitetsvagt helt frem til først i januar 1871, og det var endda den eskadron af 4. Dragonregiment, som fra Randers naaede Kolding 17/7 kl. 18.

Haffners stilling var ikke misundelsesværdig. Først og fremmest havde han kun fungeret som krigsminister en månedstid, da uvejrsskyerne trak sammen. Endvidere havde han siden 1829 levet en godsejers liv – bortset fra Treårskrigen – og ikke forrettet militær tjeneste ud over ritmestergrad; for politik havde han kun interesseret sig lidt, selv om han 1866 kom ind i Landstinget som konservativ.

Straks ved optrækket til krig var der en vis fare for, at Preussen ville sikre sig mod et bagholdsangreb fra dansk side. ⁷⁵ Denne eventualitet forstærkedes ved og overskyggedes samtidig af Raasløffs ukaldede initiativ med Cadores sendelse som resultat. Alverden vidste, at forhandlings-emnet var en alliance mellem Frankrig og Danmark. Og Haffner vidste trods alt meget vel, at den hær, han havde ansvaret for, *ikke* var en »veløvet og vel organiseret Hær«.

For Vedel stod Haffner som noget nær eksponenten for de revanche-lystne og krigerisk indstillede. Haffners bestræbelser – inspireret og

⁷³ Klingspor-Bentzen: 1. Artilleribataillon – Kystartilleriregimentet 1867, 1917, s. 43. De her meddelte oplysninger bør sammenholdes med den frimodige påstand i statsrådet allerede 17/7 »at bringe alt i orden på Søforterne«.

⁷⁴ Øvelsesbrigaden ophævedes.

⁷⁵ Til sidesættelse af Pragerfredens § 5 gav – efter dansk opfattelse – Preussen en dårlig samvittighed.

støttet i høj grad af Krigsministeriets dygtige og dynamiske leder, oberst C. A. F. Thomsen – tilsigtede at øge brugbarheden af hæren, hvad så end situationen udviklede sig til. Anledningen udnyttedes til at få en del mobiliseringsforberedelser – bl.a. visse materialeanskaffelser – fra hånden. Faren i 1870 var langt større politisk end militært. Sprængstoffet lå i folkestemningen parret med Cadores besøg – over for begge holdt regeringen hovedet koldt.

Som krigsminister og tillige marineminister havde Haffner det bestemt ikke let i dagene omkring 1/8 1870. Regeringens stilling var jo tvetydig: Nok neutral, men hvis Frankrig nogenlunde hurtigt fik betragtelige militære fremgange, så ville man nok »være med« – og ville hæren så stå mål med de opdukkende krav? Set på denne baggrund forekommer Haffners tilsyneladende spidsfindige udtalelse i ministeriet 27/7 – som krigsminister betragter jeg mobilisering som ønskelig, *ikke* som medlem af kabinettet – såre forståelig som et udtryk for det dilemma, der var hans. Raasløff og Tietgen havde ved deres selvbestaltede udenrigspolitiske initiativ sat regeringen – konge som ministerium – i en yderst vanskelig situation. Mest indviklet blev situationen dog nok trods alt for krigsminister Haffner. –

Hærens værd i 1870

OVENFOR side 90–92 er givet et par glimt af den kritik, som hærloven af 1867 var ude for omkring sin vedtagelse og noget senere. Men den fjernere eftertid blev ikke blidere i sin dom. Militærhistorikeren, oberstløjtnant Jens Johansen, skrev i 1946 om 67-ordningen bl.a. følgende: »Ifølge Loven omfattede den mobile Hær 21 Liniebatailloner, 10 Reservebatailloner, 10 Linie- og 5 Reserveeskadroner, 9 Linie- og 3 Reservebatterier, ialt ca. 30.000 Md. Hertil kom Besætningstropper, 11 Forstærkningsbatailloner, 2 Fæstningsartilleribatailloner, den ene til Søbefæstningen, samt Kjøbenhavns Væbning. Alle tjenstdygtige Værnepligtige skulde uddannes, men Liniebataillonerne var for faatallige til at kunne optage alt deres Mandskab ved Genindkaldelse, saaledes at mange Værnepligtige i Stedet for de to lovbealede Genindkaldelser kun fik een eller slet ingen. Hertil kom, at Liniebefalingsmændenes Antal blev ganske utilstrækkeligt, navnlig fordi man ikke, som forudsat, ad Frivillighedens Vej kunde faa det paaregnede Antal værnepligtige Befalingsmænd. Ligeledes havde Reserveafdelingerne, som skulde dannes af Liniens ældste Aargange, og som fik een Indkaldelse paa 30 Dage, i den Grad svage Rammer og var saa løst organiserede, at der vilde hengaa en rum Tid, mindst 1 Maaned,

inden de efter Mobiliseringen kunde være i kampdygtig stand. Forstærkningsbataillonerne der, med Undtagelse af Kjøbenhavns Væbning, ingen Uddannelse fik i Fredstid, havde af faste Rammer kun Afdelings- og Underafdelingschefer, afgaaede fra Linien, og de var vistnok ofte mere affældige end Mænd af samme Alder nutildags. – Besætningstropperne var saaledes i det Hele af meget ringe Værd, og af Felthæren kunde straks ved Mobilisering kun Linieenhederne indgaa i den mobile Hær og endda paa Grund af den ringe Hestebestand med et meget svagt Artilleri. Man maatte saaledes gaa ud fra, at man straks ved Krigs Udbrud til det mobile Forsvar kun kunde disponere over knap 20.000 og ikke 30.000 Mand. De 11 Forstærkningsbatailloner var egentlig en Anacronisme, idet Landet efter 1869 i Realiteten ikke længere havde nogen Fæstning«. ⁷⁶

På baggrund af denne vurdering af hæren efter 1867-ordningen er der grund til at undres over de karakteristiske, som gennem de sidste, næsten 40 år er benyttet i en række historiske værker.

Kronologisk kan disse udsagn placeres således:

Haandbog i Danmarks politiske Historie (Povl Engelstoft & F. W. Wendt), 1934: »en forholdsvis stor Hær (Krigsstyrke ca. 60.000 Mand) med saa ringe pekuniære Ofre som muligt. Tanken var at skabe en kraftig Feltstyrke, som kunde yde virksom Hjælp til en Stormagt i Tilfælde af Krig« (s. 216).

Danmarks Historie, II, Historikergruppen (Kjeld Winding), 1951: »en ret stor, letbevægelig felthær, som kunne bruges til angreb mod syd« (s. 203).

Fem foredrag om Danmarks udenrigspolitik efter 1864 (Troels Fink), 1958: »en veludrustet, letbevægelig felthær velegnet til i givet fald at operere sammen med et fransk ekspeditionskorps . . . særdeles velegnet til den situation, der virkelig indtraf i 1870« (s. 20 og 22).

Venstre og Forsvarssagen (Kristian Hvidt), 1960: »et mobilt hjælpekorp til operationer hvor som helst« (s. 16).

Politikens Danmarks Historie, XI (Roar Skovmand), 1964: »kraftig feltstyrke. Den kunne yde virksom hjælp til en stormagt i krigstilfælde« (s. 511).

Politikens Danmarks Historie, XII (Vagn Dybdahl), 1965: »en hær, som ved sin mobilitet kunne være egnet til at støtte en allieret stormagt (Frankrig) i en offensiv krigsførelse« (s. 89).

⁷⁶ De militære strategiske Overvejelser ang. Danmarks Forsvar i Tiden 1864–1922. Det krigsvidenskabelige Selskabs jubilæumsskrift, 1946, s. 30.

Disse citater indeholder militære vurderinger, hvorfor der kun er ringe saglig dækning, og de virker med til at dramatisere forløbet af de bevægede uger omkring 1/8 1870. De forhøjer indirekte Vedels og Kriegers indsats og sandsynliggør – efter alt at dømme med urette – at Haffner gjorde, hvad han kunne, for at følge Raasløffs krigeriske tilbøjeligheder op.

Ud over at henvise til, hvad der foran er anført om hærens uddannelse og udrustning, bør det gentages, at P. Munch i 1942⁷⁷ kun anførte, at de sagkyndige »ønskede en forholdsvis lille, men veløvet og vel organiseret Hær, egnet til at være Hjælpetropper for en Stormagt«; han tog ikke stilling til resultatet: Hæren model 67.

At man i 1867 *ikke* fik den veløvede og vel organiserede hær, som var rede til at optræde som hjælpetropper, turde allerede være fremgået. Hæren havde ingenlunde nogen kraftig feltstyrke, og med dens veludrustethed var det så som så. Det er iøjnefaldende, at hæren var »fodfolkstung« – rytteriet var af meget beskeden størrelse, næppe i stand til at varetage den opklarings-tjeneste, som blev stadig mere påkrævet, endsige opgaver som kamprytteri. Artilleriet var fåtalligt⁷⁸ og dets skyts forældet. 25 % af hærens krigsstyrke betegnedes som forstærkning og var uanvendelig uden for fæstningsværker, og sådanne fandtes i realiteten ikke ud over søforterne ved København.

I de tidligere fremstillinger dukker udtrykkene: letbevægelig og mobil gentagne gange op – hvori mon forfatterne har set denne letbevægelighed? Karakteristikken, der ikke har noget med realiteterne at gøre, stammer sandsynligvis fra, at man under kommissionsbehandlingen og i Rigsdagen sondrede mellem det mobile forsvar (felthær og flåde) og det faste forsvar⁷⁹ (landbefæstninger og søforter). Mobilitet i denne forstand betyder blot flyttelighed og har intet at gøre med letbevægelighed, som mobilitet efterhånden betyder.

Endelig udtrykkene som: Egnet til at støtte en stormagt – særdeles vel-egnet til situationen i 1870. Der er ikke fundet spor af fælles planlægning med Frankrig i tiden forud for krigen, endsige aftaler vedr. taktiske og

⁷⁷ Schultz Danmarks Historie, V, s. 29. Munch har også behandlet hærloven i Det danske Folks Historie, VII, s. 206, og der givet udtryk for en lignende opfattelse omend med andre ord.

⁷⁸ Medens antal kanoner pr. bataljon i liniehæren var antageligt (3,4 pr. BTN), så var det for den samlede hær katastrofalt ringe (2,3). Omkring 4 pjecer pr. bataljon var dengang normalt i de større europæiske hære.

⁷⁹ Hertil hørte også de 11 forstærkningsbataljoner og en væsentlig del af ingeniørtropperne hjemme – næsten 25 % af hærens krigsstyrke.

tekniske spørgsmål. I 1868 og 69 havde der ganske vist været udsendt danske militære studiekommissioner til Frankrig, der efter deres hjemkomst afgav fyldige rapporter. Disse gav imidlertid et meget ugunstigt indtryk af tilstandene. Der var et utal af forsøg og forandringer igang, men resultatet blev ufærdighed, usikkerhed og på vigtige områder endnu vinteren 1869–70 kaos.⁸⁰

Alt i alt må det ses som udtryk for en også militært set ædruelig vurdering, når det i forhandlingsgrundlaget (jfr. ovenfor side 106) til Frijs under Cadore-besøget anførtes, at det ville være bedst, at danske tropper kun blev anvendt som *besættelsestropper af det område, som franske tropper havde erobret* (Nordslesvig).

Hærordningen af 1867 var og blev en skiftning – lige langt fra »en lille veløvet og vel organiseret hær« og en »folkevæbning«. 67-ordningens forudsætning var en hovedfæstning i riget, og en tidssvarende sådan havde i 1870 ikke nogen politisk fremtid. Bahnsen var hård, da han i 1896 stemplede ordningen som ureel, men udtalelsen ligger nær op ad den militærhistoriske vurdering.

SUMMARY

The Danish Army in the Summer of 1870

IN THE general histories dealing with the highly tense political situation in Denmark in connection with the outbreak of the Franco-Prussian war in July 1870 the state of the Danish army has received only secondary attention. Aage Friis in his *Danmark ved krigsudbruddet juli–august 1870* (1923) and in his three-volume work *Den danske regering og Nordslesvigs genforening med Danmark* (1948) discussed the condition of the military with great detail, yet his treatment of the subject gives no sufficient idea of to what extent the military activity was unusual. Moreover, a number of historians have made favourable generalizations about the state of the army as a result of the army law of 1867. The purpose of this article is to furnish a broader background for evaluating the military activity and the fitness of the Danish army in 1870 as a expeditionary corps.

By way of introduction the author gives an account of the background and essential traits of the army law of 1867. The law was a compromise between the wish for »a people in arms« and a relatively small but well trained and well organized army suited to collaboration with a great power.

In a section entitled *Hærordningen ført ud i livet* (The Implementation of the Army Law) the tempo of the training program in the spring and early summer of 1870 is described as reflected in a number of directives from the ministry of war.

⁸⁰ Aage Friis: *Den danske Regering og Nordslesvigs Genforening med Danmark*, 1948, III, s. 44.

Here one of the essential points was that the extensive camp manoeuvres at Hald with redrafted troops in 10 bataljons of the line, a calvary regiment etc. – about 10,000 men in all – should take place from June 15 til July 29; the yearly recruits – 7,700 man strong – were enrolled in April and May.

The critical period for the Danish government from the middle of July to the beginning of August is treated in the section *Krisen i aviserne* (The Crisis in the Newspapers), where the situation is presented in the light of extracts from the leading Copenhagen newspapers. These reflect a widespread hope among the Danish people for revenge on Prussia through an alliance with France, whose military power was confidently appraised. In this connection a dominant role was played by telegrams in the press to the effect that a large French fleet was on its way to the Baltic and that the French were planning an invasion force of 35,000 men to operate in the Baltic countries.

In the following section an account is given of the measures taken by the minister of war, Haffner, from July 19 to August 10. The more important of his decisions were confirmed in the royal council. Thereafter attention is given to the way in which the military situation was normalized during the remainder of August.

Even before Haffner returned from a holiday at Karlsbad on July 18, the acting minister of war had already on July 17 sent a single squadron from Randers to Kolding by railroad in order “to hold the southern boarder under observation”. At the first cabinet meeting where Haffner was present on July 19 – the day of France’s declaration of war – it was agreed to break camp at Hald and send the units to their garrisons. The order was carried out on July 20.

At the meeting of the royal council on July 17 King Christian IX stressed the importance of Denmark’s neutrality but likewise of the need to be militarily prepared for any eventuality. It is therefore not surprising to find the ministry of war in a state of great activity in the following days making preparations for any event – including a general or partial mobilization; the available military force was calculated at 38,000 men plus 11,000 in reinforcements.

On the proposal of the war minister in a cabinet meeting July 27 six bataljons of the line and other units from Funen and Jutland were assembled to an observation corps of about 6,000 men. On July 30 they converged in the area around Kolding with orders to prevent as far as possible or at least to delay any violation of the boarder. On the very same day Haffner raised the question of the opportuneness of considering mobilization; as minister of war – though not as a member of the cabinet – he felt it was desirable. The cabinet, however, was willing to go no further than prepare a bill for the conscription of horses.

Haffner’s thoughts kept coming back to the situation in which the country would find itself if mobilization proved necessary, for mobilization would require at least two weeks. Haffner’s thoughts were centered first of all on the line units – up to 30,000 troops – but on July 31 several ministers advised more limited measures. In a cabinet meeting August 8 Haffner won approval for calling up six reserve bataljons from Funen and Jutland, but when he submitted the matter to the king at Fredensborg, the latter insisted that it be handled in royal council, which met on August 6. This meeting ended after long discussion with the king’s approval of calling up the six reserve bataljons on the condition that the number

of troops thus mobilized not exceed the number demobilized. This was nothing but a simple replacement of troops, yet although its implementation was initiated immediately after the meeting of the royal council, the facts is, that the call-ups exceeded demobilizations by a good 3,000 men. The same evening the government was informed that France had abandoned the plan of sending troops to the Baltic.

Haffner's position – he was both minister of war and minister of navy – was anything but easy in the days around August 1 1870. The government's policy was neutrality, *but* – if France made rapid military gains, the government was willing to climb on the band wagon, and then the question was whether the army would measure up to the situation.

Against the background of the military historian Lt. Col. Jens Johansen's highly unfavourable evaluation of the Model Army of 67 in 1946 it is somewhat surprising to find a number of Danish historians writing after that date who speak of the army of 1867 in almost identical terms of high praise: a powerful field force . . . , a highly mobile field army . . . , well suited to a southern offensive. It is difficult to see where they find support for such a favourable evaluation of the army in 1870.

The article concludes by showing that the army law of 1867 did *not* result in a well trained and well organized army suited to operation as an auxiliary force. The cavalry was of very modest size in relation to the infantry; the artillery units were few and they were equipped with outmoded guns. A fourth of the infantry consisted of reinforcements which were useless outside of fortifications. The only available fortifications were the coastal forts of Copenhagen.

Oversigt

MELLEMITALIENSK BYHISTORIE I HØJMIDDELALDEREN (CA. 1000–CA. 1350)*

AF

BODIL RØRDAM THOMSEN

DEN KLASSISKE opfattelse af de italienske bykommuners opståen blev fremsat kort før århundredskiftet, først og fremmest af forfatteren PASQUALE VILLARI.¹ Den gik ud på, at Toscanas opsplittelse i byer med hvert sit byområde, contadoen, var et resultat af, at kommunerne, der blev styret af borgerlige konsuler, fra ca. 1150 med ild og sværd havde erobret contadoen fra de feudalladelige, primært af frankisk herkomst, som hidtil havde behersket den. Denne erobring var fuldbyrdet omkring 1300. På dette tidspunkt ejede borgerne i byen jorden i contadoen, mens den gamle adel var bragt til tiggerstaven.

Allerede hos forfattere som ROBERT DAVIDSOHN² og ROMOLO CAGGESE³ er denne opfattelse dog modificeret. Begge mente, at byens tilknytning til contadoen var af ældre dato, men hvor Davidsohn mente, at herredømmet stammede fra ca. 1100,⁴ anså Caggese byens samhörighed med det omliggende land for at gå tilbage til det klassiske municipiums dage.⁵

* Studieområdet er begrænset til Mellemitalien med hovedvægten på Toscana, fordi det er indenfor dette område den væsentligste diskussion har stået. Norditaliens byer: Genua, Milano og Venezia har andre og mere forskelligartede problemstillinger. Derfor har jeg med beklagelse undladt en gennemgang af Erik Bachs *La cité de Gênes*, København 1955.

¹ *I primi due secoli della Storia di Firenze*, Firenze 1893–94. Forskningen tog ny retning, efter at de rige byarkiver var blevet åbnet efter Italiens samling. Den ældre forskning repræsenteret af F. C. Savigny og Karl Hegel beskæftigede sig med det i grunden stadig uløste problem: for eller imod kontinuitet mellem den romerske og den middelalderlige bystat. Se W. Goetz: *Die Entstehung der italienischen Kommunen im frühen Mittelalter*, München 1944, hvor en forskningsdiskussion findes i indledningen.

² *Geschichte von Florenz*, Berlin 1896–1927.

³ *Classi e comuni rurale I–II*, Firenze 1907–08; *La repubblica di Siena e il suo contado nel secolo decimoterzo*, Bolletino Senese 1906.

⁴ *Geschichte von Florenz I*, s. 331.

⁵ *Classi II*, s. 18.

Kun i grænseområderne fandtes der ingenmandsland. Det var her greverne herskede. Begge forfattere var desuden enige om, at byens befolkning ikke var rent borgerlig. Men denne viden fik dog hverken Caggese eller Davidsohn til at ændre deres grundsyn: klassekampen mellem borgere og adel: »– Die Grafen mussten fühlen, dass es zwischen Bürger und Feudalherren keine ehrliche Freundschaft gab«,⁶ og det væsentligste for begge forfattere blev da, at contadoen omkring 1250 var fuldstændig undertrykt af byen. Adelen havde afstået sin jord til byen, havde dels tabt den i kamp, dels solgt den til ågerkarle, økonomisk udpinte som de var, fordi bønderne var flygtet til »byens frie luft«. ⁷ Resultatet blev, at borgerne ejede jorden omkring 1300.

Den retning, der i det 20. årh. i lang tid kom til at præge forskningen, var den såkaldte økonomisk-juridiske skole.⁸ Den var økonomisk, fordi den beskæftigede sig med økonomisk historie: handel, industri, landbrug, og juridisk, fordi historikernes kilder til dette i vid udstrækning var lov-bøger: statuti, constituti. Med disse kilder bevægede de sig også i udstrakt grad ind på styrelsesformer og de politiske lederes økonomiske og sociale tilhørsforhold.

Fra klassekampen mellem landadel og borgerlige går man videre til klassekampen mellem overklasse og underklasse i byerne. Det mest yndede studieemne er her Firenze, og interessen samler sig om kommunens glansperiode omkring 1280, hvor popolani, »folkepartiet«, havde sejret over magnati, »de store« – og hvor kommunen tilsyneladende nåede sin demokratiske fuldblydelse.

De betydeligste repræsentanter for denne skole er GAETANO SALVEMINI og GIOACCHINO VOLPE. Salvemini's bog *Magnati e popolani in Firenze dal 1280 al 1295* (Firenze 1899) er nok den mest repræsentative for denne forskning. Den er dybtgående præget af en marxistisk historieopfattelse: alt hvad der skete mellem 1280 og 1295 var udtryk for en klassekamp mellem magnati, stormandspartiet, og popolani, den demokratiske brede befolkning. Og denne overvejende økonomiske magtkamp endte med popolani's sejr. Bogen blev dog desværre Salvemini's eneste middelalderværk. Hans senere forskning beskæftiger sig med den franske revolution og andre emner, der interesserede ham mere som socialist.⁹

Volpe derimod blev i 20 år ved middelalderforskningen, og således blev det ham, der kom til at repræsentere den økonomisk-juridiske skole vægtigst. I hans bøger *Studi sulle istituzioni comunali a Pisa* (1902), *Volterra*

⁶ Geschichte von Florenz I, s. 343.

⁷ Classi II, s. 18 ff.

⁸ Navnet bruges af Ottokar i *Studi comunale e fiorentini*, Firenze 1948, s. 93. Afsnittet trykt første gang i *Civiltà moderna*, Firenze okt. 1930.

⁹ Nekrolog af Niccolò Rodolico i *Archivio Storico Italiano* 115, Firenze 1957.

(1923), *Comuni Toscani* (1923), *Il medio Evo*¹⁰ og *Medio Evo Italiano*¹¹ er det ikke så meget det økonomiske som det juridiske aspekt, der kommer frem. Volpe interesserer sig især for en klar definition af den anvendte terminologi. Som den første gør han et forsøg på at analysere begrebet »comune«. Ved at bestemme det som: samfund, en forening af lige medlemmer, der frivilligt sværger et sammenhold,¹² befrir han ordet for en del af dets mytiske glans. Med denne definition kan ordet få en bredere betydning end »bykommunen«. Man kan »fare comune« og vælge en præst eller »fare comune« og udruste et skib.¹³ Kommunen kan sværges over mange år, men kan også blot være noget, der gælder et enkelt. Bykommunen var ifølge Volpe i sin oprindelse aristokratisk, svoret af jordejere og den højere feudalladel. Som sådan eksisterede den som privatinstitution ved siden af bispens i bispedømmet og greven, conten, over contadoen. Efterhånden voksede kollektivets betydning, men først ved overgangen til podestastyret fik det karakter af juridisk person.¹⁴ (Podestastyret kom omkring 1180, een enkelt mand blev sat i spidsen for kommunen som afløser af de 5–6 konsuler).

Det bemærkelsesværdige er altså, at Volpe fastholder kommunens uborgerlige herkomst. Men havde den end i sig mange gamle elementer, var den dog noget virkeligt nyt betinget af den indvandring, som byens magnetiske tiltrækning forårsagede.¹⁵ Jordejere og feudale frigjorde sig ved indvandringen fra bisp eller conte og afgav den ny erhvervede jurisdiktion til et kollektiv: de »fanno comune«. Ifølge Volpe var denne jurisdiktion i begyndelsen begrænset til en lille cirkel omkring byen, hvorfra man senere tvang udenfor boende til at »melde sig ind i kommuneforeningen« og afgive den jurisdiktion, de havde. På den måde skete der efterhånden en *acquista*, erhvervelse (i modsætning til det tidligere brugte: *conquista*, erobring) af det område, der svarede til grevens *contado* eller bispens *diocese*.¹⁶

Derefter fulgte ifølge Volpe anden fase: en økonomisk *conquista del contado*. I byen blomstrede handelen, og de borgere, der nu blev rige, erhvervede jord i *contadoen*. Men det voksende antal selvejere forklares ikke udelukkende herved. Det var et enkelt eksempel på den frihed, som bykommunen skabte. Slaver såvel som alle, der stod i feudal afhængighed, blev frie, når de tog til byen. De gamle bånd løstes, når man meldte sig ind i kommunen. På den måde blev tidligere feudalljord til allodialjord,

¹⁰ *Collana storica di E. Codignola*, 1926. Ny udg. Firenze, Sansoni, 1958.

¹¹ *Collana storica a cura de E. Codignola*, 1928. Ny udg. Firenze, Sansoni, 1961.

¹² *Medio Evo Italiano*, gl. udg. s. 18, ny udg. s. 100.

¹³ *Pisa*, s. 124.

¹⁴ *Medio Evo Italiano*, gl. udg. s. 96, ny udg. s. 238.

¹⁵ *Smst.*, gl. udg. s. 8, ny udg. s. 91 f.

¹⁶ *Smst.*, gl. udg. s. 23, ny udg. s. 105.

for man behøvede ikke at miste jorden, fordi man tog til byen. Juridisk set skete der en adskillelse mellem jurisdiktion og besiddelse. Efterhånden måtte det så være i byens, kommunens, interesse at få fuld jurisdiktion over sin *contado*, derfor blev de sidste adelige tvunget til at sværge *habitaclum*, dvs. sværge at bo i byen en vis del af året. Dermed blev de kommunemedlemmer og måtte afstå deres jurisdiktion, men ikke deres ejendom.¹⁷

På trods af, at Volpe i sin opfattelse af kommunens oprindelse ikke fandt nogen dyb modsætning mellem adel og borger, opgav han dog ikke klassekampteorien. Skønt han påstod, at adelen var med ved kommunens start, mente han dog, at den var udelukket fra konsulposter. For at klare dette problem: på den ene side en aristokratisk bykommune, på den anden side en adel, der er udelukket fra betydelige poster her, foretager han en spaltning af begrebet adel. Han deler adelen i en landadel og en byadel. Byadelen blir konsuler, ikke landadelen. Byadelen berøves så ifølge Volpe senere sin magt. Da *popolo* overtog styret, var det efter Volpes mening atter som følge af en klassisk klassekamp.¹⁸

Da Salvemini i 1925 på grund af sine socialistiske synspunkter blev tvunget i landflygtighed af Mussolini, efterfulgtes han som professor i Firenze af NICOLA OTTOKAR, en mand, der p.g.a. fødsel og opvækst måtte gøre op med den marxistiske historieopfattelse. Ottokar var født i Sct. Petersburg som søn af en russisk adelsmand, og 4 år efter revolutionen bosatte han sig i Italien. Allerede før den tid havde han dog gjort middelalderstudier, idet hans doktordisputats havde fransk byhistorie som emne. Som professor tog han straks fat på Firenzes historie, og hans hovedværk blev et opgør med Salvemini. Ved en minutøs gennemgang af bystyrets rekruttering fastslog han i bogen *Il comune di Firenze alla fine del Dugento* (Firenze 1926),¹⁹ at nok var der i slutningen af 13. årh. kampe mellem *magnati* og *popolani*, hvor resultatet var, at *popolani* overtog styret, men denne kamp var ikke, som Salvemini mente, en social kamp, men en politisk. Og man kunne konstatere, at skønt der tilsyneladende skete et skred, var det dog gennemgående de samme familier, der var ved magten før og efter. Med denne bog fik den juridisk-økonomiske skole et modspil fra en skole, man kunne kalde juridisk-politisk: de gamle partimodsætninger var ikke økonomiske, men politiske. Fra nu af måtte modsætningerne: *guelfer-ghibelliner*, *magnati-popolani*, *bianchi-neri* tages op til ny undersøgelse.

Angrebet på Volpe, Caggese m.fl. kom i første omgang i artiklen »Comune« i *Encyclopedia d'Italia* (1931). Her fremførte Ottokar den tanke,

¹⁷ Volterra, s. 22 og 29f.

¹⁸ Pisa, s. 259.

¹⁹ Ny udg. Torino, Einaudi, 1962.

at en egentlig conquista del contado aldrig havde fundet sted, at by og land altid havde hørt sammen. Den romerske civitas, bispedømmet og contadoen var identiske områder, forbindelsen havde aldrig været afbrudt. De grever, der var blevet bekæmpet og tvunget til at sværge habitaculum, var grever, der boede i uklart afgrænsede randområder. Men hele tiden havde byboere haft jord i contadoen, og hele tiden havde store jordejere boet en del af året i byen. By-contado var en organisk enhed, som supplerede, ikke bekrigede hinanden.

Den egentlige bevisførelse kom Ottokar aldrig med. Denne artikel, som han selv regnede for et hovedværk, blev senere udgivet i bogen *Studi comunali e fiorentini* (Firenze 1948), og dermed endte Ottokars produktion. Men hans teori blev støttet og underbygget af danskeren JOHAN PLESNER i bogen *L'émigration de la campagne à la ville libre de Florence au XIIIe siècle* (København 1934).

Plesner mente, at Ottokars artikel måtte betegnes som »un bouleversement«²⁰ af al middelalderforskning, og han fremførte selv en vægtig underbygning af Ottokars påstand. Ved en grundig gennemgang af jordejerforholdene i to små byer, en åben villa og en castello (som Plesner betegner som bourgade fortifiée: befæstet landsby, og ikke som borg) viste han, at de byboere, som i 1300-tallet ejede størstedelen af jorden de to steder, ikke var nye folk, men var efterkommere af dem, der havde jorden 3 generationer før. På dette grundlag opstillede han en ny social type: cittadinoen, der boede i byen og havde jord på landet, i modsætning til det hidtil brugte, men vildledende: borghese.²¹

Med disse to udspil fra Ottokar og Plesner var der nu lagt op til et voldsomt opgør, men intet skete. Mussolini var nu kommet til magten i Italien, og det måtte af to grunde virke hæmmende på den økonomisk-juridiske skole. For det første var denne skole marxistisk, og fascismen gav ikke gode kår for marxistiske forskere; for det andet kunne selve emnet ikke høre Mussolini. Italiens splittelse i bystater kunne ikke være til gavn for den fascistiske verdensmagt. Resultatet var, at Salvemini flygtede til England, og at Volpe »omvendte sig«. Han forlod kommunehistorien og gik over til moderne statshistorie, idet han fornægtede sin tidligere produktion på grund af dens mangel på følelse for det nationale. På samme måde må det være gået andre forskere, for emnet forlades, og Plesners værk forbliver længe ukommenteret. Først op i halvtredserne kan man begynde at mærke vindpustene af den storm, som burde være kommet. Reaktionen kommer nu på to fronter, der i grunden er vidt forskellige. Dels en udenlandsk – stort set angelsaxisk – og dels en hjemlig italiensk.²³

²⁰ Anf. arb., s. ix.

²¹ Smst. s. 215.

²² Ottokar: *Studi comunali*, s. 101.

²³ Yves Renouard: *Les villes d'Italie de la fin du Xe siècle au début du XIVe siècle*,

Den angelsaksiske forskning kan som helhed betegnes som social historie. Klarest kommer dette til udtryk hos J. K. HYDE,²⁴ som definerer social historie således: »a history which is primarily concerned with social facts, that is, the ideas which people have about society and the way they divide it into groups«, men desuden i en bredere betydning: »a type of history in which the inter-relations between social, economic, political and intellectual aspects play an important part«. ²⁵ Historieforskning især efter den sidste definition har sin styrke i sin billedskabende evne, men den fare ligger nær, og undgås da heller ikke helt hos Hyde – og endnu mindre hos Herlihy og Becker (se nedenfor) – at man fortaber sig i enkeltheder på analysens bekostning.

Hydes bog *Padua in the Age of Dante* er typeeksemplet på denne nye behandling af italienske middelalderbyer. Det er allerede karakteristisk, at han vælger en anden by end de hidtil studerede. Det svarer til, at vi nu får bøger om Orvieto (Waley og Carpentier), Pistoia (Herlihy) og San Gimignano (Fiumi). I den periode, det drejer sig om: 1100–1350, ligger han forholdsvis sent, fordi der først er ordentligt kildemateriale til tiden efter 1256, men hans generelle bemærkninger til perioden før placerer ham smukt i forskningen. I dette kapitel viser han både Ottokar og Plesner stor anerkendelse. Men underligt nok har han, trods sin meget store belæsthed, tilsyneladende ikke beskæftiget sig med Volpe.

Hyde fastholder skarpt, at det, han vil opnå, er en sociologisk forståelse af samfundet i alle dets aspekter. Dette lykkes bedst i første halvdel, men selv i sidste, hvor han erkender faren for at virke refererende, fastholder han sit analytiske sigte. På den måde forhindres det, at bogen fortaber sig i specielle og ligegyldige enkeltheder, og han formår, idet han fastholder, at hver bys historie er speciel, at bevare et alment sigte.

Interessant er hans postulat, der ligner nyere tids tanker om forudsætningerne for den industrielle revolution i England, at den kommercielle revolution i Italien ikke stod alene, men kom sammen med en landbrugsrevolution, som var svaret på en befolkningstilvækst i 10. årh.²⁶ I det hele taget mener han, at i 10. årh. ligger de kim, der fører til en forskellig udvikling i Italien og i det øvrige Europa.²⁷ Den særlige struktur med byerne som centrum for det omliggende land har sin oprindelse her. I sin

Paris 1969, er en udmærket introduktion til italiensk middelalderlig byhistorie i almindelighed. Den er resultatet af en forelæsningsrække holdt på Sorbonne og er et forsøg på et samlet overblik. Den er lærebogspræget, men som sådan er den fortræffelig og glimter ind imellem af genialitet.

²⁴ J. K. Hyde: *Padua in the Age of Dante. A social history of an Italian city state.* Manchester University Press, 1966.

²⁵ Smst. s. vii.

²⁶ Smst. s. 14.

²⁷ Smst. s. 9.

forståelse af by contra contado er han enig med Ottokar og Plesner. Ved hjælp af en demografisk undersøgelse på grundlag af edsaflyggelser o.l. viser han, at Paduas velstand ikke byggede på fjernhandel. Nok var der handel og købmænd i byen, men disse købmænd levede af handel med byens egen contado. Der er ikke tegn på, at contadoen skattemæssigt blev udnyttet. Contadoens velstand var en forudsætning for byens velstand, og folk, der indvandrede, beholdt forbindelsen til deres jord på landet.²⁸

Så vidt beskæftiger han sig med de samme spørgsmål som den gamle forskning, men som noget nyt bringer han en analyse af byens forskellige befolkningslag: adel, riddere, dommere, notarer, deres herkomst, deres velstand og deres agtelse. Sidste del er en analytisk gennemgang af Paudas historie.

Det Hyde så udmærket opnår ved sine analyser, forsøger også DAVID HERLIHY at gøre i sine to bøger *Pisa in the Early Renaissance* (hvorved han forstår 13. årh.) og *Medieval and Renaissance Pistoia* (med undertitlen »The social history of an Italian town, 1200–1430«).²⁹ Hans mål er social, sociologisk historie, men hans resultat bliver anderledes end Hydés, for Herlihy er beskrivende og ikke analyserende. Klarest kommer dette frem i Pisa-bogen. Skønt Pisa-forskningen har vældige aner – Volpe skrev eet af sine hovedværker om byen – beskæftiger han sig overhovedet ikke med de gamle problemer. Klassekamp interesserer ham ikke, om contadoerobring er der ikke tale, og han antager uden diskussion Volpes mening: at kommunen var dannet af et begrænset aristokrati, som dels var jordejende, dels handlende, i begyndelsen med overvægt på det første. Hans hovedinteresse er derimod at male et billede af byen Pisa i alle dens facetter. Herlihy har en udpræget sans for at få de mindste detaljer i kilderne til at tale. Man ser spaghettien dukke op for første gang i 1284,³⁰ og man får at vide, hvor meget vin borgerne i Lucca drak om året.³¹

Herlihys kildemateriale, især det utrykte, er meget omfattende. Hans bog er spændende og velskrevet. Men man kunne ofte ønske, at en undersøgelse var gået mere i dybden, og man er usikker på, om han nu også har brugt alle de kilder, han kunne finde. Og det er karakteristisk, at på det sted, hvor han er nærmest ved en konklusion, skriver han: »Let us risk a generalization. The center of Pisa's urbanization was a petty merchant . . . who originated in the contado and who lived by bringing

²⁸ Smst. II. kap.

²⁹ David Herlihy: *Pisa in the Early Renaissance. A study of urban growth*. New Haven, Yale University Press, 1958. Samme: *Medieval and Renaissance Pistoia. The social history of an Italian town, 1200–1430*. New Haven and London, Yale University Press, 1967.

³⁰ Pisa, s. 39.

³¹ Smst. s. 43.

to Pisa's urban market the wool products of her countryside«. ³² Altså på det sted, hvor man kunne ønske en bekræftelse eller afkræftning af Plesners resultater, får man det kun ved at »risk a generalization«.

Herlihy's Pistoia-bog er afgjort bedre. Også her hviler undersøgelsen på et stort materiale af trykte og utrykte kilder, og man får her, hvad man manglede i bogen om Pisa: tilbundsgående undersøgelser af visse kildegrupper. Det vægtigste er det demografiske afsnit. Her møder vi et nyt emne, et sideskud på den sociale historie: demografien, som især med udgangspunkt i den sorte død på det sidste har tiltrukket et væld af forskere. (Fiumi: Firenze 1958–59 og San Gimignano 1961, Carpentier: Orvieto 1962, Bowsky: Siena 1964). Herlihy's resultat er det interessante, at befolkningstallet var stagnerende eller faldende et halvt hundrede år før den sorte død, og at man fra ca. 1280–1340 havde haft stabile eller faldende priser.

Ved studiet af de sociale forskydninger foretager han en undersøgelse, der bringer Plesners i erindring. For en lille landkommune: Piuvica er skattelisterne bevaret, og på grundlag af dette materiale kommer han til de samme resultater, som Plesner gjorde for Passignano. En stor del af landsbyens befolkning var draget til byen, og som i Passignano var det ikke de fattige, men de bedrestillede, der rejste. Det er ifølge Herlihy disse middelklassefolk, der danner baggrund for popolos magt, dog ikke således, at popolo betyder en demokratisering af den politiske magt i vor betydning, men kun, at et bredere lag af middelklassen får del i den.

Herlihy kalder bogen »a social history«, men hans vægtigste afsnit er de demografiske og økonomiske (om skatteforhold). Han er da heller ikke for intet startet som økonomisk historiker, og det er her, han har sin styrke. Men da »social history« efter definitionen også omhandler politisk og kulturel historie, handler de sidste kapitler om disse emner. Her forfalder Herlihy til sin gamle svaghed. Han bliver beskrivende, til tider snakkende, og på det politiske plan drager han ikke konsekvenser nok af de udmærkede resultater, han når til.

Demografisk-social og økonomisk-social. Det må siges, at være de områder af den sociale historie, som tiltrækker forskerne. Som ovenfor omtalt er den sorte død her det mest yndede studieobjekt. Foruden Herlihy er der blandt amerikanerne WILLIAM BOWSKY, hvis studieemne er Siena, men som foreløbig kun har skrevet artikler om byen. ³³ Italienerne er repræsenteret af Fiumi (se nedenfor). Undtagelsesvis får vi også en fransmand ind blandt forskerne, og karakteristisk nok skiller bogen sig også

³² Smst. s. 182.

³³ The Buon Governo of Siena 1287–1355, *Speculum* 37, 1962; The Impact of the Black Death upon Siense Government and Society, *Speculum* jan. 1964; Medieval Citizenship: The individual and the state in the comune di Siena, *Studies in Medieval and Renaissance History* IV, Lincoln, University of Nebraska Press, 1967.

indholdsmæssigt ud fra de rammer, vi hidtil har bevæget os indenfor. ELISABETH CARPENTIERIS bog *Une ville devant la peste. Orvieto et la Peste Noire 1348*³⁴ er nemlig nok demografisk, men mere eksistentiaalistisk.

Carpentiers hovedinteresse er de sociale, økonomiske og – som noget nyt – psykologiske følger af den sorte død, og hendes undersøgelser viser, parallelt med Herlihy's, at den sorte død ikke betød den pludselige og bratte standsning af et blomstrende samfund; nej, den ramte Orvieto i en på forhånd håbløs situation. Byen var dels økonomisk ødelagt af krig, dels var den i de sidste to år blevet ramt af hungersnød i en sådan grad, at man havde forenklet begravelsesritualerne; noget, der ellers regnes for et typisk pesttegn. Oven i dette kom så pesten – som i alle italienske byer fuldstændig uventet. Og ligesom den sorte død kun var en kulmination af 15–20 års krise, så var elendigheden ikke overstået hermed. I tiden indtil 1400 kom yderligere mindst 4 pestangreb. Politisk må pestens virkninger siges at være minimale. Efter et par måneders chokvirkning genoptog byen rytmen i tidligere tids politiske kriser, fulgt af de samme finansielle vanskeligheder. Den økonomiske sektor var mere følsom. Mangelen på arbejdskraft var enorm, og det varede mange år, før den var overvundet. Følgen blev prisstigninger og opgivelse af dyrket land, hvilket fik langtidsvirkning. De egentlige tabere var nok adelen, som berøvet arbejdskraften ved landbruget kom i økonomisk krise. Stort set må man nok sige, at politisk, økonomisk og socialt fulgte samfundet de samme linier i 1347 som i 1350, selv om befolkningen var blevet halveret fra 1292 til 1402.

Men befolkningen havde psykologisk og moralsk lidt skade. Umorealiteten regerede efter pesten. Man ville leve i nuet, og folk blev grebet af personlige kriser. Og endnu værre blev det, da det viste sig, at pesten ikke var et engangsfænomen, men at man aldrig kunne vide sig sikker for fornyede angreb. Følgen blev slaphed, angst, som man ikke gjorde noget for at skjule, samtidig med ønsket om at udnytte øjeblikket.

Selv om resultatet er nuanceret hos de forskellige forfattere, der skriver om den sorte død, er de dog enige om hovedresultatet: at den sorte død ikke satte et brat punktum for en blomstrende tid, men at man i mange år havde haft en nedgangsperiode, som kun bliver yderligere forstærket. Dette er jo interessant nok ret overensstemmende med de resultater, som andre forskere er kommet til ved studiet af den sorte døds virkninger i Nordeuropa.³⁵

³⁴ École pratique des hautes études. Sixième section. Démographie et Sociétés 7. Paris, S.E.V.P.E.N., 1962.

³⁵ Johan Schreiner: Pest og prisfall i senmiddelalderen, Oslo 1948; W. Abel: Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters, Forschungen zur Agrargeschichte, Stuttgart 1943; Saltmarsh: Plague and Economic Decline in England in the Late Middle Ages, Cambridge Historical Journal VII, 1941, s. 23–41, der alle beskæftiger sig med muligheden for en klimaforværring som årsag til en krise fra omkr. 1300. D. Herlihy opererer i

Orvieto er også studieobjekt for DANIEL WALEY i bogen *Medieval Orvieto*,³⁶ uden at man dog på nogen måde kan sammenligne de to bøger. Waleys bog er rent politisk, endog med udenrigspolitisk horisont. Derved adskiller han sig fra den øvrige forskning. Han opererer ikke med de traditionelle magtkampe, men nok med visse gruppeopdelinger. Den opdeling i to slags adel, han således kommer til, virker dog ikke overbevisende.³⁷ Hans opdeling i popolo, der er medlem af lav, og adel, der ikke kan være det, virker i dag noget altmodisch.³⁸ Men stort set interesserer problemstillingen ham ikke, og bogen kan således hverken indrangeres i førkrigs- eller efterkrigsforskningen.

Den sidste af de angelsaxiske forfattere, jeg vil beskæftige mig med, er MARVIN B. BECKER, en meget produktiv forsker, som siden 1958 har skrevet en mængde afhandlinger om Firenze.³⁹ Hans værker kan kaldes social historie på samme måde som de andres, men hans interesse er i modsætning til f.eks. Herlihy mere de politisk-kulturelle aspekter. Hans hovedmateriale til dette er skatteforholdene, og på den måde bliver meget af hans arbejde alligevel økonomisk historie.

Hans hovedværk er *Florence in Transition I-II*.⁴⁰ Tesen i denne bog er følgende: Der er et skarpt skel i fiorentinsk historie ved året 1343. På dette tidspunkt skifter byen fra »gentle« til »stern paideia«. Det må forklares nærmere.

artiklen »Population and Social Change in Rural Pistoia, 1201–1430«, *The Economic History Review* 2. ser. XVIII, 1965, s. 225–40, med den teori, at det at befolkningstallet er faldende 100 år før den sorte død, skyldes en overbefolkning i contadoen, som medførte så høje forpagtningsafgifter, at man tit ikke havde råd til at gifte sig eller få børn. Denne fattige og udhungrede befolkning var lette ofre for hunger og pest. Artiklen er indarbejdet i hans Pistoia-bog. Her overvejer Herlihy også muligheden for klimatiske årsager, men mener dog ikke, at emnet er nok undersøgt.

³⁶ *Medieval Orvieto. The political history of an Italian city-state, 1157–1334.* Cambridge 1952.

³⁷ Waley henviser som kilde her til *Constitutum senense 1262* (udg. af Zdekauer, Milano 1897). Denne skulle dele adelen i nobilitas persone: en førkommunal, hovedsagelig feudal landadel, og nobilitas divitiarum: et aristokrati, som kommunen selv havde gjort adeligt. Der henvises dog ikke til et nærmere sted i C. S., og det eneste, jeg kan finde, er *Cost. sen. 1262 libr. IV. 50*, s. 418, hvor der står: 110 mand, som jeg vil lade komme, idet jeg har respekt »ad nobilitatem personarum, divitiarum ed juventutis«. Hvis ikke de 3 genitiver skulle være bestemmelser til samme adel, må der altså også være en »nobilitas juventutis«. Det ville dog ikke give nogen mening.

³⁸ *Anf. arb.*, s. 38. Waley mener dog ikke, at det forhindrer adelen i at handle. Dette gør f.eks. *Monaldeschierne* (Appendix 3, s. 152). Desværre anfører han ikke sin kilde. Sammenligner man med andre byer, ser man, at det i Siena er forbudt at handle uden at være medlem af et lav: *Cost. sen. libr. I. nr. 473*, s. 171.

³⁹ Se litteraturlisten i Marvin B. Becker: *Florence in Transition I*, s. 249f. og II, s. 260f.

⁴⁰ Bd. I: *The decline of the commune.* Bd. II: *Studies in the rise of the territorial state.* Baltimore, Johns Hopkins Press, 1967–68.

Firenze var indtil 1343 decentraliseret. Styret var oligarkisk, fra slutningen af 13. årh. var det stort set de 3 rigeste lav, Lana, Cambio og Calimala, der styrede. Men magnati var, skønt de ikke kunne blive priori, ikke berøvet al magt. De besad stillinger som ambassadører o.l. Oligarkiet holdt fast ved det bestående og ville nødigt berøves nogen rettigheder.

Styret var besjælet af »gentle paideia«. Dvs. man mente, at mennesket var godt, og at alt ville vende sig til det gode med den rette opdragelse. Mennesket gør kun det onde, fordi det er uvidende om, hvad det gode er.⁴¹ På den måde blev styret et laissez-faire styre. Man havde nok love, men brugte dem ikke, især adelige blev tit undskyldt. Dette fortsatte, hvad enten styret var oligarkisk eller diktatorisk, og det betegnende for styret i fiskal henseende var, at man umuligt kunne få pengene til at slå til. Det eneste middel: direkte beskatning greb man ikke til, det ville gå ud over de styrende lag selv.

Ikke for intet er 1. binds forside et revnet kosmos. Dette polis-ideal, efter Beckers mening klassisk i oprindelse, revnede i 1343 og afløstes af »stern paideia«, et fast styre, der holdt loven og beskattede tilstrækkeligt. Penge var en nødvendighed, og contadoen blev hårdt udpint. Dette styre kom frem med novi cives i 1343. Disse havde nemlig p.g.a. deres herkomst ikke noget at miste ved direkte beskatning.

Næste bind, den faste paideias tid, ligger i grunden uden for den periode, vi her beskæftiger os med. Her er det vigtigste et kapitel om den borgerlige humanisme, men stadig deler Becker interessen mellem kulturen, styret og skatten.

I det hele taget ligger bogen måske i sin problemstilling uden for vores periode. Det Becker gør er nemlig at forsøge at presse en renaissanceproblematik ned i, hvad der her er kaldt middelalder. Han er som forsker stærkt påvirket af renaissancehistorikeren Nicolai Rubinstein, som i sine værker netop knytter kultur, styreform og græsk filosofi sammen.⁴² Parallelt med dette bruger Becker sine græske termer: paideia, polis – termer der i en middelalderhistorisk sammenhæng lyder underligt. Og hans sammenstilling af kultur og skatteundersøgelser smelter aldrig naturligt sammen.

Mens de angelsaxiske historikere nok kender førkrigsforskningen, men i deres bøger ligesom er fuldstændig løsrevet fra denne, er de italienske

⁴¹ I den sammenhæng må man se Ambrogio Lorenzettis »Den gode og den dårlige regering« i Palazzo Pubblico, Siena. For Becker legemliggør freskerne »the entire Christian Aristotelian paideia« (I, s. 53).

⁴² Becker synes desuden stærkt inspireret af Hans Baron: *The Crisis of the Early Italian Renaissance*, Princeton 1955, der beskæftiger sig med samspillet mellem politik og historiografi (opgøret med den klassiske tradition) i Firenze under konflikterne med Viscontierne i Milano omkr. 1400.

forskere i et og alt bestemt af opgøret med den. En af de betydeligste italienske forskere er EMILIO CRISTIANI. I bogen: *Nobiltà e popolo nel comune di Pisa dalle origini del podestariato alla Signoria dei Donoratico*⁴³ placerer han sig emnemæssigt opad tidligere historikere. Titlen bringer mindelser om Salvemini's »Magnati e popolani«, men først og fremmest er det et opgør med Volpe. Og i dette opgør er han i overvældende grad på linie med Ottokar.

Bogens hovedanliggende er en undersøgelse af Volpes teori om, at adelsaristokratiet, der var ved magten indtil podeståtiden, mistede magt med denne og til sidst i sidste halvdel af 1200-tallet var blevet økonomisk udmattet og politisk slået af borgerlovene. Cristiani undersøger simpelthen, hvem de mennesker er, der optræder i det politiske og økonomiske liv. Således er hans metode væsensforskellig fra de udenlandske demografer. Han interesserer sig ikke for menneskemængder, de er ham ret ligegyldige, men for, hvem disse mennesker er. På den måde viser han på det politiske område, at de politiske partier inden for popolo altid har haft tilknytning til een af de to store adelsfamilier: Gherardesca og Visconti, og at podeståen, som ifølge Volpe fratog disse slægter magten, netop hyppigt stammede fra en af disse. Videre viser han, at der ved siden af disse fandtes andre adelsslægter, som boede i byen. I en undersøgelse af forholdet mellem denne adel og popolo finder han, som Ottokar gjorde det for Firenzes vedkommende, at mange adelige afsværges deres adelskab og bliver popolo, samtidig med, at popolo erhverver adels-casati, altså adelsborge. Det eneste, der herefter adskilte disse to grupper, var, at adelen fastholdt deres prærogativer: jurisdiktion, fejderet osv. De antimagnatiske love må altså ikke ses som love mod en uønsket samfundsklasse, men som udtryk for en modsætning mellem gammel og ny samfundsorden, mellem et blodhævnssamfund og et lovsamfund.

Med hensyn til adelens økonomiske forarmning, som hævdedes af Volpe og Ardito⁴⁴, så fastslår Cristiani, at de få jordsalg altid opvejedes af køb. At der i trecento kom en krise for store jordejere skyldtes den almindelige agrarkrise og var ikke en følge af antimagnatlove. Omkring 1300 ejede de fleste, der havde jord i byen, også jord i contadoen, og fik således landgilde samtidig med, at de tog del i byens handel. Der eksisterede altså intet skel mellem adels- og borgerbeskæftigede.

Den økonomisk-juridiske skole gav indvandringen i 2. halvdel af 13. årh. som årsag til udskiftningen af de politisk betydningsfulde lag. Også

⁴³ Istituto italiano per gli studi storici, Napoli 1962. E. Cristiani diskuterer sine og andres synspunkter mere generelt i artiklen »Città e campagne nell'età comunale in alcuni pubblicazioni dell'ultimo decennio«, Rivista storica Italiana LXXV, 1963, s. 829-45.

⁴⁴ F. Ardito: Nobiltà, popolo e Signoria del Conte Fazio di Donoratico in Pisa, Cuneo 1920.

dette forkaster Cristiani af to grunde: dels mener han, at indvandringen startede 100 år før, og dels, hvad der er det vigtigste, mener han, at en blot og bar demografisk masse ikke betyder noget. Det kommer an på kvaliteten, og hvis den ikke får politisk magt, betyder den intet. Det at blive borger var ikke nogen simpel sag. Før at underbygge dette gennemgår han nøje, hvilke personer der sad i de styrende råd, og kommer til det resultat, at skønt Anziani, de ældres råd, valgtes demokratisk af en meget stor forsamling, Consiglio maggiore del popolo, var det de samme familier og de samme personer, der gik igen, og disse personer kom yderligere igen i andre styrende råd. Der var altså tale om et styrende popolo- eller borgeraristokrati samtidig med, at adelsmagnaterne aldrig mistede deres politiske betydning, stadig besatte bestemte poster, mens egentlige novi homines, som påstået af Volpe, ingen betydning havde.

Som afslutning på sin undersøgelse gennemgår Cristiani aspekter og problemer i indenrigspolitikken fra 1284–1322. Atter her vendt mod Volpe viser han parallelt med sine øvrige resultater, at adelen stadig havde politisk og militær betydning. Men den må ikke betragtes som parti, politisk er den repræsenteret i begge lejre. Således er parterne ikke opstillet af sociale, men af rent politiske grunde.

Alt i alt er Cristianis bog et meget vægtigt indslag i diskussionen om de italienske bystater, og man ser her den arv, som så længe havde været uforvaltet, taget op efter Ottokar. Der er en slående forskel mellem den angelsaksiske sociologi og studering af menneskemasser og denne forskning, hvor resultaterne nås ved en reel beskæftigelse med reelle mennesker, til hvilket brug Cristiani da også har 170 sider appendices med gennemgang af forskellige familier i 12. og 13. århundredes Pisa.

Også ENRICO FIUMI er i sin forskning bestemt af forholdet til den ældre historieskrivning. I artiklen *Sui rapporti economici tra città e contado nell'età comunale*,⁴⁵ kæmpeartiklen *Fioritura e decadenza dell'economia fiorentina*⁴⁶ og til sidst hovedværket *Storia economica e sociale di San Gimignano* (Firenze 1961) tager han de emner op, som beskæftigede historikerne omkring århundredskiftet og kaster nyt lys over dem.

Opgøret med Romolo Caggese i artiklen »Sui rapporti« viser eet af hans hovedanliggender: at den opfattelse, at middelalderbyerne blomstrede på contadoens bekostning, er forkert, og at man i stedet må se de to parter afbalancerede i forhold til hinanden. En blomstrende by må give øgede afsætningsmuligheder. Det viser sig bl.a. i de love, som vi kender fra adskillige byer, der forbød salg af landbrugsprodukter udenfor contadoen. At Caggese måtte tage det andet standpunkt, ser Fiumi som naturligt. Ingen økonomisk historiker kan løsrive sig fra det milieu, han

⁴⁵ Archivio storico Italiano, Anno 114, Firenze 1956.

⁴⁶ Archivio storico Italiano, 115–117, Firenze 1957–59.

lever i, og Caggese, der levede i liberalismens tid, måtte se restriktioner og planøkonomi som tvangs- og udbyttningslove. At Fiumi på den anden side på samme måde er et barn af sin tid, er jo værd at bemærke.

I artiklen »Fioritura e decadenza« gør Fiumi op med Sombart⁴⁷ i spørgsmålet om den økonomiske baggrund for byernes blomstring. Sombart mente, at jordkapitalen var grundlaget. Fiumi gennemgår, som Cristiani kunne have gjort det, betydningsfulde slægter een for een for at vise, at kun meget få nedstammede fra feudalfamilier, men at de fleste var af borgerlig herkomst. Dog går han ikke så vidt, så han med Caggese fastholder, at al jordkapitalisme gik under; igen med detaljeret gennemgang af slægter viser han tilstedeværelsen af en talrig feudaladel i midten af 1300-tallet. Men disse adelige betød ifølge Fiumi kun noget som krigere, mens politik og kunst var den nye borgerstands domæne. Alligevel giver han Plesner ret i, at byens forhold til indvandring var bestemt af feudale retsforhold – »Städtesluft macht frei« gjaldt ikke, selv om undtagelserne nok var store – at indvandringen hovedsagelig bestod af landborgerskab, og at forbindelsen by–contado fastholdes; man bosatte sig i den sesto, bydel, der svarede til den contadodel, man kom fra. Så vidt kan han være enig med Plesner, men han angriber ham for at være for meget bestemt af tysk-økonomisk tænkemåde og på denne måde ligge for meget på linie med Sombart.⁴⁸

I »Storia economica e sociale di San Gimignano« forsøger Fiumi at skabe en syntese af sine synspunkter.

San Gimignanos blomstring skyldtes Via Francigena, vejen til Frankrig, der dengang ikke som nu gik gennem sumpen, men fulgte højdedragene gennem byen. San Gimignano hørte i begyndelsen under bispnen af Volterra, men selvstændiggjordes i 3 tempi: 1. bisp contra feudale i contadoen, 2. kommunen contra bisp, 3. kommunen underlagde sig contadoen, hvis cattanei svor castellanza = cittadinanza, altså ed på at blive borgere i byen.⁴⁹ Som det ses, indtager Fiumi atter her mellemstandspunktet mellem den gamle opfattelse og f.eks. Plesner. I forholdet mellem adel og borgerskab fastholder han sit synspunkt fra »Fioritura e decadenza«: Adel er ifølge ham af salisk, longobardisk eller teutonsk herkomst, mens bispens boni homines, fideles, familiares eller vicedomini, der blev de førende lag i byen, qua deres ikke-germanske herkomst var borgerlige, selv om de havde jord og len. De store feudalslægter forsvandt tidligst, men selv om de overlevende lombarder og cattanei kunne deltage i konsulstyret, som f.eks. Viscontierne, stammede byens førende lag fra boni homines og var således efter Fiumis mening borgerlige. I kommunens

⁴⁷ W. Sombart: Der moderne Kapitalismus, Leipzig 1902.

⁴⁸ Archivio storico Italiano 115, 1957, s. 429 ff.

⁴⁹ Storia di San Gimignano, I. kap.

blomstringstid svandt adelens betydning. Den føjede sig ind i byens liv, gik ikke drastisk til grunde, men udmærkede sig heller ikke ved intelligens på nogen måde. Byen hvilede på borgerskabet, og de berømte tårne er ikke, som 19. årh.s historikere mente, udtryk for adelsfejder, men var bygget af borgere og ågerkarle.

Fiumi er nok demograf og interesserer sig for befolkningstilvækst, men samtidig følger han Cristiani i sin interesse for de enkeltmennesker, det drejer sig om. Det viser sig i særdeleshed i hans appendix, hvor han gennemgår familiernes historie slægt for slægt, og det viser sig i de demografiske undersøgelser, han foretager vedrørende rigdomme, hvor han p.g.a. sit kendskab til enkeltfamilier kan klargøre, hvornår gamle familier går ned og nye dukker op.⁵⁰

Fiumis fare er nok, at han ved at fastslå visse forskeres germanske synspunkter, som nok er reelle, afslører sin egen svaghed: en borgerlig nationalisme. De italienske byer udvikledes af godt borgerligt italiensk blod. De fremmede feudale fik, skønt de stadig havde jord og penge, intet at sige for velstand, politik og kunst. Men det synes ikke godtgjort, hvorfor italiensk blod altid er borgerligt og »blodadels« blod altid germansk.

Fiumis hovedanliggende er dog at vise, at der til stadighed var en nær forbindelse mellem by og land. Jordejerne boede i byen, men bevarede forbindelsen til deres landejendom. Som Cristiani ser han kontinuiteten gennem de forskellige styrende partier, men mens Cristiani finder den overlevende adel der, har Fiumi en konstant styrende borgerlig klasse, om end med forskellige betegnelser.

Som den sidste italienske forfatter vil jeg omtale den unge ELIO CONTI. Egentlig er han ikke specifik middelalderhistoriker, men landbrugshistoriker, og hans bog *La campagna nell'età precomunale* er kun 1. bind af et værk om »La formazione della struttura agraria moderna nel contado fiorentino«,⁵¹ men i dette værk gør han sig gældende som en betydelig forsker, som rykker smukt ind på linie med de andre italienske middelalderhistorikere.

Parallelt med de to foregåendes undersøgelser af konkret materiale, i deres tilfælde virkelige reelle mennesker og ikke menneskemasser, undersøger han, hvad de ord, som alle bruger, egentlig betyder. Ord som: podere, manso, castello, curte – ord, der, som alle ved, betegner former for beboelse, bebyggelse, gårde el.lign., men hvis betydning ingen har undersøgt til bunds, om end Plesner forsøgte det. Conti tager sit udgangs-

⁵⁰ Det er netop i disse appendices, at Fiumis ideer viser deres manglende bærekraft. Man kan vist ikke nægte familien Ardinghelli politisk betydning, den er konsuladel. Men navnet Ardinghelli lyder germansk og familiemedlemmerne bærer germanske navne indtil 1265: Lotterio, Ildebrandino, Orlandino, Guido, Federico, Arrigo, Lambert, Rannuccio. Også Familien Cattani har, som Fiumi selv siger, politisk betydning.

⁵¹ Istituto storico Italiano per il Medio Evo, Studi storici Fasc. 51–55, Roma 1965.

punkt hos ham. Mens Plesner undersøgte Passignano, undersøger Conti nabobebyggelsen Poggialvento. Conti nærer stor veneration overfor Plesner, men kommer dog i flere tilfælde til andre resultater end denne, noget, han tilskriver Plesners studiers begrænsning i tid og rum samt Plesners manglende agrarhistoriske viden.

Conti er enig med Hyde i, at kommunerne som forudsætning har en agrarrevolution, som gav sig udtryk ikke i en intensivering af dyrkningsformer, men i en voldsom ekspansion ind i uopdyrkede områder omkring år 1000.

Omkring år 1000 var det typiske brug mansoen eller sorten, henholdsvis det carolingiske og det romerske navn på et brug af en størrelse, som netop kunne brødføde en familie. Ved siden af disse brug fandtes *curtes*, som bedst kan oversættes ved gods, og som bestod af en kerne plus mængder af strøgods af *mansi* eller *sortes*, og som havde jurisdiktion, *dominio* o.l. Herren over denne corte boede normalt i en *castello*, der, som Plesner rigtigt siger, normalt var en fortificeret landsby, men som ifølge Conti også kunne betegne en reel privatborg. Her ser Conti et eksempel i den få mil fra Passignano liggende *Callebona*.

Omkring 1400 er det typiske brug en »*podere ad mezzadria*«, en gård, hvis udbytte skulle deles ligeligt mellem ejer og bruger. Denne måtte naturnødvendigt være større end de hidtidige brug, men da man måtte formindske det dyrkede areal i 14. årh. (vel bl.a. på grund af den sorte død og de samtidige kriser), voldte det intet problem.

Lignende undersøgelser foretages for jordejere og jorddykere, og Conti kommer her som Plesner til det resultat, at den typiske *cittadino* ejede jord i *contadoen* fra en størrelse af een *podere* og opefter.⁵²

Contis undersøgelser er i deres præcision af uvurderlig betydning, og ingen, der arbejder med italiensk byhistorie, kan nu komme uden om Contis bog. Ved hans studier er der skabt terminologisk klarhed, hvorved nye studier ikke blot er blevet lettere at udføre, men forudsætningerne er også bragt til veje for skarpere og mere præcise resultater.

Forskningen af italiensk byhistorie er altså i dag præget af to forskellige skoler: den angelsaxiske og den italienske. Den angelsaxiske forskning har med sin sociologiske interesse i grunden et kulturgeografisk præg. Den tegner et billede af et samfund på et givet tidspunkt, hvor den beskriver og analyserer det i alle dets funktioner. Italienerne derimod interesserer sig for udviklingen og brydningerne, for, hvad det var der skete, og hvordan det skete. Det er slående, hvor lidt angelsaxerne interesserer sig for den tidligere forskning, men det skyldes formentlig, at de har et andet sigte, mens den italienske forskning har problemfællesskab med den ældre.

⁵² Også spørgsmålet om mål og vægt gennemgås kritisk: *statio*, *pano*, *muggia*, en florentinsk fod – alle disse begreber, som middelalderhistorikerne glade har opereret med, uden at nogen har gjort sig den umage at definere dem.

Anmeldelser

- OLAF OLSEN og OLE CRUMLIN-PEDERSEN: The Skuldelev Ships. (II). A report of the final underwater excavation in 1959 and the salvaging operation in 1962. Acta Archaeologica Vol. XXXVIII. Copenhagen 1967. S. 73–174. Ill. 1 planche. 35,80 kr. (Sælges kun fra Vikingskibshallen).
- OLAF OLSEN og OLE CRUMLIN-PEDERSEN: Fem vikingskibe fra Roskilde Fjord. Vikingskibshallen i Roskilde 1969. 136 s. Ill. 24,75 kr.
- Fulton. En rapport undervejs. September 1970. Redaktion: OLE CRUMLIN-PEDERSEN. Vikingskibshallen Roskilde 1970. 56 s. Ill. 21,85 kr.

Skeppsfynden i Roskildefjorden, Stockholms ström och Bremerhafen har skapat sensation. Skådelystna från alla världsdelar har i tiotusental strömmat till för att bese dessa märkliga exponenter för det kommunikationsmedel, genom vilket Europas folk förvärvat geografiska kunskaper och skapat historia med icke blott ytlig och lokal utan djupgående och världsomspännande räckvidd.

Behoven av information rörande dessa fartyg och deras typförvanter men också om sjöfarts- och skeppsbyggerihistoria över huvud har sporrat efterfrågan på litteratur. I första sensationsbrådskan kom det givetvis populärschildringar och journalistik. Flyhänta skribenter och bildredaktörer tog den moderna illustrations- och tryckeritekniken till hjälp. Det blev publikationer med lockande utstyrsel. Slagkraftig reklam gjorde sitt för att nå upplagetriumfer. Historisk källkritik ägnades i brådskan föga uppmärksamhet. Gissningar, fantasi och tecknarekonst fyllde ut luckorna i knappa och sporadiska kunskapsförråd på ett område, som icke blivit föremål för mera kritiska och systematiska undersökningar. Anledningen till denna brist ligger uppenbarligen däri, att undervisning och utbildning för meddelande av de objektskunskaper och forskningsmetoder, som erfordras på den maritima historiens och etnologins fält, icke förekommit vid universiteten eller andra utbildningsanstalter och institutioner. Den maritima yrkesutbildningen har självfallet tillrättalagts för näringslivets och sjöförsvarets behov. Den upptar icke historiska och etnologiska aspekter och heller icke forskningsmetodik. Enskilda personer har visserligen gjort betydande sporadiska insatser. Men bristen på institutionella

och ekonomiska resurser, tid och arbetshjälp samt svårigheter att uppnå erforderligt tvärvetenskapligt samarbete har satt snäva gränser för deras forskningsmöjligheter.

Olika tänkesätt skapar skilda traditionsmiljöer. Arkeologer, historiker, etnologer och andra kultur- och samfundsforskare har genom teoretisk skolning och boklig lärdom blivit bundna vid miljöer, som behärskas av skrivaretraditioner. De står i regel främmande på det praktiska livets områden, där andra slags traditioner såsom muntliga, manuella, organisativa, föremålsburna o.s.v., varit dominerande. I all synnerhet har detta varit fallet på de maritima områdena, där de sällan eller aldrig haft tillfälle att göra sig hemmastadda. Sjömän, fiskare och skeppsbyggare har varit lika främmande i böckernas värld.

Författaren Albert Engström, som levde en stor del av sitt liv bland sjöfolk i Stockholms skärgård, har på ett drastisk sätt belyst de svårigheter, som människor i dessa skilda världar stöter på, när de söker komma till tals med varandra. En roslagsskeppare skulle lära sin sommargäst att segla. Han började så här: »Om jag nu ligger för babords halsar, och så jag skall . . . « »Stopp, stopp!« ropade hans gäst. »Babords halsar! Va ä dä för något?« »Om han ä så rå och obildad, så han inte vet va babords halsar ä för någe, så kan ja inte tala mä honom«, klippte skepparen av.

Ett annat exempel – från den maritimarkelogiska litteraturen – må också bringas i erinran. När Brøgger och Shetelig i sin bok om »Vikingskipene, deres forgjengere og etterfølgere«, Oslo 1950, skulle klargöra, hur de blivit byggda, konsulterade de som expert skeppsbyggnadsingenjören Fredrik Johannesen. Liksom roslagsskepparen och hans sommargäst tillhörde arkeologerna och deras skeppsbyggnadsexpert skilda tankevärldar. I både fallen misslyckades man med att komma fram till förståelse av varandras tänkesätt, arbetsmetoder och uttrycksmedel. Efter ingående analys av sina fynd konstaterade Shetelig: »Det er sikkert nok at kledningen ble bygget opp før spantene ble satt inn, da saumen som forbinder bordene, mangesteds er klinket midt under et spant, og det samme gjelder saum i skjøter på bordene«. Hans expert var emellertid genom teoretisk utbildning och erfarenhet i kravellbyggnadsteknik säker på, att spanten utgör det formbildande byggnadselementet i alla farkoster och icke bordläggningen. Man måste alltså först åstadkomma ett spantskelett och därefter förse detta med bordklädning, menade experten. Och då »er det ikke tenkelig at de kunne bygge kledningen fritt uten støtte for å sikre formen«, medgav Shetelig. Därmed gick han ifrån sin egen logiska tolkning av fyndens vittnesbörd. I stället böjde han sig för den officiellt erkända expertisens tänkesätt, terminologi och meningar, som tyvärr stod främmande för föreliggande fakta.

Etnologiska fältundersökningar på talrika farkoster och klinkbyggnads-

varv har visat, att man där praktiserar tänkesätt och konstruktionsmetoder, som är diametralt motsatta kravellbyggarnas. För klinkbyggaren är det inte bara tenkeligt utan självklart, att bordläggningen, d.v.s. fartygskroppens skal, är det byggnadselement, varmed han ger farkosten dess former. Hans byggnadssätt kan alltså kortast karaktäriseras med benämningen skalbyggnadsteknik. För kravellbyggaren är det däremot självklart, att spanten utgör fartygskroppens skelett och är det byggnadselement, varmed han ger farkosten dess former. Hans byggnadssätt har alltså karaktär av skelettbyggnadsteknik.

Skalbyggnadsmetodens ålder och härkomst är tillsvidare höljda i dunkel. Vikingaskeppsfynden visar dock, att den i Norden för mer än 1000 år sedan nått en mycket hög utvecklingsnivå. Den har sedan fortplantats genom muntliga, manuella, föremåls- och gruppbundna traditioner. Bärarna av dessa har varit angelägna att behålla dem för sig själva samt för sina anförvanter och yrkesbröder. Det var ju på dem de grundade sin ekonomiska och sociala ställning, som skulle undergrävas, om de kom i händerna på utomstående konkurrenter. Ännu långt in på 1800-talet behärskade ganska få av dem läs- och ännu färre skrivkonsten. I skriftligt källmaterial är alltså underrättelser om deras arbetsmetoder ytterligt sparsamma. Däremot förekommer ofta klagomål från ägare till klinkbyggda fartyg över att dessa missgynnas genom myndigheternas privilegier för kravellfartyg, som inte kunde anskaffas, därför att ingen fanns, som kunde bygga sådana.

Skelettbyggnadsmetoden synes ha uppkommit betydligt senare. Dess utveckling och spridning har drivits fram genom statliga privilegier, städernas myndigheter och storföretagare i handel och sjöfart. Dessa föredrog den för sina största fartyg, vilka de lät bygga på sina större varv. Med ekonomiska, administrativa och sociala påtryckningar gjorde de inbrytningar i skeppsbyggarnas sekretessbarriärer. På deras tillskyndan åstadskoms genom skrivare fr.o.m. 1400-tallet s.k. »underrättelser« i skeppsbyggeri, riggning, navigation m.m., som på 1500-talet även började utges i tryck. Dessa »underrättelser« innehöll uppsnappade uppgifter, fragmentariska anteckningar och sporadiska iakttagelser blandade med aritmetriska resonemang och geometriska figurer, som mera synes ha hört hemma i skrivarnas tankevärld än hos illitterata hantverkare. Fr.o.m. 1600-talet och i synnerhet 1700-talet fick denna litteratur starka inslag av vetenskaplig forskning och teoretisk konstruktionsteknik. Men därigenom blev den också mera svårtillgänglig för skeppsbyggeriets praktiska utövare, i synnerhet när den som i flera fall var avfattad på latin. Den kompletterades emellertid i synnerhet på 1800-talet med praktiska läroböcker för dessa. Men böcker var i de flesta hem och arbetsplatser ytterst sällsynta. Läs- och i synnerhet skrivkonsten var främmande för de flesta. Läsning och teoretisk utbildning möttes ofta med ovilja och mot-

stånd. En skeppsbyggeriskola, som 1811 inrättades i England, tvingades efter 20 år att upphöra därför att den fick för få elever och för att de, som utbildades där, icke accepterades på varven. På de flesta håll tog det därför århundraden innan skelettbyggnadsmetoden slog igenom. Ända in på 1900-talet byggdes även ganska stora fartyg efter skalbyggnadsmetoden.

Genom olikartade traditionsmedier har det sålunda inom skilda socialgrupper utbildats väsenskilda traditionsmiljöer, som i väsentliga hänseenden är främmande för varandra. Råd och upplysningar av expertis från den ena visar sig därför föga pålitliga och ofta vilseledande, när det gäller förhållanden inom den andra. Under sådana omständigheter synes det uppenbart, att de som skall anförtros uppgiften att tillvarataga ovan nämnda och liknande fartygsfynd måste vara förtrogna med olika slags skeppsbyggeri och sjöfart samt ha förmåga att samarbeta med och aktivera intressenter och experter från mycket olikartade miljöer.

Dansk maritimhistorisk forskning och kulturminnesvård är att gratulera till att ha funnit väl skickade personer för dessa uppgifter. Olaf Olsen och Ole Crumlin-Pedersen är boklärdade herrar, som finner sig väl till rätta och utvecklar hög effektivitet i studerkammare, kontor och förhandlingsrum. Men betraktar man dem, när de i oljekläder och stövlar eller grodmansdräkt (frømandsdragt) rotar omkring i utgrävningsdikenas lera, från havsbotten bubblar upp till ytan eller under förtroligt umgänge frågar ut folk på varv och fartyg, så undrar man, om det inte är där de trivs bäst. Som goda organisatörer har de förstått att åstadkomma både kapitalassociation, som svarar för kostnader, och arbetslag, som svarar för jobbet.

Resultaten av sitt oscillerande mellan dessa olikartade miljöer har de framlagt dels i böcker och filmer, dels i ett till Nationalmuseet anslutet Skibshistorisk laboratorium med utställningshall för fartygsfynden m.m. i Roskilde. Den står med sin ena sida i fjordens vatten och får en brygga, där man avser att förtöja en flottilj av farkoster för beskådan, undervisning och forskareutbildning. Repliker av vikingaskepp, som håller på att byggas, kommer där att flyta sida vid sida med tremastskonaren Fulton, som först byggdes och bokfördes i Marstal. Sedan hörde den en mansålder hemma i Skåne och Bohuslän, för att sedan återbördas till Ålborg och slutligen till Roskilde. Medan skonaren stod på slip för översyn spårade Crumlin och hans sjökaptan Frohn-Nielsen dess besättningar, rederi- och seglationshistoria. När allt var klart lades Fulton inte vid kaj som ett dött museiföremål. Fulton fick en ny uppgift – en, som ligger i linje med dess ursprungliga och samtidigt också med kulturministeriets betänkning nr. 517. Den menar, att museerna kan göras till »växtpunkter för en ny livsholdning«. Det menar också Nationalmuseets skibshistoriske laboratorium. Fulton ger »muligheden for at

lade unge af alle kategorier og fra hele landet opleve menneskers livsvilkår i fortid og nutid, prøve samarbejde og sameksistens på en måde, som ingen lærebog formår at beskrive», säger Ole Crumlin. Han har också gått från ord till handling. Under juni t.o.m. augusti har Fulton oavbrutet seglat med ungdom av alla slag från universitetsstudenter – inte bara danska, även norska och svenska – till folkskolebarn ja, t.o.m. »stofmisbrugere«. Alla har varit eniga om, att Nationalmuseet med Fulton lyckats skapa en dynamisk kombination av kulturminnesvård, pedagogiskt och socialt engagement. Man står i kö för att komma med på nya seglatser. Fultons program är övertecknat för 1971 och har beställningar fram till 1974. Man hoppas snart kunna förvärva flera fartyg för samma ändamål som Fulton.

Sina skrifter har de båda författarna och deras medarbetare publicerat på skilda håll och flera språk i Danmark och andra länder. Man finner dem i vetenskapliga och populära tidskrifter, olika museers årsböcker, acta och rapporter från forskaresymposier och -kongresser, hos Træbranchens oplysningsråd, i böcker och dagspress. (På sista sidan i boken »Fem vikingeskibe fra Roskilde fjord« finns en förteckning över dem, som rör dessa fynd. Jämförande studier av andra fynd finner man i årsböcker från museerna på Kronborg, Schloss Gottorf och i Ribe).

Samarbetet är intimt. Men en viss arbetsfördeling har blivit självklar. Olaf Olsen är arkeolog vid Nationalmuseet och håller sig främst till dess arbetsområden. I utgrävnings- och konserveringsteknikens metoder var han tidigare väl hemmastadd. Han hade därmed en trumf på hand. Men när det gällde att bärga skeppsvrak från havets botten, dök en mängd nya problem upp. Det vore förmätet av en lekman att här söka referera och bedömma, hur Roskilde-laget tog i tu med och löste dessa problem av teknisk, kemisk, ekonomisk och organisatorisk art. Läsaren har betydligt mycket större nöje och behållning av att gå direkt till fackmannen Olaf Olsens livfullt medryckande och sakligt informerande framställning.

Ole Crumlin är civilingenjör på skeppsbyggarelinjen och utbildad dykare (frömand). Under sin studietid var han trogen gäst på museerna, i synnerhet de maritima. Därjämte har han bedrivit maritimnologiska undersökningar bland sjöfolk och fiskare, på båt- och skeppsvarv både hos skal- och skelettbyggare i Danmark och andra länder. Han har varit livligt verksam i bärgning och konservering av skeppsfynden inte bara i Roskildefjorden utan också på flera andra håll i Danmark och andra länder. Därvid har han tagit ledande del i utexperimenterande av nya metoder bl.a. för uppmätning och uppritning av vraken och alla deras delar för att på så sätt säkra bästa möjliga underlag för fartygens rekonstruktion och tolkningen av deras vittnesbörd om hur de blivit byggda m.m. Inte minst, när det gäller denna sistnämnda sektor, är Crumlins analyser av de stumma föremålen vittnesbörd som regel mönstergilla.

De präglas av skarp observans, rikedom på infallsvinklar och synpunkter. På grund av mångsidiga kunskaper förvärvade genom teoretiska studier samt ingående deltagareobservation och samtal med olika slags båt- och skeppsbyggare röjer han höggradig känslighet för yrkets skiftningar och kongenialitet med fartygens skapare. På så sätt kan han följa deras arbete i alla dess olika faser och klarlägga tänkesätt och arbetsmetoder. Läsaren får genom ord och bild uppleva, hur skeppsbyggare väljer ut sitt råmaterial allt efter dess egenart, vilka verktyg han använder, hur han bearbetar ämnena till fullvärdiga konstruktionsdetaljer och sammanfogar dessa till funktions- och formfulländade fartyg. Ek- och furustockar klyves på helt olika sätt för att ge fullvärdiga bordplankor. Till intimmer utväljes krumvuxet virke, så att fibrerna i konstruktionsdetaljerna ger största möjliga hållfasthet mot påkänningar o.s.v.

I den båtarkeologiska litteraturen har man hittills företrädesvis eller enbart intresserat sig för skinnfarkoster, urholkade stockbåtar och fartyg med köl och stävar d.v.s. vikingaskeppens typränder, som de norska arkeologernas storartade insatser förde fram i rampljuset. Genom etnologisk forskning har emellertid strålkastarna också börjat riktas på andra båttyper nämligen rundbottnade och plattbottnade. De förra har i stället för köl en bred bottenplanka, som i regel fortsätter upp till relingen eller äsingen. Deras tvärsnitt ligger nära halvcirkelns och deras längdsnitt månskärans form. De senare har ett bottenflak av flera plankor, sammanfogade med kanterna stumt mot varandra. En del av dem har stävar, som vanligen är raka, andra har speglar och då alltså tvärslutet skrov. Många har stäv i fören och spegel i aktern.

I recenta båtbestånd är dessa typer på många håll talrikare och mera betydande än kölbåtarnas. Detta är i synnerhet fallet på flacka klitterkuster och vadehav, insjöar och vattendrag. Före oceanseglationens tid utgjorde dessa sjöfartens mest trafikerade färdeleder. Rund- och plattbottnade båtar är företrädda även i en del förhistoriska fynd. De återkommer ofta i tidigt bildmaterial. Men båtforskare har hittills ägnat dem föga uppmärksamhet. Detta har bl.a. medfört, att terminologin i den skeppshistoriska litteraturen ofta blivit inadekvat och dess tankegångar glidit in på villospar, inte minst när det gällt tolkningar av skeppsbilder. Crumlin har, tills vidare antydningssvis, uppmärksammat dem i Handels- og søfartsmuseets årbog och »Bericht 3 über die Ausgrabungen in Haithabu«. Dessa farkoster röjer i mångt och mycket andra tänkesätt och förfaranden än dem man möter hos kölbåtarna, i synnerhet när det gäller konstruktionsmetoderna och formgivningen. Här, liksom i fråga om skal- och skelettbyggnadsteknikerna, har olika traditioner utbildats, fått förankring i skilda miljöer och tryckt sin prägel på källmaterialet. För tolkningen av dess vittnesbörd erfordras kongenial förtrogenhet även med dessa traditioner.

Når historisk och etnologisk forskning på maritimkulturens områden tar upp och analyserar levande traditioner av skilda slag och samtidigt med modern dykeri- och fototeknik på havsbotten spårar upp fynd från äldre tider, innebär detta en nyorientering, som man har anledning att vänta skall bära rika frukter.

OLOF HASSLÖF

Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre i Borup Ris skov ved Tystrup sø, Sjælland. Af AXEL STEENBERG, J. L. ØSTERGAARD CHRISTENSEN og SVEND NIELSEN. Under medvirkning af SVEND DYHRE RASMUSSEN. Indhold: Et oversigtskort i målestoksforhold 1:2.000 og 96 atlasblade i målestoksforhold 1:400. – Textbind ved AXEL STEENBERG. Med forkortede oversættelser til engelsk, tysk, fransk og russisk. – Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskabs Kommission til udforskning af landbrugsredskabernes og agerstrukturenes historie. Publikation nr. I. København. I kommission hos G. E. C. Gad 1968. (4) s., 97 kort + 114 s. Ill. 112,50 kr.

Om nærværende anmelder husker ret, var det Poul Meyer, der under forsvaret af sin doktorafhandling »Danske bylag« 1949 hyldede Axel Steensberg som den, der havde nøglen til løsning af en række af de under handlingen diskuterede problemer vedrørende danske agrarforhold før Landboreformerne.

Steensbergs senere produktion synes i vidt omfang at underbygge denne påstand. 1951 udgav han sammen med C. Rise Hansen den dybtborende undersøgelse »Jordfordeling og udskiftning« omhandlende tre sjællandske landsbyers struktur i 17. og 18. århundrede, og året efter kom »Bondehuse og vandmøller i Danmark gennem 2000 år«, hvori Steensberg – igen i nogle få udvalgte lokaliteter – afskræller lag efter lag af danske landsbyer helt tilbage til jernalderen. På dette tidspunkt havde Steensberg allerede indledt udforskningen af landsbyerne Store Valby ved Slagelse og Borup ved Tystrup sø, hvorom den første publikation nu foreligger. Undersøgelsen af Borupris er internationalt banebrydende ved for alvor at omfatte et arkæologisk studium af agre, der har været dyrket i historisk tid, men har et forbillede i Gudmund Hatts (og Axel Steensbergs) opmålinger af bevarede jernalderagre.

Nu må det retfærdigvis ikke glemmes og skal heller ikke her forbigås, at arbejdet i og med Borupris fra første færd har været teamwork. Steensberg deler æren og ansvaret for resultatet med den oprindelige initiativtager Svend Dyhre Rasmussen, der har været med fra først til sidst, og med en lang række magistre, studenter, tegnere og arbejdere; værkets titel fremhæver med rette museumsfolkene J. L. Østergaard Christensen og Svend

Nielsen. Også botanikeren Valdemar M. Mikkelsen ses at have medvirket. Steensberg er dog førstemanden; han har copyright til begge bind, og for tekstbindet bærer han eneansvaret.

Omkostningerne har været betydelige: Carlsbergfondet og Arbejdsministeriet har ydet mere end en halv million kroner til arbejdet i årene 1952–1967; udgivelsen af atlas og tekstbind er bekostet af Carlsbergfondet, oversættelserne til russisk og fransk af Rask-Ørsted fondet og oversættelserne til engelsk og tysk af – Axel Steensberg!

De to statelige bind er nu lagt frem for et internationalt forum, og med fuld ret, eftersom undersøgelsen af Borups agre såvidt vides er den grundigste kortlægning af middelalderagre, der hidtil er foretaget (tekstbindet, s. 10). Størst har forventningerne utvivlsomt været blandt medlemmerne af The Deserted Medieval Village Research Group i Storbritannien og Nordirland og vel først og fremmest hos gruppens leder, professor M. Beresford i Leeds, der i mange år har støttet sig på Steensbergs ekspertise.

Selv er Steensberg den første til at fastslå, at »en endnu grundigere registrering efter alt at dømme kunne have givet et bedre udbytte«, men udtrykker dog håbet om, at »andre forskere ved studium af nærværende atlas må føle sig fristet til at optage lignende omfattende og til bunds gående undersøgelser, selv om det skulle blive bekosteligt. Det er efter vor mening vigtigt at samle kræfterne om enkelte, udvalgte objekter. Thi de ekstensive undersøgelser, der hidtil er foretaget af middelalderens agerstrukturer, kan ikke stå alene« (s.st).

Steensberg sigter her utvivlsomt især til de omfattende kortlægninger af middelalderagre, der i en årrække er blevet foretaget fra en række tyske geografiske institutter og har ganske sikkert ret i sin vurdering. På den anden side kan man måske nok også hævde, at ekstensivundersøgelserne ud fra et statistisk synspunkt er et nødvendigt supplement og korrektiv til den enkelte intensive undersøgelse. Som noget væsentligt bør det vist endvidere fremhæves, at et optimalt udbytte af en så omfattende og bekostelig undersøgelse vel egentlig må forudsætte, at en forudgående bredt anlagt registrering giver mulighed for at vælge det studieobjekt, der såvel arkæologisk som historisk vil give den størst mulige indsigt. En indgående registrering af danske middelalderagre er desværre endnu et ønskemål og er iøvrigt – bl.a. af dateringsmæssige årsager – uhyre vanskelig at foretage. I Borupris er imidlertid Axel Steensberg (efter henvendelse fra en historisk interesseret mand fra egnen, Svend Dyhre Rasmussen) med stor sikkerhed slået ned på en øde lokalitet, hvis historie har kunnet belyses relativt godt ved inddragelse af såvel arkæologisk som arkivalsk materiale. Dermed være naturligvis ikke sagt, at mulighederne ikke kunne have været endnu større et andet sted.

På tekstbindets side 7 udtrykker Steensberg sin hensigt med publi-

kationen, sit program: »I nærværende skrift vil generelle problemer ikke blive diskuteret, ligeså lidt som udtømmende forklaringer endnu kan gives på alle de fænomener, der er blevet registreret. Tolkningen af det, der er fremdraget, må i det væsentlige henvises til kommende publikationer. Forskerne må ofte erkende, at deres tolkninger er foreløbige. En objektiv fremlæggelse af iagttagelser har større mulighed for at få blivende betydning. Det har derfor været undersøgernes første mål at præsentere et materiale, der så vidt muligt kan erstatte et besøg på stedet, og som kan danne udgangspunkt for andre forskeres teoretiske overvejelser«.

Den læser, der heraf måtte få det indtryk, at Steensberg havde i sinde at stikke sin mening under stolen, skal dog ikke af den grund i skuffelse lægge bogen bort. Steensbergs forskerfysiognomi er alt for markant til, at hans »objektive fremlæggelse af iagttagelser« ikke skulle blive spændende lektüre. Ord som »muligvis« og »måske« finder deres berettigede anvendelse ved fortolkningen af såvel arkæologisk som historisk materiale.

Hvem kan afholde sig fra at beundre den fantasi, der lader en lille høj, som ikke indeholder nogen grav, men et stenlagt ildsted og skår af to ornamenterede lerkar fra ca. 1000 e.v.t. knyttes til den Bo, der – omend ikke entydigt – har givet navn til Borup (s. 11), som han »måske« har anlagt for at få nyttiggjort sin formue, »måske« indtjent i det fremmede ved deltagelse i vikingetog i Vesterleden? »Er han omkommet udenlands, forstår man anlæggelsen af den tomme gravhøj i landsbyen« (s. 10). Når Steensberg så åbenbart havde regnet med at finde en stormandsgrav i højen (jf. s. 8) og derfor hengiver sig til disse gisninger, hænger det sammen med to iagttagelser: En forholdsvis velbevaret gårdtomt giver indtryk af ret avanceret byggeteknik, og agersystemet følger en regelmæssigt udstukket anlægsplan. Steensberg slutter heraf, at landsbyen er anlagt som koloniby på een gang.

Også ved senere lejligheder lader Steensberg fantasien spille: »Det egetræ, hvis stub beskyttede tørvelagene [i Tyste Mose], er muligvis blevet fældet sammen med flere andre i skovene ved Tystrup sø, for at man kunne bygge kaperskibe mod englænderne, efter at de havde røvet den danske orlogsflåde i 1807« (s. 20).

Omend Steensberg selv naturligvis meget vel ved, hvor han skal sætte grænsen mellem det sikre og det mindre sikre, kunne læseren nok til tider ønske at være noget bedre adviseret i så henseende. Det er jo altid rart at vide, hvilke af forfatterens bemærkninger der skal stå for fuldt pålydende. Anmelderen finder så meget mere anledning til at gøre opmærksom herpå, som den i tekstbindet givne summariske og fragmentariske fremstilling i nogen grad lader læseren i stikken, hvad dokumentationen angår; dette gælder det historiske, men ganske særlig de arkæologiske afsnit.

Nu tager Borupris-undersøgelsen jo ikke i første række sigte på at be-

lyse vikingetogene eller den senere danske søkrigshistorie. Hvor det gælder værkets centrale emner, udviser Steensberg større tilbageholdenhed og giver til gengæld visse løfter for fremtiden. Heller ikke på dette punkt er der dog fuld klarhed. Et egentligt program for den kommende publikationsrække fremsættes ikke. I ret spredte og vage bemærkninger stilles det i udsigt, at publiceringen af de arkæologiske undersøgelser vil blive fortsat med mere udførlige værker om det geografisk-morfologiske, botaniske og agrararkæologiske materiale (s. 8), ligesom man naturligvis vil offentliggøre fundberetninger om specielle faste anlæg (s. 29) og antagelig også om løsfund (s. 8, 26). Hvad den internationale forskning vil vente i retning af en fuldstændig fortolkning (Alan R. H. Baker: »Accurate description of form should precede discussion of function and origin«) er det tvivlsomt, om Steensberg vil indlade sig på (s. 10).

Den foreliggende publikation er således først og fremmest, hvad titlen angiver: Et atlas. Den i tekstbindet givne introduktion bærer i høj grad et foreløbigheds præg. Sandsynligheden taler derfor desværre for, at mere definitive behandlinger, når bortses fra arkæologiske punktundersøgelser (s. 29), ikke vil kunne fremkomme de første år. I betragtning af den overordentlig store interesse, Borupris-materialet påkalder i ind- og udland, skal anmelderen forsøge i det følgende at gå nøjere ind på nogle vigtigere aspekter i undersøgelsen:

Det skal indledningsvis oplyses, at man har kortlagt knap 100 ha. Steensberg mener, at landsbymarken sandsynligvis ialt har dækket mindst 200 ha, og Dyhre Rasmussen, at landsbyen Borup har haft 10–15 gårde (s. 8).

De arkæologiske holdepunkter for Borups levetid er følgende: Der er foreløbig ved to gårdsteder samt rundt om i terrænet fundet 15.000 lerkarskår og forskellige andre sager fra tiden 1000–1200 e.v.t.; 87 % af tingene fandtes der, hvor de omtalte gårde må have ligget. En brønd på den ene gårdtomt har kunnet C-14 dateres til 1090 ± 100 år. Også skårmateriale fundet ved udgravning af en tredje gårdtomt peger mod perioden 1000–1200. Et vandmølleanlæg ved Pilebækken (Sandbækken) ved østkanten af Borupris er C-14 dateret til $1150-1170 \pm 100$ år. Der meddeles i publikationen ikke noget om arkæologisk datering af agrene, bortset fra oplysninger om disses relative kronologi (herom nedenfor). Da løsfundene endnu ikke er publiceret, er det imidlertid fortsat muligt, at der kan gives visse holdepunkter for en egentlig tidsfæstelse. En indirekte datering menes opnået gennem Valdemar M. Mikkelsens undersøgelser i Tyste Mose i det sydøstlige Borupris, hvor der er konstateret trækul fra to perioder, nemlig fra ca. 420 f.v.t. (ældre jernalder) og fra ca. 1040 e.v.t. Steensberg regner med, at trækullene indicerer svedjebrug og henfører derfor de »to rydningsperioder i Borup Ris« og dermed henholdsvis

agervoldninger og terrasser (s. 8, 20) og nogle af de yngre agersystemer (s. 20, 39) til de to angivne tidspunkter.

Afsnittet »Borup i historisk belysning« må fra en historikers synspunkt betragtes som den svageste part af det foreliggende tekstbind, men vigtige resultater er nået.

I skriftlige kilder omtales Borupris-området først efter 1400. Axel Steensberg følger især Anders Jacobsen Lunges virksomhed, bl.a. hans mageskifter 1404 19/10 og 1/11 med Jep Nielsen Rentaff og Astrad Svendsen i Rejnstrup, og dette er såre naturligt, fordi netop dokumenterne herom åbner mulighed for identifikation af visse af de agergrupper, der er iagttaget i marken. Det er derfor forunderligt, at Steensberg netop i disse tilfælde (s. 12 med n. 4) har ladet sig nøje med den forældede tekstgengivelse hos Molbech og Petersen (s. 192 ff.), når han ved opslag i Repertoriet (4654, 4655) let havde kunnet finde ud af, at originalerne er bevarede, samt at det ene brev (19/10) er kopieret i Rigens Forfølgingsbog (ikke som angivet af Molbech og Petersen i Rigens Dombog); brevet af 1/11 findes i moderne gengivelse i Gammeldanske Diplomer (A1 bd. 2, s. 201). Steensberg har fra Molbech og Petersen den urigtige formulering, at Jep Rentaff til Anders Lunge afstod sin jord »i halv jordbytning« (dette udtryk søges såvel af Molbech og Petersen som nu af Steensberg nærmere forklaret), medens det i den korrekte tekst hedder, at den jord, Jep Rentaff overtog, var »i jordskifte med hans egen jord«, hvilket giver meget bedre mening.

Steensberg er nået langt ved læsningen af disse og andre samtidige breve; særdeles væsentlig er bl.a. sandsynliggørelsen af, at Rejnstrups og Gunderslevlilles marker allerede på det pågældende tidspunkt lå i fællig, således som det senere fremgår af markbogen 1682 (dette er et af de punkter, hvor man savner en egentlig dokumentation). Det er imidlertid anmelderens opfattelse, at man ved et minutiøst studium af samtlige kilder vedrørende Rejnstrup, Gunderslevlille og Borupris, incl. brevet af 1423 2/2 (Rep. 6002), der i flere henseender er interessant (trevangsbrug, møllebygning m.v.), men som synes at være forfatteren ubekendt, havde kunnet nå endnu længere. I de to breve fra 1404 optræder der flere i nærværende publikation uomtalte marknavne, som man måske med fordel kunne se nærmere på, og når det om de jorder, der tilfaldt Astrad Svendsen, hedder, at de var »bulhugne«, er dette et udtryk, som man meget gerne så kommenteret af en kender af materiel folkekultur.

Iøvrigt ses det af brevene 1422 18/10 og 1423 2/2 (Rep. 5985, 6002), at Jep Rentaffs ejendom i Rejnstrup gik over til Skovkloster og i den følgende tid fæstedes af Jep Rentaffs brodersøn Niels Griis og dennes efterkommere (se Skovklosterregnskaberne 1467–1481 på Herlufsholm; i Kvægskatregisteret 1566 (Danske Magazin 7. r. II, 1944, s. 248) op-

træder der en Hemming Gris i Holløse), hvorimod Anders Lunges jorder i Borupris 1458 tilskiftedes Aksel Lavesen Brock med Gunderslevholm; Borupris har således fra ca. 1400 til i dag tilhørt samme godskompleks, hvilket jo ikke er uden betydning for undersøgelsesmulighederne.

Ved selve kortlægningen af de fossile agre har medarbejderne haft to undersøgelsesmuligheder, frembudt henholdsvis af terrænet (agervoldinger og terrasser, samt – fra en senere tid – agerrygge og -rener eller furer (s. 8, 20, 39)) og af stenrækkerne (s. 20 ff.). På begge punkter er der ydet en kolossal arbejdsindsats: Der er foretaget ca. 60.000 nivelleringer, og ca. 1 million sten, der har ligget i pløjelaget, er blevet markeret. Resultatet er blevet, at man her med større sikkerhed end noget andet sted i Vesteuropa kan aftegne et middelalderligt agersystem. De naturlige betingelser for undersøgelserne har dog ikke været lige gode i hele området. Ligeledes har det været nødvendigt at lade arbejderne selv udøve et vist skøn under undersøgelsen, og kontrollen er af Steensberg (s. 32) erkendt ikke altid at have været helt effektiv; dette kan være gået ud over detaliller i kortlægningen. Det er Steensbergs opfattelse, at de mest markante af stenrækkerne (som ikke overalt er bevarede i deres oprindelige skikkelse (s. 35, 38)) aftegner agerstrukturen, som den er blevet til ved landsbyens anlæg omkring år 1000 (s. 38); dog kalkuleres med en ældre bredere og en yngre smallere agertype. Furerne, der ikke ganske følger stenrækkesystemet, antages derimod at stamme fra Borupagrenes sidste dyrkningsperiode (s. 39). Til landsbyens levetid henføres endvidere fundamentet af et dige, der kan have indhegnet en enghave ved søbredden. De ryggede agerprofiler stammer ifølge Steensberg fra tiden 1200–1400, da landsbyen Borup var nedlagt (billedtekst s. 21). Tydeligt højryggede (med ca. 50 cm høje rygge) er agrene i området omkring tomten af Mads Taters hus, som dateres til ca. 1800. Steensberg mener, at vi her har lokaliseret de agre, der dyrkedes fra Rejnstrup omkring 1400 (s. 38 f.) – hvilket synes at stemme overens med angivelserne i de to breve fra 1404 – og forklarer de høje rygge ved, at man nu var begyndt at dyrke vinterrug, og ved, at klimaet var blevet mere fugtigt; der henvises til, at hele Borup Gade fortsat lider af fugtighed en stor del af året. Furerne betragtes som vandrender (s. 40). Steensberg siger ikke direkte, at en klimaændring var årsagen til, at landsbyen Borup blev forladt; men det er tydeligt, at denne forklaring ligger ham nær (jfr. »Bondehuse og vandmøller«, 1952). Det skal blive interessant at se, hvilke resultater de kommende undersøgelser på dette punkt vil føre til. Som helhed kan man vistnok sige, at klimateorien til forklaring af den senmiddelalderlige krise står noget svagere i øjeblikket, end tilfældet var en overgang (se f.eks. E. Le Roy Ladurie: »Histoire du climat depuis l'an mil«, 1967, s. 253).

»No doubt when a full interpretation of this remarkable body of evidence is published there will be room for disagreement«; således skriver

Alan R. H. Baker i *The Agricultural History Review* Vol. 18, 1970, s. 91. Til denne bemærkning fra den mest fremtrædende af de yngre engelske kulturgeografer vil nærværende anmelder gerne føje, at Dr. Baker's tyske kolleger (i England er man mig bekendt hidtil veget tilbage for sådanne undersøgelser overhovedet) jo hidtil har ladet sig nøje med at kortlægge furerne og stenene i jordoverfladen, hvilket medfører, at man i det væsentlige må nøjes med at danne sig et billede af agersystemet i dets afsluttende fase, medens Steensberg ved at gå ned under overfladen kan trække linjen tilbage til 1000-årene – hvis da hans tolkning er rigtig. Steensbergs og hans medarbejders udforskning af Borupris er – naturligvis – behæftet med en række usikkerhedsmomenter, som de selv kender bedre end andre; men det er – ikke mindst for medarbejderne ved Det nordiske Ødegårdsprojekt – en berigelse og en inspiration, at dette værk er udkommet netop nu. Det giver anledning til metodiske overvejelser, der berører en række videnskaber, men som må anskues i sammenhæng, således som Axel Steensberg her og tidligere har gjort det. Desværre har man, åbenbart grebet af en forståelig utålmodighed efter alle de mange år, på en vis måde udsendt publikationen (tekstbindet) i utide. Så meget synes nemlig at stå klart, at manglerne ikke alene skyldes den begrænsede plads, der naturligt tildeles en indledende tekst til et atlas, men måske ikke mindst, at undersøgelsen som helhed endnu mangler en del i at være afsluttet eller blot kunne overskues. Dette er en stor skam. Allerede nu står dog den påbegyndte publikationsrække som et monument over museumsfolks og amatørers iagttagelsesevne, ildhu og uopslidelige energi. Og fortsættelsen vil man i spænding vente på. Den bliver afgørende for, om værket om Borupris kommer til at revolutionere udforskningen af den europæiske landsbys historie.

SVEND GISSEL

Danmarks gamle Købstadslovgivning I–V, udg. af ERIK KROMAN. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. København, Rosenkilde og Bagger, 1951–61.

Sideløbende med udgivelsen af *Diplomatariet*, og endnu inden fuldendelsen af *Danmarks gamle Landskabslove*, gik Sprog- og Litteraturselskabet i gang med nok en monumental udgave af danske middelalderkilder, et værk omfattende samtlige danske middelalderlige købstadsprivilegier, stadsretter m.v. ved den kyndige udgiver dr. Erik Kroman. I 1951 udkom det sønderjyske materiale (hvor udgiveren med hensyn til de plattyske tekster fik bistand fra Peter Jørgensen), og i løbet af det følgende tiår færdiggjordes arbejdet med ialt fem bind, Nørrejylland (II), Øerne (III), de skånske landskaber (IV) samt et afslutningsbind (V) med

den almindelige købstadslovgivning m.v., supplement samt nogle meget nyttige kapitelskonkordanser, der tillader en hurtig jævnføring af de forskellige varianter af de såkaldte »almindelige stadsretter«, der jo ofte blot er bearbejdelser af en enkelt, gennem retspraxis meget udbredt lokal vedtægt.¹

Betydningen af denne udgave kan næppe overdrives, idet det hidtil har været uhyre vanskeligt at arbejde videnskabeligt med det meget spredte og gerne højst utilfredsstillende udgivne kildemateriale, således at vi indtil nu har måttet erkende gyldigheden af Mackeprangs forord til sin disputats om »Dansk Købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV« (1900), hvor hovedvægten måtte komme »til at falde på slutningen af det 16. og begyndelsen af det 17. århundrede, så meget mere som en fremstilling af de middelalderlige købstadsforhold helst må udsættes, indtil der foreligger en samlet og brugbar udgave af stadsretterne og privilegierne«.

Det har til nu været Kolderup Rosenvinges gamle arbejde fra 1827, der sammen med Herlitz' svenske udgave fra 1927–39 (som udførligt medtager det skånske stof) har udgjort kildegrundlaget suppleret med en række enkelt-udgivelser, især i diverse by- og lokalhistoriske værker, hvilke ifølge sagens natur måtte være af yderst varierende kvalitet, eventuelt blot »moderne oversættelser« eller udtog. Ikke mindst i betragtning af, at de berømteste stadsretter (f.ex. Slesvig, Flensborg, Ribe, Roskilde, Lund osv.) gerne overtoges, det være sig helt (eventuelt gennem en kgl. tilladelse til at benytte en anden bys ret²) eller delvis, er det af allerstørste betydning takket være denne udgave at kunne jævnføre det enorme materiale, og det i en moderne edition med dertil hørende variant- og noteapparat.

Ofte kan man naturligvis have sine tvivl, hvorvidt de toneangivende stadsretter altid udbredtes gennem kongelige privilegier, og udgiveren lader da også kraftigt skinne igennem, at retsbrug, dvs. almindelig praxis, kan have spillet nok så stor rolle, således at en mindre by af rent

¹ F.ex. er de såkaldte »Erik Glippings almindelige stadsretter« blot redaktioner af henholdsvis Roskildestadsretten af 1268 og Ribestadsretten af 1269, medens Christoffer af Bayerns stadsret (Yngre redaktion) nøje følger de skånske »birkeretter«. Desværre synes nummereringen i bind V s. 140 i uorden: »Almindelig stadsret nr. 5 (Christoffer af Bayerns stadsret)« skal formentlig være: nr. 4, idet nr. 5 kaldes kong Hans' stadsret (dvs. at s. 142 skal tilsvarende almindelig stadsret nr. 6 rettes til: nr. 5). – Også jævnførelserne mellem enkeltstadsretters ældre og yngre redaktioner lader ane mangelfuld korrektur; f.ex. i bind I s. 24 ad § 32 (text I 82, skal være: I 28), ib. s. 134 ad § 129 henvises til text II 125, hvilket selvfølgelig skal være text III 125. Ligeledes savnes ib. s. 122 ad § 58 henvisning til text I § 83.

² Således fik Landskrona 1413 ret til at benytte Lunds og Malmøs ret, medens et bevaret exemplar viser en »birkeret«, der ret nøje følger Malmø-texten (se IV s. 109 ff.). 1243 modtog Hjørring Viborgs bylov (II s. 289, jfr. ib. s. 291), medens Varde 1442 fik Viborgs privilegier (ib. s. 131); ca. 1371 overlod Horsens et exemplar af sin stadsret (der igen var hentet fra Slesvig) til Æbeltoft (ib. s. 193 ff.) o.m.a.

praktiske grunde helt eller delvis applicerede en større nabobys vedtægter, hvilket vist ikke mindst gælder flere af de såkaldte »almindelige stadsretter« (f.ex. kong Christoffers eller kong Hans'), der næppe så meget repræsenterer en egentlig lovgivning som en kompilation af gældende ret. Men netop ved hjælp af denne udgave kan vi nu tydeligt konstatere stadsretternes »vandring« fra by til by, idet de falder i »familier«, og værket vil være en guldgrube for den, der ønsker at drive komparative studier og spore, det være sig variationer eller udviklingslinier fra en ældre stadsret og til dens senere lokale tillempninger andetsteds.

Gennem det sædvanlige apparat, som vi kender fra Diplomatariet, er håndskriftmaterialet her fremlagt, omend man for denne udgaves vedkommende normalt ikke har medtaget varianter fra eftermiddelalderlige manuskripter (her naturligvis bortset fra de ikke helt få tilfælde, hvor den eneste kilde netop er eftermiddelalderlig). Blandt andet er det karakteristisk, hvilken enorm rolle for overleveringen den store privilegiestadsfæstelse af 1648 har spillet, og det navnlig for de egentlige kongelige privilegier (modsat de såkaldte »stadsretter«), f.ex. retten til en speciel torvedag, en bymarksudvidelse og så fremdeles, hvor 1648-stadsfæstelsen er – om ikke hovedkilden – så dog næsten altomfattende. Desuden har specialindsamlinger som materialet til Resens atlas og endnu de 1773 indsendte privilegier (Kall Fol. 52) en vis betydning. Hertil kommer desuden de særlige »bysbøger«, f.ex. Valckendorfs bog fra København (1582) eller en 17. århundredes privilegiebog fra Vejle.³

Afslutningspunktet for udgaven er Christiern II's store rigslovgivningsprojekt, der yderst velvalgt er udskudt til den kommende udgave om Dansk Rigslovgivning. Og i det hele gælder det, at lokalprivilegierne fra reformationstiden synes at spille en stedse mindre rolle; rigslovgivningen vinder terræn, medens stadsretterne bliver til en art »lokale politivedtægter«.⁴

Blandt de uhyre mange interessante problemer, som en læser blot ved en gennemlæsning bemærker, er naturligvis først de, der vedrører studiet af handelsret og købstadsforhold i almindelighed, men også de mange strafferetslige bestemmelser, der lader en utvivlsomt højst påkrævet supplerings af landskabslovene komme til orde, og at det danske samfund endnu i begyndelsen af 16. århundrede principielt byggede sit retsliv på de nu godt 300 år gamle landskabslove, giver således sikkert baggrunden for, at en rigslovgivning, det være sig Christiern II's eller Christian III's, nu var absolut nødvendig.

³ Ved jævnførelse med Repertoriets må man formode, at der er tale om den såkaldte Clement Sørensen's bog fra 1631.

⁴ F.ex. citerer rettertingsdombøgerne 1536–44 ialt kun tre gange en egentlig stadsret, langt hyppigere derimod de nye kongelige recesser, og det såvel hvad angår handelsret som strafferetslige bestemmelser.

Et andet karakteristisk træk ved det middelalderlige samfund, som denne udgave lader komme frem, er det betydelige antal af kirken ejede købstæder; således var ærkebispens ikke blot herre over samtlige bornholmske byer (og var følgelig den, der udstedte privilegierne), men besad der ud over Åhus og Elleholm i selve Skåne. Og selv om kong Eriks inddragelse af København 1417 snart efterfulgtes af en tilsvarende aktion overfor Skovklosters Næstved (vist ca. 1425/26), synes der på ingen måde at være tale om nogen konsekvent fulgt linie, idet der nogenlunde samtidig opstod en købstad ved det nyoprettede Maribo kloster.⁵ At udgaven derimod intet stof rummer fra jyske bylignende kirkebirker som Thisted (under Børglumbispens), Sæby (klosteret) og Ry (Øm kloster), skyldes vel snarest deres kirkelige hersers ulyst til at give rettigheder fra sig end manglen på et (nok så beskedent) bysamfund?

Man kan selvfølgelig undre sig over bindenes rækkefølge, der med Sønderjylland først og Skåne sidst på det nærmeste er diametralt modsat den i Trap fulgte norm, ligesom man bemærker manglen på materiale fra de sydslesvigske købstæder.⁶ Overfor den enorme nytte enhver middelalderhistoriker vil have af denne monumentaludgave, kan det synes småligt at anke over den yderst nødtørftige indledning, der stort set nøjes med at henvise til Diplomatiariets editionsprincipper, dog med væsentlige undtagelser, bl.a. at den oprindelige interpunktion kun for visse »klassiske«
tekster (som f.ex. Flensborgs stadsret) er bibeholdt. Først i andet bind er som en eftertanke indlagt en højst påkrævet forkortelsesliste, og det vil utvivlsomt være mange benyttere en god hjælp bestandigt at holde sig ajour med Repertoriets arkivvejledninger, ikke mindst hvad angår håndskriftsiglerne.⁷

Der er få herhjemme, der kan stå mål med dr. Kroman som palæograf, men korrektur synes det desværre at have skortet på,⁸ ikke mindst hvad de diplomatariske indledninger angår.⁹ Den statelige udgave prydes af

⁵ Til alt held er Erik af Pommerns i original bevarede privilegium til Maribo kloster af 1416 vedrørende en bygrundlæggelse kommet med i supplementet i bind V, som der ud over har kunnet nyde godt af udgiverens fortsatte arbejde med Malmø stadsbog (udg. ved Kildeskiftelseskabet 1965), hvorfra såvel en speciel Malmøvedtægt af 1503 som et skånsk fællesprivilegium af 1504 er hentet.

⁶ Medens Repertoriets intet materiale omtaler fra Tønning, nævner det i hvert fald to kgl. privilegier fra før 1513 til Burg på Femern (2. rk. VIII s. 222) og eet til Eckernförde (jfr. Reg. 4701 og Repertorium 2. rk. III 4916).

⁷ Jfr. ovf. note 3, samt med hensyn til betegnelser som den ovf. nævnte Kall Fol. 52 (= indberetninger af 1773).

⁸ Man studser over i et privilegium for Væ af 1519 (IV s. 231) som relator at møde en rektor Mathias, skriver og byfoged i Landskrona, hvor et kontrolopslag i Herlitz (I s. 458) meddeler en umiddelbart sandsynligere læsning = *relator* etc.

⁹ F.ex. III s. 55 lin. 7: boegerne, for: borgerne. – III s. 182 lin. 11: 1446, for: 1346. – III s. 192 lin. 19: efter nr. 14, formentlig fejl for: efter nr. 13 (?). – III s. 488 lin. 22: (etc. = nr. 12), vist fejl for: nr. 11. – IV s. 3 lin. 35: kirkeretten, må være fejl for: birkeretten.

heraldikeren Aage Wulffs tegninger af købstadssegl, der indleder hvert enkelt afsnit. I hovedsagen er udvalget foretaget på grundlag af de ældste segl i Grandjeans udgave *Danske Købstæders Segl* (1937), hvorfor henvisning dertil vel havde været på sin plads,¹⁰ og det så meget mere, som f. ex. tegningen af Falsterbos segl af 1608 ikke indicerer, at der – hvad der desværre ofte vil være tilfældet – ikke er ældre aftryk bevaret; tværtimod er det samme segl bevaret i et så gammelt aftryk som fra 1421, dvs. at stampen har været i brug i godt 200 år.¹¹

TROELS DAHLERUP

Handlingar till Nordens Historia 1515–23 I, 1515 – juni 1518, utgivna av Kungl. Samfundet för utgifvande av Handskrifter rörande Skandinaviens Historia genom LARS SJÖDIN. Historiska Handlingar del 39, Stockholm 1967–69. P. A. Norstedt & Söner. xvi + 852 s. 4 plancher. 90,00 sv. kr.

At den bevægede politik i Norden ved middelalderens afslutning ikke lader sig forstå fuldt ud alene gennem de desværre ofte begrænsede og kun brudstykkevis overleverede nordiske kilder, er vel almindeligt erkendt. Og ikke blot er det bevarede kildemateriale beskedent i omfang; netop for denne periodes vedkommende gælder det, at det kan være yderst besværligt at arbejde med. For eksempel er vi for Danmarks vedkommende i den situation, at medens Repertoriet standser 1513, har vi først fra Frederik I's tid noget, der kan kaldes en begyndelse til Kancelliets Brevbøger, dvs. at specielt tiden 1513–23 editionsmæssigt står som stedbarn. Selvfølgelig kan aktstykker udgivne før 1889 opledes ved hjælp af Regesta; men hvad siden er kommet til, skal normalt findes i forbindelse med den relevante og omfattende litteratur, evt. i form af »anhang af hidtil utrykte aktstykker«. Det er selvfølgelig med de største forventninger, at man åbner førstearkivar Lars Sjödins store udgave, der planlagt til at dække specielt dette dunkle tidsafsnit i sit første bind omfatter tiden 1515 frem til juni 1518, dvs. at vi kan vente et à to bind til.

Her er in extenso udgivet ialt 589 aktstykker (samt et anhang vedrørende hertug Frederik (I)'s forhandlinger med Frans I), som tilsigter at belyse magtspillet omkring Østersøen. Selvfølgelig er et betydeligt

¹⁰ Da Grandjean ingen vejledning giver for en så ny købstad som Nibe, har udgaven selv måttet udfærdige en seglbeskrivelse: »et bundgarn, mod hvilket ror en mand i en baad«. Det er naturligvis ikke udelukket, at han skodder for at kunne røgte sit garn, men ror han, må det være fra bundgarnet.

¹¹ Også hvad seglomskrifterne angår, kunde en omhyggeligere korrektur have været på sin plads. IV s. 108 (Landskrona) anfører: *Secretum*, hvor Grandjean (og den omstående tegning s. 107) meddeler: *Secretum*. Ib. s. 150 (Helsingborg) anfører: *CIVIVM*, for: *CIVIVM*.

antal hentet fra respektive det svenske og danske rigsarkiv, men udgaven får navnlig værdi derved, at andre østersømagter i vid udstrækning er inddraget, især den tyske Orden, Danzig m.fl. hansestæder samt i nogen udstrækning også de vesteuropæiske hovedmagter. Det er i virkeligheden et helt livs indsats, som udgiveren her fremlægger, idet indsamlingsarbejdet er påbegyndt så langt tilbage som i 1921, hvoraf følger, at flere af de nu udgivne afskrifter må antages at have fået primær kildeværdi (således afskrifterne fra Lybæks Niederstadtbücher, der synes tabte i anden verdenskrig). De danske bidrag er især hentet fra privatarkiverne (navnlig fra Anders og Esge Bille samt Henrik Krummedige) og fra kongens arkiv, hvis udenrigspolitiske akter hidtil i altfor ringe udstrækning er blevet nyttiggjort, og som sammenholdt med forhandlingspartnerens arkivalier (ikke mindst netop den tyske Ordens og hansestædernes) åbner nye og betydningsfulde perspektiver.

Naturligvis vil det være uhyre vanskeligt at trække en konsekvent grænse for, hvad der bør medtages i en udgave af denne art, og hovedprincippet synes at have været det prisværdige i tvivlstilfælde hellere at tage for meget end for lidt med. Da udgaven er forsynet med en grundig indledning, der redegør for Balticumarkivernes omvekslende skæbne i nyere tid, og bringer en nyttig bibliografisk oversigt, som griber tilbage til forgængerne Ekdahl, Allen og Grönblad m.fl., har benytteren mulighed for at knytte det her udgivne til det i forrige århundrede trykte; men i betragtning af hvor spredt og ofte tilfældigt de siden Regesta udgivne aktstykker er publiceret, vil mange utvivlsomt føle savnet af regester, ja selv de magreste henvisninger til nyere editioner.

I mange tilfælde har de her in extenso udgivne akter tidligere været benyttet, ja ofte gengivet i referat, og i så fald har udgiveren gerne foretaget henvisninger, således ofte til Allens benyttelse af de danske diplomatiske akter,¹ og når et centralt aktstykke hidtil alene har været publiceret i en gammel og utilfredsstillende edition, ja eventuelt blot i en udgave, der nu kan være vanskelig at få i hænde, har Sjödin fornuftigvis brudt princippet og simpelthen foretaget en nyudgave.²

¹ Desværre synes disse henvisninger til Allen ikke konsekvent gennemført, jfr. udgavens nr. 51 = Regesta *10,068, nr. 353 = ib. *10,194 og nr. 518 = ib. *10,270. Og vel henviser indledningen (s. vii note 2) generelt til Jahns nyttige oversigt over Krummedigebreve i Da. Mag. 3. rk. II s. 129 ff.; det havde dog været ønskeligt med konkrete henvisninger, jfr. således at nr. 479 i udgaven korrekt er dateret 16/1 1518, men formentlig er identisk med det af Jahn (op. cit. s. 140) til 13/1 daterede udtog.

² Desværre savnes også her ofte henvisninger; således findes vel Boeszoermy: Danzigs Theilnahme (1860) i litteraturlisten, men ikke ved nr. 372, der er en nyudgave af et i anf. værk tidligere trykt brev (jfr. Regesta *10,207). Også nr. 344 er (if. Regesta *10,188) tidl. udgivet (Müller: Vita Lagonis Urne, 1831f.), ligeså nr. 402 (Regesta 6165) i Hübertz: Aarhus (1845).

Specielt savnes dog henvisninger fra de her udgivne originale aktstykker til de mange tilfælde, hvor disse længe har været kendt i referat gennem udgaven i Suhms Samlinger

Det er jo ikke mindst som udgiver, at førstearkivar Sjödin har skabt sig et navn i nordisk historie, og udgaven fremtræder følgelig i overensstemmelse med den høje standard, som vi efterhånden betragter som selvfølgelig. Der synes ingen fornuftig grund til at betvivle selve læsningen,³ og navnlig dateringsproblemer behandles kyndigt og indgående.⁴ Takket være vor fornemme danske håndbogstradition er vi dog nok forvænt med et noget fyldigere diplomatarisk apparat, der for eksempel ikke nøjes med at beskrive eventuelle endnu forhåndenværende segl, men så vidt muligt forsøger en identification ved hjælp af sigilværkerne.⁵

Det her foreliggende førstebind afsluttes med en politisk oversigt over hele perioden frem til 1523, optakten til »Kalmарunionens slutskede«, hvor udgiveren meddeler sit personlige og yderst markante syn på unionspolitikens sammenbrud. Medens kommentarens andet og tredje kapitel på grundlag af de i udgaven fremlagte akter redegør for en række specielle baltiske problemer⁶ og giver en bred oversigt over Nordeuropas

af Christiern II's forordninger: nr. 271 til Mourids Jepsen (hvorfor ikke tilføjet: Sparre?), der hidtil på grundlag af forordningerne har været dateret ca. 12/7 (Regesta 6062), viser sig at være af 13/7 1516.

Nr. 460 er et af de talrige tiggerbreve, som Christiern II 1517 sendte til en række købstæder for at rejse penge. Hvor stor vægt, der bør lægges på originalens »anmodning« om lån, fremgår klart af kancelliregistranten (jfr. Regesta 6289), der bogfører aktstykket som en simpel kvittering for det forventede lån. Jfr. også fig. note.

³ Vel henviser nr. 254 til Bojsens Møns Historie; men udgiverens tilsyneladende umotiverede rettelser af et *og* til *et* i originaltextens »gjort og klart register« (dvs. klart, perfectum participium) gøres end mere tvivlsom, da også kancelliregisten har *og* (jfr. Regesta 6044).

I brev nr. 85 anmodes Hagenskovs lensmand Esge Bille if. udgiverens indledende rege om at bistå med indkrævningen af landehjælp (her kaldet landshjælp, ad nr. 362: lanthjælp) i Thisted (sic) len. Rent bortset fra, at et sådant len aldrig har eksisteret, har udgaven af den originale text *Thist* len (uden nogen antydning af forkortelsestegn), hvilket fornuftigvis burde søges på Fyn. Og da et sådant len ej heller lader sig finde, må andre tolkningsmuligheder tages i betragtning, mon ikke *thiit* len?

⁴ Det er naturligvis helt korrekt at datere et brev af Höks herredsting (nr. 159) i fastelavn 1516 til 31/1–5/2; men i betragtning af at herredets tingdag ifølge kilderne ufravigeligt var tirsdag, kunde man have ønsket anført blot formodningen 5/2 (?). Nr. 332, der i sin text angiver året såvel til 1506 som 1516, bliver af indre kriterier (som uden henvisning fra brevet først følger s. 775 note 1) henlagt til 1516, hvilket forekommer særdeles overbevisende, omend diskussionen om muligheden af 1526 synes lidet relevant. Af større betydning, forekommer det mig, er, at udstedelsesdatoen er mandag efter St. Thomas dag, og netop 1506 faldt St. Thomas dag på en mandag, medens den 1516 faldt på en søndag!

⁵ At Thisets Danske Adelige Sigiller undtagelsesvis er citeret ad nr. 58, skyldes øjensynligt, at det netop er det pågældende brev velbevarede segl, som Thiset har anvendt. Derimod synes Danske gejstlige Sigiller ikke benyttet, ej heller Danske kongelige Sigiller, skønt det efter alt at dømme må være det til nr. 347 (af 25/1 1517) anvendte segl, der er beskrevet i DKG nr. 98.

⁶ I kommentaren leder udgiverens lærdom dog læseren i uføre ved omtalen (s. 797) af Ermelands, Samlands og *Riesenburgs* stift, og først efter diverse opslag i lexica bekræftes

indplacering i den europæiske storpolitik (med udgangspunkt i det traditionelle alliancesystem: Danmark-Højmasteren-Rusland kontra Sverige-Polen-Danzig), er første kapitel derimod en omfattende polemik imod nyere unionsforskning.

Her ser vi endnu engang kong Hans bære det personlige (juridisk-moralske) ansvar for drabene på Poul Laxmand og Knud Alfssen, medens Christiern II flittigt har studeret sin Machiavelli, hvad hans forstillingskunst og troløshed klart bærer vidnesbyrd om. At han (og ikke Gustav Trolle) bærer hovedansvaret for det stockholmske blodbad, har allerede Olaus Petri berettet sandheden om: »Moderna historikers spekulationer i annan riktning äro förfelade« (s. 783). Selve kampen står imellem den danske adelsfjendtlige konge og den svenske rigsforstander, der støtter sig til den svenske almue (»den krigiska, folkbeväpnade och beslutsamma demokrati«, s. 773). De svenske højadelsgrupper, der gik ind for unionspolitikken, får derfor uundgåeligt præg af at være landsforræderiske klikker, medens omvendt Gustav Trolle renvaskes som en kirkefyrste, der alene ønskede erstatning for lidt skader.⁷ Endelig får Sigbrit her den plads, som den danske adels opsigelsesbreve 1523 tildeler hende, som kongens onde ånd, og det er følgelig hendes monomane adelsHAD, der sluttelig førte til, at det danske rigsråd forstod sine pligter overfor kollegerne i Sverige. Det gjorde en ende på kongens tyranni og afvaskede således en plet på sin ære (s. 852).

TRØELS DAHLERUP

TRØELS-LUND: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. udg. ved ERIK KJERSGAARD. I. Land og Folk. Bønder- og Købstadsboliger. 1968. 568 s. II. Herregårde og Slotte. Klædedragt. 1968. 529 s. III. Fødemidler. Hverdag og Fest. 1969. 486 s. IV. Årlige Fester. Fødsel og Døb. 1969. 523 s. V. Troløvelse. Forberedelse til Bryllup. 1969. 517 s. VI. Bryllup. Ægteskab og Sædelighed. 1969. 615 s. VII. Livsbelysning. Livsafslutning. 1969. 611 s. Illustreret. København, Gyldendal. 378,00 kr. hæftet, 518,00 kr. indb.

Troels-Lunds hovedværk, en klassiker i vor historiske litteratur, foreligger nu i en smuk 6. udgave. Hverken de enkelte bøger, som udkom 1879–1901, eller de senere samlede udgaver blev modtaget med anmeldelse i Historisk Tidsskrift. Er det en forsømmelse, er det for sent at indhente den

læserens mistanke, at der er tale om Pomesanien, hvis biskop gerne tituleres efter Marientwerder, hvor domkirke og domkapitel lå, men som helst opholdt sig på bispestollet Riesenburg.

⁷ Af speciel interesse er her note 3 til s. 786, der betoner, »att kanikernas berättelse 1523 därvidlag är värd mera beaktande, än man på senare tid velat göra gällande. Att någon slutlig dom ej fällt är uppenbart«.

nu; men en så statelig historisk udgivelse kan have et selvstændigt krav på omtale.

Tilrettelæggeren Austin Grandjeans vellykkede omslag afbilder rammerne om menneskers færden: murværk, brolægning, hegn. Tr.-L. beskæftiger sig med historieforløbets indramning, den materielle og immaterielle baggrund for institutionernes liv, den »skueplads, hvorpå de store begivenheder foregik«. Ikke at forstå som en uforanderlig kulisse, tværtimod er det »historiens understrøm«, der har sit eget liv, »den betydningsfuldeste . . . del af folkenes historie« (I, 55). Det er Tr.-L.s storhed, at han pegede på opgaven og gennem sit forsøg på en storstilet løsning fastslog opgavens selvstændighed og værdi. Til Marcus Rubins ord om, at Tr.-L., når vi (d.v.s. Rubin og Erslev) er døde, vil leve »på grund af stoffets ejendommelighed og rigdom og på grund af forfatterens frodighed i tanke og finhed i kunst«,¹ må lægges, at der lå en originalitet og en kraft i gennemførelsen, som gjorde værket til et enestående udtryk for et større, bredere, mere inspirerende nybrud med mere iøjnefaldende følger end selv den kritiske skoles. Noget i den retning må man have lov at mene. Men, men. Det turde være malplaceret at dvæle ved Shakespeares og Goethes navne i den sammenhæng (I, 42, 45).

Tekstgrundlaget er 4. udgave (1914–15), den sidste der udkom i Tr.-L.s levetid, dog er retskrivningen moderniseret. Formatet ligger også nært op ad 4. udg., kun er bøgerne samlet to og to til passende tykke bind. Det er en klar fordel sammenlignet med 5. udgaves fire mammutbind (1929–31). Man savner »Om Kulturhistorie« (1894), der stod som indledning i 3. udg. (1908–09), og forstår ikke, at »Sundhedsbegreber i Norden i det 16. Århundrede« (1900), der givetvis hører til i sammenhængen som næstsidste bind, ikke endelig denne gang er kommet med.² Hvis det har spillet en rolle, at det lige antal bøger, fjorten, gav syv pæne bind, kunne man fristes til at ønske, at bog nr. 13, Livsbelysning, var udeladt. Mon nogen ville kalde det helligbrøde? Udgiverne vil utvivlsomt påberåbe sig »værkets klassiske karakter« (I, 46), men har selv følt, at denne bog ikke går helt naturligt ind i rækken. Til størstedelen af den har man opgivet at nævne supplerende litteratur (VII, 557f).

Hovedredaktøren er Erik Kjersgaard. Det er åbenbart en selvfølge ved et udgiverarbejde som dette, at hovedredaktøren udvælger billederne. Det står ikke udtrykkelig nævnt i bogen; vil man være sikker i sin sag, må man læse det i forlagets brochure. Franz v. Jessen fortæller morsomt om, hvordan Tr.-L. selv gik op i arbejdet med at udtage de mange (ca. 1700)

¹ Marcus Rubins brevveksling, ved Lorenz Rerup, III, Kbh. 1963, s. 285 (Ellen Jørgensen: *Historiens Studium i Danmark* i det 19. Aarh., Kbh. 1943, s. 129, lægger ordene i munden på Erslev).

² Knud Fabricius i DBL XXIV, 1943, s. 284; Franz v. Jessen: *Mit Livs Egne, Hændelser, Mennesker II*, Kbh. 1945, s. 121 ff.

billeder til 4. udg., frabad sig al indblanding på dette felt og værgede sine meget bestemte meninger. Hans fremstilling harmonerer dårligt med indledningens ytring om, at Tr.-L. »brød sig åbenbart ikke om« den idé at bringe illustrationer (I, 47). Selv om illustrationerne blev flere i 5. udg. (ca. 2700), stammer billedrigdommen dog fra Tr.-L.s egen sidste udgave. Overvejelser om værdien af illustrations-overdådigheden har ført frem til den dom, at Tr.-L.s eget værk i 5. udg. »omtrent kuldsejlede under en overvægt af fremmed stof«. Dermed har 6. udg. temmelig bestemt lagt kold luft mellem sig og forgængeren. Nu om dage gør billedernes mængde det ikke, nu gælder det »de enkeltes kvalitet«, og de skal »følge tekstens rytme«. Antallet af illustrationer er skåret ned til ca. en trediedel (900). Til gengæld er billederne større, helsidesillustrationen er næsten regelen, i hvert fald er billedarealet ikke skåret nær så stærkt ned som antallet. Hovedindtrykket er stadig et rigt og smukt illustreret værk.

Det med rytmen indbyder til drilleri. Hovedrytmen er åbenbart faldende. Det er det sædvanlige ved mange-binds-værker. I 1. bind er der gennemsnitlig et billede hyppigere end på hver tredje side, mens 7. har et billede sjældnere end på hver sjette. Rytme-faldet er måske nok stærkere accentueret end i 5. udg. Men det er bemærkelsesværdigt, at Tr.-L. selv så en endnu større fordel i udnyttelsen af det. Hans illustrering ebber næsten ud midt i værket. Derimod har 6. udg. ikke fordelen på sin side i håndhævelse af takten, der ofte brydes af synkoper. Der tænkes særligt på opsætningen af de talrige forstørrede gengivelser af træsnittene fra Olaus Magnus. Deres kraftige stregindramning gør dem specielt uegnede til at gå ud over kolumnen. Dertil kommer, at det er meningsløst at forstørre dem netop på denne måde, som forvansker deres karakter uden at give noget af den virkelig drastiske forstørrelses uventede ny-indtryk. Der er forøvrigt andre billeder, som ikke tåler den mådeholdne forstørrelse, f.eks. Oluf Krognos (II, 381).

Nedskæringen af billedantallet er sket ved en »udrensning«, som det såre beskedent hedder. Den overvejende part af billederne er ganske rigtigt taget fra 5. udg.; men trods det store udvalg dér, er det dog lykkedes Kjersgaard at fremdrage mange gode nye illustrationer. Af og til synes man, at mere burde være udrenset, f.eks. gamle forlæg. Det forekommer underligt, at et maleri, som hænger frit fremme i et større museum, gives efter et stærkt retoucheret fotografi fra 1. verdenskrigs tid (II, 411). I et kulturhistorisk værk burde man omgås lidt varsomt med Gaunøkopier, især dem der alt for stærkt lyser af 18. årh.s karakter, og i det mindste gøre opmærksom på forholdet. Det visuelle indtryk hører med til den historiske erkendelse. Foruden en sådan almen betragtning kan saglige hensyn gøre sig gældende. Det har ingen mening at hæfte sig ved mærkværdigheder i 16. årh.s smykkeformer, når mærkværdigheden skyldes en to hundrede år senere kobberstikker. Brahetrolleborg-eksem-

plaret af dronning Dorothea giver sikkert god oplysning om det forvanskede forlæg for Haas' stik II, 427. I den store sammenhæng har man lov at sige, at den slags skønhedspletter er få.

Omtalen af den faretruende mængde fremmed stof i 5. udg. sigtede givetvis i høj grad på billedteksterne. Det langt mindre antal her har gjort det muligt at bibeholde det i sig selv gode princip med fyldige billedtekster; gennemgående er de endog mere omfattende. At der er tale om en stor indsats må fremgå af, at billeder og billedtekster formentlig fylder rundt regnet en fjerdedel så megen plads som Tr.-L.s tekst. De udgør et billedværk på 6–700 sider.

Virkingen af 1. binds billedtekster er søgt skærpet ved brug af en sensationspræget stil. Kærligheden til ordet »men« er ulykkelig; man venter ofte spændt, men forgæves på modsætningen. Superlativer fremføres ihærdigt og løber jævnlig løbsk; indtil tredobbelte forstærkninger bringes i anvendelse (»allermest centrak«, I, 319). Det er interessant at iagttage redaktionens følelse af, at sådan kunne det ikke fortsætte. Efter 3. bog er ordet »men« bandlyst, og de trættende superlativer dæmpes ned. Ønsket om at gøre indtryk ved hjælp af stærke ord lever dog videre. Nogle vil studse ved udtryk som bøndernes »intense had«, men, bevares, de slog manden ihjel, så man må indrømme, at en vis intensitet var der vel-sagtens (II, 260). Andre eksempler er lidt mere tvivlsomme (Gandhara-kunsten under »overordentlig stærk« påvirkning af hellenistisk kunst, VII, 45). Denne kontaktsøgen ytrer sig også i hyppig, og tit berettiget, jævnførelse med moderne forhold. Dog, når Grundtvigs julesalmer skal hygge om en illustration af drikkehorn fra 16. årh., filtrer den historiske tråd sig (III, 185).

Sammenligning af tekster til de samme billeder i 5. og 6. udgave giver det indtryk, at 6. udg., måske i bestræbelse på koncentration, stryger lidt i beskrivelserne af det, der forevises, og gerne vil slette bemærkninger, som knytter billedet til emnet (man lægger bl.a. mærke til det, fordi her ikke i hovedteksten er indskudt henvisninger til illustrationerne; dem kan man jo også bruge den anden vej). Til gengæld søger man, ofte udmærket, at give en lidt bredere baggrund og at ræsonnere. Det kan knibe at holde sig til sagen. Det er svært at forsvare berettigelsen af til et billede fra 17. årh. af en herregård at bringe en tekst, som indeholder en ekskurs med definition og kritik af historicismen i bygningsrestaurationen i 19. årh. (II, 143), og helt påfaldende sært er det som eneste tekst til et billede, der skal illustrere dragthistorie, at biografere en dame, som billedet ikke forestiller, eftersom hun døde et halvt hundrede år, før billedet blev malet. Forfatteren af noterne var i det mindste klar over forholdet (II, 353, 527, note til 350).

Hvert bind er forsynet med to noteafsnit. Det første er Tr.-L.s egne henvisninger. Ved at tage dem fra 4. udg. har man lykkelig undgået 5.

udg.s forkortelsessystem. De er tilmed lidt forbedrede, af Svend Erik Poulsen, som har ændret henvisningerne til de kilder, der på Tr.-L.s tid ikke var publiceret, således at senere trykudgaver anføres. Dette burde vist nok have fremkaldt en lille nyredigering af Tr.-L.s erklæring foran noterne til 14. bog (VII, 540), hvori Tr.-L. forsikrer, at han »med flid« har henvist til originaler og kun til trykudgaver, når han har sammenlignet tryk med original. Et pudsigt eksempel på alt for stærk afhængighed af 4. udg. er II, 510 note 206, »Nærværende skrift II, 131«; her overføres en trykfejl (skulle være II, 137), som burde være erstattet af I, 322. – Det er idag unaturligt at kalde hjemstedet for Gl. kgl. Saml. Det Store Kongelige Bibliotek, og det forvirrer kun yderligere, at Ny kgl. Saml. blot siges at bero i København (4. udg. havde dog »sammesteds«).

Det andet noteafsnit, der er udarbejdet af Lilli Friis som en »supplerende litteraturfortegnelse«, er en nyttig fornyelse. Den tilsigter at frugtbar gøre værket for de studerende af mange slags, som redaktionen har holdt sig for øje: elever på gymnasier, seminarier, høj- og aftenskoler. Det er kun i drømme, man kan forestille sig en gennemkommenteret udgave; nøgne henvisninger til senere forskning har naturligvis også god mening. Af og til antydes det dog, at andre har en anden opfattelse end Tr.-L., og somme tider karakteriseres forskellene. Det er en lidt lumsk måde. Det vil oftest være enkle sagforhold, skikke, genstande og deres brug, der hjælpes bedst på vej, fordi de er mest overkommelige. Man må være klar over, at det måske især er de langtrækkende og gennemgribende tankeganges tvivlsomhed, man ikke bliver advaret om. Man kunne nævne Tr.-L.s opfattelse af kvindens stilling; noten VI, 613 til side 365 røber ikke, at et af de anførte arbejder er en polemik mod en bærende tanke hos Tr.-L. Men det afgørende kan siges at være, at man får mange litteraturhenvisninger som indgangsværdier. »Formskærerlavet« (I, 10) havde måske hist og her foretrukket lidt mere professionalisme. Det vil føle et meget stærkt forbehold overfor følgende præsentation for de studerende af et af vore mest værdifulde standardværker: »J. Oskar Andersen og Astrid Friis: Dansk biografisk Leksikon I–XXVII, Kbh. 1933–44« (V, 513). På den anden side kan man også være for omsorgsfuld overfor læseren. Til 3. bog er der næsten 17 spalter noter. Af dem består fulde 5 spalter af over hundrede enkelthenviisninger til værket Danske Slotte og Herregårde, med udgivelsessted og -år gentaget hver eneste gang. Den megen gode plads kunne være anvendt bedre.

I slutningen af 7. bind findes to registre til hele værket. Brugere af Tr.-L. vil påskønne det, og man kan komme et stykke vej frem med dem, hjulpet også af levende kolumnetitler og i teksten mange kursiveringer. En fyldig, fælles indholdsfortegnelse ville have gjort værket yderligere overskueligt. Det vil være for meget forlangt, at anm. ligefrem skulle være tilfreds med registrene. Det er anmeldere sjældent med ikke-udtømmende registre,

som er svære at lave, så alle er glade. Registerne er stærkt reducerede i forhold til omfanget af 5. udgaves, til knap to trediedele. Reduktionen er udelukkende gået ud over personregistret, som kun er to femtedele af 5. udgaves. Formentlig er det gjort af besparelshensyn, og det vil derfor være urimeligt at anke over savn af navne. Derimod kan bibeholdelsen af en del navne vække undren. Når registret ikke kan bruges som en systematisk personregistrant, spekulerer man over, hvem der vil finde på at søge Hans Bægermager eller Ludse Hans Prytz'. Vægtigere er den indvending, at man har en vis ret til at forvente, at de navne, som er optaget, havde henvisningstal til alle de steder, hvor personerne er nævnt; her er ingen besparelse at hente. Leonora Christine har fem henvisningstal, men ikke til IV, 452f, Corfitz Ulfeldt har til III, 433, men ikke til III, 73.

Sagregistret er betydelig forøget i forhold til 5. udg., med en trediedel, så dets omfang er omtrent det samme som personregistrets. Hensigten hermed er sikkert udtryk for noget rigtigt. Hvad man end måtte mene om Tr.-L., så har han dog fremdraget mange kildesteder i sine bøger og anbragt dem i saglige sammenhæng. De herhen hørende spørgsmål er ikke taget op til en egentlig nybearbejdelse, og det forekommer uantageligt at forsvare sagregistret med, at det »prøver at følge den linie, Tr.-L. selv har lagt i værket«. Der er områder, som er stærkt underforsynet med stikord, såsom læge- og sundhedsforhold, de bildende kunster, musik, mål og vægt osv., fordi de ikke fandt plads i Tr.-L.s oprindelige sagregister, der stadig ligger til grund for nærværende, og som i virkeligheden var en indholdsoversigt. Man savner også stikord vedrørende øvrigheden og dens forordninger, mærkbart fordi Frederik II og Christian IV også i denne udgave er udeladt af personregistret (loven eksisterer kun i registret for så vidt angår kønsovertrædelser). Det er formentlig berettiget at gøre bemærkning herom; for nok kan man anerkende, at man må spare på pladsen, men så er det urimeligt, at man talrige steder formelig rutter med den. Et sted, hvor det er grelt, er under forbindelser med »jule-«, som optager over en halv spalte henvisninger, alle til afsnittet IV, 17–85 og med kun et enkelt henvisningstal. Julen omtales talrige andre steder i værket. Afsnittet IV, 17–85 kunne have klart sig med en enkelt henvisning, når man nu har gjort sig sådan umage med kolumnetitler og kursiveringer, eller i det mindste med et fælles stikord over rubrikker med omløbende tekst. Et andet eksempel er ganske morsomt. Usædeligheden spiller en stor rolle i registret. Den er opdelt i adelig, borgerlig og gejstlig, i julesturnes, i bønders, lensmænds og endog Christian IVs; og så er der åbenbart en ganske almindelig usædelighed, som har fået et par henvisningstal for sig selv.

Så meget om selve udgivelsen af Tr.-L.s *Dagligt Liv i Norden*. Som indledning har Erik Kjersgaard præsenteret »Manden og Værket« (7–46) i en velskrevet, frisk og inciterende monografi. På det tilsvarende

sted havde 5. udg. en uvigtig indledning af Knud Fabricius, som havde skrevet den sammen af sin smukke lille bog om Troels-Lund fra dennes dødsår 1921. Fabricius har også skrevet om Tr.-L. i DBL. Nu er det en ny generation, der har ordet. Kjersgaards stykke står, i hvert fald i visse omrids, under en form for afhængighed af Fabricius' bog; man hører, skønt teksten ikke er inddelt, ligesom hele tiden Fabricius' kapiteloverskrifter. Det er de samme emner, de samme spørgsmål, som nu fyrretyve år efter underkastes nyformulering. Ligheden er stor nok til, at en sammenligning kan være lærerig.

Tr.-L.s liv som historiker kan inddeles i tre faser. I starten revses han af formaskærerlavets skarpe kritik (17–20), der dog efterhånden dæmpes ned til en »svag mumlen«, da han med tiden fik »nationen bag sig« (31 f), så de sidste tyve år blev en apoteose (39). Linierne trækkes en smule skarpt op, man kan savne nuancer, f.eks. den anerkendelse, som tidligt kom fra folk af lavet, Fridericia, Heise. Her skal blot vælges tre små motiver, et fra hver fase, forhåbentlig nogenlunde karakteristiske.

Hvad angår den første tids kritik samler Kjersgaard sig om eet angreb, Brickas. Han giver, ligesom Fabricius, Bricka ret i nogle af de saglige indvendinger. For Fabricius var angribernes hovedfejl den, at de ikke forstod, at gennem Tr.-L. talte »en ny retning indenfor historien«, hvorved han synes at tænke på indlevelsen i hele en tidsalders forhold og tænkemåde (anf. værk s. 36). Kjersgaard konkretiserer og tilspidser Brickas mangel på forståelse: Denne udmærkede viktorianer forstod ikke, at Tr.-L. udfoldede et nyt program, at samfundet ikke alene skulle anskues fra dets pletfri top, men ligesåvel nedefra. Denne tankegang må karakteriseres som særdeles let forståelig. Men den er næppe rigtig. Bricka argumenterer mod valget af Mogens Heinesen med henvisning til 1) hans manglende betydningsfuldhed, 2) hans manglende repræsentativitet. Det hedder nu, at Bricka på det skarpeste tog afstand fra, at »en sørøver, en mindreværdig skikkelse« kunne repræsentere noget i 16. årh. Men det er jo netop det, Bricka vender sig imod: En sådan anskuelse vil han ikke gøre gældende (Hist. Tidsskr. 4. rk. VI, L. 140) – hvorfor så stikke ham det i skoene? Når så der skal sættes trumf på med Hitlers navn, helt ude af proportion, føler man pludselig det berettigede i Brickas første argument. Brickas anden indvending indeholder netop det, nutiden vil ind på; men Mogens Heinesen var jo ikke samfundets bund, langt fra. Det skulle da lige være i moralsk henseende – men så er det vor tids mand, der er viktorianer. Det oratoriske centralpunkt lyder: »Skal man le eller græde over C. F. Bricka eller ofre ham et usikkert smil?« Det er næppe illoyalt at kalde det en hovedrysten, et forsøg på at kaste et skær af grundig uforstand over Bricka, en sag som er svagere end ordene, men relativt ufarlig. Det er spændende at se Fabricius med stilfærdige ord spidde et farligere forhold, som utvivlsomt menneskeligt er mere relevant: fagmændenes

forargelse beroede måske for en del på, at ingen kunne skrive som Tr.-L. ! (anf. værk s. 31). Her er noget, som ikke egner sig til stilistisk udarbejdelse.

Et indskud: Afsnittet om den anerkendelse, som efterhånden blev Tr.-L. til del, og om det frugtbare arbejde, han kom ind i udenfor universitetskredse, tilføres nogle nye emner. Herunder omtales de forelæsninger, som kunstakademiets direktør Ferdinand (ikke rektor Frederik) Meldahl fik Tr.-L. til at holde for de unge kunstnere. Meldahls sigte omfattede måske nok den omhu for kulturhistoriske accessorier i historiemaleriet, som så stærkt fremhæves, men det var dog langt bredere og gik ud på at højne standens hele niveau. Det mærker man allerede af navnene på Tr.-L.s efterfølgere: Erslev, Steenstrup, Drachmann, Vedel; og da spørgsmålet blev rejst april 1880 blev Tr.-L. vel næppe endnu opfattet som udelukkende genstandenes mand.³

Striden med Schäfer spiller en stor rolle, fordi de principielle tanker udkrystalliserer sig omkring den. Billedredaktøren kan i denne forbindelse notere et scoop, hvor han viser statshistorikeren Schäfer på kulturhistorisk ekskursion. Når Fabricius sluttelig gør sagen op, bliver der for ham to anker tilbage mod Tr.-L.s polemiske udtalelser. Den første, at ingen for alvor kan tænke på at se bort fra statshistorien, turnerer Kjersgaard elegant i et sidespørgsmål om, at nok ville Tr.-L. gerne bytte nogle tyske hertuger bort for en portion kulturhistorisk viden, men ville han afstå fra den danske kongerække? Den anden indvending er mere subtil. Tr.-L. overser, hævder Fabricius, at civilisationen (»tændstikkerne«, anf. værk s. 75f) er international, mens kulturen som noget åndeligt nødvendigvis er national. Tanken må være, at Tr.-L. i sine nationale bestræbelser søger argumenter også på steder, hvor de ikke findes. Her ønsker den moderne udgiver at tale mere konkret: Tr.-L. mangler her entydighed, og i sin uklarhed overskrider han det nationale ved at tage kulturhistorien op som emne på den måde, han gør, for der findes ingen specielt danske dampmaskiner, danske telegrafer . . . danske borde, stole, skabe osv. (I, 37). Men det er simpelthen ikke rigtigt, hvor let forståeligt og besnærende det end er formuleret. Der findes virkelig her i landet kun specielt danske dampmaskiner. At vi ikke kan lide ordet national så godt som Tr.-L. og Fabricius, må ikke føre til benægtelse af kendsgerningerne. Når vi eftersporer kulturens væsen og veje, er studieobjektet vor kulturarv, der er fremstået bl.a. gennem en række valg mellem muligheder, her i dette område, på bestemte tidspunkter. Fejlen, og såvidt anm. kan se er det en fejl, ligger allerede i Fabricius' formulering; men den blotlægges, når det abstrakte erstattes af det konkrete. Ordene, og forhåbentlig også meningen, i næstforegående sætning er hentet fra Bjarne Stoklund:

³ F. Meldahl og P. Johansen: Det kongelige Akademi for de skønne Kunster 1700–1904, Kbh. 1904, s. 362, 576.

Bondegård og byggeskik før 1850, København 1969, som er højst interessant i denne forbindelse, fordi Stoklund som udgangspunkt for hele bogen tager et langt citat fra Dagligt Liv i Norden. Smukkere udtryk for Tr.-L.s placering i den danske folkelivsforskning findes næppe.

Tr.-L.s stilling som ældre, succesrig historisk forfatter karakteriseres med de ord: han »fremtrådte som en *midtpunktsøgende radikal*«. Det forekommer anm., at det havde været bedre at kursivere ordet fremtrådte, for tankegangen kan vel kun forsvares, hvis meningen er, at sådan fremtrådte han, men han var det ikke. Nogle sider forud har forfatteren selv sagt det stærkere end nogen: Tr.-L. forblev en militant dansk patriot (I, 8, 35). De ord, der følger citatet, viser dog, at ordet radikal skal tages mere åndeligt: »Det var lykkedes ham at gennemføre det 19. århundredes intellektuelle opgør i dets yderste konsekvenser«. Men kan man tale om konsekvens, endside den yderste, i Tr.-L.s religiøse fin-de siècle-drømmerier? Mon alligevel ikke det er det »nationale«, der skal tilsløres, så Tr.-L. kan fremstå som den, der med eller mod sin viden og vilje blev internationalist. Den med disse forhold mere indlevede Fabricius tager fastere om nælden. Hvor Tr.-L.s begrænsede udsyn nu blot opfattes som en overdreven specialisering (39), var det for Fabricius et udslag af et liv »i en altfor national atmosfære« (anf. værk s. 29). Også her et sprængfarligt emne, som det er bedst at gå udenom. Det vigtige er at få Tr.-L. accepteret.

Og dejligt er det, at et værk som Dagligt Liv i Norden kan udsendes for 6. gang og på så smuk en måde. Forlaget ønskes til lykke med ønsket om, at det må blive stærkt og rigt og interesseret i historiske udgivelser. Begejstringen over, at den studerende ungdom får værket i hænde, vil dog antagelig være en smule tempereret. Som inspiration, javel; men som arbejdsredskab er det knap på bølgelængde med vore dage, og historien er først og fremmest den måde, hver generation gør sig rede for fortiden på (jfr. Huizinga). Hvor bjergtaget man end kan blive af Tr.-L.s glide rytme, faste komposition og levende stil, er den kritiske skoles arv til nutiden dog gået dybere. Det er og bliver os umuligt at foretrække den åndfulde formulering for den fordybelse i det foreliggende spørgsmål (Fabricius), som det kunne skorte Tr.-L. på.

POVL ELLER

HANS CHR. JOHANSEN: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd.1: Reformår 1784–88. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie. 21. Universitetsforlaget i Aarhus 1968. iv+380 s. 45,00 (40,50) kr.

Med denne bog, som har indbragt sin forfatter den økonomiske doktorgrad ved Aarhus Universitet, er der leveret endnu et bevis på, at hi-

storikerne ikke har – og ikke bør have – monopol på udforskningen af vor fortid.

Allerede i 1888 anskuede V. Falbe-Hansen stavnsbåndsløsningen og landboreformerne fra »nationaløkonomiens standpunkt« og førte dermed friske og relativt fordomsfrie synspunkter ind i et område af dansk historie, som dengang og længe efter var stærkt følelsesladet, og som vel endnu ikke er ganske rensset for al bonde- og reformromantik.

Nu 80 år efter har Hans Chr. Johansen anskuet reformårene 1784–88, som de tager sig ud for en moderne økonom af J. M. Keynes' skole. Her er ingen følelser med i spillet, men nok et solidt videnskabeligt engagement, som også er nødvendigt, hvis forf. skal indfri sit løfte om for tiden indtil 1813 at underbygge sin hypotese »ved bearbejdelse af et lige så stort kildemateriale for disse år som det, der er anvendt ved behandlingen af årene 1784–88« (s. 8).

Den hypotese, forf. her henviser til, går ud på, at den merkantilistiske politik i Danmark ikke afvikledes i reformårene i 1780erne, men fortsatte frem til 1813–14, hvor liberalistiske økonomiske teorier afløste senmerkantilistiske.

I god overensstemmelse med dette program indleder forf. med et kapitel (kap. 2) om merkantilismen, der navnlig beskæftiger sig med det signalement af den, som Eli F. Heckscher, J. M. Keynes og J. Viner har tegnet. Det har vist sig vanskeligt at nå frem til en alment anerkendt opfattelse af merkantilismens idéindhold, siger forf. og finder en medvirkende årsag hertil i, at »denne skoles udfoldelse strækker sig over så langt et tidsrum og derfor kom til at manifestere sig i et stort antal varianter, hvis fællestræk er vanskelige at identificere« (s. 13). Så kunne man jo fristes til som økonomisk lægmand at spørge, om det i grunden også er nødvendigt eller særlig frugtbart at udstyre et så langt tidsrums skiftende økonomiske politik med en fællesetikette? Man kan formulere begreber så rummeligt, at deres værdi som klassificeringsmiddel bliver meget ringe. Man kunne jo også spørge, om vi ikke også bør betegne den meget bevidste styring, som nutidens regeringer tilsigter med deres økonomiske og finansielle politik, som merkantilisme! – Det er efter anm.s opfattelse bogens største svaghed, at den for håndfast vil have alt i dansk økonomisk politik gjort til bevidst efterlevelse af økonomiske forfattere og teorier. Omvendt er det en af dens fortjenester, at den forsøger at sætte den ind i en europæisk sammenhæng. Det bør vel så tilgives forf., om han i sin naturlige iver herfor skyder over målet.

Kap. 3 er viet en grundig redegørelse for det 18. århundredes penge- og finanspolitiske teori med en fyldig tematisk disponeret gennemgang af de vigtigste uden- og indenlandske forfatters synspunkter. Man kan undre sig lidt over, at forf. gør stads af den danske forfatter F. J. Gæde,

skønt han på grund af hans »overdrivelser og paradoksale forslag« frakender ham varig betydning.

Som rimeligt er, lægges hovedvægten på seddelbankvæsenets og statsfinansernes rolle i det økonomiske liv. Der er næppe tvivl om, at forf. har ret i, at de mænd (om man skal kalde dem »politikere« (s. 8 og 15), kan diskuteres), som udformede dansk økonomisk politik efter 1784, var velbevandrede i europæisk økonomisk litteratur og kendte de økonomiske institutionelle forhold i Vesteuropa. At det ikke var Adam Smith's liberale tanker, der først og fremmest fængede i deres sind, viser den lille historie om E. H. Schimmelmänn, der smed »The Wealth of Nations« ud af vinduet efter at have læst den (s. 23f.). Men historien kan jo også vise, at man ikke slugte alt råt. Det vil formentlig igen sige, at man tog de tanker og synspunkter til sig, som man fandt relevante i den aktuelle danske situation. De afgørende impulser udefra, mener forf., kom fra forfattere som skotten James Steuart og hamburgereren J. G. Büsch.

Indholdet af det ganske korte kap. 4 synes jeg havde været naturligere anbragt i indledningen i forlængelse af forf.s refleksioner over den manglende bearbejdelse af periodens økonomiske politik og årsagerne til, at historikerne »kun sporadisk og usystematisk har analyseret den offentlige sektors transaktioner og deres påvirkning af den samlede økonomi« (s. 7). I dette kapitel fremstilles eftertidens bedømmelse af dansk økonomisk politik i årene efter 1784, men ikke med en altfor heldig hånd. Skildringen af M. L. Nathansons personlige baggrund går væsentligt ud over, hvad formålet kræver, og hvad der bringes om de øvrige forfattere. A. S. Ørstedes synspunkter kunne, som jeg skal vende tilbage til, nok have fortjent en fyldigere omtale. At nævne den – jeg tror for de fleste ukendte – Sev. Chr. Andersen, der i 1882 udsendte en kortfattet studie om bank- og pengevæsenet i den dansk-norske stat, må være overflødig i denne sammenhæng, når forf. ikke med ét ord nævner, hvad hans synspunkter går ud på, og iøvrigt oplyser, at han ikke har foretaget selvstændigt kildestudium, men henter sine oplysninger hos Nathanson. Forf. kommer alt for let over Albert Olsens bidrag til en mere nøgtern opfattelse af 1700-tallets økonomiske politik. Så meget mere uretfærdigt forekommer det, som denne historiker, der vel ikke nåede til ende med sit rydningsarbejde, dog utvivlsomt er den, der som forsker og som lærer har betydet mest for den på respekten for de økonomiske realiteter baserede udforskning af 1700-tallets historie. Det må vel bero på en lapsus, at Erik Rasmussen og hans værk »Kurantbankens forhold til staten 1737–73« omtales her, hvor talen udtrykkeligt er om tiden efter 1784. Grunden er jo nok, at forf. i ham har fundet en af de få (eller den eneste?) retfærdige i historikernes skare, som har erkendt samtidens motiver bag den økonomiske politik, idet han har betegnet bankens seddeludstedelse som »grundpillen i den ekspansive erhvervspolitik«. Med rette fremhæver forf. sin fagfælle øko-

nomen Knud Erik Svendsen for dennes fortjenstfulde artikler »Monetary Policy and Theory in Denmark 1784–1800« i *The Scandinavian Economic History Review*, som han erkender at stå i gæld til.

Fælles for mange af de forfattere, som omtales, er, if. forf., at de er så stærkt bundet af deres samtids økonomiske dogmer, at de ikke helt har kunnet løsrive sig fra dem. Jaja, vi får så håbe, at tiden efter Keynes er dogmefri og dens økonomiske forfattere uhildede i deres syn på fortiden. – Men iøvrigt er der alt i alt ingen tvivl om, at historikerne beskæmmede bør bøje deres hoveder, hvad angår forståelsen af de økonomiske faktorer og deres relationer i 1700-tallets danske samfund, og erkende, at uden gode impulser og håndfast hjælp fra historisk engagerede økonomer når vi ikke tilbunds i problemerne.

Efter i de foregående kapitler at have hvæstet teoriens knive giver forf. i kap. 5 som en praktisk optakt til den centrale del af værket en beskrivelse af samfundsforholdene i monarkiet ca. 1784, idet han dog kun beskæftiger sig med de forhold, som han i strengeste forstand anser for relevante ved en vurdering af den økonomiske politik, som skulle føres i dette samfund i de nærmest følgende år: befolknings- og erhvervsforhold, statsfinanser og pengevæsen. Forf. præciserer her (s. 67) sit hovedformål som »en analyse af det offentliges påvirkning af de økonomiske forhold«.

Når forf. lidt irriteret savner en »pålidelig statistik« til sin samfundsbeskrivelse og til sin analyse af den økonomiske politik, fornemmer man i det mindste en nuanceforskel mellem økonomens og historikerens holdning til kildematerialet og de almindelige vilkår for historisk forskning. Iøvrigt er der grund til at understrege, at man netop i disse sidste årtier af 1700-tallet var i gang med at opbygge en offentlig statistik med mere generelt sigte, mens man tidligere havde klaret sig med mere tilfældige og ad hoc tilvejebragte oplysninger – i sig selv et vidnesbyrd om et erkendt behov for en mere effektiv og målrettet styring af samfundet, som for så vidt bekræfter forf.s påstand om, at reformpolitikken ikke er ensbetydende med overgang til kræfternes frie spil, men som vel på den anden side heller ikke overrasker nutidens historikere voldsomt.

Samfundsbeskrivelsen som helhed virker – selv om dens formål tages i betragtning – noget uegal. Befolknings- og erhvervsforhold er med 5 sider meget stedmoderligt behandlet, mens til gengæld kompagnierne har fået 11 sider. Iøvrigt er kapitlet især helliget den tekniske gennemgang af statsfinanserne og pengevæsenet, og det rummer på dette område en særdeles kontant og meget nyttig oversigt over finansadministrationen, skatter og andre statsindtægter, statsgælden og bankvæsenet. Under omtalen af det sidste mærker man sig bl.a. den interessante detalje, at Kurrantbanken, tværtimod at yde rente for indlån, krævede et opbevaringsgebyr på 1°/₁₀ p.a. for kapitaler indsat på folio.

Det er lidt upraktisk, at forf. under gennemgangen af skatterne under-

tiden som deres grundlag nævner den sidst udkomne forordning, for ekstraskatten således forordningen af 12.5.1767 (s. 82). Den læser, der ikke ved bedre, må umiddelbart få det indtryk, at skatten er indført ved denne forordning, mens forholdet dog er det, at den indførtes ved forordninger af 23. september 1762 for hvert af monarkiets 3 hoveddele. 1767-forordningen er kun et supplement, der giver nogle specielle regler for København. Tilsvarende gælder (s. 85) oplysningen om, at der »ifølge fo. af 27.11.1775 opkrævedes en obligatorisk stempelafgift ved udstedelse af værdipapirer m.m.« Taget efter sit pålydende skulle det kun kunne betyde, at stempelafgiften er indført ved denne forordning.

Fra et deskriptivt synspunkt er det et fortrin, at fremstillingen omfatter hele monarkiet. Afhandlingen vinder derved i værdi som opslagsværk, og som sådant vil den utvivlsomt blive flittigt brugt. Det er derimod tvivlsomt, om det har været nødvendigt og ønskeligt af hensyn til behandlingen af forf.s tese, eller om ikke en mere indgående analyse af det danske erhvervsliv havde været at foretrække. Overhovedet gælder det nok, at afhandlingens omfattende, men noget spredte, anlæg med detaljeret redegørelse for en række forhold af mindre væsentlig betydning for emnet, gør behandlingen af de centrale spørgsmål mindre stram og overskuelig. Forf. har (s. 71 f.) nogle betragtninger over forholdene på landet og i byerne, hvortil der ganske savnes dokumentation, skønt det drejer sig om problemer af væsentlig betydning, når talen er om at undersøge den førte penge- og finanspolitikens virkning på den økonomiske vækst i samfundet og på beskæftigelsen. Det hedder, at monarkiets landbefolkning (et meget vidt begreb!) levede i en samfundsform, der var karakteriseret ved en betydelig selvforsyningsgrad. »Mens der for godsvejernes vedkommende har været tale om, at konjunktursvingningerne direkte har påvirket deres indkomst, har bondestanden med den fremherskende naturaløkonomi kun indirekte fået dette at føle, når godsejeren forsøgte at vælte en indtægtsnedgang over på fæstebonden ved at forlange flere arbejdsydelser«. Og lidt senere: »I byerne har pengeøkonomien været fremherskende . . . Ændringer i den økonomiske aktivitet har derfor ramt bybefolkningen stærkere end landbefolkningen. Der findes ingen arbejdsløshedsstatistik der kan vise, hvor store svingninger der har været i beskæftigelsen, eller på hvilket niveau den gennemsnitlige ledighed har ligget, men det store antal fattige, der blev optalt ved folketællingerne, og det offentlige erkendelse af nødvendigheden af beskæftigelsesfremmende foranstaltninger viser, at der forelå et alvorligt samfundsproblem«. – Bortset fra, at det sandelig ikke blot var indtægtsnedgang, der animerede godsejerne til udvidelse af hoveriet, men også, og snarere, den langtidskonjunkturstigning, der gjorde en mere intensiv drift af hovedgårdene rentabel, så er det jo så rigtige betragtninger, at de gerne kunne være fremsat af en historiker. Men de er rigtignok så summariske, at de nær-

mer sig det intetsigende. Af økonomen venter vi os anderledes præcise analyser med tabeller og diagrammer! *Hvor* betydelig var selvforsyningsgraden på landet, og *hvor* fremherskende var pengeøkonomien i byerne? For nogen pengeøkonomi var der nu alligevel på landet og nogen naturaløkonomi i byerne, måske endda mere begge steder, end man sædvanligvis tænker sig – se for landet fx. min udgave af fæstebonden Christen Andersens dagbog 1786–97 (1969). Der er ikke så ganske få rede penge med i spillet! Til kravet om tabeller kan forf. naturligvis pege på den mangelfulde statistik, som datiden så uelskværdigt mod eftertidens forskere har efterladt sig, ja måske også på, at der mangler tilstrækkeligt materiale, som vi selv kunne lave en art statistik af. Men i samme grad bliver det jo vanskeligt at vurdere, endsige måle den ekspansive og beskæftigelsesfremmende effekt af den dertil bevidst sigtende politik.

Afhandlingens centrale del er det meget omfangsrige kap. 6 (s. 141–324), som rummer selve undersøgelsen af den økonomiske politik i reformårene 1784–88. Det falder i følgende afsnit: 1) ændringer i finansvæsenets organisation, 2) ændringer i beskatningen, 3) erhvervspolitikken, 4) socialpolitikken, 5) den øvrige udgiftspolitik, 6) kreditpolitik og kreditinstitutioner og 7) statsfinanserne og den økonomiske udvikling 1785–88.

Som modstykke til beskrivelsen i kap. 5 af finansadministrationens opbygning før 1784 giver forf. i dette kapitel en fortrinlig oversigt over forandringerne i 1784, der karakteriseres ved en centralisering omkring det nye finanskollegium. I modsætning til det tidligere havde det ikke noget specielt sagsområde under sig, men skulle koordinere de øvrige finansorganers arbejde, og navnlig fik det en stærk stilling ved, at i fremtiden ingen kgl. resolution på afholdelse af udgifter måtte indhentes, uden at finanskollegiet havde givet sin tilslutning.

Af overordentlig stor interesse er den nøje forbindelse, der med den nye ordning etableredes mellem finanserne og handels- og erhvervspolitikken, »saasom disse ting kand have den vigtigste indflydelse paa statens indtægt«. Med dette citat fra E. H. Schimmelmans plan af 25. maj 1784 til en forandret indretning af de kongelige finansdepartementer, som forf. bringer s. 141, er introduceret en problematik, som forf. efter anm.s opfattelse har misforstået eller måske snarere kun har forstået den ene side af, skønt vi meget klart formuleret møder den igen i den store finansforestilling af 28.6.1785, der indeholder reformregeringens økonomiske og finansielle program. Herom meddeler forf. (s. 157), at forestillingen indeholder tre programpunkter: »1) en forøgelse af den indenlandske produktion, hvortil dog nu også regnes handelen, 2) en formindsket seddelcirkulation og 3) en gradvis afbetaling af statsgælden«. Men han burde have føjet til, at forestillingen fortsætter således: »disse tre poster indbefatte, tilligemed finantsernes sparsommeligste forvaltning efter

vores overbeviisning alt, hvad der kan bidrage til at give Deres Maytts stær den velstand og Deres finantser den styrke, som landets naturlige beskaffenhed og beliggenhed berettiger dem til«.

Forf. opfatter, såvidt jeg kan se, sammenhængen mellem finanspolitikken og erhvervspolitikken i årene efter 1784 ensidigt under synsvinklen: finanspolitikens effekt på beskæftigelsen og aktiviteten i erhvervslivet, og overser den modgående faktor: et ekspanderende erhvervslivs effekt på statsfinanserne. Schimmelmann siger jo ikke: »saasom statens udgifter kand have den vigtigste indflydelse paa disse ting«, men netop: »saasom disse ting kand have den vigtigste indflydelse paa statens indtægt«.

Forf. har, som tidligere nævnt, været inde på A. S. Ørsteds syn på 1780ernes økonomiske politik og har citeret ham for den betragtning, at efter 1784 »maatte omsorg for folketilstandens forbedring gaae haand i haand med omsorgen for at afhjælpe penge- og finantsvæsenets brøst« (s. 60). Javel, men Ørsted har lige forinden sagt: »Det var disse rette statsmænd klart, at folkets kræfter paa det trin, hvorpaa de da stode, ingenlunde vare tilstrækkelige til at yde hvad der behøvedes for i en kort tid at kunne sætte pengevæsenet og statsfinanserne paa en fast fod, men at disse kræfter først maatte vækkes til et nyt liv« (Af mit Livs og min Tids Historie, II, s. 5). Og videre: »Der er . . . intet der i den grad vidner om den daværende bestyrelses sunde grundsætninger og rigtige opfatning af forholdene, som at den fornemmelig hæftede sit blik paa udviklingen af folkets kræfter som den kilde, hvorfra de så svage statsfinanser i tiden skulle hente styrke« (II, s. 67). – Altså både med den daværende regerings egne og med A. S. Ørsteds klare ord: de svage finanser måtte styrkes gennem investering i et erhvervsliv, der kunne lønne investeringen med gode renter. Forf. burde have udstrakt sit udblik over de europæiske teorier også til den tyske kameralvidenskab og iøvrigt have erindret sig, at Danmark i 1780erne var en enevældig fyrstestat og ikke et folkestyret samfund. Om de kameralistiske forfattere kan i »Handwörterbuch der Staatswissenschaften«, V, 3. Aufl., 1910, s. 751 læses: »Sie vereinigen die Lehre von der Finanzverwaltung nach dem damaligen Standpunkte mit der Lehre von der wirtschaftlichen Verwaltung; denn es sollte der Wohlstand des Landes gehoben werden, damit die fürstlichen Einkommensquellen desto reichlicher flössen«. Det er en beskrivelse, der efter anm.s opfattelse på en prik dækker den politik, der virkelig blev ført efter 1784.

Efter en gennemgang af finansplanen af 1785, dens tilblivelse og den offentlige debat, den gav anledning til, og efter en ret kort omtale af Kreditkassen giver forf. en meget fyldig redegørelse for planerne om den slesvig-holstenske speciesbank og navnlig for den offentlige debat, som de affødte. Ikke mindre end 44 sider tildeles der denne sag, som vel trods alt

må betegnes som en detalje i det samlede billede. Motiveringen er, at debatten »giver et udmærket tværsnit af samtidens økonomiske opfattelse« (s. 183). Men når forf.s erklærede formål dog er at beskrive og vurdere den økonomiske politik, der blev ført i disse år, kan man nok synes, at debat og teorier dominerer vel meget. For hvad kom der nu ud af den slesvigholstenske speciesbank? Efter forf.s mening ikke meget: »En sammenfattende dom over reformen i hertugdømmerne må lyde på, at denne var ret overflødig, men på den anden side næppe har gjort nogen skade af økonomisk art« (s. 213).

Med spænding nærmer man sig afsnittet om erhvervspolitikken i reformårene. Her bebrejder forf. historikerne, at de, skønt de ingeniunde har forsømt dette emne, kun på enkeltområder har rejst indsigelse imod den opfattelse, at 1784 var »gennembrudsåret for en tid, der frigjorde erhvervslivet fra »statens tvang og formynderskab« [citaf af Julius Schovelin]« (s. 216). Noget overraskende for en historiker, der har syslet lidt med landboreformpolitikken og dens baggrund, er det unægteligt at se Hans Jensen lovprist for sin »klare erkendelse af baggrunden for landbrugspolitikken« og for sin fremhævelse af, at regeringen gennemførte »en socialpolitisk betonet lovgivning« (s. 224). Det må nok skyldes forf.s foran omtalte opfattelse af regeringens økonomiske politik som altruistisk rettet mod borgernes velfærd som endemålet.

Hvis forf. og Hans Jensen havde set lidt mere bort fra teorier og debatter og interesseret sig mere for konjunkturforløbet i tiden mellem krisen i begyndelsen af 1730erne og reformårene og for de øgede afsætningsmuligheder for landbruget som følge først og fremmest af en både dansk og europæisk befolkningsstigning, ville de have erkendt, at landboreformerne ikke primært var socialpolitik, bondebeskyttelse eller hvad man nu gennem tiden har kaldt dem, men først og fremmest den tekniske forudsætning for en produktionsudvidelse, som der var afsætningsmulighed for til stigende priser, og som derfor var til glæde og gavn for de 3 implicerede parter: staten, godsejerne og bønderne. Spørgsmålet: liberalisme eller ikke-liberalisme er af beskeden interesse i denne sammenhæng, hvor der ikke så meget er tale om at tage stilling til teorier, som om at føre en i den givne sammenhæng relevant praktisk politik. Hvad er vel iøvrigt, for at sætte sagen lidt på spidsen, de økonomiske teorier andet end forsøg på systematisk at beskrive de til enhver tid foreliggende økonomiske realiteter og deres indbyrdes relationer? Når forf. siger (s. 217), at »de tidlige merkantilister i industri, handel og skibsfart (så) de rette erhverv til at gøre et land og dets fyrste mægtig, mens bl.a. den fysiokratiske bevægelse sætter sig spor hos senmerkantilisterne, så de både er indstillet på større frihed for erhvervslivet og tillægger landbruget en større rolle, i det omfang det kan forenes med at fremme nationens samfundsøkonomiske styrke«, tror han så, at de skiftende regeringer uden hensyn til, hvad en

praktisk bedømmelse bød dem at gøre, har slået op i deres økonomiske katekismer for at se, hvilke erhvervsgrene det for tiden var god latin at støtte? Som Otto Thott så snusfornuftigt sagde i 1735 i sine »Uforgribelige tanker«: »Hvad nøttede det vel, om vi havde 4 gange saa meget korn, dersom det ej kand debiteris?« Men det kunne det altså 50 år senere!

Forf. omtaler s. 220 Den lille Landbokommission af 3.11.1784 og taler, på grundlag af W. A. Hansens bog om kommissionens virksomhed, om »den vægt, der lægges på reformernes forventede gunstige påvirkning af produktionsomfanget«. Igen kun den ene side af sagen! Hvis forf. havde læst min afhandling »De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne« (Erhvervshist. Årbog 1954), ville han have set, at der bag de udgifter til dens arbejde, som han nævner, lå en meget kontant forventning om et rigt udbytte for statskassen.

Temmelig megen plads tildeles der omtalen af statens overtagelse af de hollandske lån til plantageejerne på de dansk-vestindiske øer. Grunden til konverteringen var, siges det, at de hollandske lån var behæftet med en forpligtelse til at overlade hollandske handelshuse sukkeret til videresalg, hvorfor lånene, set fra et dansk erhvervspolitisk synspunkt, stred mod den statslige sukkerhandelspolitik, hvis formål var at lade råsukkeret raffinere på danske virksomheder. Hertil kan en historiker hviske forf. den supplerende oplysning i øret, at den meget formående finansminister E. H. Schimmelmann tilfældigvis var den største danske raffinadør. Men skam få den, der tænker ilde derom!

Som kompagnierne fik en fyldig omtale i samfundsbeskrivelsen ved 1784, er deres afvikling i de følgende år også fyldigt behandlet. Men det er lidt svært at se, hvorledes forf. vurderer kompagnipolitikken og omkostningerne ved afviklingen. I den forbindelse er det en ulempe, at han ubønhørligt sætter tidsskel ved 1788, hvad han vel i det hele taget skylder os en begrundelse for. Så meget mere som den periode, han har valgt, er meget kort og derfor påvirkes forholdsvis stærkt af, at i hvert fald både første og sidste år er anormale. Hvor megen bevidst erhvervsøkonomisk styring i finanspolitikken, der så bliver plads til i denne korte tid, er nok noget diskutabelt. Men hvad kompagnierne angår, siger forf. s. 107: »I forbindelse med kompagnidannelserne var tillige sket en aktiespekulation, som både samtidige og senere forfattere med ikke ringe overdriivelse har sammenlignet med Law's Mississippitransaktioner«. Det er nok muligt, der er overdrevet noget, men en vurdering, som ikke er meget blidere, kan nu findes hos ingen ringere end kronprins Frederik, 1784-regeringens hoved, der i et brev af 12. maj 1782 til A. P. Bernstorff skriver: »Han [kammerjunker Schlanbusch] kan tillige fortælle Dem vore nye rigdomme skabte ved actier: i mine øine en gienstand for egen nytte og ei til landets beste, men ubodelige skade« (Stintenborg-arkivet,

pk. 41). Når talen er om Handels- og Kanalkompagniet, kunne forf. måske have haft en lille smule nytte af min afhandling i Erhvervshist. Årbog 1957, som jeg mener bestyrker Albert Olsens dom om »krigspekulation og af staten fremkaldt usund inflation«.

I et kort kap. 7 slutter forf. af med et ganske skitsemæssigt overblik over, hvad han kalder »Merkantilismens sidste år i Danmark«, dvs. tiden frem til 1813/14, hvor han finder den egentlige brudlinie i dansk økonomisk politik.

De kritiske bemærkninger – og flere kunne gøres – som en historiker har fundet anledning til at fremsætte, navnlig til bogens hovedafsnit, skal ikke tjene til at forklejne den meget store og nyttige indsats forf. har ydet, ikke mindst m.h.t. at gennemgå og bearbejde, tildels korrigere og justere, et overmåde stort og uoverskueligt kildemateriale til konkret belysning af finansadministrationen og finanspolitikken. Han har her med økonomens særlige forudsætninger foretaget en rydning og en bearbejdelse af et tallemateriale, som næppe nogen historiker ville have tilstrækkelige muligheder for. Betragtet som håndbog i dansk finanshistorie i 1780erne vil bogen utvivlsomt blive af meget stor nytte i de kommende år. Forf. har afgjort bragt vor viden og forståelse af denne periode et godt stykke videre.

JENS HOLMGAARD

Nyt fra historisk videnskab

MØDER

XIII internationale historikerkongres afholdtes i Moskva i dagene 16.-23. august 1970. Sovjetunionens historikere havde lagt vægt på at være værter i hundredåret for Lenins fødsel, og temaet blev anslået straks ved kongressens åbning i Kremls nye, storslåede kongrespalads, hvor professor E. M. Zhoukov holdt foredrag om Lenin og historien.

De almindelige møder afholdtes i Moskvas kæmpestore universitetsbygning fra Stalin-perioden. Arrangementet fungerede så tilfredsstillende, som det med rimelighed kan forlanges, bedre end ved de fleste tidligere kongresser. I næsten alle tilfælde var der sørget for simultan-tolkning, hvad der var til ubestridelig nytte, når man ikke forstod sproget – og til tilsvarende gene, når man forstod det. Rapporterne var trykt enkeltvis i praktisk lommeformat, men den omstændighed, at de først blev udleveret ved indregistreringen og ikke som tidligere tilsendt deltagerne i forvejen, var et tilbageskridt. Ekskursions- og teatermulighederne var til gengæld fortræffelige.

Som sædvanlig var en stærk opdeling nødvendig for at afvikle det store og mangesidede program. *Grands thèmes* med indbudte eksperter var: 1) Metodologi. Historikeren og samfundsvidenskaberne og 2) Kontinenternes historie. Nationalisme og klassekamp i Asiens og Afrikas moderniseringsproces. *Grands rapports*, ligeledes med indbudte eksperter, var: 1) Magtbalancen i Middelhavsområdet under antikken, 2) Feudalismen som historisk og socialt fænomen og som produktionsmetode, 3) Europæiske problemer i 17. årh. og 4) Verden mellem de to verdenskrige. Sideløbende hermed holdtes møder i 3–10 sektioner med kronologisk eller emnemæssig afgrænsning. Den internationale militærhistoriske kommission bredte sig over hele 3 dage, mens de fleste af den øvrige snes kommissioner, associationer, føderationer og studiegrupper lod sig nøje med én, herunder den universitetshistoriske kommission, som til vederkvælgelse for den tapre lille skare, der holdt ud til sidste mødedag, fungerede uden tolk og klarede sig på vesteuropæiske sprog samt korte resumeer af de russiske indlæg.

Til sprogbarrieren kom de ideologiske skillelinier, som ikke skæmmede debatternes værdighed, men dog ofte markeredes skarpt. Det gjaldt således diskussionerne om feudalismen og om det 17. årh.s problemer, hvor amanuensis Niels Steensgaard, København, var rapportør om århundredets økonomiske og politiske krise (jvf. HT 12. rk. IV, s. 475–504). Østeuropæiske historikere vil knytte begrebet revolution alene til klassekampen, en terminologisk begrænsning, der gør det vanskeligt at diskutere enevældens indførelse uden gensidige misforståelser.

Forud for Moskva-mødet, i dagene 10.–14. august 1970, afholdtes i Leningrad den V internationale kongres for økonomisk historie (jvf. HT 12. rk. II, s. 199).

Rammen for kongressen var Det tauriske Palæ, bygget i 1780'erne til Katarina II's favorit fyrst Potjomkin af Taurien (Krim) og 1906–17 rigsdumaens sæde. Arrangementet havde samme dyder og mangler som i Moskva – i ekskursionsmæssig henseende har Leningrad med omgivelser dog et klart fortrin. Professor V. A. Vinogradov belyste i det indledende foredrag Lenins betydning for den økonomiske videnskabs udvikling.

Også på denne kongres var sektionsarbejde en nødvendighed. I alt arbejdedes der i 9 sektioner, men dog således, at kun 4 holdt møder samtidig. Sektion I behandlede den økonomiske tænkings historie, teorierne om økonomisk udvikling og deres betydning for den økonomiske politik – et emne, hvor indlæggene uundgåeligt måtte blive præget af ideologiske synspunkter. I andre sektioner drøftedes økonomisk planlægning, arbejdskraft og befolkning, penge og kredit, ejendomsformer under det feudale system og kapitalismens oprindelse, kontinentale handelsforbindelser over Eurasien før jernbanerne, den antikke verdens økonomiske historie, problemer vedrørende modernisering af den økonomiske og sociale struktur i multi-sektorale økonomier, og endelig i sektion IX, som lededes af professor K. Glamann, København, metodologiske problemer, hvoraf især spørgsmålet om koordination af dataindsamling og -behandling vakte stor opmærksomhed. Drøftelserne af dette vigtige emne har utvivlsomt givet resultater af blivende værdi, medens der nok må lægges dæmper på optimismen, når flere af de øvrige sektioners arbejde skal vurderes. Også her udfoldedes dog bemærkelsesværdigt initiativ, således i den af professor H. Kellenbenz, Köln, ledede sektion VI om de kontinentale handelsveje, hvor generalsekretæren for den internationale økonomisk-historiske association, professor J.-F. Bergier, Zürich, fremlagde et arbejdsprogram, som vil tjene til at stimulere og systematisere forskningen på dette forsømte område.

I Moskva var deltagerantallet ca. 4.000, heraf halvdelen udenlandske historikere, 1.400 fra Sovjetunionen og 600 pårørende, hvoraf hovedparten var russere. I Leningrad deltog ca. 1.500, fordelt på nogenlunde tilsvarende måde. Det danske deltagerantal var i Moskva 38, i Leningrad lidt større. Begge steder udgjorde danskerne det største skandinaviske kontingent.

Som vanligt hørtes ved afslutningen af kongresserne adskillige bemærkninger om, at disse mammut-møder bør ophøre og erstattes af sagligt afgrænsede symposier, hvor deltagerantallet er mere begrænset og udbyttet som følge heraf væsentligt større. Der er megen sandhed heri, og antallet af internationale symposier er da også i stadig vækst. De store internationale kongressers tid er dog endnu ikke forbi. XIV internationale historikerkongres skal efter planen afholdes i Washington, D.C., i 1975. Den internationale økonomisk-historiske association, hvis præsident efter Leningrad-mødet er professor K. Glamann, har truffet den prisværdige beslutning at opgive tilknytningen til de almindelige kongresser og har indbudt til møde i København i 1974.

SVEND ELLEHØJ

FASTELAVNS søndag og mandag 1969 afholdtes et dansk historikermøde i Odense, arrangeret af Fællesudvalget for historisk Forskning. Fællesudvalget blev nedsat af et historikermøde i København december 1967. Dets første formand var pro-

fessor Svend Ellehøj, som efter mødet i 1969 afløstes af rigsarkivar Johan Hvidtfeldt. Igangsætterten var universitetslektor, arkivar Erik Stig Jørgensen, udvalgets energiske sekretær. Han fremsatte i en kronik i *Information* og senere på mødet i København nogle synspunkter vedrørende mulighederne for en forbedring af historieforskningens vilkår og for en koordinering af forskningen. Fællesudvalget påtog sig at undersøge disse muligheder og i første omgang at arrangere det nævnte møde i Odense. Det samlede henved 200 deltagere, hvoraf en fjerdedel var studenter, og blev meget vellykket. Mødets foredrag og indledninger in extenso, referater af diskussionerne samt en række skriftlige »institutionsrapporter« fra arkiver, biblioteker, institutter, museer, selskaber og foreninger om igangværende og planlagt forskning foreligger nu trykt i *Det danske Historikermøde i Odense 16.–17. Februar 1969* (Redaktion: Svend Ellehøj, Harald Ilsøe og Erik Stig Jørgensen. Udgivet af Fællesudvalget for historisk Forskning (Adresse: Rigsarkivet) 1970. 231 s. 30 kr.). Bogen bringer talrige nyttige oplysninger og mange inspirerende oplæg.

Odensemødets formål var at drøfte mulighederne for gennem samarbejde at få løst større forskningsopgaver, og en del sådanne blev omtalt i de otte sektioner som på mødet behandlede hver sit emne fra kulturhistorie i dansk middelalder til forskningens anvendelse af EDB. Nogle projekter var på planlægningsstadiet eller var så småt begyndt at blive realiseret: den fællesnordiske ødegårdsundersøgelse, en dansk historisk statistik, et historisk atlas for Danmark, studiet af dansk partivæsens opkomst og udvikling 1866–1915. Andre var fremtidsmusik, men ikke af den grund mindre tiltrækkende, bl. a. en række forslag til udforskning af den centrale og lokale administration før 1660. Især i forbindelse med diskussionen af institutionsrapporterne og af professor Jörgen Weibulls foredrag om forskningens organisation drøftedes desuden væsentlige principspørgsmål, først og fremmest forholdet mellem team-work eller gruppearbejde og individuel forskning. Et andet vigtigt spørgsmål var historieforskningens betydning for samfundet og det dermed sammenhængende problem om forskningspolitikken, jfr. Erik Lönnroths, Sivert Langholms og Hans Landbergs indlæg på metodekonferencen på Hindsgavl juni 1969, trykt i svensk *Historisk Tidskrift* 1969, s. 413–35.

Næste møde afholdes i Odense 21.–22. februar 1971. Det vil bl. a. få forelagt en række rapporter om de enkelte historikers igangværende og planlagte forskning samt et udkast til statutter for Fællesudvalget.

POVL BAGGE

FØRSTE fællesnordiske sommerkursus for historiestuderende afholdtes i Uppsala i sommeren 1966 (se HT 12. rk. II, s. 205). I forlængelse heraf afholdtes i sommeren 1968 kurser i København og Helsingfors for at give yderligere arbejdsgrundlag for den »ekspertkomité«, der i efteråret skulle tage endelig stilling til kursusvirksomhedens fortsatte eksistens.

Sommerkurset i Helsingfors fandt sted i dagene fra d. 6. til d. 19. juni. Kursets tema var »Finlands historie under autonomien 1809–1917«. Undervisningen var stort set i for høj grad præget af rutine, og var for snævert bundet til kursus-temaets tidsmæssige begrænsning. Emnet var formodentlig valgt for gennem

Finlands første historiske souveraine periode at give indtryk af dén kulturelle og politiske udvikling af national selvbevidsthed, som er grundlaget for det moderne Finland, med dets specielle problemer i Norden og Europa! Når vi som skandinaviske kursusdeltagere kom til Helsingfors, var det derfor ikke blot for at lære en periode i Finlands historie bedre at kende, men også i håb om at erhverve bredere forståelse af det moderne Finland ud fra dets tilblivelsesproces i forrige århundrede og af nutidens finske historieforsknings forhold til autonomiens dog stadig aktuelle konfliktstof. Men desværre blev vi skuffede, da disse problemer næsten lodes uberørt – som var det tabu-emner!

Den enkelte undervisningsdag blev opdelt i formiddagsforelæsninger og eftermiddagsseminarer. Forelæsnningernes brede formulering skulle give en oversigtsmæssig baggrund for øvelserne, hvor studenternes opgaver blev gennemgået. Men lærerne skiftede dag for dag, og forelæsningerne kom desværre alt for ofte til at bringe gentagelser eller endog formidle allerede forudsatte kundskaber. Under disse forhold måtte den enkelte lærers kontakt med de studerende – uanset alle gode forsætter – blive minimal og undervisningen lidet inspirerende. Den grundlæggende rolle, man havde tildelt de emnemæssigt stærkt svingende forelæsninger i undervisningen, afstedkom at studenterne med deres i samme grad spredte øvelsesopgaver kun overfladisk kunne tage del i diskussionen af den enkelte opgave. Desuden adskilte undervisningens fordeling på to studiegrupper beslægtede seminarer, hvad der gjorde det vanskeligt at dyrke særlige interesser. Man må konkludere, at det ved denne kursusform skortede på lejlighed til at erhverve dybere indsigt i blot nogle af de afgørende problemer, autonomien rejste for Finland.

Da det tydeligt fremgik, at flere af vore lærere arbejdede med og var dybt engageret i emnekredse, som udgjorde væsentlige sider af den valgte periode, må det give anledning til at pege på, at en undervisningsform, der bæres af gennemgående seminarer over udvalgte problemer med særlig relevans til perioden, og som ledes af lærerkræfter, hvis arbejde gør dem særligt fortrolige hermed, ville give varigere udbytte. Forelæsningerne kunne da gøres til et led i seminaret og være eksperters kommentarer i form af punktstudier til støtte for debatten af vore egne opgaver. Herved ville kurset i det hele taget få et mere kvalificeret præg og studenterne få større indtryk af forskningens stade indenfor det enkelte tema.

I den gennemførte undervisning lykkedes det dog nogle af vores lærere at åbne videre perspektiver. Således følte vi det stærke engagement i de stadigt brændende problemer om svensk/finske sprogmodsatninger, da professor Ruutu understregede, hvorledes han personligt havde følt det som en svensk indrømmelse overfor finsk som ligeberettiget kultursprog efter det 19. århundredes nedvurdering, da Sillanpää fik nobelprisen i litteratur i 1939! Og professor Gallén afslørede, hvilke metodiske problemer han arbejdede med, og viste, hvilke muligheder for sociale undersøgelser der kunne være i et personalhistorisk materiale. Her så vi således, at der i nutidig finsk forskning dels stadig findes problemer, som er skabt under autonomien, dels gøres forsøg på at inddrage socialvidenskabelig metode i forskning.

To læreres undervisning skal desuden fremhæves. Fil.lic. Per Schybergson fremdrog ved sin meget aktive seminarledelse betydningsfulde interskandinaviske

relationer, og han havde udnyttet en ekspert (Pihkala) som bisidder i et af sine seminarer. Docent Matti Klinge trak perspektivet op til vort århundrede ved at improvisere et besøg på Mannerheim-museet, hvis leder han er. Museets billedarkiv, som bl. a. omfattede illustrationer af Hitlers modtagelse i Helsingfors, gav anledning til at betænke, at Finlands tilknytning til Tyskland ikke var af ideologisk art, men udtryk for et ønske om at sikre en uafhængighed af øst, som man havde arbejdet for i den sidste halvdel af 1800-tallet. Autonomien havde altså skabt problemer for Finland, som stadig må give landet særlige interesser, og disse detaljer i Schybergsons og Klinges undervisning antyder, hvorledes kurset kunne have opnået større dybde.

Ekskursionerne var et velkomment pusterum i det komprimerede kursusprogram. Den største oplevelse var besøget på herregården Fagervik, der stod som et betagende minde over det 19. århundredes erhvervsliv. »Järnbruket« var nedlagt og driften lagt om til landbrug, men »bruket« lå som da det standsede, og vi fik et godt indblik i dets komplicerede opbygning, bl. a. illustreret af bevarede regnskabsbøger. Søndagens to øvrige seværdigheder, kirken i Lojo og Raseborg-ruinen, var afgjort af interesse; men det havde nok været mere naturligt at vælge seværdigheder knyttet til vores periode, som fx. det improviserede besøg på Mannerheim-museet og mandagsturen til »Sveaborg-kæden«, hvis militærtekniske principper så fortrinligt blev anskueliggjort af lederen for kystbevogtningens historiske sektion.

Ekskursioner til Runebergs Borgå og 1808–09 krigens Tavastehus (som flere på eget initiativ besøgte), til den i 1856 åbnede og for nyligt genåbnede Saimakanal eller blot en rundtur i Helsingfors og omegn, hvor vi ikke engang så det ny studentecenter i Tapiola, kunne have suppleret kurset godt.

Kursussekretær Kari Selén repræsenterede kontinuiteten i kurset og var vort bindeled til finsk studenterungdom, idet han formidlede en selskabelig kontakt. Det er en fejl ved et nordisk kursus af denne art, at studenter fra værtslandet ikke deltager ordinært. De kunne bistå rent fagligt og formidle et kammeratligt samvær, som atter kunne hindre, at kurset bliver isoleret »kongresvirksomhed«. Men Kari Selén bar en stor arbejdsbyrde som kursets organisatoriske koordinator og gruppens selskabelige rejseleder; som kurset var lagt til rette, var han helt uundværlig.

De finske lærere var åbenbart uenige om hensigten med kurset. Kursusleder professor Eino Jutikkala hævdede, at sommerkurset kunne indgå som afløsninger i de respektive landes afsluttende eksaminer, og følgelig måtte opgaverne have kvalitet dertil. De øvrige lærere lagde derimod vægt på, at det skulle være et sommerkursus og slækkede på kravene til vore opgaver.

Stillet overfor disse forskelligartede opfattelser af sommerkursernes målsætning, har vi henstillet til Nordisk Råds »ekspertkomité«, at man gør sig dette problem klart og – ikke mindst – tilrettelægger undervisningen derefter. Vi har peget på de gennemgående seminarer som den bærende undervisningsform; forberedelse hertil kan da enten overlades til deltagerne selv som i dette tilfælde eller gives i nationale forberedelseskurser. Men under alle omstændigheder må man give længere forberedelsesfrister, og deltagerne må på forhånd kende vilkårene.

Hvis kurserne skal kunne udgøre en del af en universitetseksamen, kunne

man måske fra dansk side overveje, om det ved kurset udstedte »intyg« ikke skulle kunne anvendes i en afløsning. Dette stiller selvfølgelig krav til undervisningen, men så må vi også absolut anbefale denne kursusvirksomhed som et sundt udvekslingsmedium for skandinavisk forskning – blot, som allerede understreges efter kurset i Uppsala (HT 12. rk. II, s. 205), hovedvægten lægges på de studerendes problemer.

STEEN OVE CHRISTENSEN

For nogle år siden nedsattes af Nordisk Kulturkommission en ekspertkomité med professor Povl Bagge som formand. Denne komité skulle arrangere universitetskurser for historiestuderende i de fem nordiske lande. Disse kurser har nu været afholdt i nogle år med skiftende værtslande. Jeg har haft lejlighed til at deltage i de to seneste af dem, nemlig kurset i norsk historie i Oslo i juni 1969 og kurset i svensk historie i Lund i sommeren 1970. I det følgende skal jeg kort redegøre for opbygning og indhold af disse to kurser, samt berette nogle indtryk derfra.

På begge kurser behandlede to emnerækker, hvoraf den ene var hentet fra den nyere tids historie, mens den anden samlede sig om et emne eller problemkompleks fra den lidt ældre historie.

Da kursernes varighed kun var 14 dage, måtte arbejdsformen være temmelig intensiv, hvis det faglige resultat skulle blive nogenlunde acceptabelt. Det forekommer mig, at man på disse kurser havde fundet en form, som tilgodeså alle rimelige krav om effektivitet uden derfor at virke unødigt belastende for deltagerne og lærere. I begge tilfælde holdtes om formiddagen forelæsning i en dobbelttime. Forelæsningerne havde altid tilknytning til en af de to behandlede emnerækker og virkede ofte som oplæg til eftermiddagens program, der bestod af seminarer, hvor deltagerne i øvelsesform gennemarbejdede spørgsmål med tilknytning til de pågældende emnerækker.

Det mest effektivitetsskabende ved disse kursers form var dog de opgaver, som hver deltager på forhånd havde udarbejdet som »adgangsbillet« til kurset. Opgaverne havde alle tilknytning til emnet for den seminarrække, som man havde valgt at følge. De blev fremlagt successivt og tjente som grundlag for diskussionen på seminarerne. Denne form var meget givende af to grunde: dels sikredes det herigennem, at deltagerne på forhånd havde sat sig nogenlunde ind i emnerne for seminarrækkerne, og dels afgav de et konkret grundlag for arbejdet i seminarerne. Der er for mig ingen tvivl om, at man herigennem har fundet en form, der gør, at man selv med så begrænset en kursustid som 14 dage kan nå at trænge ganske langt ind i et problem eller en emnekreds.

Jeg skal herefter kort redegøre for de emner, der blev behandlet på de to kurser.

På kurset i Oslo behandlede to emner, nemlig »1814 i norsk historie« og »Parlamentarisme og partiutvikling 1880–1905«. Seminaret om 1814 afholdtes under professor Knut Myklands dynamiske og engagerede ledelse. Dets sigte var naturligvis en udredning af de spegede tråde i dette års norske historie, men især sigtede det på at afklare, hvilken rolle Christian Frederik egentlig spillede i begivenhederne, og vurdere hans indflydelse på disse. Det var Myk-

lands bestemte opfattelse, at hans indflydelse på det politiske spil i Norge var langt mere betydelig, end det hidtil er antaget.

På det andet seminar drøftedes især det tidlige norske partivæsen under en række forskelligartede indfaldsvinkler. Man søgte f. eks. at nærme sig problemerne gennem en analyse af Norges politiske geografi, idet man sammenlignede med forholdene i de øvrige nordiske lande. På dette område synes man at være kommet ganske langt i Norge. Ligeledes forsøgtes en systemanalyse af partivæsenet i de nordiske lande omkring 1900, og denne bragtes ind i en konstitutionel sammenhæng gennem en systemanalyse af trekantforholdet regering – stortingsgruppe – parti. Endelig behandledes mere specielle sider af sagen, og afslutningsvis afholdtes et seminar, som var helliget en drøftelse af antiparlamentariske holdningstyper, der eksemplificeredes ved opgaver om Borggårdskrisen i Sverige, Påskekrisen i Danmark, Lappbevægelsen i Finland og Arne Garborgs tanker om direkte demokrati i Norge. Man må nok sige, at man efter denne facetterede behandling af emnet tog fra kurset med en fornemmelse af, at man havde fået et ganske solidt indblik i både emnet og den lidt uvante, nærmest politologiske metodik, der anvendtes.

Også på kurset i Lund havde man to emnerækker at vælge imellem, nemlig som det ene »Internordiska gränser och gränskonflikter« og som det andet »Idéer och grupperingar vid 1900-tals-Sveriges framväxt«.

Den første emnerække om grænsek konflikter må ses i lyset af et igangværende lundensisk projekt om dette emne, hvori deltager såvel historikere som repræsentanter for freds- og konfliktforskningen. I dette projekt søger man at afprøve forskellige modeltyper af grænsek konflikter dels på et centraleuropæisk materiale og dels på et afrikansk. Dette er et meget omfattende og ambitiøst projekt, som kursusdeltagerne bl. a. gennem Sven Tägils forelæsning fik lejlighed til at stifte bekendtskab med. Emnet for den tilsvarende seminarække havde mere begrænset karakter, idet man her – under universitetslektor Lars-Arne Norborgs ledelse – koncentrerede sig om nordiske grænsek konflikter, og herunder især – af naturlige grunde – konflikterne om den dansk-svenske grænse. Tidsmæssigt behandlede dette tema fra ca. 1380 til efter Den skånske Krig, og så forskellige emner som grænsehandel, »bondefreder« og snaphanebevægelsen diskuteredes bl. a. i forbindelse hermed. Man tog også op til behandling et andet konfliktområde, nemlig Ålandsspørgsmålet, der jo i nyere tid har været et svensk-finsk konflikt emne.

I den anden seminarække, der lededes af docent Sverker Oredsson, forsøgtes det at komme på lidt nærmere hold af de idéstrømninger og sociale og politiske grupperinger, der fulgte – og påvirkede – den såkaldte industrielle revolution, der vel snarere var en evolution. Interessen samlede sig her især om de politiske idéer og grupperinger, der udvikledes jævnsides med og afhængigt af industrialiseringsprocessen. Desuden var også organisationsdannelsen (fagforeninger, konsumentkooperationen m. v.), dens forudsætninger og tilblivelsesproces, genstand for behandling. Overalt, hvor det var muligt, foretoges der sammenligninger de nordiske lande imellem.

Det vil ikke være rigtigt at påstå, at kursernes rent faglige indhold udfyldte hele kursustiden. På begge kurserne skete tilrettelæggelsen af de faglige afsnit med al rimelig hensyntagen til deltagernes behov for at være sammen også på et

ikke-fagligt grundlag, og man havde også rig lejlighed til som almindelig turist at gøre sig bekendt med forholdene på stedet. Begge kurser afsluttedes med eks-kursioner, eller – mindre prætentivt – udflugter. Det norske kursus med en bustur gennem det smukke Østnorge til Lillehammer, og det svenske med en tur gennem det blide skånske landskab til Ystad, hvor man bl. a. beundrede det hus, hvori Karl XII hele to gange skal have overnattet!

Skal man nu, hvor de mange førsteindtryk har bundfældet sig, gøre op, hvad man så egentlig havde ud af at deltage i disse kurser, i hvis tilrettelæggelse og gennemførelse der fra arrangørernes og værtslandets side var lagt et stort arbejde, må resultatet blive, at man vendte hjem medbringende mange nye impulser af metodisk og historisk-faglig karakter (bl. a. mange idéer til speciale) og indtryk af det historiske studium i vore nabolande. Deltagelsen i kurserne gav i mange henseender ens daglige studium et videre perspektiv, og man vendte således hjem bedre rustet til at fortsætte det, end da man tog af sted. Men ikke mindst sidder dog indtryk tilbage af de mennesker, man mødte – samtaler med studiefæller fra de andre lande, indtryk af lærerne, o. s. v. Et ikke uvæsentligt resultat er det nok også, at mennesker, som man tidligere kun kendte som forfattere til denne eller hin afhandling nu i ens bevidsthed er levende, tredimensionale mennesker – f. eks. er professor Mykland ikke mere blot 1814-ekspert, han er også manden, der trofast tog sin tårn ved sene sammenkomster, og professor Rosén er ikke mere blot Carlssons siamesiske tvilling, men også en virtuos fremfører af »Min hat, den har tre buler . . .«.

Det faglige formål med disse kurser er vel dobbelt: 1) På bred basis at give de udenlandske deltagere lejlighed til at orientere sig i en eller flere perioder i værtslandets historie og dets historieforskning. Dette gennem forelæsningerne. 2) At give deltagerne lejlighed til gennem praktisk problemløsning at drøfte metodiske problemer i tilknytning hertil. Dette må være seminarrækkernes hovedformål.

Skulle man da til slut pege på noget, der kunne gøres bedre, må det være, at et skarpere afgrænset emne for seminarrækkerne – et nøjere defineret problem – måske ville medvirke til, at formål nr. 2 opfyldtes bedre, idet alle seminarerne da ville forekomme alle deltagerne lige vedkommende, og de effektivitetsfremmende opgaver få en endnu mere central placering.

Man kan naturligvis altid diskutere formen for og indholdet af sådanne kurser – derom opnås der vel næppe enighed; men for mig var deltagelsen i de her omtalte kurser både fagligt og på anden måde en berigende oplevelse, som jeg nødtigt ville have været foruden.

KNUD J. V. JESPERSEN

ALMINDELIG HISTORIE

KAI AALBÆK-NIELSEN: Historie. Struktur og eksistens. København, Munksgaard, 1970. 163 s. 31,50 kr.

Menneskets forhold til historien er emnet for Kai Aalbæk-Nielsens debutbog. Denne bog er ikke en gennemarbejdet helhed, men en række betragtninger over

de forskellige måder, på hvilke man har forholdt og kan forholde sig til historien. Aalbæk-Nielsen optræder i *Historie. Struktur og eksistens* dels som en formidler af nyere franske idéstrømninger og dels som en polemisk kritiker af den traditionelle historieforskning.

Cirka halvdelen af bogen er en introduktion til de forskellige historiefilosofiske ideer, der i de senere år er fremsat i Frankrig. Både kyndigt og kritisk formidler Aalbæk-Nielsen de teorier om historie, der er at finde i henholdsvis Sartres, Lévi-Strauss' og Foucaults tankeverdener. Samtidig bliver debatten mellem eksistentialisterne og strukturalisterne opridset – en debat, der især borer i problemet om mennesket er en aktiv skaber eller et passivt offer i det historiske forløb. Under denne behandling af fransk historiefilosofi bliver mange centrale og vigtige historieteoretiske problemer taget op til diskussion, f.eks. forholdet mellem kontinuitet og diskontinuitet i fortiden, mellem en synkronisk og diakronisk betragtningsmåde. Også modsætningen mellem den analytiske og den dialektiske metode bliver behandlet. Især under sin gennemgang af Sartres ideer kommer Aalbæk-Nielsen ind på objektivitetsproblemet, der bliver yderst akut, hvis man tillægger historikeren en skabende rolle i forskningsprocessen. Det er tydeligt, at Aalbæk-Nielsen har hentet sin personlige inspiration hos disse franske tænkere, og selvom han kan acceptere dele af både Lévi-Strauss' og Foucaults teorier, så er det dog Sartres menneskesyn og dialektiske metode, der ifølge Aalbæk-Nielsen bør foretrækkes (jf. s. 153–6).

Som nævnt nøjes Aalbæk-Nielsen ikke med at formidle franske ideer til vore hjemlige himmelstrøg, han benytter også lejligheden til at formulere sin kritik af den traditionelle historievitenskaber. Hans centrale tese er, » . . . at vore forestillinger om historien – forstået både som fortiden og som videnskaben om den – er irrelevante i forhold til den verden, vi lever i, og de problemer, den kræver løst« (s. 9). Så er det sagt, og skarpere kan det næppe siges. Men ikke nok med det. Den traditionelle historieforskning er ikke kun ubrugelig og ligegyldig, den er endog farlig. Følgende citat giver kernen i Aalbæk-Nielsens argumentation: »Historikeren afviser, at hans videnskab har noget andet mål end det, der ligger i selve studiet af fortiden. Han hævder, at den videnskabelige analyse er et mål i sig selv. Denne 'uengagerede' holdning er imidlertid også et engagement, for den er et valg af flugt fra ansvar og frihed. Historikernes traditionelle holdning er udtryk for, at han – bevidst eller ubevidst – er besat af angst for friheden og tilfreds med at lade andre vælge for sig, som om friheden var en gave for hans åndelige velbefindende. Historikerens traditionelle holdning ansporer derved til en totalitær, ansvarsløs holdning« (s. 19).

Som det kan ses, er Aalbæk-Nielsens bastante konklusion baseret på en filosofisk analyse af valg og frihed. Det er selvfølgelig muligt at være uenig med denne analyse. Men selv hvis man går ud fra, at den filosofiske analyse er korrekt, så kan man ikke på grundlag af en sådan analyse sige noget som helst om, hvor mange traditionelle historikere der findes, eller om de overhovedet findes. Hvis man ville afgøre dette, så måtte der foretages en empirisk analyse af nutidige historikers ideer og holdninger. Aalbæk-Nielsen har ikke foretaget en sådan undersøgelse, ikke engang forsøgsvis. Hvis Aalbæk-Nielsen har tænkt sin bog som et opgør med faktiske historikere – og dette synes at være tilfældet – så har han *indtil videre* kun fremsat påstande, kun fremført beskyldninger. Aalbæk-

Nielsen bør derfor kritiseres for ikke at have taget Georges Gurwitschs og Henri Lefebvres kritik af Sartre til efterretning, nemlig at Sartre kun har beskæftiget sig med det teoretisk-hypotetiske og ikke det reelt eksisterende (jf. s. 90–1).

Hvad der her er fremført, betyder omvendt heller ikke, at Aalbæk-Nielsens påstande nødvendigvis er falske. Dette er først og fremmest en kritik af hans opgørs kvalitet og troværdighed. Det er muligt, at visse historiske skoler ansporer til en totalitær og ansvarsløs holdning. Dette er et empirisk problem, og må derfor afgøres ved hjælp af empiriske analyser i hvert enkelt tilfælde. Og sådanne analyser findes. For eksempel har Georg G. Iggers i sin bog *The German Conception of History* (1968) søgt at påvise – på grundlag af en detaljeret empirisk analyse – en sammenhæng mellem den historiske skole i Tyskland og nationalsocialismen. Selvom Iggers' analyse forekommer mig delvis overbevisende, er der stadig et stort spring til Aalbæk-Nielsens meget generelle påstande, der er fremført uden det mindste forbehold. Aalbæk-Nielsen synes at være faldet for polemikkens fristelse, i.e. at overdrievelsen bliver så stor, at kritikken kommer til at skyde over målet. Derved har Aalbæk-Nielsen – i min vurdering – gjort sig selv en bjørnetjeneste. Thi hvis formålet med hans kritik af den traditionelle historievidenskab var at overbevise sine fagfæller om, at de var på vildspor, så har han – ved at udelade et empirisk grundlag for sin kritik og generalisere den i den grad – undermineret troværdigheden af sin egen kritik. Desuden har han gjort det let for dem, der gerne vil afvise det centrale i hans opgør. Dette må beklages, fordi spørgsmålet om historievidenskabens – tilsigtede og utilsigtede – sociale funktioner bestemt er et problem, hvorom mere alvorlig debat kunne ønskes.

Historie. Struktur og eksistens indeholder også et skitseret alternativ til den traditionelle historieforskning. Sammenfattende lyder det således: »I sin fornyede form vil historieskrivning blive identisk med en debat om fremtidens udformning, og dermed vil den få den eksistentielle betydning tilbage, som den havde ved sit udspring i oldtidens Grækenland, men som den har mistet i dag, hvor den kun tjener reaktionens bagstræb« (s. 163). Fordi Aalbæk-Nielsen tillægger historikeren en nærmest suverænt skabende rolle i forskningsprocessen, bliver erkendelse af fortiden og selverkendelse identiske (jf. s. 42, 156, 162). Dette betyder videre, at historiske begivenheder som noget virkeligt opløses og afvises: »Historien er . . . ikke en kontinuerlig række af begivenheder, hvoraf den ene fødes af den anden som virkningen af sin årsag. Historien forstået som et forløb må i dag betegnes som en illusion, en myte, der ikke svarer til nogen realitet« (s. 159).

Kernen i den historieteori, som Aalbæk-Nielsen gør sig til talsmand for, er en eksistentielistisk bevidsthedsopfattelse, der identificerer perception eller bevidsthed med erkendelse (jf. s. 154). De fleste historikere vil formentlig ikke acceptere Aalbæk-Nielsens historieteori eller bevidsthedsopfattelse. Dog er det sådan, at hvis man vil kritisere hans ideer, så må man nødvendigvis tage et filosofisk opgør med hans udgangspunkt. En sådan erkendelsesteoretisk diskussion kan ikke føres i en kort anmeldelse. Identifikationen mellem perception og erkendelse er – efter min opfattelse – falsk, men det må i denne sammenhæng blot blive min påstand. Det er i hvert fald denne identifikation, der gør, at Aalbæk-Nielsen i sidste instans bliver relativist og må opgive enhver forestilling om en objektiv erkendelse af fortiden. Derfor kan han også gøre historie og futurologi til én og samme ting. Hvis Aalbæk-Nielsen med sin bog er i stand til at problematisere historieforsk-

ningen i Danmark, har han gjort alle en tjeneste. Desværre er jeg bange for, at han blot vil befæste fordommen om historieteoriens irrelevans. Det bliver forhåbentlig ikke tilfældet!

BERNARD ERIC JENSEN

AIRA KEMILÄINEN: Die historische Sendung der Deutschen in Leopold von Rankes Geschichtsdenken. *Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ*. Ser. B. Tom. 147. Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 1968. 192 s. 22 FM.

I forhold til Rankes betydning er litteraturen om ham egentlig forbavsende lille. Det passer meget godt sammen med de mange og grove misforståelser han er blevet udsat for helt op i vore dage. Et par – typiske – eksempler: I sit meget velafbalancerede essay *Ranke in the Light of the Catastrophe* (1952) citerer Pieter Geyl en anonym artikel i *Times Literary Supplement* fra 1950 for følgende: »The German interest in Ranke is one attempt among many to evade the responsibilities of the day, as Ranke evaded them, by a sort of political quietism – finding God in history in the hope that He will take the blame for anything that goes wrong . . . Ranke spoke of historians as priests, he regarded kings as the most sacred of priests. The State could never sin, and if it did, this was not his affair. This was the spirit of the learned classes in Germany which brought Hitler to power and which still dominates academic circles« (her citeret fra genoptrykket i *Debates with Historians*, 1958, s. 22 – selve essayets titel hentyder sandsynligvis til Friedrich Meineckes *Die deutsche Katastrophe* fra 1946).

Et andet eksempel lidt længere tilbage i tiden er Charles A. Beard i hans kendte artikel fra 1935 *That Noble Dream* (her citeret fra genoptrykket i Fritz Stern, ed: *The Varieties of History. From Voltaire to the Present*, 1961, s. 315–328; citatet er fra s. 319). Beard gik i krig med sin samtids mere eller mindre firkantede positivister, som han uden videre satte i forlængelse af Ranke, idet han som så mange andre misforstår det Rankeske »wie es eigentlich gewesen« derhen, at Ranke skulle have ment at hans egen historieskrivning var strengt objektiv (i betydningen upartisk). Rankes mening var at *stræben* efter upartiskhed burde være idealet og at dette i sig selv måtte udelukke en moralsk sætten-sig-til-doms over fortiden. Beard afrunder sin opfattelse af Ranke med følgende salut: »Persistently neglecting social and economic interests in history, successfully avoiding any historical writing that offended the most conservative interests in the Europe of his own time, Ranke may be correctly characterized as one of the most »partial« historians produced by the nineteenth century«. På denne – i mine øjne groteske – baggrund er en bog som Kemiläinen mere end velkommen. Bag den ligger det nødvendige forarbejde, nemlig en grundig gennemlæsning af Rankes vældige produktion, en bedrift som de fleste uvilkårligt er vejet tilbage for.

Bogen begynder med at fastslå, at Ranke aldeles ikke var en perspektivløs samler af historiske kendsgerninger, men at hans religiøse og filosofiske interesse netop har været udgangspunktet for hans forsken. Rankes udtrykkelige afstandtagen fra Hegels aprioriske opfattelse betones ved at fremhæve hans empiriske grundholdning: først det møjsommelige og omfattende studium af fortiden efter kildekritiske principper vil eventuelt kunne afløre de mønstre, den sammenhæng eller »mening«, som for ham er formålet med forskningen.

Kemiläinens hovedformål har været at fastslå om Ranke har haft en forestilling om det tyske folks særlige mission eller kaldelse og i bekræftende fald hvori denne »Sendung« bestod. M.a.o. var Ranke en nationalist eller chauvinist i traditionel (tysk) forstand?

Efter en omhyggelig og meget interessant gennemgang er Kemiläinens konklusion den, at det tyske folk i lighed med andre ledende kulturfolk – og i en slags vekselvirkning med disse – har været førende m.h.t. virkeliggørelsen af visse principper eller ideer, men at en del af en sådan »mission« allerede har set sin opfyldelse i fortiden, f.eks. i middelalderens tyske kejserdømme. Alene Rankes tro på de germanske og romanske folks principielle enhed udtrykt gennem deres gensidige påvirkning gennem århundreder, i Rankes tid manifesteret gennem »Stormagtsbalancen« i Europa, var i sig selv en hindring for en nationalistisk opfattelse som den »den preussiske historikerskole« gjorde sig til talsmand for.

Faren ved en systematisk opstilling efter emner i et idéhistorisk arbejde er naturligvis at man skal starte forfra i forfatterskabet hver gang man skal gennemgå et nyt emne, hvilket kan bryde sammenhængen i forfatterpersonlighedens udvikling. Det er også klart, at der ligger en sådan risiko når det drejer sig om Ranke, hvis forfatterskab strækker sig hen over en ca. 60-årig periode, fra 1824 og bogstavelig talt lige til hans død i 1886, fylder omtrent ligeså mange bind og spænder over store områder og mange århundreder. Hvad der ikke gør sagen nemmere er at Rankes teoretiske betragtninger ligger spredt ind imellem i disse mange bind, selvom der selvfølgelig er en del at hente i større sammenhæng i enkeltværker som *Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber* (1824) og *Über die Epochen der neueren Geschichte. Vorträge dem Könige Maximilian II. von Bayern gehalten* (1854). Når Kemiläinens arbejde alligevel ikke er faldet fra hinanden i enkeltafhandlinger, skyldes det dels koncentrationen om tyskernes »Sendung«, således at de enkelte emner underordnes dette problem, dels at Rankes synspunkter efter alt at dømme ikke ændrede sig radikalt i løbet af forfatterskabet.

Tilbage er at sige, at denne bog bør være et standardværk i den historiske uddannelse og at dette bør lettes ved at den ikke får lov at forblive relativt skjult i et lærd selskabs publikationsrække, men at den snarest bør oversættes til engelsk og udgives som billigbog, således at den bl.a. kan nå den engelsktalende verden, hvor der, som det fremgår af citaterne i begyndelsen af denne anmeldelse, stadig er et stort behov for oplysning om Ranke.

JAKOB PASTERNAK

HENRY ADAMS: *The History of the United States of America During the Administrations of Jefferson and Madison*. Abridged and edited by ERNEST SAMUELS. *Classic American Historians* (General Editor PAUL M. ANGLE). Chicago and London, University of Chicago Press, 1967. xxii + 425 s. Ill. 76 sh.

Det hører til den amerikanske USA-historikers uddannelse, at han i graduate school skriver et paper, helst et års-paper, om Henry Adams' fremstilling af Thomas Jefferson, dels fordi Jefferson står så problematisk i amerikansk historiografi, dels fordi Henry Adams (1838–1918) i den ene afstemning efter den anden

blandt amerikanske historikere fortsat vurderes som USA's største historiker. Måden han beskrev Jeffersons udenrigspolitik på, kan Samuel F. Bemis, doyen blandt USA's diplomat-historikere, stadig karakterisere som den bedste, uanset at amerikanske historikere senere i snesevis har gennemtrawlet mere begrænsede aspekter af emnet.

Det er derfor kun rimeligt, at man i denne nye historiografiske serie har indlemmet et bind som i forkortet form repræsenterer Henry Adams' klassiske 9-bindsværk om Jeffersons og Madisons administrationer, oprindeligt publiceret i 1889–1891. Adams var den selv-dannede historiker, som skrev under indtryk af den nye »videnskabelige« tyske historieforskning. Han havde undervist i middelalderhistorie og USA-historie på Harvard. Han var New England kosmopolit, kendte de europæiske hovedstæder så godt som Washington og følte på en intens indadvendt måde, at han var af Huset Adams, idet oldefaderen John havde været USA's præsident 1797–1801, bedstefaderen John Quincy Adams ligeledes havde været det 1825–29 og hans fader havde været på nippen til også at komme i Det Hvide Hus. Men Adams i fjerde generation kunne ikke blive den praktiske politiker, New England aristokratiets dage var endt med Borgerkrigen, og han måtte selv nøjes med at blive en »intellektuel«.

Det er Henry Adams kenderen Ernest Samuels, som har foretaget dette udvalg. I betragtning af at Samuels har brugt et livsværk på at skrive Henry Adams' idéhistorisk orienterede biografi (de to første bind kom i 1951 og 1958), vil det være formasteligt at gå i rette med ham for de beskæringer, han har måttet foretage. Men folk som i andet ærinde har måttet slide sig igennem Adams' omfattende produktion – som romanforfatter skrev han to dybsindige politiske romaner ment som sparto til Disraelis forsøg i genren – vil uvægerligt mærke sig nogle af manglerne ved beskæringen.

Hele Aaron Burr sammensværgelsen er simpelt hen skåret ud fordi, som Samuels siger i sin indledning, den del af værket bærer præg af at være taget med, simpelt hen fordi Adams ville have brugt det stof, han havde indsamlet til en bog om Burr, som han havde opgivet. Samuels mener Burr afsnittene er uorganisk føjet ind i Adams' fremstilling. Herom kan der vel diskuteres: Burr episoden viser dels noget væsentligt om den unge Unions manglende stabilitet under Jefferson, dels viser den, hvordan Jefferson og det Demokratisk-Republikanske parti reagerede, og endelig hvorledes Adams behandlede hele spørgsmålet med en ironi, som fik Jefferson til at fremstå som filosof, statsmand, klovn. Den sidste side af Adams' Jefferson portræt har dermed fået mindre vægt i Samuels' udvalg end i Adams' oprindelige fremstilling. Og Adams' »selvbiografiske« og ironiske bestræbelser for bag den objektive, »videnskabelige« facon at få »udredet« Huset Adams' forhold til Virginia Dynastiet og da specielt Jefferson træder i dette bind mindre klart frem end hos Adams selv.

Men med disse kværunderende småbetragtninger af vejen må udvalget selvfølgelig karakteriseres som mønstergyldigt, især fordi udgiveren har valgt ikke at skære i enkelte sætninger eller afsnit, men simpelt hen har udeladt hele kapitler og blokke. Adams' gennemarbejdede akademiske engelsk er dermed fastholdt, endvidere hans berømmede evne til komplekse og koncise persontegninger, ligesom hans suveræne beherskelse af ikke bare sin egen tids dannelse, men også Jeffersons samtids dannelse. I udvalget er fastholdt de ofte optrykte indlednings-

kapitler, hvori Adams opsummerer USA anno 1800: fysisk, geografisk, befolkningsmæssigt i New England, Mellemstaterne, Syden. Dernæst kommer kapitlerne om Jeffersons »demokratiske« tiltrædelse som præsident i 1801, hans køb af Louisiana, hans mislykkede forsøg på embargo i forholdet til England og Napoleon, og derpå kapitlerne om »Madisons krig« med England 1812–15, hvorunder Adams får lejlighed til at vise patriotisk stolthed over USA's krigsindsats til søs. Endelig kommer så efter kapitlet om Ghent-freden (hvor Quincy Adams var med som forhandler) udvalgte afsnit fra Adams' afsluttende epilog-agtige kapitler, hvori der gøres status over USA anno 1817.

Bindet viser Adams' to karakteristiske sider: den alment dannede skribent som samtidig var historiker, plus hans analytiske evne især i tilslutning til repræsentative citater som i sig selv montageagtigt fører fremstillingen fremad og historio-grafisk svarer til, hvad Adams' gode ven Henry James tilstræbte med »scenic presentation« i sit håndværk: romankunsten.

Hvis de øvrige bind i serien lever op til dette, må serien anbefales. Blandt andre bind kan nævnes: Nicolay and John Hay: *Lincoln* (forkortet ved Paul Angle); George Bancroft: *The History of the United States of America* (forkortet ved Russell B. Nye); og Moses Coit Tyler: *A History of American Literature, 1607–1783* (forkortet ved Archie H. Jones).

ERIK ARNE HANSEN

HELGE KLINT: Militærhistorie. Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger. København 1970. 109 sider. 39,75 (26,50) kr.

I serien af DHFs håndbøger er udsendt en introduktion til militærhistorie af oberstløjtnant Helge Klint, der har været leder af Hærstabens militærhistoriske Sektion. Gennem de senere år har Klint samtidig været tilknyttet Historisk Institut ved Københavns Universitet og har som sådan afholdt øvelser over udvalgte militærhistoriske emner især inden for nordisk historie. I 1968 udsendte Klint kompendiet *Militærhistorisk Orientering*, der var beregnet som en kort introduktion til militærhistorien i forbindelse med undervisningen. Kompendiets hovedafsnit var en oversættelse og bearbejdelse af den norske søkrigshistoriker K. Kvams oversigtsartikel med titlen *Militærlitteraturens Klassikere* i Norsk Tidsskrift for Sjøvæsen 1961. Denne artikel havde Klint suppleret med et afsnit om atomalderen samt fortegnelser over de vigtigste hovedværker inden for nordisk militærhistorie og de biblioteker, arkiver og museer, der specielt vil være af interesse for den, som søger militærhistoriske studieobjekter.

Kompendiet er nu blevet udvidet og fremtræder som den her anmeldte bog. Af nye afsnit er der tilkommet et om *Militærhistorisk samvirke over grænserne* og et om dansk sømilitær historieskrivning, som lederen af Marinens Bibliotek, kommandørkaptajn J. Teisen, har skrevet.

Man har længe følt savnet af en introduktion eller en mindre håndbog i militærhistorie og dens særlige problematik. Efter at have fjernet sig fra den opfattelse, at historien var ensbetydende med den politiske og militære historie, har historievitenskaben efterhånden – synes det – ganske negligeret militær- og krigshistorien. Bogen er af Klint blevet forsynet med en indledning om begreberne krigs-

historie – militærhistorie. Det første begreb opfattes nu som en bestemt side af det sidste. Det er selvfølgelig rigtigt, at »krigshistorie omfatter dels selve krigsbegivenhedernes forløb, dels krigsvæsenets historie«, og at »de to emner ikke kan behandles hver for sig« (Gordon Norrie), men i den iøvrigt udmærkede indledning synes man dog ikke at få præciseret, hvad der for en historiker altid må være tilfældet, at der er stor forskel på det, der kan betegnes som *beskrivende militærhistorie* og *anvendt militærhistorie*, hvorunder militærteori må høre.

Den bog, der her foreligger, henvender sig ifølge sagens natur til en bredere kreds af historikere, historiestuderende, officerer og andre militærhistorisk interesserede, end det ovenfor omtalte kompendium. Set ud fra denne synsvinkel må man desværre sige, at udgivelsen af kompendiet med visse tillæg ikke er faldet heldigt ud. Klints *Militærhistorie* fremtræder nu som en heterogen oversigt, der flere steder bærer præg af, at dens forskellige afsnit ikke er blevet redigeret sammen til en enhed. Der er adskillige gentagelser i de forskellige afsnit – som eks. kan nævnes. at det af s. 8 fremgår, at det danske flyvevåben *har* oprettet en historisk sektion, mens man på s. 80 får at vide, at en sådan institutions etablering endnu er under overvejelse.

Hovedafsnittet i bogen er oversættelsen af den nævnte artikel af Kvam; et forhold, der iøvrigt ikke gøres opmærksom på! Oversigten indeholder samtidig en gennemgang af krigstaktikkens udvikling såvel til lands som til vands. (En meningsforstyrrende trykfejl findes på s. 43. Mahan blev først æresdoktor i 1893). De fleste af de i oversigten nævnte forfattere er således primært krigs- og militærteoretikere. Dette understreges også ved det afsnit om atomalderen (s. 46–50), som Klint selv har skrevet. Overgangen til den efterfølgende redegørelse for dansk militærhistorisk virksomhed bliver derfor temmelig brat. Her er vi nemlig ovre i militær- og krigshistorie i mere gængs betydning, d.v.s. beskrivende, med mammut-agtige generalstabsværker og »Udviklingen af den nationale Hær i Tiden 1614–1808« etc. Bogen bliver derved delt i to afdelinger, der ikke rigtigt falder i trit. Meget havde vistnok været vundet, hvis der i forbindelse med det militærteoretiske afsnit var blevet nævnt eller tilføjet betydelige beskrivende udenlandske militær- og krigshistoriske værker. Den historiker, der søger oplysninger om dansk militærhistorisk virksomhed, vil sandsynligvis ikke gå til den her anmeldte bog, men til Gordon Norries redegørelse i *Historisk Tidsskrift* 12. rk. I, s. 673–707 (og ikke som angivet i bogen på s. 68 i 11. rk. VI).

I afsnittet om historieskrivningen inden for Søværnet savner man en omtale af W. A. Graahs og J. C. Oldenburgs værker om dansk søkrigshistorie fra henholdsvis 1818 og 1883 samt Briand de Crèvecoeur. Desuden er der et par unøjagtigheder, således findes der adskillige marinehistoriske beretninger, der er meget ældre end det værk, der i afsnittet betegnes som det ældste kendte danske marinehistoriske værk udsendt 1713 (se f.eks. *Bibliotheca Danica* bd. III).

HANS CHRISTIAN BJERG

E. L. JONES and S. J. WOOLF (Ed.): *Agrarian Change and Economic Development. The Historical Problems.* London, Methuen, 1969. xi + 172 s. £ 2.

Da de tidligere koloniområder i tiden efter den 2. verdenskrig frigjorde sig fra europæisk dominans, meldte der sig straks et stærkt behov for brugelige formler for økonomisk og social udvikling, for en modernisering af samfundet efter (vest)-europæisk mønster. Udover de programmer og modeller, som nationaløkonomer ud fra teoretiske overvejelser kunne stille til rådighed, har historien i videste forstand gennem de seneste år leveret råmateriale til en række modelbetragtninger over et stillestående agrarsamfunds omdannelse til en moderne industristat. På dette område har den »gamle verden« været absolut dominerende, hvorimod man har kunnet registrere en vis tilbageholdenhed fra modpartens side. Udover de følelsesmæssige problemer er her tale om en forståelig skepsis overfor kongruensen af historiske analogislutninger uden hensyntagen til divergerende forudsætninger.

Nærværende bog, redigeret af Englands mest kendte agrarhistoriker i den yngre generation, Dr. E. L. Jones, i samarbejde med Dr. S. J. Woolf, kan placeres helt entydigt på denne linje. Foråret 1968 afholdt universitetet i Reading, Berks., et seminar, hvor man ud fra analyser af historiske udviklingslinjer forsøgte at indkredse landbrugets rolle i den økonomiske udvikling. Reading-universitetets agrarhistoriske institut og dets Center for videregående studier af det italienske samfund forsøger i et usigneret forord at præcisere bogens sigte nærmere. Man vil fremlægge forslag til analogislutninger fra historiske eksempler til nutidige (= fremtidige) vækstprocesser, og den »vestlige model«, som ikke defineres nærmere, opfattes som det fælles, midtsamlende begreb. Ved at analysere strukturen i disse udviklingsforløb nærmere, håber man at kunne afdække de mest betydningsfulde enkelttræk (»variabler«) og da især de immaterielle, idet man er en anelse kritisk over for økonomiske variabler. Iflg. forordet nytter det ikke noget at henvise fremtids eksperter til alm. standardfremstillinger, dels fordi disse ofte er unuancerede og ikke yder den evolutionære proces fuld retfærdighed, dels fordi den »uspecialiserede« historiker ofte mangler analytisk sans.

En sådan indledning lyder jo såre interessant, og man glæder sig på forhånd til at stifte bekendtskab med seminar-deltagernes indlæg. Straks melder sig en første skuffelse. Tre bidrag mangler, heriblandt en artikel af K. M. Drake om befolkningstilvækst og landbrugets udvikling i Norge 1800–1850, to arbejder (E. J. T. Collins' og C. M. Elliott's) er bestilt direkte til bogen, og R. P. Dore's artikel om japansk landbrug 1870–1900 er et optryk af en tidligere publiceret artikel. Under disse omstændigheder kan det trods forordets løfter være svært at fastholde en ensartet linje i fremstillingen. E. L. Jones og S. J. Woolf går meget beslutsomt til værks i deres introduktion, hvor de indsnævrer det afgørende gennembrud for det vestlige landbrug til tiden 1650–1850 og skuepladsen er England (efter inspiration fra Nederlandene), dele af Vesteuropa, Nordamerika og Japan. Tre forudsætninger er afgørende: 1) øget produktion for et større marked, 2) større produktionsstigning end befolkningstilvækst, og 3) en bredere fordeling af den stigende nationalindkomst, hvorved den generelle købekraft øges – til benefice for produktion af industrivarer. Hvor disse forudsætninger bliver udnyttet af en ny type »entreprenører« fra middelklassen, såvel landmænd som folk i distributions-

leddet, slår moderniseringens første og afgørende fase igennem, for så i midten af det 19. århundrede at blive afløst af den »proto-industrielle fase« med hovedvægten på arbejdskraft-besparende redskaber og maskiner, kunstgødning m.m. Et fælles træk ved disse faser er iflg. de to redaktører, at høstudbyttet fordobles i forhold til middelalderens niveau. I det omdiskuterede spørgsmål om forholdet mellem landbrugsrevolutionen og den industrielle revolution indtager Jones & Woolf nærmest et mæglende standpunkt, omend landbrugsrevolutionen kronologisk set må have førsteprioritet. Landbruget afgiver arbejdskraft, leverer billige (og tilstrækkelige) levnedsmidler og intensiverer industriproduktionen gennem stigende købekraft. Nøgleordet er »interaktion« mellem de to sektorer.

Af disse forudsætninger lægger *R. Zanigheri* i sit bidrag om de historiske problemer omkring den agrare og den økonomiske udvikling i Italien hovedvægten på markedsforholdene. Når italiensk landbrug ikke kom med ind i industrialiseringsfasen i slutningen af det 19. århundrede, hang det sammen med den protektionistiske toldpolitik fra 1888, der fastholdt den ensidige markedsorientering og forhindrede en omlægning til animalsk produktion. Da statsmagten gennem skatterne desuden trak penge ud af landbrugserhvervet til fordel for infrastrukturen, gik uret i stå – så meget mere ærgerligt, som det italienske landbrug i kraft af Lombardiets fremstående stilling, der jo var en kendsgerning allerede i det 13.–14. århundrede, havde alle forudsætninger for at udnytte de engelske erfaringer i et hurtigt tempo.

Den engelske socialhistoriker *F. M. L. Thompson* forsøger i sin artikel om jordbesiddelse og økonomisk vækst i England i det 18. århundrede at placere gods-ejerne som en art formidlere mellem et ekspanderende landbrug og det omgivende samfund. Ved direkte investeringer og ved omfattende byggeri – man behøver blot at tænke på de pragtfulde engelske herresæder – påvirkede de kredsløbsmekanismen i betydeligt omfang. Med Thompsons artikel befinder vi os stadig inden for den Jones-Woolf'ske model. Men det kniber med at få placeret *E. J. T. Collins's* bidrag: Udbud og efterspørgsel på arbejdskraft i europæisk landbrug 1800–1880, i denne sammenhæng, eftersom han i realiteten lægger det afgørende tyngdepunkt lidt før midten af det 19. århundrede. Et teknisk uudviklet landbrug, hvis høstudbytte ovenikøbet stiger væsentligt som følge af bedre dyrkningsmetoder, kræver en stor arbejdskraftreserve for at imødegå spidsbelastninger, fremhæver Collins, og med afvandringen til byerne og emigrationen blev problemet endnu mere påtrængende, og arbejdsrytmen i de nye industriforetagender tillod ikke en sæsonbetonet tilbagevenden til landbruget. Man søgte at råde bod herpå ved en bedre udnyttelse af de lokale reserver, især kvinder og børn, ved indkaldelse af arbejdskraft fra nærliggende områder, f.eks. irske sæsonarbejdere i den engelske høstsæson, og ved at tage bedre og mere effektive høstredskaber i brug. Alene ved at erstatte seglen med mejekrogen og leen kunne man opnå en besparelse på 25–50 %, varierende fra kornsort til kornsort.

Med de tre sidste afhandlinger fjerner vi os langt fra introduktionens forudsætninger. *R. P. Dore* gennemgår i sin artikel: Fremskridt inden for japansk landbrug 1870–1900, mejiregeringens landbrugspolitik, således som den blev udført af Ministeriet for landbrug og handel, og forsøger på dette grundlag at følge forløbet af den tilsigtede moderniseringsproces ned gennem landbrugsstrukturens enkelte lag. Tidligere samurai'er spillede her en væsentlig rolle inden for foræd-

lingsvirksomhed og salgsproduktion. *C. M. Elliott* erklærer rent ud i sin artikel: Landbrug og økonomisk udvikling i Afrika. Teori og praksis, 1880–1914, at han ikke vil anvende en funktionsmodel, men en beskrivermodel, der gør det muligt at få den lokale befolknings sociale aktiviteter med ind i en vurdering af den økonomiske udvikling. En komparativ analyse af øst- og vestafrikanske koloniområder viser klart, at en lang række forudsætninger må være til stede, før de sociale aktiviteter erstattes af risikobetonet arbejds- og kapitalindsats efter vestligt mønster. Den mexikanske jordrevolution, hvor præsident Carranza i 1915 gav landsbyerne deres jord tilbage efter hacienda-ejernes hårdhændede indhegningspolitik i det 19. århundrede, er temaet for *Raymond Carr's* artikel: Landboreformer i Mexico 1910–1960. Trods forskellige reformer til gavn for landsbyernes »ejidos« (enten kollektive storbrug eller små jordlodder i statsfæste) ligger dynamikken i det privatejede storlandbrug, medens en afvandring må løse problemet for de dårligere landbrugsområder.

Til trods for de enkelte forf.s helhjertede forsøg på at fastholde omridset af det vesteuropæiske samfunds vækstmodel, må man som historiker konkludere, at fremtidsforskningen ikke har fået den vejledning, som blev stillet i udsigt i forordet. Der er nok afdækket en række variabler, men deres indbyrdes vægtforhold er helt uafklaret. Den sammenfattende konklusion må fremtidsforskeren selv foretage, selv om det vel hører med til historikerens faglige ansvar at føre analysen helt igennem, når han vover sig ud i retningsbestemt, præsentisk historisk skrivning. Desuden må man konstatere, at artiklerne ikke er egentlige forskningsoversigter (eller udtryk for primær forskning), men den særlige form for engelsk-amerikansk historieskrivning – en art essays – hvor et spinkelt grundmateriale, ofte af andenhåndskaraktér, prøves over for en række logiske ræsonnementer. Det er i sig selv en subtil kunst, der tit giver læseren en æstetisk nydelse, men kun i ringe grad udvider hans faktiske grundviden. Man kan ikke afdisputere E. J. T. Collins, at han stiller væsentlige spørgsmål om landbrugets arbejdskraft i et samfund, hvor flere sektorer moderniseres samtidigt, og hvor lønniveau, levestandard og bymiljøets tiltrækningskraft er afgørende faktorer. Betænelighederne sætter imidlertid ind, når man ser nærmere på materialet, der hovedsagelig udgøres af statistiske samleværker af højst uensartet karakter plus økonomisk-historiske standardfremstillinger. Man savner simpelthen nuancerne – netop det, som forordets forfatter(e) med rette efterlyste i større historiske fremstillinger.

ERIK HELMER PEDERSEN

EMMANUEL LE ROY LADURIE: Les paysans de Languedoc. Vol. I–II. Bibliothèque Générale de l'École Pratique des Hautes Études. VIe section. Paris, S.E.V.P.E.N., 1966. 1037 s. III. Plancher. 110 F.

I februar 1956 oplevede Le Roy Ladurie som ung lærer i Montpellier den frygtelige vinterkulde, der ødelagde 90 % af oliventræerne i Frankrig og ialt kostede det franske landbrug mere end 200 milliarder F. Begivenheden gjorde et stærkt indtryk på Ladurie, og han læste med stor interesse et par nyudkomne naturvidenskabelige artikler om forandringer i vejrlig og klima. Hos Ladurie var interessen

historisk betonet, og han mærkede sig hurtigt en række katastrofevintre i perioden 1745–82 som værende af særlig betydning. 1957 offentliggjorde han i et lokalt tidsskrift en meddelelse om *Fluctuations météorologiques et bans de vendanges au XVIIIe siècle* (Féd. hist. du Languedoc médit. et du Roussillon, s. 189). Ladurie vedblev at arbejde med emnet og kunne endelig 1967 publicere en samlet fremstilling af *Histoire du climat depuis l'an mil*.

Det må på denne baggrund virke desmere overbevisende, når Le Roy Ladurie i nærværende værk på grundlag af et omfattende materiale fastslår, at klimaændringer netop ikke har været en udslagsgivende faktor for langtidssvingningerne i Languedoc's økonomi. Der kan ganske vist konstateres store skader på oliventræer og vinplanter (som i dette mediterrane område er vigtigere end kornet) i en lang række vintre mellem 1432 og 1786 (s. 47); men væsentligere er det, at tidspunktet for vinhøsten i denne periode nok er blevet ændret, men ikke af klimatiske årsager. Ladurie har andetsteds taget afstand fra den teori, at den senmiddelalderlige agrarkrise kan skyldes en forandring af klimaet (*Histoire du climat*, s. 253).

Sin egentlige inspiration til studiet af bønderne i Languedoc fik Ladurie i 1955, da geografen Raymond Dugrand gjorde ham opmærksom på de talrige skattematrikler (*compoix*), der findes i hundredvis i kommunalarkiverne i Languedoc (s. 901–907). Antallet af bevarede lister stiger ujævnt fra ca. 1300 til nyere tid. Les *compoix* er matrikler til beregning af grundskatten (*taille réelle*). På basis af sådanne lister skrev Ladurie 1957 en artikel i *Annales* om borgerskabets fremtrængen i Languedoc's landdistrikter i 16. og 17. århundrede og tilsluttede sig hermed arbejder af Febvre, Bloch m.fl. om den begyndende kapitalisme. Undersøgelsen tog således sit udgangspunkt i økonomisk historie; men skattematriklerne indeholder tillige et storartet demografisk materiale, og Ladurie's tese blev netop, at samspillet mellem befolkningstal og økonomi i Malthus' forstand har været bestemmende for udviklingen. Det kom til at stå ham klart, at godskoncentration og udstykning, i perioder af henholdsvis økonomisk kontraktion og fremgang, flere gange havde afløst hinanden. Også i Languedoc finder man den sædvanlige sekvens af langtidscyklus i middelalderen, i perioden 1500–1750 og endelig i de sidste århundreder. Ladurie beskæftiger sig især med den anden cyklus, nyere tid, og antager for denne følgende forløb: Efter nulpunktet i 15. århundrede (foranlediget af *peste noire* og *Prince noir*), iøvrigt langt mindre udtalt end i Tyskland, følger et dynamisk befolkningsopsving i 16. og begyndelsen af 17. århundrede; da økonomien ikke kan følge med, bremses befolkningsvæksten i 17. århundrede, og der sker et tilbageslag omkring 1700. Foruden på befolkningskurven lægger Ladurie bl.a. vægt på politiske, religiøse og psykologiske faktorer.

Større interesse end disse lidet opsigtsvækkende hovedlinjer har Ladurie's påvisning af, at landene ved Lyon-bugten, Catalonien, Languedoc og Provence, blev ramt mindre hårdt af krisen i 17. århundrede end Italien og Castilien; selv efter ca. 1680 kan der i Languedoc konstateres visse vækstmomenter, således inden for vindyrkning og klædeindustri (kendetegnende for den følgende fremgangsperiode 1750–1870 er især den stærke udvikling af vindyrkningen). Et andet interessant punkt er Ladurie's kortlægning af vandringerne, som altid væsentlige for fortolkningen af økonomiske relationer. Medens der i dag vandres fra Spanien og Italien til Sydfrankrig, gik vandringerne i nyere tid den modsatte vej, nemlig

fra nordligere egne til landet mellem Alper og Pyrenæer og videre mod Catalonia – dette gjaldt såvel mennesker som kvæg.

Et træk, som Ladurie vistnok først sent er blevet opmærksom på og i hvert fald ikke rigtig er trængt til bunds i, er de lokale særegenheders økonomiske betydning (s. 887). Der eksisterer et tidligt bidrag til karakteristik af de to »folkeslag« i Frankrig nord og syd for en linje fra Saint-Malo til Genève, nemlig Angeville's 1836 udkomne *Essai statistique sur la population française*. Ladurie kan på grundlag af nyere (også egne) studier opridse en række forskelle på driftsforholdene i det nord- og sydfranske landbrug; men det bliver kun til tilløb (bemærk de særlige afsnit om klima – se herom ovenfor – samt om kulturplanter og redskaber), og man fornemmer måske i for høj grad den midlertidigt tilflyttedes overvejende interesse for at placere den lokale udvikling i en national og europæisk sammenhæng – det måtte dog ellers være en perspektivrig opgave for Ladurie at drage sammenligninger mellem Languedoc og hjemstavnen i Normandiet. Omend forfatteren allerede 1962 skrev en *Histoire de Languedoc*, er områdets provincialisme ikke et emne, der i særlig grad har vakt hans forskertrang.

Le Roy Ladurie's værk om bønderne i Languedoc er slået stort op fra fransk side, bl.a. af Pierre Chaunu i hans anmeldelse i *Revue historique* t. 237, 1967, s. 359–380; men det er karakteristisk, at Chaunu – meget elegant – får sagt, at bogen vil få mest betydning som udgangspunkt for fremtidige studier (»cette oeuvre, bien plus qu'un point d'arrivée, constitue, essentiellement, une base de départ« – s. 361). Det må nok erkendes, at Ladurie ikke har leveret noget dybt originalt arbejde. Alligevel følger det sig – især i kraft af forfatterens suveræne beherskelse og systematisering af et vældigt apparat af kilder og tværvideenskabelig litteratur – smukt ind i rækken af franske efterkrigsværker om Middelhavets og Middelhavsegnes historiske rolle. Ladurie er senere blevet knyttet til *École Pratique* i Paris.

SVEND GISSEL

HEINRICH BENEDIKT: Die Monarchie des Hauses Österreich. Ein historisches Essay. München, R. Oldenburg Verlag, 1968. 255 s. 28 DM.

Siden Østrig-Ungarns opløsning 1918 har dette riges historie og navnlig årsagerne til dets sammenbrud været genstand for talrige behandlinger, såvel af lærde som af læge. Kvaliteten af disse ofte temmelig omfangsrige skildringer er svingende og kun sjældent tilfredsstillende. Det kan hænge sammen med, at de skrivende endnu ikke har Donaumonarkiet på tilbørlig afstand og derfor ikke formår at sammenfatte enkeltfænomener til en afbalanceret vurdering.

Den fhv. historieprofessor ved Wiens universitet Heinrich Benedikt har i dette værk søgt at yde sit bidrag til en interpretation af monarkiets historie. Resultatet er skuffende, for så vidt som værket hverken er originalt m.h.t. synspunkter eller blot er en god fremstilling. Vægten er lagt skævt på den økonomiske og kulturelle historie, som er fremstillet nærmest i opremsningsform, uden blik for de store linier. Den politiske historie er kun antydnet i rapsodisk form. Værket ville have vundet meget, hvis Benedikt havde koncentreret sig om at opstille og uddybe enkelte problemstillinger.

MARTON DE HARTYANI

AILSA ZAINU'DDIN: *A Short History of Indonesia*. Melbourne, Cassell Australia, 1968. xii + 299 s. Ill. 45 sh.

Engelsksprogede oversigter over Indonesiens historie er sjældne; og deres europacentriske præg er normalt fremtrædende. I sin form er det foreliggende arbejde lidet prætentivt; og nyt materiale har forfatterinden ikke inddraget. Hendes mål med bogen har imidlertid været nok så prætentivt, nemlig at søge at skildre de indonesiske folks historie og i forbindelse hermed at give europæerne en mindre fremtrædende placering end tilfældet har været i ældre og mere traditionelle værker. Det er i ikke ringe grad lykkedes at fastholde dette sigte og dermed at nå langt i retning af at realisere målet med bogen. *A Short History of Indonesia* kan derfor anbefales som egnet til på universitetsniveau at give en første indføring i ømrådets historie.

¶

OLE FELDBÆK

OLDTID OG MIDDELALDER

HERBERT JANKUHN: *Vor- und Frühgeschichte vom Neolithikum bis zur Völkerwanderungszeit. Deutsche Agrargeschichte, Band I*. Stuttgart, Eugen Ulmer, 1969. 300 s. Ill. 46 DM.

I den diskussion, der undertiden rejser sig mellem arkæologer og historikere, kan man høre det argument fremført, at historikeren ikke kan overlade oldtids-synthesen til arkæologen alene. Arkæologen må høre, at han fortrinsvis betragter fundene og oldsagerne selv som det centrale i forskningsarbejdet, medens historikeren koncentrerer sig om levnenes funktion og ud herfra søger at forklare baggrunden for og virkningerne af disse levn og funktioner. I en videnskab, hvor tilvejebringelsen af kildematerialet i endnu højere grad end i historieforskningen er afhængig af tilfældigheder, må en sådan kritik altid forekomme foruroligende. Et gensvar er ofte søgt formuleret, hyppigst dog i den teoretiske diskussion, idet arkæologen har haft vanskeligt ved at henvise til arbejder, hvis problemstillinger og argumentationsform er identisk med den moderne historieforsknings. Det er derfor altid med interesse, man nærmer sig de bøger, som skal skildre oldtidsbaggrunden for fænomener, som på senere tidspunkter kendes i historisk belysning. Det gælder f.eks. det indledende bind af serien *Deutsche Agrargeschichte* forfattet af den tyske arkæolog Herbert Jankuhn og omfattende det store tidsrum fra fødevarerproduktionens begyndelse (neolitisk tid) til folkevandringstiden. Det er ikke uden betydning for forståelsen af den ovennævnte diskussion, at arbejder med et tilsvarende emne kun i ringe omfang tidligere har været kendt i den europæiske arkæologiske litteratur. Allerede i emneafgrænsningen finder man da også træk, som kan belyse forskellene mellem den historiske og den arkæologiske forskningspraksis. Medens begrebet »tysk« i forbindelse med agrarhistorie kan fastholdes som et legitimt begreb fra middelalderen og fremefter, mangler man et dækkende korrelat for oldtidshistorien. Det er iøvrigt velgørende at få netop det fastslået i den tidligere meget nationalt orienterede tyske arkæologi. Den geografiske afgrænsning af H. Jankuhns arbejde kan derfor heller ikke følge den, som man har sat for historisk tid, men kommer til at omfatte hele det vestlige Central-

europa (det østlige Centraleuropa vil blive behandlet i seriens 2. bind). Hvad angår selve emneopdelingen, så har også den sit særpræg, idet man side om side med oldtidslandbruget finder f.ex. handel og håndværk behandlet, dvs. erhvervsstrukturen i videste forstand. Det sker i et forsøg på at nå frem til slutninger om bl.a. sociale mønstre i oldtidshistorien og skyldes netop, at befolkningsgrupper, som ikke direkte deltog i næringsmiddelproduktionen, allerede viser sig i forhistorisk tid. Disse grupper øvede en dyb indflydelse på erhvervsstrukturen, det vil i videste forstand også sige på forholdet mellem land og by.

Fremstillingen af det over femtusinde år lange afsnit af centraleuropæisk oldtidshistorie, som bogen omfatter, må naturligt blive meget uensartet. Tyngdepunktet ligger klart i den såkaldte Frühgeschichte, hvor klassiske kilder kan belyse den centraleuropæiske samfundsudvikling, medens mere end firetusinde års udvikling i stenalderen og bronzealderen behandles forholdsvis summarisk. Det afspejler imidlertid den ulige fordeling af kildematerialet på de enkelte perioder.

I et indledende kapitel beskæftiger forfatteren sig med de ældre udviklingsteorier, som udformedes af bl.a. Lewis Morgan, Ed. Hahn og pater W. Schmidt. Disse teorier fremstilles i et noget overdrevent modsætningsforhold til det, forfatteren kalder den empiriske forskning. Sådanne udviklingshypoteser formuleres til stadighed på grundlag af empiriske data og har i oldtidshistorien bl.a. en vigtig heuristisk funktion. Udviklingsteorier kendes i den arkæologiske videnskab siden skabelsen af treperiodesystemet, en udviklingsteori, som fortsat viser sig frugtbar. I denne forbindelse nævnes Lewis Morgans indflydelse på den materialistiske historieopfattelse, men det havde også været rimeligt at fremhæve hans indflydelse på f.ex. den arkæologiske forskning, som siden V. Gordon Childe har fundet sted i den nære Orient. Her står udviklingsteoriene ingenlunde i modsætningsforhold til den empiriske forskning, men har snarere haft en vejledende funktion.

Det kan overraske, at en landbrugshistorie indskrænker sig til at behandle de første centraleuropæiske agerbrugskulturer på mindre end 10 sider. Fødevareproduktionens begyndelse må dog opfattes som et af de mest revolutionerende afsnit af Europas oldtidshistorie. Denne knaphed i fremstillingen hænger imidlertid sammen med, at den arkæologiske forskning kun på meget få punkter har kunnet nå frem til centrale problemstillinger om det ældste neolitikum. Talrige ubesvarede spørgsmål knytter sig endnu til vores opfattelse af de agerbrugs-samfund, som fra midten af 5. årtusind f.v.t. udbreder sig på de centraleuropæiske løssområder. Vi kender meget lidt til stabiliteten i bosættelsen, til rydningsmetoder, dyrkningsmetoder etc., og ser man bort fra enkelte palæobotaniske undersøgelser, har forskningen i de sidste årtier kun kunnet fremlægge meget sporadiske resultater. Herbert Jankuhn kan da kun i almindelighed fastslå, at den nye erhvervsform bredte sig forbavsende hurtigt fra Orienten, at landsbyen som social enhed fulgte med, men at overføringsprocessen kun omfattede enkelte elementer, ikke hele det sociale mønster med dertil hørende specialisering af erhvervene. H. Jankuhn betoner med rette, at dette står i påfaldende modsætning til en anden iagttagelse, nemlig at ikke blot samtlige kulturplanter men også de ældste husdyr synes importerede, og at domesticeringen kun i meget ringe omfang udøvedes på lokale dyre- og plantearter. Omtalen af de efterfølgende afsnit af det

centraleuropæiske neolitikum ændrer ikke afgørende uklarhederne i billedet. Det spredte kildemateriale tillader ikke en eentydig bestemmelse af udviklingen af forholdet mellem de forskellige erhvervsformer. Beskrivelsen af den første udvikling af arbejdsdelingen, illustreret ved flinthåndværkets grubedrift, kaster dog et interessant strejflys over problemet. Af særlig interesse for den danske læser er den tvivl, som ytres med henblik på det såkaldte elmefalds betydning for det tidligste nordeuropæiske agerbrug. Som helhed rejser fremstillingen flere spørgsmål end den besvarer, derved afspejler den imidlertid situationen i den europæiske neolitiske forskning, hvor behovet for større, systematiske, men også meget kostbare undersøgelser vokser kraftigt år for år.

De mangler, som præger udforskningen af det ældste europæiske neolitikum, genfindes også i det tidsrum, hvor en begyndende metalteknologi præger kulturbilledet. Her har forskningen længe koncentreret sig om bestemte kildeområder, dvs. grave, depoter og borganlæg. Større samlede bopladsundersøgelser er først i de senere år blevet påbegyndt, og for at give et blot nogenlunde dækkende billede af de europæiske bronzealderssamfunds erhvervsmønstre tvinges forfatteren til at rette opmærksomheden mod forskningsresultater uden for det egentlige undersøgelsesområde, dvs. fra det hollandske og nordvesttyske lavland. Her kan en række vigtige udgravninger nu give en første belysning af problemerne omkring udformningen af bronzealderens landsbysamfund. Et vigtigt kildemateriale foreligger også her til belysning af såvel landnamsformer som af forholdet mellem de enkelte erhvervsgrøner. Dette kildemateriale understreger imidlertid kun manglerne i vor viden om forholdene i det egentlige Centraleuropa og om baggrunden for den udvikling, som her sætter ind efter det 6. årh. f.v.t. Af denne udvikling giver H. Jankuhn en grundig og fyldestgørende skildring. Det påvises, hvorledes tekniske og sociale faktorer bevirker, at der i det centraleuropæiske område opstår centre af voksende størrelse med en befolkning, som delvis stod uden for næringsmiddelproduktionen. Forfatteren fremhæver den voksende koncentration af den økonomiske magt, som forårsages af den øgede arbejdsdeling. Også de seneste års fuldstændige omvurdering af Centraleuropas forhold til de mediterrane højkulturer skildres instruktivt. Det samme gælder den problematik, som nu tegner sig omkring de første centraleuropæiske bydannelse med deres vidnesbyrd om den voksende arbejdsdelings indflydelse på socialstrukturen.

Med konfrontationen Rom-Germania libera begynder en helt ny fase i europæisk forhistorie, bedre belyst end tidligere tider, men også præget af mærkbare mangler. Tidsafsnittet er metodisk set et af de mest belastede i tysk arkæologi, men H. Jankuhns skildring betegner en værdifuld kursændring, idet kun få af førkrigs generationens nationalt prægede synspunkter er opretholdt. Desværre må man konstatere, at sammenfattende behandlinger af det romerske landbrug i provinserne ved Rhinen og Donau endnu ikke foreligger. Derved vanskeliggøres skildringen af forholdene uden for limes, som kun kan ses i lyset af den højere tekniske kultur mod syd. På samme tid ligger mulighederne for en vurdering af den landbrugshistoriske udvikling næsten udelukkende i planmæssige bopladsundersøgelser, og man må da konstatere, at kildematerialets tyngdepunkt ligger i yderkanten af det egentlige undersøgelsesområde, dvs. i Nord- og Nordvesttyskland, Holland og Danmark. H. Jankuhn foretager her en værdifuld sammenfatning af de sidste 40 års bopladsudgravninger og gør samtidig en række interessante iagt-

tagelser. Således understreges f.ex. forskellen mellem omfanget af kvægholdet i henholdsvis marskområderne og i indlandsområderne på den jyske halvø. Igen mangler imidlertid undersøgelser længere mod syd, idet kun meget få udgravninger kan antyde, at forholdene her muligvis ikke afveg meget fra marskområderne. Hele afsnittet er præget af betydelig detailrigdom og understøttes desuden af to fortræffelige oversigter over udviklingen af kulturplanter og husdyr i det forhistoriske Europa forfattet af henholdsvis U. Willerding og E. May.

Med Herbert Jankuhns skildring af de europæiske landbrugssamfunds udviklingshistorie foreligger en værdifuld sammenfatning af et stort men også meget uensartet kildemateriale fra den centraleuropæiske oldtidshistorie. Bogen understreger korrekt de talrige mangler, materialet er behæftet med, men viser ved sin argumentationsform og problembehandling, at europæisk arkæologi trods alt også søger at forklare baggrunden for de levn, som samtidig må være grundlaget for fagets typologi, kronologi og systematik. Den nøjsommelige og økonomisk meget krævende tilvejebringelse af kildematerialet er i de fleste tilfælde forklaringen på, at syntesedannelserne spiller en så beskednen rolle i den europæiske arkæologi. Herbert Jankuhns bog er imidlertid et værdifuldt bidrag til den forskning, der nu gennem omhyggeligt planlagte forskningsprogrammer søger at klarlægge den sociale og økonomiske udvikling af det forhistoriske Europa.

JØRGEN JENSEN

P. V. GLOB: Al-Bahrain. De danske ekspeditioner til oldtidens Dilmun. København, Gyldendal, 1968. 232 s., 82 fig., 16 farvepl., 2 kort. 75,00 kr. Indb. 87,50 kr.

Det er en meget velskrevet, fængslende og smukt udstyret bog rigsantikvaren med støtte af Ny Carlsbergfondet har udsendt. I ni kapitler fortæller han overordentlig livligt og malende – berettende løst og fast som en vesteuropæisk forskningsrejsende fra tiden omkring 1800 – om de elleve af ham ledede arkæologiske kampagner i årene 1953–65 på øerne og i kystlandet langs vestsiden af Den persiske Havbugt. Før denne store indsats fra dansk side var det østarabiske område arkæologisk set næsten »terra incognita«, og det er noget af en lykkelig tilfældighed, at det blev danske, der kom til at gøre pionerarbejde på de kanter. En engelsk assyriolog T. G. Bibby, der havde været beskæftiget på øen Al-Bahrain i et af de store olieselskaber og var havnet i Danmark, fik P. V. Glob, der dengang var professor i nordisk arkæologi og europæisk forhistorie ved Aarhus Universitet, interesseret i en udgravning derude og etablerede de fornødne mellemstlige kontakter. Ved Bibbys mellemkomst lykkedes det at få to trediedele af omkostningerne ved en dansk ekspedition dækket af olieselskaber og lokalregeringer på betingelse af, at den sidste trediedel skaffedes af danskerne; ovenikøbet lovede man Forhistorisk Museum i Århus halvdelen af de fund, der blev gjort, og det er sandelig ikke alle steder i Orienten, at man idag er så liberal. Lige i starten hjalp Statens almindelige Videnskabsfond; siden var det Carlsbergfondet, der ydede det årlige danske bidrag. Arkæologien skylder de nævnte to videnskabsmænd og de to fonds megen tak, fordi de realiserede en udforskning af det ukendte Arabiens oldtid.

Efter sit oplæg og sin stil henvender bogen sig først og fremmest til et ikke-arkæologisk og ikke-orientalistisk publikum; meningen er åbenbart at orientere den i almindelighed kulturhistorisk-interesserede om, hvordan udgravningerne foregik, og hvad man fandt. For den, der vil gå videre, er der på s. 230–231 en bogliste med henvisninger til de foreløbige beretninger skrevet af ekspeditions-medlemmer eller andre medarbejdere, fortrinsvis i Jysk arkæologisk Selskabs årbog Kuml, og til enkelte udenlandske arbejder om Al-Bahrain og Oman, mesopotamiske handelsforhold og tekster. Der kunde dog også have været grund til at gøre opmærksom på en række andre artikler og bøger, f. eks. A. Grohmann, *Kulturgeschichte des alten Orients III 4, Arabien* (Handbuch der Altertumswissenschaft), München 1963, hvor Østarabien er behandlet på s. 255–269 og 278, – så meget mere som de danske fund dér er omtalt og sat ind i en større sammenhæng.

Man kan af bogen få det indtryk, at ekspeditionerne har *bevist* Al-Bahrains identitet med den mesopotamiske litteratur Dilmun (s. 9). Sagen er imidlertid ikke så ligetil. Sumerologen J. J. A. van Dijk (citeret af M. Weitemeyer, *Acta Orientalia* 28, 1964–65, 206–207 note 1) drog den konklusion af det ham forelagte indskriftmateriale fra de danske udgravninger, at øen Failaka helt mod nord i havbugten var en del af Dilmun, og forf. siger selv s. 187, at Al-Bahrain nok var hovedlandet i riget Dilmun, men det omfattede også Failaka foruden øer og dele af den arabiske kyst derimellem. Faktisk er de lærde stadig uenige om identifikationen af både Dilmun og de to andre lande, der nævnes i forbindelse dermed, nemlig Magan og Meluhha, som forf. (anf. st.) anser for henholdsvis Omanhalvøens østkyst og Induslandet. En gruppe forskere såsom A. L. Oppenheim, Thorkild Jacobsen og Sir Max Mallowan sætter ganske vist Al-Bahrain lig Dilmun. Mallowan har dog sine tvivl (Iran 3, 1965, 2 med note 10: »probably Bahrain, or if not Bahrain, then a locality near to it . . . Failaka also has claims for identification as Dilmun, but conclusive proof is still lacking«), og Magan anbringer han på sit kort (anf. afh. 3) i Sydiran langs havet, Meluhha i et område, der indbefatter Sydøstiran, Sydafghanistan og Nordvestpakistan. Jacobsen lod derimod Magan være Ægypten og Meluhha Æthiopien (Iraq 32, 1960, 184 med note 18). Dette gør også S. N. Kramer (*The Sumerians* 1963, 276–284, jvf. *Antiquity* 37, 1963, 111–115), der hævder, at Dilmun måske er Indien (Induskulturen), bl. a. fordi det ifl. teksterne er et »cedertræsland« og »stedet, hvor solen står op«, følgelig næppe et land syd for Sumer. Glob er klar over det generende deri og skriver s. 213, at selv om Al-Bahrain ikke ligger i lige retning øst for Sumer, men i sydøst, så ligger det dog til solopgangssiden. Iøvrigt har M. Weitemeyer (i sin ovf. anf. afh., 209–210) mindet om, at navnet Meluhha kan være brugt om forskellige lande til forskellig tid. Kan det ikke også gælde Dilmun?

Det siger sig selv, at jo større og jo mere uventet et stof markarkæologen skal beskæftige sig med, desto mere forøges risikoen for usikker vurdering. Der skal her kun påpeges endnu et par punkter. S. 135 akcepterer forf. Erling Albrectsens dristige ord »Alexander den Stores visitkort« om en guirlandeprydet stenblok på Failaka, som ekspeditionen takket være et græsk indskriftfund har kunnet bestemme som Alexanders Ikaros; men stenens dekoration har meget lidt at gøre med den egentlige Alexandertids stil, og Kristian Jeppesen har da også i Kuml 1960, 172 helt rigtigt karakteriseret arbejdet som »en arkitektonisk almuekunst«.

S. 135 omtales og s. 143 afbildes et aftryk af en terracottaform til massefremstilling af et hoved med »flammeglorie«, der »måske forestiller Alexander selv, men kan være en af hans mange efterfølgere«; ansigtet virker dog ikke meget portrætagtigt, og »flammerne« ligner mere blade i en krans, så at fortolkningen ledes i en helt anden retning. Det interessante fundsted Thadj i Saudi-Arabien (s. 142, 144, 154) er, som tidligere fremført af anmelderen (Historisk Tidsskrift, 12 r. III, 1969, 478), snarere det antike Phigeia end Gerrha, der af ekspeditionen søgtes dér, men ifølge andre er Uqair 22 km mod syd (Archiv für Orientforschung 22, 1968/9, 119–120, jvf. Grohmann, anf. arb., 257 note 6).

Billedstoffet er fortrinligt og velvalgt, både oplysende og samtidig æstetisk tiltalende; navnlig er forf.s egne billeder fremragende, se blot s. 153, 154, 171, 172 og 190, der giver et virkelig godt begreb om Orienten.

Gennem længere tid har man ventet på den populære sammenfattende bog om P. V. Glob og hans medarbejders virke i Orienten og deres arbejdsresultater inden for Arabiens arkæologi. Den foreligger nu; men tilbage står den endelige, udtømmende, strengt videnskabelige publikation, af hvilken hidtil kun Holger Kapels atlas over flintfundene på Qatar er udkommet. Alle fagfolk vil med største interesse imødesee de andre bind, hvortil foruden Glob, Bibby og Jeppesen også den yngre generation Peder Mortensen, Hellmuth Andersen, Poul Kjærum og Karen Frifelt bidrager.

P. J. RIIS

KURT VON FRITZ: Die Griechische Geschichtsschreibung. I. Von den Anfängen bis Thukydides. 1. Text. 2. Anmerkungen. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1967. xii, 823 + iv, 421 s. 148 DM.

Den moderne forskning vedrørende græsk historieskrivning har i væsentlig grad betjent sig af tidsskriftartikler og monografiske behandlinger af enkelte historikere eller naturlige grupper af historiske forfattere som Atthidograferne, Alexanderhistorikerne o. s. v. En sammenfattende fremstilling af den græske historieskrivnings udvikling har længe været savnet, idet J. B. Bury's meget benyttede værk »The Ancient Greek Historians« er publiceret i 1909 og på sine ca. 280 sider kun kan give en ganske overfladisk behandling af flertallet af de implicerede forfattere. Samtidig har forskningsarbejdet på dette område fået et helt nyt fundament gennem Felix Jacobys imponerende publikation »Die Fragmente der Griechischen Historiker«, hvis første bind udsendtes i 1923.

Som det fremgår af forordet, planlægger von F. i tre bind at gennemgå den græske historieskrivnings udvikling til og med Poseidonios (død ca. 50 f. Kr.). Det første bind, som slutter med Thukydides, er på grund af stofmængden delt i et tekstbind og et bind noter. Det sidstnævnte rummer også to mindre ekskursioner samt sted-, navne- og sagregistre. En stikprøve på registrenes tilforlidelighed ved en gennemgang af alle registrerbare navne på nogle få sider gav et nedslående resultat. Mens 16 navne var registreret i de respektive indices, manglede registerhenvisninger til ikke mindre end 13. I registeret over »Moderne Autoren« figurerer to forfattere som »Burn, A. R.« og »Burns, A. R.«. Den mistænksomme læsers opslag i teksten viser, som ventet, at der er tale om den samme person, hvis

navn det ene sted forekommer i genitiv! For øvrigt er denne liste over »Moderne Autoren« en meget dårlig erstatning for en egentlig bibliografi; forhåbentligvis vil savnet af denne blive afhjulpet i værkets afsluttende bind.

Selve tekstbindet rummer, foruden to indledende kapitler af mere generel art (s. 1–47) kortere afsnit om Hekataios fra Milet og hans umiddelbare efterfølgere (s. 48–103) og Hellanikos fra Lesbos og hans samtidige (s. 476–522). Behandlingen af disse forfattere er naturligvis betinget af, at deres historiske værker kun er overleveret i fragmentarisk form. For de flestes vedkommende bliver rekonstruktionen af deres skrifers omfang og indhold, som er forudsætningen for en diskussion af deres placering i den græske historiografis udvikling, nødvendigvis stærkt belastet af hypoteser. Von F. bygger her, som naturligt er, i meget høj grad på det af Jacoby etablerede grundlag og betoner ligesom denne, at den historiografiske udvikling, efter alt at dømme, ikke forløb i en lige linie, men karakteriseredes af blindspor, tilbageskridt og nye begyndelser.

De vigtigste afsnit af værket er utvivlsomt de to store kapitler om Herodot (s. 104–475 + noter s. 79–220) og Thukydid (s. 523–823 + noter s. 246–336). Som det fremgår af sidetallene har begge de historiske værker fra 5. årh. f. Kr. fået en behandling, som i omfang fuldt ud svarer til en selvstændig monografi. I disse afsnit har von F. også, så vidt jeg kan skønne, ydet sin mest selvstændige, videnskabelige indsats.

Forskningsproblematikken omkring Herodot og Thukydid rummer mange parallelle træk. Siden midten af forrige århundrede har man ved sproglige, stilistiske og idemæssige analyser forsøgt at skaffe sig et holdbart grundlag for en opdeling af begge værker i mindre afsnit, affattet til forskellig tid og afspejlende forskellige stadier i de to forfatters udvikling til historikere. Den analytiske forskningsperiode fandt sin afslutning for Herodots vedkommende med Felix Jacoby's store Herodot-artikel i Pauly-Wissowas Realencyclopædie Supplement-Band II fra 1913, for Thukydid's med Eduard Schwartz' kendte værk »Das Geschichtswerk des Thukydid«, hvis manuskript afsluttedes i 1917 (2. udg. 1929). I en naturlig reaktion mod analytikernes overdrevne tillid til analysens muligheder, sammenholdt med de vidt forskellige resultater, som den rent faktisk førte til, lagde forskningen i den følgende tid vægten over på en mere litterært betonet undersøgelse af værkernes immanente struktur og betonedede stærkt deres helhed. En sådan »unitarisk« betragtningsmåde må stort set siges at være dominerende den dag i dag.

I den sammenhæng repræsenterer von F.'s værk en tilbagevenden til en moderat analytisk position. Stærkest gør dette sig gældende ved behandlingen af Herodot. Med vægtige argumenter fremføres den these, at Herodot er begyndt som geograf og, mere specifikt, som kritiker af sin forgænger Hekataios' geografiske system. Store dele af Herodots første seks bøger rummer resultaterne af hans geografisk-etnografiske forskning som først på et senere tidspunkt, under indtryk af Athens politiske rolle, udvidedes til at blive en historisk forskning med forholdet mellem grækere og persere som det centrale tema. Også i tidligere kapitler betoner von F. meget stærkt og originalt den geografiske forsknings betydning for udviklingen af historiografien. Med hensyn til analysens anvendelighed på Thukydid's værk ligger det noget vanskeligere. Efter von F.'s opfattelse er det muligt at sondre mellem intensivt gennemtænkte og udarbejdede partier (hvortil hører så

at sige alle talerne, men også afsnit som f. x. skildringen af pesten i Athen og fremstillingen af expeditionen til Sicilien) og mere foreløbigt formulerede afsnit, f. x. dele af 5. og hele 8. bog. I det store og hele hører de omhyggeligt redigerede partier til en senere fase af historikerens virksomhed, men von F. afviser muligheden af at bruge dette kriterium til en mekanisk opdeling af værket med tilhørende fordeling på forskellige affattelsestider. Han anerkender således tilstedeværelsen af indre »spændinger« i Thukydid's værk, svarende til hvad ældre analytikere benævnte »modsigelser«, men mener, at de kun kan og bør benyttes til at skitsere en udvikling i Thukydid's politiske tankegang.

Denne recension kan naturligvis kun give et ganske overfladisk indtryk af værkets indhold. Den meget brede og omfattende fremstilling beskæftiger sig med alle de forhold, som man forventer behandlet i et sådant oversigtsværk. Det er indlysende, at mange passager må være refererende og ikke kan indeholde nye videnskabelige resultater, men diskussionen er altid omhyggelig og sober; von F. har i øvrigt selv i sit forord taget afstand fra en forkrampet jagen efter nyhed og originalitet. Vi har således fået et fortrinligt arbejdsinstrument i hænde og kan kun ønske, at de følgende bind må være af samme kvalitet og blive offentliggjort så hurtigt som muligt. En fuldstændig fremstilling af den græske historiskrivning, denne »kentaure« af videnskab og kunst, i et omfang, som der her er lagt op til, vil være en videnskabelig stordåd.

OTTO MØRKHOLM

CARL SCHNEIDER: Kulturgeschichte des Hellenismus. Bd. I–II. München, C. H. Beck, 1967–1969. xxxi + 977, viii + 1180 s. 74 + 98 DM.

I forordet til første bind af dette omfangsrige værk om Hellenismens kulturhistorie sætter forf. sig som mål at fremstille »das Wesentliche dieser Epoche« og derigennem at vække »Liebe zu ihr und ihren Menschen«. Selv om værket henvender sig til et bredere publikum, er det forsynet med et ganske omfattende note- og henvisningsapparat, og selve værkets omfang får en til at tvivle på, at mange vil være i stand til at kære det »als Ganzes«, således som forf. ønsker det.

Bind I omfatter foruden to indledende afsnit om forudsætninger og forløbere for den hellenistiske kultur (s. 2–41) samt dennes almindelige grundlag (s. 44–156) en meget grundig geografisk gennemgang af de forskellige hellenistiske lande og byer (s. 158–977). Mens det er absolut rimeligt at ofre betydelig plads på de store kulturcentre som f.ex. Athen, Rhodos, Pergamon og Alexandria og forsøge at udarbejde deres kulturelle egenart, bliver omtalen af de mindre vigtige landskaber og stæder stort set en Baedeker-agtig opregning af arkæologiske levn isprængt enkelte anekdotiske oplysninger om fremragende personligheder med tilknytning til de pågældende lokaliteter. Vi bliver i virkeligheden præsenteret for en moderniseret udgave af Strabon og Pausanias suppleret med godt stof fra den hellenistiske anekdotelitteratur, som den kendes fra Athenaios. En større koncentration om de virkelig betydelige centre ville formentlig have lettet overblikket væsentligt, men den store flid ved indsamlingen af dette enorme materiale må anerkendes.

Bind II rummer to store afsnit, der behandler den materielle og åndelige kultur

i dens mangfoldige afskygninger (s. 3–221 og 225–938). Som det fremgår af side-tallene, dominerer den åndelige side stærkt, hvilket naturligvis beror på den litterære overleverings ensidige fremhæven af åndelige aspekter. I sidste afsnit (s. 963–988) opdeles den hellenistiske kultur i forskellige kronologiske faser. I tilknytning til den almindelige inddeling af den politiske historie skelner forf. mellem fire forskellige perioder: »Frühhellenismus« ca. 330–280 f. Kr., »Hochhellenismus« ca. 280–220 f. Kr., »Die Zeit der inneren Krisen« ca. 220–130 f. Kr. og »Späthellenismus« ca. 130–30 f. Kr. En omfattende, men ganske mekanisk sammenstillet bibliografi, der ikke skelner væsentligt fra uvæsentligt, og et navne-register afslutter andet bind.

Ved bedømmelsen af hele værket må forfatterens store belæsthed og omfattende flid fremhæves. Hans kærlighed til emnet virker sympatisk i modsætning til f.ex. Wilhelm Grønbechs noksom bekendte negative og ironiske indstilling, som med rette kritiseres, og mange enkeltafsnit, f.ex. skildringen af den hellenistiske naturfornemmelse (I, s. 147–156), er smukke og overbevisende. Den anførte »definition« på Hellenismen som »ein ewig lebendiger, nie zum Stillstand kommender, ständig neue Aspekte und Überraschungen offenbarender Prozess« (I, s. 2) kan man godt slutte sig til, selvom den påfølgende diskussion om begrebet »vorhellenistisches Hellenismus« egentlig ikke tjener til at fremme forståelsen af denne periodes kulturelle egenart. Forf.'s hovedthese, at Hellenismen i sin essens var en *græsk* kulturperiode og hverken kan opfattes som en »græcisering af Orienten« eller en »orientalisering af Grækenland«, er ligeledes almindeligt anerkendt af de fleste nyere forskere.

Når værket som helhed alligevel virker skuffende, skyldes det først og fremmest, at forf. komplet mangler virkelig historisk indsigt. Egentlige fejl er hyppige, men værre er, at der overhovedet ikke skelnes mellem gode historiske beretninger og underlødigt anekdotisk stof, ofte fra en meget senere periode. Alt benyttes ganske kritikløst, og selv den tåbeligste, sene anekdote kan give anledning til dybsindige refleksioner af quasi-filosofisk art. Bedømmelsen af mange historiske personligheder er højst besynderlig og undertiden i direkte modstrid med kilderne, som f.ex. når Philip V af Makedonien gøres til en tragisk og ædel skikkelse uden hensyn til Polybs betydeligt mere nuancerede skildring af ham (I, s. 319–325). Overfladiske generaliseringer og dristige slutninger *e silentio* forekommer også i stort tal. Vi savner stadig en omfattende hellenistisk kulturhistorie, hvor den æstetiske vurdering af litteratur og kunst forenes med en sikker historisk metode.

OTTO MØRKHOLM

MATTHIAS GELZER: Cicero. Ein biographischer Versuch. Wiesbaden, Franz Steiner, 1969. x + 426 s. Ill. Kort. 32 DM.

Marcus Tullius Cicero er uden tvivl den person i oldtiden, vi kender bedst. Fra hans hånd foreligger mere end 50 bevarede taler, talrige teoretiske skrifter både af statsteoretisk, filosofisk og retorisk indhold, samt flere store brevsamlinger, ialt ca. 930 enkeltbreve. Han spillede en fremtrædende politisk rolle i de sidste årtier af den romerske republiks blodige historie og blev til sidst myrdet af Marcus

Antonius' håndlangere i år 43 f. Kr. Han omtales følgelig ofte af de senere historikere, og Plutarch har skildret hans liv og karakter i en af sine biografier. I romersk kejsertid studeredes hans skrifter især for formens skyld, men også indholdet kunne gribe – som f.ex. da Augustin læste hans nu tabte dialog Hortensius. I middelalderen døde Cicero-studierne aldrig ud, og siden den italienske ungdomsrenaissance var Cicero den mest læste oldtidsforfatter, hvilket med al ønskelig tydelighed fremgår blot af antallet af udgaver, der befordredes til trykken.

På trods heraf er vel få historiske personer blevet bedømt så forskelligt – og gennemgående så strengt – som Cicero. Dette gælder ikke mindst historikernes vurdering. Lige fra Appian og Dio Cassius, ja før disse endda, idet deres dom jo er baseret på ældre, til dels samtidige kilder, har de professionelle historikere med *dédain* set på den store litterats forsøg på at spille en politisk rolle. Man har haft let spil, da Ciceros egne skrifter – især brevene – giver et nuanceret billede af et menneske, hvis sind rummede store modsætninger, og hvis stemninger svingede betydeligt, somme tider fra dag til dag og fra time til time. Hans samtidige er langt mere enigmatiske. Ingen vil ved læsning af Caesars *commentarii* komme bag det image, forfatteren ønskede at efterlade, og folk som Pompeius og Crassus kender vi slet ikke som personer bag karrierens ydre gloire. Hertil kommer så desuden, at Cicero hørte til det tabende parti. Det var ikke hans *res publica*, der sejrede, men et bureaukratisk enevoldsstyre, der vel næppe kan vække megen sympati i vore dages demokratier. Det kan den korrumpere adelsrepublik, der før Caesar regerede middelhavsverdenen, heller ikke, men mens man gerne tilgiver Caesars hensynsløse politiske fremfærd, synes det vanskeligere at godtage Ciceros forsøg på at redde stumperne af den styreform, for hvilken han døde.

Der er skrevet uendelig meget om Cicero, monografier, artikler, kommentarer og meget andet – endog digte! Alligevel er det med spænding, man åbner Matthias Gelzers nye Cicerobiografi. Forfatteren er velkendt. Om nogen, er det ham, der har revolutioneret vor vurdering af den romerske republik historie. Hans afhandling *Die Nobilität der römischen Republik* (Berlin 1912), bryder vej for den moderne opfattelse af romersk politik: det mommsenske topartisystem må vige pladsen for den mere nuancerede opfattelse af en romerstat, der ledes af adelsklier, som gensidigt hjælper eller bekrieger hinanden. Gelzers to hovedværker er Caesariografien, nu i 6. udvidede oplag (1960), og Pompeiusbiografien fra 1949, hvortil slutter sig et væld af mindre artikler, mange nu let tilgængelige i hans *Kleine Schriften*, samt en række artikler, især af prosopografisk art, i Pauly-Wissowa-Kroll: *Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*.

Grundlaget for Cicerobiografien lagde Gelzer allerede i artiklen *Tullius, Marcus Cicero* i den nævnte encyklopædi Bd. VII A, 1939. I denne mastodont-artikel på 447 spalter behandler Gelzer Cicero som politiker, W. Kroll skildrer det retoriske forfatterskab, Phillipson det filosofiske og Karl Büchner breve og fragmenter. I sig selv er en sådan opdeling uheldig. Skal man vurdere en enkeltmand må alle aspekter med i den endelige vurdering, og det må understreges, at såvel de statsteoretiske som de filosofiske og retoriske skrifter kan opfattes som indlæg i den samtidige debat, der også var politisk. Følgelig er det en gevinst, at Gelzers bog nu foreligger med en forsøgsvis placering af værker fra alle de genrer, som Cicero dyrkede. Ganske vist er Gelzer ikke filosof, og følgelig er behandlingen

af Cicero philosophus også det mindst værdifulde i bogen. Der er sket meget i de sidste årtiers filosofiske studier, og ikke mindst den logistiske skole har givet en nytolkning af antik filosofi, hvorved Ciceros lærdom og dybe indlevelse i de filosofiske problemer træder stærkere frem. Han var ikke blot en interesseret amatør, men en højt uddannet og filosofisk skolet gentleman, der uden vanskelighed ville kunne have overtaget et professorat i filosofi, om der havde været noget. Gelzer bygger især på den aldrende Wilhelm Süss: *Cicero, Eine Einführung in seine philosophischen Schriften* (Mainz 1966), hvor nævnte nyorientering ikke er at finde. Følgelig er behandlingen af det filosofiske forfatterskab allerede forældet, men en moderne fremstilling af Cicero som filosof foreligger endnu ikke.

Til gengæld mestrer Gelzer den politiske historie, og i den ofte knappe tekst redegøres præcist for de spegede politiske konstellationer mellem nobiles, og Ciceros placering i dette intrikate spil. Gelzer anerkender til fulde Ciceros politiske begavelse, men pointerer, at han som homo novus var uden de gennem generationer fasttømrede politiske venskaber, hvorpå den egentlige politiske magt beroede. Opgivelsen af toparti-tanken muliggør en langt mere smidig vurdering af Cicero, der ikke »skifter parti« i midten af 50erne, men via Pompeius bliver »ven« med Caesar. Mens andre har skildret den politiske karriere som en zigzag, ser Gelzer en smuk linje deri og fremhæver endog den elegante tilpasning af Ciceros hovedprogrampunkt, *concordia ordinum*, der finder sted i 50ernes sidste halvdel, hvor han for retten må forsvare en række af sine gamle uvenner. Cicero fremtræder således ikke som en blot og bar lakaj i disse år, hvor hans politiske rolle i øvrigt ikke tilfredsstillede ham selv.

Vurderingen af Ciceros karakter er måske mindre overraskende. Gang på gang fremhæver Gelzer selvvurderingen som et karakteristisk træk. Dette selvovervurderingstræk er iøvrigt et fast tilbagevendende træk i Cicerobiografierne. Størrelsen af Ciceros selvglæde er naturligvis afhængig af, hvordan man vurderer hans omgivelser. For en moderat Caesarianer som Gelzer mildnes billedet, mens andre – først og fremmest Mommsen – har været langt skarpere. Her skal blot fremhæves et par enkelte kritiske synspunkter. Oldtidens mennesker var generelt ikke beskedne i deres omtale af deres egen indsats. F.eks. har vi bevaret fragmenter af en tale af Cato Censorius med titlen *de suis virtutibus*, og om Pompeius beretter Dio, at han i en tale i år 59 f. Kr. gennemgik alle sine egne fortjenester. Ciceros bestandige fremhæven af hint *annus mirabilis*, hvor han nedslod den catalinariske opstand, har sikkert i samtidens øren været langt mindre stødende end i vore, og når kejsertidshistorikerne fremhæver, at hans selvros stødte an i samtiden, har det nok mindre været selvrosen som sådan end det faktum, at hans modstandere ikke ønskede, at han skulle slå politisk mønt af sine fortjenester.

Cicero hørte som nævnt til den tabende gruppe, og det er let for eftertiden at fremhæve den uomtvistelige sandhed, at hans *res publica* ingen chance havde. Følgelig var han en Don Quichote! Hans *concordia ordinum* var de riges udbytning af de fattige, og hans politik en fastholden af status quo, hvilket var latterligt, da enhver jo kan se, at bystaten Rom med sin bystatsforfatning ikke kunne beherske et verdensrige. Dette er naturligvis på en vis måde sandt, men glemmes må det ikke, at heller ikke Caesar havde noget socialt program. Hans reformer var få og traditionelle og hovedinteressen under hans kortvarige diktatur synes at have været revanchekrigen mod Partherne.

Baggrunden for »det lykkelige augustæiske principat« var, at triumvirerne efter år 43 f. Kr. bogstavelig talt havde udryddet oppositionen, delvis af fiskale grunde. Augustus var nødt til at inddrage nye personer i styrelsen af den simple grund, at de fleste af de gamle slægter var udryddet eller i alle fald decimeret, men også hans politik, navnlig vedrørende ejendomsretten, var yderlig konservativ. Der fremstår således ikke nogen reel forskel i politiske mål i en større samfundsmæssig forstand, men derimod nok i de politiske midler. Cicero troede, at den romerske republik med dens mærkeligt arkaiske institutioner kunne leve videre, men mere resolute mænd så deres fordel i at omstyrte det fine politiske skakspil med dets komplicerede spilleregler. Cicero var ingen innovator, men det var Caesar og Augustus heller ikke set med moderne øjne.

I sit eget milieu var Cicero en betydelig politiker. Det ses i konsulatet – der til alt uheld fik en catilinarisk sammensværgelse. Det ses også i de følgende år, hvor Cicero forgæves bebrejder optimatklikken, at den af misundelse driver Pompeius lige i armene på Caesar og Crassus, hvilket – i sidste instans – førte til Ciceros landflygtighed. Umiddelbart efter hjemkomsten i 57 ser vi atter Ciceros politiske talent: han arbejder bevidst på at uddybe kløften mellem Pompeius og Crassus for derved at sprænge den stærke koalition, der har fået navnet det første triumvirat. Kun den politiske studehandel i Lucca hindrer, at han her får sin vilje. Og det er ikke blot Caesars umiskendelige taktiske geni og charme, der her er afgørende, men også det faktum, at optimatgruppen – nu delvis sammensat af nye personer af næste generation – fastholdt sin negative holdning til Pompeius. Ciceros betydning i samtiden som politiker fremgår desuden af den forsonerrolle, som Caesar ville pånøde ham i år 49 f. Kr., og som han forsøgte at udføre langt hen ad vejen. Endelig ser vi den aldrende politikers sidste forbitrede kamp mod den, han anså for republikkens værste fjende efter Caesars død, Marcus Antonius. Heller ikke her lykkedes hans politik. Det er naturligvis uheldigt for en politiker på sine gamle dage at kunne se tilbage på en række nederlag, men politisk indsats kan ikke blot vurderes efter succes – i så fald ville f. eks. både Aksel Larsen og Christmas Møller være slette politikere, hvilket vel ikke mange entydigt vil hævde. Politisk indflydelse fra en oppositionspolitikers side er ofte vanskelig at måle, og det forekommer mig ikke, at Gelzer i alle tilfælde yder Ciceros indsats sin ret.

Dette hænger nok sammen med, at der ikke i tilstrækkelig grad tages hensyn til, i hvilken kontekst Ciceros ytringer er sagt. Når Cicero taler om sine egne prægtige gerninger i år 63 f. Kr., er det fordi de skal bruges til noget i den konkrete situation; når han taler om *boni* og *mali* i *Pro Sestio*, er det ikke fordi han mener, at dette er en reel distinktion, men fordi han i det givne øjeblik har brug for denne fiktion. Og når han endelig på for os næsten skamløs vis roser diktatoren Caesar for hans fremragende egenskaber, er det for at give ham endog meget kritiske råd med hensyn til den fremtidige politik. Også de teoretiske skrifter kan i langt højere grad end hos Gelzer betragtes som politiske i deres tendens. Tydeligst ses det i værkerne fra perioden umiddelbart efter Caesars mord. *De amicitiis* og *De officiis* handler ikke om politiske venskaber og udveksling af »tjenester« mellem romerske nobiles. Tværtimod kan skrifterne opfattes som en polemik imod clientela-staten – især den caesariske. En tyran er et ensomt og ulykkeligt menneske uden venner, hedder det flere gange: dvs. ingen er bundet af moralske bånd til den afdøde

diktator og hans arvtagere. Dette er ikke politiske realiteter, men propaganda for en ny og – efter Ciceros mening – bedre opfattelse, og med den ville han redde stumperne af sin *res publica*. Modstanderne var mere effektive i deres metoder, der var vold, terror og massebord.

Gelzers bog betegner ikke nogen nytolkning af Cicero, men den er slutstenen på en uhyre lærd, flittig og begavet forskers intense studier gennem flere menneskealdre. Forfatteren kan sine kilder og anvender dem med stor præcision, og Cicero placeres i den romerske klientela-stat med en positivere fortolkning end mange ville unde ham. Den menneskelige – for ikke at sige psykologiske – skildring ligger ikke forfatteren så meget på sinde. Personen Cicero synes mig at stå lidt blegt, men det skyldes måske, at forfatteren forudsætter, at læseren kender kilderne som han selv. Dog kunne man ønske, at ironikeren – også selvironikeren – Cicero var trådt stærkere frem, men som sagt, vi kender ham næsten for godt i al hans sprudlende begavelse, overgivne vittighed og dybe melankoli, samt store lærdom. Han er nok oldtidens eneste menneske med kød og blod, og det er vel grunden til, at eftertiden har valgt ham som prægelknabe.

JENS ERIK SKYDSGAARD

HERMANN BENGTON: Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde.

1. Bd. Republik und Kaiserzeit bis 284 n. Chr. Handbuch der Altertumswissenschaft, begründet von Iwan v. Müller, erweitert von Walter Otto, fortgeführt von Hermann Bengtson. III Abt. 5. Teil. München, C. H. Beck, 1967. xii + 455 s. 48 DM.

Den gode gamle tyske videnskabelighed satte sig frugt i en lang række store projekter, hvoraf mange stadig løber i bedste velgående. Inden for oldtidsforskningen bæres adskillige af disse i dag af Hermann Bengtson, der for nogle år siden flyttede sin lærestol til München, efter sigende for bedre at kunne passe sine mange redaktørhverv. *Handbuch der Altertumswissenschaft* står centralt i hele dette arbejde. Med sine mange afdelinger og serier tilstræber den at dække flest mulige områder inden for filologi, arkæologi og historie i videste forstand. På nogle områder er man endnu kun nået til det planlæggende stadium, på andre klarer man sig med genoptryk af hævdvundne fremstillinger; således udkom også Benedictus Nieses *Grundriss der römischen Geschichte* i 5 oplag fra 1889 til 1923, sidste gang omarbejdet af Ernst Hohl. Denne gang har Bengtson imidlertid selv måttet påtage sig at udarbejde en helt ny fremstilling, idet den senere kejsertid dog er skudt ud til et særligt 2. bind, som skal skrives af K. F. Stroheker.

Værket kan bedømmes under to synsvinkler, dels som håndbog og dels som et originalt forskningsresultat. Under den første synsvinkel må det rent ud betegnes som fremragende. Netop i kraft af sin centrale placering i forskningen har Hermann Bengtson formentlig bedre forudsætninger for at overskue og sammenfatte denne end nogen anden, og hele værkets anlæg med indledende kilde- og litteraturoversigter for hvert kapitel, med præcise henvisninger og en god årstalsliste, bidrager til at gøre det til et letanvendeligt indføringsredskab; blot savner man nogle kort. Også som historieskrivning følger Bengtsons nye bog sig smukt ind på

linie med andre kortere oversigter over Roms historie, selv om den bærer præg af, at forfatteren her har følt sig mindre suveræn end i sin *Griechische Geschichte* (Handb. d. Alt. III, 4. opl. 1969). Hovedvægten ligger på de rent politiske forhold, hvad der naturligvis hænger sammen med, at alle andre sider af Roms historie får en selvstændig behandling i andre dele af *Handbuch der Altertumswissenschaft*; men netop på dette område kommer Bengtsons sagligt præcise udtryksform til sin ret. Til de mere kontroversielle problemer tager han ret forsigtigt stilling. I sin fremstilling af Roms og Italiens ældre historie indpasser han vel arkæologiens resultater, men drager ikke så vidtgående konsekvenser deraf som mange andre forskere; til den romerske tradition om samme periode forholder han sig for så vidt kritisk, som han foretrækker at følge den græske. Derimod er det i ubestridelig logisk konsekvens af den nyere forsknings opfattelse af den senere republik »partiforhold«, når Bengtson her i så høj grad samler fremstillingen om de ledende politikere og deres indbyrdes magtkamp.

Med sine stærke og svage sider er Hermann Bengtsons *Grundriss* dog en solid bog, som man nok tør spå adskillige reviderede oplag. TORBEN DAMSHOLT

ANDREAS ALFÖLDI: Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts nach Christus. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967. x + 460 s. 78 tavler. 80,90 (40,70) DM.

Store dele af den 75-årige ungarske historiker Andreas Alföldis omfattende og vidt spredte forfatterskab trænger til genudgivelse, og det fremgår da også, at Wissenschaftliche Buchgesellschaft forbereder flere Alföldi-bind, et med hans store afhandlinger fra 1930'erne om de romerske kejseres hofceremoniel, insignier og dragt, et andet med hans indtrængende studier fra 1950'erne over det ideologiske indhold af titlen »Fædrelandets Fader«. Til det bind, som allerede foreligger, har forfatteren imidlertid valgt at samle nogle af sine uhyre værdifulde bidrag til det 3. århundredes vanskelige historie, de ældste fra 1920'erne. De foreligger uændret (dog alle på tysk), og i forordet lover forfatteren at ville tage de behandlede spørgsmål op i et nyt bind, hvor han vil tage stilling til den senere litteratur om perioden. Det er imidlertid med stor beklagelse, man samtidig konstaterer, at Alföldis vistnok allermest kontroversielle afhandling inden for denne emnekreds, om goternes bevægelser og den romerske evakuering af Dakien, som kun foreligger på magyarisk, også er skudt ud til genudgivelse i dette bind; havde den været medtaget nu, kunne man måske have undværet bidragene til *Cambridge Ancient History* bd. XII.

De udvalgte studier samler sig næsten alle om årene ca. 250–70, hvor det 3. århundredes krise i flere henseender nåede sit højdepunkt. Periodens centrale skikkelse er kejser Gallienus (253–68), hvem Alföldi har æren af at have reddet levende ud under vægten af de mange århundreders tradition med fjendtlig tendens. Han opfatter først og fremmest Gallienus som eksponent for den ældre tids hellenistisk-romerske kultur, der på denne tid stod i en mere og mere udtalt modsætning til de frembrydende lokale kulturer i rigets provinser, især i Balkanlandene, hvor hærens vigtigste rekrutteringsområder lå. Når Alföldis arbejde på

dette forskningsfelt – som på andre – har fået epokegørende betydning, skyldes det, at han forener en enestående numismatisk sagkundskab med en ikke mindre kildekritisk skarpsindighed og evne til at anskue omfattende problemer konkret. Med de her udvalgte studier viser han yderligere, hvordan det i tid og tidsskrifter vidt spredte forfatterskab holdes sammen af de kræfter, der gør en historiker til en stor historiker.

TORBEN DAMSHOLT

CONRAD ENGELHARDT: Thorsbjerg mosefund. Med forord af MOGENS ØRSNES. Sønderjyske og fynske mosefund. Bind I. Nærum, Forlaget ZAC, 1969. xxxvi + 92 s. 18 pl. 110,00 kr.

Mens man stadig med stor forventning ser frem til publikationerne af de store mosefund fra Illerup ådal ved Skanderborg og Ejsbøl mose ved Haderslev, der blev fremdraget i tiden 1950–1964, genudsendes de over 100 år gamle værker om de fire store mosefund: Thorsbjerg i Angel, Nydam på Sundeved, Viemose og Kragehul på Fyn. De blev alle udgravede og publicerede af den senere professor Conrad Engelhardt, som med disse fantastiske fund gav jernalderforskningen nye impulser og åbnede vide perspektiver for en debat, der løber den dag i dag. Derfor er de gamle fundberetninger stadig af stor værdi.

Nys udnævnte overinspektør ved Nationalmuseets 1. afd., dr.phil. Mogens Ørsnes, der er dybt forankret i samme problemer, og som forbereder publikationen af Ejsbølfundet (Ejsbøl I og II), har forsynet Engelhardts smukt illustrerede bind med særdeles nyttige indledninger, der korrigerer den gamle mester og viser hvorledes arkæologer har grebet tingene an indtil i dag.

Mogens Ørsnes har tidligere i Historisk Tidsskrift (12. rk. IV, s. 622–26) i en anmeldelse af Skedemossefundet fra Øland gjort rede for den omfangsrige forskningsdebat, som de fire nævnte fund har afstedkommet. Diskussionen vil derfor ikke blive gentaget her. Men inden vi vender os mod selve Thorsbjergfundet, skal der knyttes nogle kommentarer til Ørsnes' indledning.

I afsnittet om forfatteren C. Engelhardt (1825–81) præsenteres det forskermilieu, han færdedes i. Tidligt knyttedes han til faderens kollega, købmanden og rederen, men fremfor alt arkæologen og museumsmanden Christian Jürgensen Thomsen. Som dennes privatsekretær virkede Engelhardt nogle år og bistod ham i Det oldnordiske Museum, hvor han havde sin gang blandt assistenterne J. B. Sorterup og Adolf Strunk, de senere direktører for museet J. J. A. Worsaae og C. F. Herbst og endelig tegneren og grafikeren J. Magnus Petersen, med hvem Engelhardt fik et langvarigt og nært samarbejde, bl.a. i forbindelse med publiceringen af mosefundene.

Arkæologien har længe været placeret på historiografiens overdrev, hvorfor det altid er med glæde, man konstaterer tilløb til en ændring af den tilstand. – Noget originalt bidrag kan man dog ikke sige, M. Ørsnes har præsteret på dette felt. Med få undtagelser er det blot, hvad der kan hentes i Dansk Biografisk Leksikon. Endvidere nødes man til at bringe nogle korrektioner. Det kom aldrig til et endeligt brud mellem Thomsen og Worsaae i 1840'erne – selvom sidstnævnte taler om et sådant i sine optegnelser. Den unge Worsaae havde anmodet om en fast stilling

ved museet, hvilket den gamle idealist – og rigmand – blankt afviste som en upassende forespørgsel. I 1847 blev Worsaae alligevel inspektør, og fra 1849 passede de i tilsyneladende samdrægtighed tilsynet med oldtidsmindesmærker i og uden for museet, dog med Thomsen som den ubestridte leder af Oldnordisk Museum.

Et stort savn er mangelen på præcise henvisninger til de talrige citater – trods en litteraturfortegnelse til sidst. Men her findes ikke den særdeles vigtige udgave af Worsaaes breve, som flere gange benyttes, nemlig *Breve 1840–85*, udg. af Ad. Clement, Kbh. 1930.

Imidlertid fremhæver Ørsnes Engelhardts pionerindsats – en indsats eftertiden hurtigt glemte. Fx. nævner Johs. Brøndsted i Politikens Danmarkshistorie overhovedet ikke Engelhardt i sin oversigt over dansk arkæologis store personligheder. Lidt uretfærdigt er det blevet Worsaae og Sophus Müller, der er blevet stående som de geniale fortolkere af mosefundene – et emne, Engelhardt beskæftigede sig meget med, hvad især Worsaae drog fordel af. Endelig må det ikke glemmes, at den teknik, hvormed Engelhardt fremdrog sit eget århundredes epokegørende fund, udvikledes af ham selv, og den blev først afløst af en anderledes avanceret metode et stykke tid ind i dette århundrede. Såvel i teori som i praksis var han en foregangsmand.

M. Ørsnes' følgende afsnit om jernalderens opdagelse, mosefundenes tolkning og om selve Thorsbjergfundet er af overordentlig stor værdi og kan stærkt anbefales som introduktion til emnerne. Samtidig giver de en forsmag på, hvad vi har at vente, når Ejsbølfundet fremlægges i sin helhed.

Da den ikke meget skrivende C. J. Thomsen i 1836 udsendte det lille skrift *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed*, hvori han gjorde rede for sit revolutionerende treperiodesystem, opstod et øjeblikkeligt behov for at placere denne model i en kronologi. Nu blev Thomsens system ikke straks akcepteret af alle, og det er ganske fornøjeligt at følge, hvorledes hans disciple søger at bevise dets gyldighed ved enhver given lejlighed. Fx. er Engelhardts Thorsbjerg- og Nydampublikationer tydeligvis viet studiet af den nyopdagede jernalder.

Desværre skulle der gå lang tid, inden man fik placeret denne periodes begyndelse kronologisk korrekt. Engelhardt fastholdt således hele tiden, at den blev indledt med de store mosefund – d.v.s. omkring det 3. årh. e.v.t. – og selvfølgelig p.gr.a. fremmede folkeslags indvandring! Worsaae ville ikke acceptere det sidste postulat og flyttede tidspunktet frem og tilbage fra skrift til skrift, for dog til sidst at lægge sig på linie med Engelhardt. Det blev amtmanden på Bornholm, arkæologen Emil Vedel, der kom den moderne forsknings konklusion nærmest med sit forslag om godt 300 f.v.t., men allerede få år efter modererede han dette betydeligt – uden tvivl efter stærkt pres fra de lærde herrer i København. Først med S. Müllers bidrag tegner konturerne sig af den jernalderkronologi, der er akcepteret i dag: fra ca. 500 f.v.t. til 1000 e.v.t.

Trods det, at vi herhjemme var længere om at placere jernalderen end i de øvrige nordiske lande, så fik – som understreget af Ørsnes – mosefundene særlig betydning som katalysatorer for den langvarige debat. – Hvad den moderne jernalderkronologi angår, kan det undre, at man her i landet stædigt anvender en terminologi, der er forskellig fra det øvrige Europas.

Og nu til selve Thorsbjergfundet. Engelhardt gravede i Thorsbjerg mose fra

1859–61, mens han ledede »Den kongelige Samling af nordiske Oldsager i Flensborg«. Allerede mens arbejdet stod på i felten, tiltrak det sig offentlighedens opmærksomhed – hvilket fremgår af dedikationen: »Hans Majestæt Kong Frederik den syvende, som oftere har ledet og overværet de i Thorsbjerg Mose foretagne Udgravninger, og som paa mange Maader har viist særdeles Interesse for Fundets Fremkomst og for Bevarelsen af det vundne Udbytte allerunderdanigst tilægned«.

Det må betragtes som ikke mindre end en bedrift, at det lykkedes Engelhardt at opnå så meget på denne yderst vanskelige arbejdsplads. Ganske vist er udgravningen aldrig blevet afsluttet. Meget ligger endnu under tørven. Men tyske udgravninger i 1876, 1885 og 1895 druknede i vand og måtte opgives. Det fundbillede Engelhardt har søgt at bevare for eftertiden skal tages med store forbehold. Han var som sagt pionér, og en moses komplicerede tilgroningshistorie var ham ukendt. Alligevel må man prise hans forsøg på at gøre rede for stratigrafien.

Fundvariationen er større end i noget andet mosefund; foruden et alsidigt våbenudstyr fremdroges dragtstykker, betalingsguld, smykker, lerkar, trækar, vogndelev, landbrugsredskaber og dyreknogler. Desværre havde mosen syre været hård ved jernsagerne: sværdklinger såvel som lanse- og spydblade var for størstedelens vedkommende forsvundet.

Oldsagerne spænder i tid fra 1. årh. f.v.t. til det 5. årh. e.v.t., men med en mærkbar koncentration i det 3. årh. – den yngre romerske jernalders første del. Våbenudstyret består bl.a. af provincialromerske pragtstykker, hvoraf nogle senere er blevet forsynet med germansk ornamentik. Men de mange unike ting skal ikke omtales her. Har man ikke set dem på Gottorp slot, kan J. Magnus Petersens omhyggelige og meget nøjagtige raderinger give et foreløbigt indtryk. Fundenes nuværende hjemsted skyldes bestemmelserne i den ydmygende fredstraktat af 30. oktober 1864 – ikke som anført 1865 – om udlevering af de bedste oldsager fra Thorsbjerg og Nydam moser.

Thorsbjergfundet var i 1936 udgangspunkt for H. Jankuhns nyfortolkning af mosefundene (jvf. Ørsnes i omtalte bind af H. T.). Han opfattede dette fund som et vidnesbyrd om en årligt tilbagevendende begivenhed i en helligmose og opgav ganske tanken om, at det skulle have været krigsbytteofre. Der er som vist af Ørsnes mange ting, der kan tale for denne teori, ikke mindst efter de store udgravninger i Skedemosse, men tager man de meget usikre udgravningsforhold i betragtning samt at der som nævnt ligger meget i mosen endnu og at fundene ikke er helt så kontinuerlige i Thorsbjerg som hævdet af Jankuhn, ja så er der ikke meget tilbage at bygge en overbevisende teori op på. Indtil videre må man dog lade den mulighed stå åben, at mosen – som hævdet af Jankuhn og Ørsnes – var Angels centrale offerplads ligesom Skedemosse var Ølands. På helt anderledes sikker arkæologisk grund er man derimod med det såkaldte Ejsbøl I fund, hvor krigsbytteteorien er bekræftet. Ofret vidner om en markant begivenhed.

Det ville iøvrigt have været bekvemt med et kort og en fortegnelse over de hidtil registrerede mosefund i Sydskandinavien til supplerung af Engelhardts oversigt over datidens kendte fundpladser. Blandt de mange argumenter der fremføres som bevis for, at Thorsbjerg mose har været en offerplads, nævner Jankuhn, Ørsnes m.fl. på det nærmeste enstemmigt, at navnet kan identificeres med guden Tor. Ørsnes røber dog i en parentes, at danske stednavneforskere er skeptiske,

men synes ikke selv anfægtet heraf. Her må man imidlertid bøje sig for de utilslørede fakta, jvf. fx. K. Hald: *Stednavne og kulturhistorie*, Kbh. 1966, s. 52: »Torsbjerg, der i stedets nuværende nedertyske dialekt udtales Tossberg (med kort vokal), er første kendt i kilder fra ca. 1700«. I *Vore stednavne*, Kbh. 1950, s. 168, siger samme: »Denne udtale kan vanskeligt forenes med at første led skal være gudenavnet, idet dette antagelig ville forudsætte en udtale med langt o«. Ydermere synes Torkulten først at opstå i vikingetiden, og fra denne periode er der ikke gjort fund i mosen.

Også den nærliggende »Maalhøj« bruges til at understrege kultstedets store betydning (placeringen af højen er dog ikke den samme hos Jankuhn og Ørnsnes, idet sidstnævnte hæfter navnet på en høj fra vikingetiden, medens Jankuhn anbringer det på et højdedrag, hvor han hævder, at Sydangels retterting blev sat helt op i vor tid). Der bør her gøres opmærksom på, at K. Hald (1966, s. 38) i modsætning til H. V. Clausen og S. Aakjær, hævder, at specielt med formen mål-høj (malhøj) er det nok så rimeligt at regne med, at første led er et gammeldansk *mal, samme ord, som det oldnordiske mǫl: banke af grus og småsten.

Endelig fastslår Jankuhn og Ørnsnes, at kultstedets betydning aftager netop som store dele af befolkningen udvandrer til og bosætter sig i England i begyndelsen af 5. årh., og sætter straks disse begivenheder i relation til hinanden. Nuvel, samtlige kendte »store mosefund« ophører på samme tid, hvad enten de er placeret i Sønderjylland, Jylland, Fyn eller på Øland.

Disse indvendinger kan dog ikke bortforklare, at fundbilledet i Thorsbjerg mose er særegent.

HENRIK M. JANSEN

J. L. N. MYRES: *Anglo-Saxon Pottery and the Settlement of England*. Clarendon Press: Oxford University Press, 1969. xiv + 259 s. 51 fig. 8 pl. 12 kort. £ 5.0.0.

Med dette arbejde har professor J. L. N. Myres afsluttet noget nær fyre års studier af angelsaxisk keramik, hvilket kan siges at være noget af en bedrift, eftersom orden nu ser ud til at have afløst kaos og der er skabt et værk af blivende værdi ikke blot for engelsk, men også for nord- og vesteuropæisk arkæologisk forskning.

Forfatteren deler sin opgave i tre dele: først en gennemgang af det eksisterende materiale paa engelske museer, dernæst dette – ofte daarligt udgravede, daarligt bevarede og daarligt oplyste – materiale suppleret med resultater fra nye udgravninger, og endelig som den tredje del en sammenligning med kontinentets keramik. De vigtigste nye udgravninger, som der bliver gjort nøje rede for, har fundet sted paa gravpladser i Caistor-by-Norwich, i Lackford, Illington, Loveden Hill, og South Elkington.

Den rent beskrivende gennemgang af keramikken er fortrinlig, saglig og objektiv. Der peges paa vanskeligheder som fundenes ujævne fordeling og den gaadefulde forskel paa boplads- og gravkeramik (som vi ogsaa kender til her i landet for romersk jernalders vedkommende). Typedelingen er ret traditionel, karrene klassificeres efter form (f.ex. dobbeltkoniske kar og skulderkar) og dekoration (f.ex. lineære ornamentter med stempler, »Stehende Bogen« og bukkelurner)

samt endelig efter brug (»husholdningskar«). Der er ikke gjort noget forsøg paa en mere moderne klassifikation, men naar forfatteren viger tilbage for en saadan, hænger det nok sammen med hele hans syn paa typologi og systematik, idet han stræber efter at opstille saa store og overskuelige grupper som muligt. Han skriver da ogsaa (s. 60), at mange mellemformer og blandinger af dekorationslementer kan være »exceedingly perplexing to the tidy-minded classifier intent on fitting all the decorated pottery into the water-tight compartments of a fool-proof system«. Typegennemgangen støttes af en serie gode, tegnede plancher.

Efter klassificering og datering af karrene, som kan være vanskelig nok paa grund af svigtende fundkombinationer, gaar forfatteren over til at indpasse sin lerkar-kronologi i den arkæologiske og historiske udvikling i det senromerske og angelsaxiske England. Der opstilles her fem perioder dækkende 4.–7. aarh., der i omtrentlige aarstal ser saaledes ud: 1) den af romerne og briterne kontrollerede germanske bosættelse af laeti, ca. 360–410, 2) overgangstiden ca. 410–450, 3) angel-saxisk invasion og det britisk-romerske samfunds undergang ca. 450–500, 4) reaktionen mod indvandrerne og britisk sejr, med slaget ved Mons Badonicus som vigtigste begivenhed, ca. 500–550, 5) den angel-saxiske konsolidering, efter 550.

Skulle man fremhæve skelsættende resultater, hefter man sig ved den iagttagelse, at den allerældste angelsaxiske keramik findes paa gravpladser i umiddelbar nærhed af romerske byer, som f.ex. Caistor-by-Norwich – det er de romerske laeti's gravpladser, hvorimod yngre gravpladser fra 5. aarh. er uden forbindelse med romerske byer. Den tidlige horisont svarer til kontinentets »krigergrave«. Andre resultater af keramik-studierne viser smuk overensstemmelse med resultater naaet ad anden vej: f.ex. viser det sig, at saxiske bukkelurner med fodring har spredt sig ad samme vej til det nordlige Wessex og Themsdalen som ligearmede fibler og andre saxiske fibulatyper fra 5. aarh.

Der er ogsaa grund til at fremhæve forfatterens store kendskab til kontinental og sydsandinavisk keramik. Selv de nyeste fund er taget i betragtning som f.ex. Drenghed-bopladsen i Sønderjylland, der endnu er under udgravning. Der er stor overensstemmelse mellem keramik fra Drenghed – og ogsaa andre steder i Jylland – og den ældste, før-frankiske keramik fra Kent. Et nyt, vægtigt bidrag er hermed givet til de kentske »jydere« oprindelse.

Igennem mange aar har professor Myres publiceret større og mindre artikler om angel-saxisk keramik, mange af dem er anvendt til det store værk, navnlig arbejderne om de forskellige keramiske værksteder, hvis produkter kendes fra flere forskellige findesteder, f.ex. Kettering-værkstedet og Illington/Lackford-værkstedet. Naturligt nok er disse værksteder ret sene, da en saadan udfoldelse kræver mere stabile samfundsforhold end den første, konfuse bosættelse har kunnet præstere.

Overalt træffer man paa forfatterens velgørende, nøgternt menneskelige syn paa de mange problemer. Menneskene, der skabte den angel-saxiske keramik, forsvinder paa intet tidspunkt i spekulationer. Man føler næsten trang til at vel-signe en forsker, der om de angel-saxiske pottemagere kan skrive: » – many of the potters were no longer the expert exponents of customary skills commonly accepted among a whole people: They could often be a chance assortment of uprooted amateurs doing their best to improvise for immediate needs on the basis of half-

remembered forms, and misunderstood techniques of manufacture – «. En immigrations kaos staar da ganske levende for læseren.

Et udsøgt, koncist akademisk sprog forhøjer nydelser af læsningen. Skulle man nævne skuffelser, er den væsentligste, at man savner en udtømmende fortegnelse over al citeret litteratur; det er lidt besværligt at slaa de enkelte forfattere op i det fælles sted- og navnerregister, naar man forgæves har søgt dem i »list of abbreviations«. I betragtning af, at *Anglo-Saxon Pottery* er det første samlede arbejde om dette vældige emne, kunne man godt have ønsket sig en samlet fortegnelse over alle citerede kilder.

ELISABETH MUNKSGAARD

JANE ACOMB LEAKE: *The Geats of Beowulf. A Study in the Geographical Mythology of the Middle Ages.* Madison, Milwaukee, and London, The University of Wisconsin Press, 1967. xii + 212 s. Ill. \$ 6.00.

For en gangs skyld har en moderne uddannet historiker vovet sig ind i Beowulfforskningen. Det er i sørgelig grad tiltrængt. Men det er en utaknemlig opgave sådan at bryde ind i et gammelt støvet studerekammer og flytte omkring med møblelementet. Den travle husmoder vil uvægerligt blive mødt med en snerren.

Men nu skal der altså ryddes op! Denne gang går det ud over Geaterne, og det er måske endda kun en begyndelse, at dømme efter de forblommede trusler i en udgangsreplik (nederst s. 139).

Geaternes konge er Hygelac, den første historisk kendte konge over Danerne, omkommet (efter 507) under et togt mod Merovingerrigets nordkyst (Gregor af Tours 3,3). Men hvorfor kalder digteren ham nu konge over »Geaterne«? Til dem hører også digtets helt. Og der fortælles meget om dem; men både det, og selve navnet, har voldt mange kvaler for filologerne.

Vi kan måske lige nå et lille afskedsblik, inden damen kommer med støvekluden.

Rent sprogligt kan navnet uden diskussion direkte sammenstilles med Göter, vn. Gautar. Men dels er digtets Geater skilt fra Sveerne ved »det brede hav«, dels bruges navnet o. 890 som en engelsk oversættelse af Bedas »Iutae«. Geater bruges altså både om (Hygelacs) Daner, om Göter og om Jyder.

(Vi kunne nå at tilføje: Da Beowulf udånder, sørger Wiglaf for en statelig begravelse og er parat til at overtage styret hos Geaterne; han kaldes en Wæg-munding, og er søn af en Weohstan. Det er navne, kendt fra Mercias kongefamilie: St. Wigstan dræbtes af sin fætter 1. juni 850; Wigstans far Wigmund var søn af kong Wiglaf der var blevet konge 827, Wigstans mor var datter af kong Ceolwulf (821–23) hvis efterfølger Beornwulf faldt 825 under en invasion i East Anglia. Deres store forgænger Offa (»rex Anglorum« 757–96) og hans dronning Cyne-thryd sammenlignes i digtet (v. 1930) med Hygelac og hans dronning, der var mere gavmild mod Geatefolket).

Geaten Beowulf er kæmpestærk; med det knusende greb af sine bare hænder, uden brug af våben, gør han det af med Hygelacs besejrer, med søuhyrer i ark-tiske farvande, med sumptrolde ved Danernes kongsgård, i et kritisk øjeblik griber han dog et gammelt sværd, en levning fra giganter og titaner; men for en ildsprudende drages edder måtte han bukke under.

Digterens ideer om »Geater« omfatter altså ikke bare Daner og Göter og Jyder, men også (Merciere og) en jætte som Beowulf. Og måske mere endnu. Digteren har hovedet fuldt af lignende forestillinger som *Liber Monstrorum* – og har måske benyttet dette skrift.

Skriftet har en notits om »rex Huiglaucus qui imperavit Getis«. Han nævnes som eksempel på et menneske af kæmpestorelse. »Han dræbtes af Frankerne. Hans hest kunne ikke bære ham, efter at han var blevet tolv år gammel. Hans knogler findes stadig på en ø i Rhinen, hvor den skyller ud i oceanet, og de fremvises som en seværdighed for folk, der kommer langvejs fra«. En variantafskrift bruger udtrykket »rex Getarum«. Beowulfdigterens navneform Hygelac slutter sig nærmere til denne teksts Huiglaucus end til de navneformer der bruges hos Gregor og hans afskrivere; og Geatas dækker lat. Getae.

Her er vi ved noget forud kendt, og her holder Mrs. Leake fast. Hun viser, at den samme forklaring gælder for topfiguren i 800-tallets engelske kongegenalogier; i de engelske redaktioner kaldes han Geat(a) (Geot(a), Eat), men i de latinske kaldes han Geta (var. Geuta, Ieta, Gaeta, Geata), og en romersk digters vers om en Geta citeres i den forbindelse i *Historia Brittonum*.

Dermed får de engelske skribenters Geater deres plads inden for senantikens og den tidlige middelalders forestillinger om Geterne. Et rigeligt udvalg af disse ældre tekster gennemgås, med oversættelse (s. 13–52). Geterne ved Donaus nedre løb hørte sammen med Dakerne, hvis rige reduceredes til en romersk provins Dacia, men o. 270 overtoges af Goterne, der også kaldtes Geter, som et arkaisere og finere, akademisk ord for de gotiske folk. Når Geta/Geat(a) i 800-tallet af de engelsk-britiske stamtavlekonstruktører placeres som en topfigur, repræsenterer dette navn den samme gamle stamme, og stamtavlerne skal dokumentere, at Anglerne, Saxerne og Juterne var grene af denne slægt. Beowulfdigteren sørger for, at Geaternes virkefelt også omfatter Sveer og Daner og rene jætteledder i den del af Europa, sådan at alle de nationer, der invaderede Britannien, kan accepteres i England som grene af en gammel enhed. De er allesammen Geter, Geater, hvad enten de så kaldes Angler, (Mercier), Saxer, Juter, (Göter) eller Daner.

Det er disse kapitler om Geter og Geater (s. 3–52 og 98–143) der har mest at gøre med »Beowulf«. Men lige siden Herodot har der knyttet sig mange mærkelige forestillinger til Geterne og deres naboer Skytherne, og måske kan noget følges frem til den engelske digtning; ret meget bliver det vel ikke ved en så hastig omgang. Men selv om de ikke har noget med digtet at gøre, får vi også kuriositeterne med (*Medieval Concepts of the Germanic North and the Baltic Northeast*, s. 53–97). Hertil hører de 9 plancher med Europakort (bl.a. efter Orosius, Isidor, Ravenna-anonymen, kort fra 10. årh. flg.), og bogens undertitel. Dem skal man som regel se efter i langt dyrere og udsolgte værker. Her i Skandinavien er Fridtjof Nansens *Nord i Tåkeheimen* ikke til at opdrive antikvarisk, men Mrs. Leake har flittigt brugt den engelske oversættelse. Derimod har hun ikke kunnet få fat i Dudo (nye udgaver er altså tiltrængt). Aethicus Isters Kosmografi får med rette en central stilling i dette afsnit, men T. A. M. Bishops udgave (Amsterdam 1966) er ikke nået med, og heller ikke Heinz Löwes påvisning af, at forfatternavnet er et pseudonym for biskop Bonifacius' modstander, den irske biskop Vergilius i Salzburg, der skrev til henimod 770 (Mainz Akad. der Wiss. Abhdl. 1951, nr. 11).

N. LUKMAN

- GEORGES DUBY: *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. Translated by CYNTHIA POSTAN. London, Edward Arnold, 1968. xv + 600 s. Ill. 90 sh.
- J. Z. TITOW: *English Rural Society 1200–1350. Historical Problems*, ed. by G. R. ELTON. London, George Allen & Unwin, New York, Barnes & Nobles, 1969. xi + 208 s. 40 sh. Paper 22 sh.
- HANS-JÜRGEN SCHMITZ: *Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein in der Zeit von 800 bis 1350. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte*, hrsg. v. W. ABEL und G. FRANZ, Band XX. Stuttgart, Gustav Fischer Verlag, 1968. viii + 134 s. DM 38.

Flere impulser synes at have haft afgørende betydning for den hastige ekspansion, som finder sted i den landbohistoriske forskning. Man kunde pege på betydningen af Marc Bloch's komparative metoder, men det har utvivlsomt tillige været meget væsentligt, at Michael Postan og Wilh. Abel i 1930'erne for første gang lagde grunden til en fast strukturering af middelalderens agrarkonjunkturer. Men forskningsarbejdet er – bemærkelsesværdigt nok – stadig blevet ledsaget af forsøg på at skabe syntese. Allerede 1941 forelå (bl.a. fra Marc Bloch's hånd) en sådan i første bind af *The Cambridge Economic History*, hvortil Postans fornemme fremstilling i seriens andet bind følger sig naturligt. 1966 fulgte den reviderede udgave af Wilh. Abels *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 1963 fremkom B. H. Slicher van Bath's uortodokse *Agrarian History of Western Europe* og endelig den franske historiker Georges Duby's meget velskrevne og forsigtigt afvejende syntese. Bogen blev udsendt på fransk i 1962, men foreligger nu også i engelsk version.

Duby har naturligt opdelt sit værk i tre hovedperioder, karolingertiden, det 11.–13. århundrede og senmiddelalderen, af hvilke behandlingen af højmiddelalderen med knapt to trediedele af fremstillingen tilmåles størst vægt. Forfatteren påpeger på grundlag af en meget forsigtig analyse af karolingertidens gejstlige godsregistraturer, at mange omstændigheder kunde tyde på et vist befolkningsmæssigt pres på den jord, der stod til rådighed. Først udviklingen af mere effektive markredskaber og byernes vækst i højmiddelalderen gav dog plads for den hastige ekspansion, som fandt sted i denne periode. Befolkningsvækst, nyrødning af jord og stigende produktivitet synes at kendetegne denne fase, indtil man i løbet af 1200-tallet nåede en situation, som Duby karakteriserer som overudnyttelse af ekspansionen. Brugsenhederne var blevet reduceret så stærkt, at de ikke længere kunde bære befolkningstilvæksten, og man havde opdyrket marginalområder, som hurtigt blev udpint. Situationen indeholdt således i sig selv kimen til senmiddelalderens kriser, opgivelsen af urentabel jord, befolkningsnedgang og faldende landbrugspriser. Duby betoner med rette, at kriserne først og fremmest ramte godsejerne, ikke blot økonomisk, men navnlig fordi mangel på arbejdskraft påtvang dem reduktioner, driftsændringer eller mindre fordelagtige betingelser ved bortfæstning af jord.

Efter hele sit anlæg udmærker professor Duby's bog sig først og fremmest ved sin meget brede saglige og metodiske horisont. Forfatteren har i meget høj grad abstraheret fra landbrugssamfundets formelle struktur og det retlige forhold mellem jordens besiddere og dyrkere til fordel for en rent økonomisk og social analyse af middelalderens agrarsamfund. Afgrænsningen er åbenbart bevidst, og

den har naturligvis indlysende fordele, men unægtelig også visse ulemper, navnlig såfremt middelalderens feudale rammer tolkes som andet og mere end juridiske institutioner. Fordelen ligger i, at forfatteren helt har kunnet hellige sig analysen af landbosamfundets økonomiske funktioner i meget bredt perspektiv. Såvel produktionsforhold som vekselvirkningerne mellem produktion, afsætning og konsumtion inddrages i undersøgelsesfeltet; det fremhæves endelig, hvorledes markedsproduktion og profithensyn vokser sig stærke i højmiddelalderen.

For at forebygge misforståelse kan der være grund til at fastslå, at Duby's bog har adskillige fornemme kvaliteter. Fremstillingen har et overvejende analytisk præg; resultaterne formuleres meget varsomt, hyppigt med udtrykkelig reservation overfor den nuværende forsknings utilstrækkelighed, og deres almenyldighed må lige så ofte vige for nuancering af geografiske eller andre grunde. Men først og fremmest må forfatteren krediteres for sin meget konkrete og realistiske behandling af sit emne. Det er utvivlsomt kommet bogen til gode, at han i sit disputatsarbejde (1953) på basis af et meget omfattende dokumentmateriale fra Burgund var i stand til at levere en overmåde livsnær analyse af det 11. og 12. århundredes Macon, en skildring hvor samspillet mellem agrarvilkår og social struktur fik en helt central plads. Bag den meget indgående nuancering af højmiddelalderens landbrugssamfund mærker man imidlertid tillige sporene af de seneste årtiers debat om bondestandens og storgodsernes vilkår i England i 13. århundrede; men heri ligger dog også en vis kvalitativ begrænsning af Duby's arbejde.

For det første fremhæver Duby konsekvent – og med rette – at det engelske samfund på mange måder adskiller sig væsentligt fra forholdene på kontinentet, uden at det naturligvis afsvækker den principielle rækkevidde af de resultater, engelsk forskning har kunnet mønstre. Men når Duby (f.eks. s. 279) betoner umuligheden af at drage generelle konklusioner af det engelske materiale, fordi England ikke var på højde med kontinentets udvikling og kun havde få og små bysamfund, føres argumentationen ind på et skævt spor. Uanset holdbarheden af denne argumentation ligger forskellen naturligvis først og fremmest i Englands specielle feudale struktur og i opbygningen af det *manorial system*, som Duby kun lige strejfer. Isoleringen af den økonomiske og sociale analyse fra samfundets formelle struktur er her næppe kommet fremstillingen til gode.

Duby's analyser af middelalderens landbrugssamfund står alligevel på mange måder i stærk gæld til Marc Bloch's arbejdsmetoder og synspunkter, specielt til hans komparative studier og den interesse, han med rette helligede andre videnskabsgrene som hjælpefunktioner for den landbrugshistoriske forskning. Duby's bog hviler selv i meget stor udstrækning på komparative studier, og han påpeger konsekvent de muligheder, som ligger i inddragelse af arkæologisk, geografisk og naturvidenskabelig forskning på dette felt. På denne måde knytter hans bog sig på fortjenstfuld måde til en central fransk forskningstradition. Begrænsningerne ligger i denne henseende ikke i, at disse forskningsmuligheder endnu kun er meget ufuldkomment udnyttet, men snarere i de geografiske rammer, han vælger for sit arbejde. Medens hån ganske naturligt har kunnet støtte sig til den allerede nu meget anselige serie af regionale dybdeboringer, som foreligger fra franske forskeres hænder, træder yderområderne i hans undersøgelsesfelt – England, Italien, Tyskland – noget i baggrunden.

Denne begrænsning er måske forklarlig. Større principiel betydning har det unægtelig, at sproglige barrierer har hindret Duby's udsyn udover Vesteuropa.

For den ældre middelalders vedkommende får dette næppe afgørende betydning; DUBY betonere selv, at det karolingiske område (trods interne uligheder) udgjorde en geografisk enhed, og han dokumenterer ganske fyldestgørende, hvorledes det frankiske godssystem gradvis fandt fodfæste i de nykoloniserede områder. Men så snart denne geografiske enhed sprænges i højmiddelalderen og senmiddelalderen, nødsager DUBY's rammer ham naturligvis til at gøre vold på sit eget krav til geografisk og økonomisk strukturering af middelalderens agrarsamfund. Disse skel synes jo netop i senmiddelalderens kriseperioder at have spaltet Europa regionalt. Forfatteren udskiller da også selv – og med rette – Italien af det krisehærgede Europa, men det kan i moderne forskning næppe – end ikke i et stort land – være forsvarligt blot at henvise til, at almeneuropæiske tendenser nåede ud til selv »the frozen and misty frontiers of Christianity« (s. 126).

Endelig kan man også hæfte sig ved DUBY's principielt meget værdifulde diskussion af det økonomisk-historiske samspil mellem middelalderens landbrugs-samfund og byernes og handelsaktivitetens hastige vækst. Dette samspil synes navnlig at være kommet hans meget udførlige skildring af højmiddelalderen til gode, hvorimod såvel byernes betydning som den almene økonomiske (herunder den prishistoriske) udvikling træder noget i baggrunden i behandlingen af senmiddelalderens kornproduktion, medens kvægproduktion og den vistnok stigende konsumtion af kød spiller en underordnet rolle. I denne forbindelse kunde forfatteren nok med fordel have inddraget yderområderne i studiefeltet, ikke blot Skandinavien, men også de vestslaviske områder.

DUBY anfører selv flere gange de ændringer af konsumptionsædvanerne, som fandt sted i løbet af middelalderen, bl.a. betinget af priskonjunkturer og løn-niveau. Medens det vegetabiliske levnedsmiddelforbrug indtil højmiddelalderen synes at have været ubetinget dominerende, kunde adskilligt tyde på, at konsumtionen af animalske levnedsmidler fik større betydning i senmiddelalderen (s. 8f., 65f., 97, 310f., 337 og 340). Kritiken for ufyldstgørende behandling af konsumptionsædvanerne kan i endnu højere grad rettes mod dr. Hans-Jürgen Schmitz' redegørelse for prisdannelsen for korn og vin fra omkring 800 til 1350, et arbejde, som netop isolerer de to forbrugsvarer i altfor høj grad.

Dr. Schmitz har sigtet mod en bestemmelse af, hvilke impulser middelalderen selv tillagde afgørende vægt for prisdannelsen. Med dette for øje har han foretaget en – iøvrigt ikke altfor kritisk – kvalitativ statistisk bearbejdelse af alle relevante efterretninger i det berettende kildemateriale fra det tyske rige. Resultatet bliver – som det kunne forudses – at middelalderens historieskrivere tillægger vejrlig og krigsødelæggelser en afgørende (undertiden dog nuanceret) betydning, medens andre komponenter, som moderne forskning vilde inddrage (handel, spekulation osv.), stort set er undgået samtidens opmærksomhed. Dr. Schmitz' undersøgelse får derved en vis interesse, ikke mindst fordi enkelte historieskrivere som Rainier af Liège omkring 1200 meget udførligt beretter om varepriser og prisdannelsesprocessen; men arbejdet sammenblandes uden helt klar skelnen med andenhånds diskussion eller referat af moderne forsknings vurdering af de komponenter, som indgår i prisdannelsen. Formentlig havde dr. Schmitz tjent sit formål bedre ved fremlægge sine originale iagttagelser i en afhandling, som holdt sig til sit egentlige emne.

Både DUBY og Schmitz (og iøvrigt også dr. Titow) vender sig med berettiget skepsis mod antagelsen af, at hungerårene 1315–17 skulde have sat skred i krisens

udvikling; begge er tillige – bl.a. på grund af utilstrækkelig prishistorisk analyse – nødt til at tage klimaændringsteorien alvorligt, skønt Duby ikke tillægger den større sandsynlighed. De demografiske årsager indtager i hans fremstilling en langt mere fremtrædende plads. I meget nøje overensstemmelse med Postan's og hans elevs grundlæggende forskningsarbejde betoner Duby det misforhold, der i løbet af det 13. århundrede opstod mellem udnyttelsen af det da dyrkede areal og den befolkningsmasse, der skulde ernære sig ved dens dyrkning. Overbefolkning i forhold til bondebrugenes normalstørrelse og produktivitet, agerjordens nu åbenbart faldende ydeevne og antagelig endelig forstyrrelser af den demografiske balance fører da næsten umærkeligt udviklingen over i senmiddelalderens krisetilstande.

Det er netop denne »standard of living«-diskussion, som er dr. Titows hovedanliggende. Titow, som tilhører Michael Postans forskningskole, har gennem en årrække deltaget i bearbejdelsen af det meget omfattende regnskabsmateriale, der foreligger fra Winchester bispestols godser, men han har tillige kunnet udnytte resultaterne af de ikke helt få godsmonografier, som allerede nu foreligger. Ligesom Duby betoner Titow, at det kirkelige regnskabsmateriale ikke blot er det verdslige kvalitativt overlegent, men at det tillige synes at afspejle en godsdrift, som på mange måder *kan* have været bedre organiseret og mere effektiv end de verdslige godsers. Men med dette forbehold in mente må det straks understreges, at Titows meget omhyggelige analyser på afgørende måde underbygger resultaterne. Hans fremstilling former sig i stor udstrækning som et elegant og temperamentsfuldt opgør med ældre generationers forestillinger om »the merry England of the thirteenth century« og med den amerikanske historiker Josiah Cox Russels utilstrækkeligt begrundede demografiske rekonstruktioner. Hovedresultatet kan næppe drages i tvivl: en overvejende del af Englands bønder sad ved det 13. århundredes slutning inde med brug, som ikke blot var for små til at sikre dem et tilstrækkeligt udkomme, men hvis produktivitet også synes at have været faldende.

Både Duby's og Titows værker sigter bl.a. mod anvendelse i universitetsundervisningen; begge fremlægger i appendices et omfattende kildemateriale (i oversættelse) til belysning af deres problematik. Duby har naturligvis måttet anlægge sit kildeudvalg med sigte på en meget lang og geografisk meget omfattende udvikling, medens Titow har kunnet præsentere et centralt – og uhyre væsentligt – materiale, overvejende hentet fra Winchester bispestols arkiver. Medens Duby's kildeudvalg derved nødvendigvis får en mere illustrerende funktion, indeholder dr. Titows samling i højere grad kontroversielt materiale.

E. LADEWIG PETERSEN

CARL HAASE: Die Entstehung der westfälischen Städte. Veröffentlichungen des Provinzialinstituts für westfälische Landes- und Volkskunde, Reihe I, Heft 11. 2. berichtigte Auflage mit einem kritischen Nachwort. Münster, Westfalen, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1965. viii + 294 s. Kort. DM 25,-. Indb. DM. 28,-.

Den stillede opgave bestod i at udarbejde en kartografisk illustration af de westfalske byers opståen (beregnet for et planlagt værk »Geschichtlicher Handatlas

von Westfalen«). Dette indebærer naturligvis undersøgelse af et meget omfattende materiale og har tillige ført forfatteren til vidtgående overvejelser af principiel og metodisk art, ikke mindst for de ældste stadiers vedkommende. Ved begge disse omstændigheder påkalder værket sig betydelig interesse også uden for det kartograferede område, og dets første oplag (1960) blev da også hurtigt udsolgt. Det foreliggende andet oplag er forsynet med en kritisk efterskrift, der bringer nogle nødvendige rettelser og navnlig forfatterens stillingtagen til positiv og negativ kritik af værket ved dets fremkomst. Denne antikritik er tidligere udsendt i *Westfälische Forschungen* 1963.

Kronologisk rækker arbejdet fra de ældste tider til 1950, og geografisk er opgaven begrænset til det nuværende Westfalen-Lippe. Sagligt drejer det sig om byernes 'opståen', hverken mere eller mindre. Det gælder at konstatere, til hvilken tid det er dokumenteret for hver enkelt bydannelse, at den er blevet til som by og dermed kan optages med en signatur på kortet. Det kan naturligvis indvendes, at et sådant program ikke tillader at differentiere mellem den kronologiske indplacering og byernes (hver enkelt bys) relative betydning til forskellig tid. De byer, der er opstået først, er næppe nødvendigvis de mest betydningsfulde på et senere tidspunkt – og Carl Haases kommentar søger netop overalt at afhjælpe et sådant falsk indtryk, som kortet står i fare for at bibringe den ukyndige. På den anden side kan en kartografisk fremstilling givetvis meddele noget, som kun vanskeligt kan udtrykkes tekstligt eller i et koordinatsystem. Den kan – med de anførte forbehold – bidrage til overvejelser om placeringen af økonomiske eller administrative brændpunkter i forskellig tid og måske i endnu højere grad støtte undersøgelser af forbindelseslinjerne imellem dem.

Det spiller naturligvis en stor rolle, hvilket betydningsindhold der lægges i begrebet 'en by'. Definitionen kan ikke være den samme i værkets fire hovedafsnit, tiden indtil 1180 (Henrik Løves fald), perioden mellem 1180 og 1350 (pesten), fra 1350 til 1803 og fra 1803 til 1950. Lige så indlysende kan definitionen ikke bygges på et enkelt karaktertræk ved den komplicerede samfundsdannelse som er en by. Den retshistoriske definition er givetvis den mest entydige, den økonomiske sikkert den funktionelt rigtigste – men på den anden side: der er utvivlsomt byer og byer. Kan noget kaldes en by, som ingen byret eller rådsforfatning har, som er uden torv, markedsplads eller bymur? Er et fænomen som møntretten i stand til at virke fremmende på bydannelse – eller slås der fortrinsvis mønt på steder, hvor der i forvejen ligger en by? Hvor stor skal byen være for at være by? Og hvor folkerig? Carl Haase synes at have noget til overs for den tanke, der vil bestemme de middelalderlige 'Gross-städte' som dem, der udviser et flademål på 50 hektar eller mere – medens han naturligvis ikke for den ældre tid kan anvende den definition, der gør enhver samlet bosættelse af over 2.000 mennesker til en by. Over for de andre bymæssige karaktertræk forholder han sig til enhver tid analyserende og diskuterende – og herfor vil han finde taknemmelige læsere. Det nytter ikke at affærdige disse overvejelser, eller f.eks. tilslutte sig en hastig udtalelse, som Erich Keyser refereres for (s. 5, n. 38): *Stadt ist alles, was sich Stadt nennt*, for i hvert fald de ældre tiders terminologi er overordentlig varieret. *Urbs, civitas, villa, oppidum, forum, burgus, locus* – bag alle disse og flere betegnelser gemmer sig samfundsdannelser, der efter vore begreber vil være byer, men formentlig også nogle, der efter samme begreber ikke ville være det. Detailanalyse er nødvendig, ikke mindst for den der ønsker at generalisere.

Selve anvendelsen af den her nødvendige systematik på det sparsomme materiale til de ældste byers historie aflokker det nye vidnesbyrd om stort og småt. Læseren er nær ved at beklage, at f.eks. Dortmunds og Münsters opståen før 1180 er hævet over tvivl, hvorfor der ikke er anledning til selvstændig behandling af deres historie – men han fængsles i stedet af mange mindre problemer som f.eks. Corveys og Höxters ældste historie og indbyrdes forhold. For de ældste tiders vedkommende leder spørgsmålet om byernes opståen (hvornår og hvordan) direkte til det mere væsentlige, hvad byerne var og hvad de betød. At dette ikke på samme måde er tilfældet for de yngre afsnit – hvor materialet er større og inddelingen derfor nødvendigvis grovere, hvor gåderne måske er færre, men situationen alligevel mere sammensat – skal ikke bebrejdes forfatteren. Det betyder dog, at værkets senere dele får mere leksikal karakter, og at begrænsningen til byernes opståen føles for snæver.

Det er en nyttig håndbog, hvis brugere gør klogt i at følge dens egne anvisninger, der næsten alle går ud på ikke at standse ved den her givne fremstilling.

KAI HØRBY

Heresies of the High Middle Ages. Selected sources translated and annotated by
WALTER L. WAKEFIELD and AUSTIN P. EVANS. Records of Civilization:
Sources and Studies. New York and London, Columbia University Press,
1969. xiv + 865 s. 10 £ 2 sh.

Dette værk indeholder oversættelser af en række tekster vedrørende kætteri i 11.–14. årh., udvalgt til så vidt muligt at dække alle sider af kætteri og til at demonstrere, hvilken slags litteratur der opstod derom. Dog har man ikke medtaget egentlig kirkelig eller verdslig lovgivning, oprettelsen af inkvisitionen og beretninger om korstogene mod albigenere, stedinger og fraticelli. I et udvalg kan man naturligvis ikke få alting med, men det er dog et savn, at inkvisitionsprotokollerne slet ikke er repræsenteret.

Til hver gruppe tekster gives indledning og noter, som placerer teksterne i historisk sammenhæng, identificerer personer og steder, drøfter terminologien og henviser til litteratur. Dertil kommer et kort rids over kætteriernes udvikling i hele middelalderen, et appendix om polemiske kilder, en bibliografi og et udførligt register.

Det fremgår af forordet, at værket var planlagt til også at omfatte tekster til belysning af kætteriernes økonomiske og sociale baggrund, ligesom Austin P. Evans selv agtede at skrive en afhandling om disse problemer. Ved hans død 1962 forelå kun de her udgivne tekster i oversættelse, og den anden udgiver besluttede da at udsende dem. Man må meget håbe, at også de socio-økonomiske tekster kan udkomme, men under alle omstændigheder udfylder denne udgave et betydeligt savn, idet man her på overskuelig og let tilgængelig måde får adgang til mange vanskelige tekster. Oversættelserne synes at være særdeles præcise, men ingen oversættelse kan nogensinde være fuldt dækkende, og det må i høj grad beklages, at det ikke har været muligt at udgive både originaltekster og engelsk oversættelse – og det så meget mere, som originalteksterne fortrinsvis forekommer i gamle udgivelser, som ikke mere kan skaffes.

Bibliografien er repræsentativ, men naturligvis ikke komplet, og det er naturligt, at man har givet engelsksprogede værker en vis overvægt. Det fortrinlige navne-, sted- og sagregister gør bogen let anvendelig som opslagsbog.

ANNE RIISING

Ordo Nidrosiensis Ecclesiae (Orðubók), editus cura LILLI GJERLØW. Libri Liturgici Provinciae Nidrosiensis Medii Aevi. Vol. II. Norsk Historisk Kjelde-skrift-Institutt. Den Rettshistoriske Kommissjon. Oslo, Universitetsforlaget, 1968. 551 s. 17 pl.

I smukt tryk og overskuelig form foreligger nu den længe ventede udgave af Trondhjem stifts *Ordo Ecclesiae*, udarbejdet med imponerende grundighed og akkuratess. Da kun fragmenter af norske håndskrifter er tilbage, bygger tekst-udgaven på islandske manuskripter fra slutningen af det 13. årh., hvor *Ordo Nidrosiensis*, som er blevet til 1205/1224, forelå i 3 lidt afvigende former. Der gives en kyndig gennemgang af håndskrifterne og en omhyggelig redegørelse for kilderne, som er eftersøgt mangfoldige steder. Der påvises en meget betydelig indflydelse fra Cluny gennem *Der Rheinauer Liber Ordinarius*, og enkelte andre passager kan genfindes i *Decreta Lancfranci*, Bernold af Konstanz' *Micrologus de ecclesiasticis officiis*, Honorius Augostodunensis' *Gemma animae* og endog i en *Ordo lectionum* i det benediktinske nonnekloster i Barking.

Der gøres rede for et fragment af St. Hallvards legende, for hymner, sekvenser og antifoner, og til sidst findes udførlige og værdifulde registre over håndskrifter, liturgiske tekster og over helgenerne, hvilket tillige med den udførlige bibliografi gør dette betydelige lærdomsarbejde til et uundværligt led i nordisk liturgi-forskning.

ANNE RIISING

N. DENHOLM-YOUNG: *The Country Gentry in the Fourteenth Century with Special Reference to the Heraldic Rolls of Arms*. Oxford University Press: Clarendon Press, 1969. xii + 175 s. 40 sh.

Lige så lidt som sin forgænger *History and Heraldry 1254 to 1310* (1965) er dette arbejde heraldik i snævrere forstand, selvom materialet er heraldisk, hvorfor herolder m.v. indtager en betydelig plads deri. Men som Lancaster-herolden Gregory King i 17. årh. grundlagde moderne engelsk demografi og socialvidenskab, vil omvendt forfatteren gennem disse to bøger vise, hvilket indblik i det middelalderlige engelske samfund – og her da naturligvis især dets højere lag – de talrigt bevarede *våbenruller* kan give os. Som det første bind behandlede opløsningen af det *militære* feudalsamfund, hvor ridderen endnu primært var kriger, kommer nu i stigende grad *godsejeren* i forgrunden, og da især sådanne, som ikke havde ladet sig slå til ridder, og det trods regeringens hyppige tvangsforanstaltninger, der søgte at holde det svære kavalleris kadre intakte. Her ser vi, hvorledes en stedse mere specialiseret civiladministration inddrager de mindre godsejere

(altså den vordende gentry) i lokalstyret som stewards, bailiffs, fredsdommere og parlamentsmedlemmer (*in loco militis*), og inden 14. århundredes udgang er ikke blot virkelige riddere, men også *armigeri* officielt våbenførende. I dette samfund spiller herolden en betydelig rolle som den specialist, der kan identificere våben, og som dermed også har kendskab til samfundets sociale distinktioner, d.v.s. »protokollen«, hvorfor da også herolder hyppigt deltager i ambassader m.v. Endnu spiller turneringer en betydelig rolle, og her er det naturligvis herolderne, der har til opgave at holde styr på deltagerne. Gennem en minutøs analyse af de talrigt bevarede våbenruller søger forfatteren at fastslå disses datering og funktion: er der tale om lejlighedsarbejder, f.ex. et katalog over deltagerne i en bestemt turnering (det må erindres, at en sådan kunde være et skalkeskjul for en oppositionsgruppes møde, som Lancastertilhængernes turnering 1309, bevaret i *The Dunstable Roll*), i en berømt belejring eller i et slag; er det som *The Parliamentary Roll of Arms* en grevskabsvis opstilling af lokale slægter, eller som ordinarierne (fra ca. 1340) forsøg på systematisk opstilling efter beslægtede våbenmærker. Dertil diskuteres i småafsnit specialproblemer som indholdet af forskellige sociale termini (franklins, bannerets, buzones o.m.a.), og der gives adskillige bidrag til tidens administrationshistorie (household knights, juristernes fremtrængen etc.). For den, der til fulde behersker Englands middelalderhistorie, vil disse arbejder på mange måder være en inspirationskilde, og det såvel hvad social- som administrationshistorien angår. Men arbejdets form, opdelingen i talrige, ikke umiddelbart sammenhængende småafsnit, og det, at samtlige relevante kilder og problemer forudsættes bekendt, gør uægtelig bogen vanskeligt tilgængelig for den ikke-initierede læser.

TROELS DAHLERUP

THEODORE C. BLEGEN: *The Kensington Rune Stone. New Light on an Old Riddle*. St. Paul, Minnesota Historical Society, 1968. x + 213 s. Ill. \$ 4,50.

I efteråret 1898 fandt en svensk immigrant, Olof Ohman, en runesten på sin jord i Kensington, Minnesota. Ifølge den fundberetning som Ohman afgav for notarius publicus i 1909 lå stenen mellem rødderne af et ca. 70 år gammelt træ. Indskriften lyder således, gengivet ordret, men med latinske bogstaver: »8 göter ok 22 norrmen po en oppagelsefarþ fro vinland of vest vi haþe lager við 2 skjar en þags rise norr fro þene sten vi var ok fiske en þag aptir vi kom hem fan 10 man röþe af bloþ ok þeþ AVM fráilse af illý. har 10 mens ve havet at se aptir vore skib 14 þagh rise from þeno öh ahr 1362«. Den blev publiceret i lokale aviser i februar 1899, fundstedet blev undersøgt, men ethvert spor af træet blandt hvis rødder stenen var fundet, var forsvundet. Da alle kompetente filologer, amerikanske såvel som skandinaviske, erklærede indskriften for et falsum, døde interessen hen, indtil nordmanden Hjalmar Holand i 1907 kom til Kensington og påtog sig aktoratet for stenens autenticitet. Til sin død i 1963 førte han sagen med energi og opfindsomhed og vandt mange tilhængere.

Kensington-stenen afgiver et godt eksempel til en øvelse i »ydre kritik«. Hvis man følger Erslevs anvisninger (*Historisk Teknik*, s. 31 ff.) og går fra det ydre til det indre, kan man opstille følgende skema:

- a. Fundomstændigheder: hviler udelukkende på finderens troværdighed.
- b. Materiale og ristningsteknik oplyser intet. Skrift. To anakronismer: en rune for n der ikke findes i nogen andre indskrifter yngre end 1100 og det overprykkede ø der ellers først dukker op i svenske tekster fra reformationstiden.
- c. Sprog og stil. Sidstnævnte er påfaldende ordrig, ikke »lapidarisk«. Morfologien meget fattig i modsætning til det 14. årh.s »klassiska fornsvensk«, der er karakteriseret af stor rigdom på bøjningsendelser. Ordforrådet har foruden de mange anglicismer, der ikke er nemme at forklare i en nordisk tekst fra det 14. årh. bl.a. den afgørende anakronisme, opdagelsesfærd, idet ordet opdage indtil det 19. årh. kun blev brugt i sin direkte betydning: det bliver mere og mere dag.
- d. Forbindelse med andre kilder: ingen, men det var heller ikke at vente.
- e. Realkritik: begivenheder eller personer kendt fra anden side. Her er der en afgørende støtte at hente: der er bevaret et norsk kongebrev fra 1354, hvori hirdmanden Paal Knutsson får fuldmagt til at udruste en ekspedition til den bekræftede kristne befolkning i Grønland. Brevet er bl.a. omtalt i Gustav Storms bog om Vinlandsrejserne fra 1888. Heri udkaster Storm den formodning at ekspeditionen også gik til Vinland, og at knarren vendte tilbage i 1363 eller 1364 – vistnok uden antydning af kildegrundlag.

Blandt de her fremførte argumenter må de filologiske tillægges afgørende vægt. De færreste ikke-filologer gør sig klart, hvor generel en gyldighed sproghistorien har, men det er en naturlig følge af at sprog for at kunne fungere som kommunikationsmiddel må være inter-subjektivt. Selv den mest eksklusive modernistiske poesi eller for den sags skyld skjaldedigtning følger reglerne for verbers bøjning i tid og person, substantivers i kasus. Man kan ikke træde ud af sin egen tids sprogdragt; derfor kan Kensington-runerne ikke være ristede i det 14. årh., og det er jo yderligere påfaldende at teksten tilfældigvis netop rammer amerikansk-påvirket 19. årh.s svensk! Når det er fastslået, bliver overensstemmelsen med 1354-brevet ikke nogen støtte for indskriften, men tjener kun til at forklare hvorfor runemesteren valgte årstallet 1362, og de tvetydige fundomstændigheder drejer mistanken for falskneriet hen på finderens og hans kreds.

Elementerne i den anførte argumentation er hentede fra en artikel af den svenske runolog Sven B. F. Jansson: *Runstenen från Kensington, Minnesota* (Nordisk Tidskrift, 1949), medens forfatteren til nærværende bog, dr. Theodore Blegen fra University of Minnesota, ikke går ind på filologiske enkeltheder, ja, end ikke anfører teksten i dens nordiske form, skønt også han ønsker at finde en løsning på gåden der kan overbevise alle. Derfor søger han så fordomsfrit som muligt at klarlægge omstændighederne omkring fundet og dets offentliggørelse, hvilket også medfører en redegørelse for diskussionen om indskriftens ægthed, fordi den satte yderligere undersøgelser i gang.

Et af de vigtigste dokumenter dr. Blegen fremlægger er et brev af 1. jan. 1899 fra en forretningsmand i Kensington, John P. Hedberg, hvori fundet for første gang nævnes: indskriften kaldes uforståelig, måske er den græsk. Da Hedberg angiver Ohman som sin hjemmelsmand og da denne var rune kyndig, må enten Hedberg tale mod bedre vidende eller Ohman have ført ham bag lyset. Sammen med brevet fulgte en gengivelse af runeindskriften der pikant nok ikke er identisk med stenen. Afvigelserne synes bevidste og ville ikke være forklarlige hvis papirversionen var en afskrift af stenen; var den derimod et udkast, kunne det

sagtens tænkes at man på et par punkter havde foretaget ændringer under indristningen.

Også efter at stenen var blevet almindelig kendt gennem fotografier og avis-gengivelser, kan der påvises megen manipulation med materialet, f.x. da Hjalmar Holand i 1909 fik gennemført en beediget gentagelse af fundberetningen. For Holand gjaldt det vel ikke mindst personlig prestige, men ellers har den afgørende psykologiske faktor bag Kensingtonstenens succes naturligvis været de nordiske indvandreres trang til at hævde sig i det nye land. Det kunne ske ved at henvise til nordboers tilstedeværelse i Amerika før Columbus, men også ved at gøre grin med borgermusikken. Ohman skal engang have sagt at han gerne ville spekulere noget ud der kunne få de lærde til at bryde deres hjerner.

Og her har vi en anden forklaring på at falskneriet kunne gennemføres: ingen i Amerika kunne forestille sig at en jævn svensk bonde kunne fabrikere sådan en indskrift. Blegen kan heller ikke. På trods af de mange indicier mod Ohman mener han at runerne er ristede af Ohmans ven, den omvandrede skolelærer Sven Fogelblad, der havde studeret teologi ved universitetet i Uppsala. Men det er næsten utænkeligt at en mand med blot svensk studentereksamen kunne begå alle de fejl i sproget. Selv med et beskedent kendskab til ældre nordiske sprogformer bliver man da slået af hvor let teksten er at forstå.

Blegens bog giver et morsomt billede af det svenske miljø i Minnesota ved århundredeskiftet, men kun indicier på hvordan et falskneri kan være lavet, ikke nogen bevisførelse mod indskriften. Beviset ligger som nævnt i den sproghistoriske analyse. Derfor virker det bagvendt, når Blegen først anfører alle indiciene og derefter konkluderer: »If on top of all these considerations it is recalled that runic scholars declare the Kensington inscription cannot possibly be from the 14 cfr. even the most robust will to believe must be shaken«. Indtil det går op for en at Blegens egentlige anliggende ikke er at føre det endelige bevis i sagen, men at mane et spøgelse i jorden, »the will to believe«, og at gøre det uden at for mange taber ansigt. Man forstår at Theodore Blegen, som omslaget meddeler, nyder tilnavnet »Mr. Minnesota History«.

INGE SKOVGAARD-PETERSEN

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden im Auftrage der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte nach Vorarbeiten von HEINRICH KOCHENDÖRFFER bearbeitet von WERNER CARSTENS, herausgegeben vom Schleswig-Holsteinischen Landesarchiv. Bd. VI. Lieferung 1–13. Neumünster, Karl Wachholtz Verlag, 1962 ff.

Det må hilses med stor glæde, at det er lykkedes selskabet for Slesvig-Holstens historie at få genoptaget udgivelsen af *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden*. En ublid skæbne har i det hele taget hvilet over dette arbejde siden århundredskiftet. Det var i sin tid lykkedes Paul Hasse at få udgivet bind I og II i 1886 og 1888, men derefter måtte han nær afslutningen af forarbejderne til bind III frasi-ge sig hvervet, da han overtog ledelsen af arkivet i Lübeck. Bindet, som omfatter tiden til 1340, udkom dog i 1896, omend med en vis forsinkelse. Fra 1898 til sin død i 1917 arbejdede professor Volquardsen med bind IV uden at nå til nogen færdig-

gørelse. De vanskelige forhold efter afslutningen af 1. verdenskrig bevirkede, at man først i 1924 under ledelse af Volquart Pauls og med støtte af Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft fik bindet udsendt. Det omfatter årene 1341–1375. Det tilhørende register, kaldet bind V, udkom i 1932. Samtidig havde Heinrich Kochendorffer påbegyndt arbejdet med bind VI, men trak sig allerede tilbage i 1925, hvorefter Werner Carstens i 1932 påtog sig videreførelsen. Bindet forelå næsten fuldendt i 1939 ved 2. verdenskrigs udbrud, og det skulle omfatte tiden 1376–1400. Krigen forhindrede på ny enhver tanke om offentliggørelse. Først i 1957 kunne arbejdet genoptages på grundlag af Carstens' manuskript – Carstens døde i 1948 – og dets gennemførelse sikredes på afgørende måde ved, at publiceringen er blevet optaget blandt de tjenstlige opgaver, der påhviler landsarkivet på Gottorp.

Det var i tiden under Pauls' ledelse, at de nugældende principper for udgaven endeligt blev fastlagt, prøvet i praksis på bind IV og i det store og hele uændret videreført i bind VI. Alle hidtil utrykte »Urkunden« (breve) optages i fuld ordlyd. Det samme gælder alle breve, der kun foreligger i forældede eller sjældent forekommende tryk, mens resten af stoffet gives i regestform med fuldt citeret datering, når det ellers foreligger i gode og lettilgængelige tryk. Den sidste del af reglen tages dog ikke alt for håndfast, således at man undgår at komme til at savne tekster, som på en central måde falder ind under udgavens område, som uændret defineres som det gamle hertugdømme Slesvig-Holsten fra Kongeåen til Elben. Hertugdømmet Lauenborg og dets breve dækkes normalt kun med regester, fordi det først fra 1815 blev tilknyttet området, men herhenhørende utrykte breve medtages dog fuldstændigt. De ret få eksisterende breve, udstedte af greverne af Schauenburg-linien, medtages ligeledes.

En væsentlig del af bindets utrykte stof iøvrigt stammer fra bispedømmet Lübecks arkiv, som nu opbevares samlet i Landsarkivet på Gottorp, overflyttet hertil fra Oldenburg. Det omfatter en lang række adkomstbreve og enkelte afladsbreve, hvoriblandt et, udstedt af biskop Jens af Slesvig (nr. 454). Disse tryk afhjælper i høj grad savnet af en fortsættelse af Urkundenbuch des Bistums Lübeck, som allerede standsede efter bind I. Andet utrykt stof er hentet fra arkiverne i Lübeck og Hamburg. Alt i alt et ganske betydeligt nyt stof til belysning af gods- og besiddelsesforhold, til byhistorie og til adelslægternes historie. Derimod er det ikke lykkedes at finde væsentligt nyt stof til den politiske historie, men teksterne gives med skyldigt hensyn til den samlede overlevering.

De latinske tekster følger forlæggenes stavemåde, dog således, at brugen af u og v normaliseres efter deres lydvardi, f.eks. *devoluta* over for et forlægs *deuoluta*; undtaget fra indgrebet er navnestoffet. På samme måde normaliseres gengivelsen af de nedertyske tekster. Det sidste vil nok vække betænkelighed blandt nedertyske filologer, som foretrækker en bogstavtro gengivelse af hensyn til arbejdet med tekster fra denne periode, som er uden faste normer for skriftfæstelsen.

Som nævnt ovenfor forelå bindet næsten fuldendt ved krigsudbruddet i 1939. Det var derfor nødvendigt at revidere indledningerne til mange af brevene, fordi krigen havde medført mange ændringer i dokumenternes opbevaringssteder. For en del af dem viste det sig umuligt at give endelig oplysning om deres skæbne. Det gælder især mange fra arkivet i Lübeck. Her får bindets tekster en særlig høj værdi, hvis det ad åre viser sig, at de savnede forlæg er gået til grunde.

Med 12.–13. levering, udkommet i 1970, er man nået til 1399 midt i august. Der mangler således kun ganske lidt, før man er ved vejs ende. Når bindet derefter bliver afrundet af et person- og stedregister, vil man være i stand til at udnytte dets mange tekster til mindste detaille. Det ville derefter være meget ønskværdigt, om der kunne skaffes muligheder for videreførelse af værket efter 1400. Også for 15. årh. vil *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* kunne påregne væsentlig interesse.

HERLUF NIELSEN

RICHARD VAUGHAN: *John the Fearless. The Growth of Burgundian Power.* London, Longmans, 1966. xiv + 320 s. 9 plancher. 7 kort. 42 sh.

Professor Vaughan indledte i 1963 en stort anlagt fremstilling af Burgunds historie under hertugerne af slægten Valois (1363–1477) med en vel modtaget bog om den første af disse hertuger, Philip den Dristige. I det arbejde, som her skal omtales, behandles Johan den Uforfærdedes hertugtid, fra han i 1404 efterfulgte sin far Philip, til han i 1419 på dauphinens foranledning myrdedes på Montreaubroen.

I indledningen fremhæver forfatteren, at bogen ikke er tænkt som en biografi, men som en fremstilling af den burgundiske stats historie i de pågældende år. Det er imidlertid givet, at Johans politik står i centrum af forfatterens interesse, og man kan næppe sige, at den burgundiske statsdannelse som sådan behandles indgående. Havde vægten været lagt på den, kunne man i højere grad have forventet undersøgt, hvorledes landene blev administreret (forfatteren taler selv om sine alt for korte besøg i arkiverne i Lille, Dijon og Bruxelles). I så fald havde man sikkert fået et bedre funderet svar på det centrale spørgsmål, om Johan tilstræbte en selvstændig statsdannelse af sine lande. Han tilbragte år af sit liv med at vinde magten i Frankrig, hans finanser var afhængige af, at han rådede over dele af den franske kronens indtægter, Paris var administrativt centrum for hans lande og hans foretrukne opholdssted. Lader disse forhold sig forene med tanken om, at han af sine spredte lande ønskede at skabe en specielt af Frankrig uafhængig stat? Forfatterens svar herpå er uklart: »He may not have thought of his lands as forming an independent political entity, but he certainly thought of them as Burgundian, not French, and as his own« (s. 228. Vedrørende dette spørgsmål henvises til en indsigtfuld anmeldelse i *The Times Literary Supplement* 6. juni 1968).

Bogen er et eksempel på fin historisk fortællekunst. Forfatteren beretter fængslende og illustrerer hyppigt ved at indføje samtidige kilder i oversættelse. Bogen er således efter god engelsk skik også beregnet på et alment historisk interesseret publikum. Johan den Uforfærdede, der vandt sig magten i Frankrig ved i 1407 at lade hertugen af Orleans slå ihjel, bliver ikke i denne bog vasket ren, men vurderet på baggrund af tidsalderens almindelige moralske normer. Om Johan hedder det: »He was violent and unscrupulous, brutal and cruel, ambitious and hypocritical. In all this, he was no different from the other rulers of those days, though some may feel that his recourse to political assassination . . . has left a more enduring stain on his character than that suffered, for instance, by King Sigismund, in permitting John Hus to be burnt at Constance while bearing his safe-conduct« (s. 229).

Efter specialisters vurdering er professor Vaughans bøger om de to første burunderhertuger af slægten Valois af en sådan kvalitet, at de tegner til i lang tid at blive standardværker om emnet. Man tør håbe, at det må lykkes forfatteren at realisere sin plan om også at behandle Burgunds historie under Philip den Gode og Karl den Dristige.

ESBEN ALBRECTSEN

HENRYK SAMSONOWICZ: Untersuchungen über das Danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts. Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, Band VIII, herausgegeben im Auftrag des Hansischen Geschichtsvereins. Weimar, Verlag Hermann Böhlau Nachfolger, 1969. 154 s. 15,50 Mark.

Med den foreliggende oversættelse af et værk, der først udkom på polsk i Warszawa 1960, er forfatterens teser om købmanskapitalen i Danzig under en opgangstid i det 15. århundrede gjort tilgængelige på tysk i en fyldigere form, end det var muligt i et bidrag til *Hansische Studien Heinrich Sproemberg zum 70. Geburtstag* (Berlin 1961).

Afhandlingens anliggende er kapitalens historie i slutningen af den periode, som i marxistisk begreb hedder feudalismen. »Ziel dieser Arbeit ist es, am Beispiel Danzigs die Zusammensetzung und den Umlauf des Bürgerkapitals im 15. Jh. zu untersuchen« (s. 7), og det drejer sig om at afveje de forskellige indkomstformer over for hinanden, handelsindtægter, indtægter fra (og spekulation i) jordrenten, fortjenester ved forskellige former for udlånsforretning o. s. v. – tillige at bedømme, i hvilken udstrækning sådanne indtægter igen er sat i omløb på forskellig måde.

Væsentlige dele af afhandlingen er udformet som et undersøgelsesprogram, hvor det med eksempler er angivet, hvad materialet fra Danzig må formodes at kunne vise ved fortsat undersøgelse. Det gælder ikke mindst kapitlet *Analyse des Reingewinns* (s. 119–138), der gennemgår sammensætningen af nogle danzigske formuer på grundlag af bevarede testamenter, sammenligner med andre kendte hanseatiske formuer og netop bl. a. konkluderer, at en betydelig del af kapitalindtægterne holdtes tilbage fra fortsat omsætning. Forfatteren lægger her som overalt vægt på tillige at vise, hvor kildematerialet svigter eller forekommer uegnet for videre behandling, og han noterer negative udsagn om f. eks. så vigtigt et marxistisk spørgsmål som handelskapitalens indtrængen i de produktive erhverv. Han bemærker forekomsten af store finansfolks investering i møller, papirfabrikker, glashytter o. lign. (s. 116), men tilføjer, at dette ikke beviser, at bypatriciatet beherskede produktionen, idet der først og fremmest var tale om et kreditforhold. En karakteristisk slutning, der netop fremtræder i al foreløbighed, er (s. 137f.): »Nur die reichsten Bürger Danzigs konnten sich Einkünfte bringende Kapitalanlagen in grossem Umfang erlauben. Auch ihre Anlagen zeugen übrigens von dem noch frühen Entwicklungsstadium der Wirtschaft im 15. Jahrhundert. Es fällt auf, dass nur wenig in die gewerbliche Produktion investiert wurde. Im Prinzip herrschten Handelskapital und Wucherkapital, die Vorläufer des industriellen Kapitals, ungeschmälert«.

Kapitlet *Der Handel* (s. 26–70) skal undersøge, »wie der Handel zur Entstehung grosser Vermögen beitrug« (s. 27). I almindelighed er det vel ingen overraskende konklusion, at handelsindtægter er den ene af borgerkapitalens hovedkilder (den anden er indtægter ved kreditforretninger til meget høje renter, hvorom senere), men det fører til flere interessante påvisninger om Danzigs handel, dens organisationsformer, købmændenes specialisering på bestemte varer, spillerummet for fortjenesten i enkeltforetagender (6–30%) o. a. En opstilling illustrerer Danzigs handelsbalance i årene 1460, 1470, 1475 og 1492 (Tabel I, s. 33f.) og understreger navnlig betydningen af et stærkt opsving i korneksporten for, at balancen i 1492 i modsætning til de tre udvalgte foregående år bliver aktiv. Det er muligt, at forfatteren tillige har ret i, at tabellen dokumenterer en almindelig udvikling hen imod den aktive handelsbalance, men det må efter sagens natur være mindre sikkert. Men korneksportens betydning illustreres også på anden måde, bl. a. ved omtalen (s. 49f.) af kornhandelens organisation og dertil hørende kreditforhold.

Af kapitlet om jordrenten i byerne (s. 71–91) fremgår det som forfatterens synspunkt, der belægges med eksempler, at jordspekulation har indgået som en faktor i etableringen af store formuer i Danzig, at det enkelte grundstyckes værdi ikke alene var afhængig af dets størrelse, men også af dets beliggenhed, samt at kapitalanbringelse i jord følgelig ikke alene kan anskues som et spørgsmål om kapitalens sikring, men også om jagten efter profit. Men det fremgår klart, at kilderne på dette punkt ikke tillader bindende generelle udsagn.

Kapitlet *Wucher und Kredit* (s. 92–111) gennemgår en række typer på udlånsforretning og forsøger i enkelttilfælde at bestemme den mulige fortjeneste. Selv om der måske kan være tale om renter på omkring 30 %, synes det almindelige at være ca. 10–12%. Her er det dog indlysende, at der ikke kan sluttes generelt, og det fremgår både her og i forbindelse med handelsfortjenesterne, at disse enkelttilfælde bør udnyttes med varsomhed, selv om det er forfatterens hovedsynspunkt, at sikkerheden for 'kapitalisten' er væsentlig større ved kreditforretninger end ved handelsforetagender, hvor der hyppigere må noteres tab.

På basis af forfatterens indgående kendskab til materialet til Danzigs økonomiske og sociale historie er her i en tiltalende og velafvejede form fremlagt nogle synspunkter til overvejelse for en forskning, der efter samme eller beslægtede ideer vil fortsætte undersøgelsen af kapitaldannelse og kapitalbevægelser i det 15. århundredes hansebyer. Et tillæg med biografiske og privatøkonomiske oplysninger om en række fremtrædende borgere i Danzig (s. 139–154) supplerer de talrige eksempler, der er indskudt i fremstillingen, og her er megen nyttig underretning også for forskning, der måtte anlægge andre hovedsynspunkter end kapitalismens tidlige forekomst eller ikke-forekomst.

KAI HØRBY

NYERE TID

H. G. KOENIGSBERGER and GEORGE L. MOSSE: *Europe in the Sixteenth Century*. London, Longmans, 1968. xiii + 399 s. 35 sh.

Bogen hører til serien *A General History of Europe*, som redigeres af Denys Hay. Det er to meget kompetente historikere, Hay har fået til at tage sig af det 16. århundrede.

Forfatterne har valgt at behandle Europa som en kompleks enhed og dele op i emner fremfor i stater. Det er velgørende at se sager som reformationen og de økonomiske forhold, der har haft tendens til at udvikle sig til kæpheste for forfattere af oversigtsværker, holdt inden for rimelige rammer, afbalanceret i forhold til helheden. Det er derved også blevet muligt at få hidtil forsømte områder med. Der er et kapitel om byerne, deres sociale struktur, deres politiske situation i de forskellige dele af Europa, endog byplanlægning. Naturligvis er forfatterne hæmmet af mangelen på systematiske studier i emnet, men de har skummet fløden af det, der findes.

Den tematiske opdeling har også en mindre heldig side: det er blevet til en svær lærebog. Meget af de enkelte landes »almindelige« historie forudsættes bekendt. Man kan ærgre sig over, at der ikke har kunnet gives de to forfattere bare et halvt hundrede sider mere til noget af det uundværlige »brødstof«, så bogen var blevet lettere at arbejde med for studenter og andre, som møder uden særlige forudsætninger i perioden. Den har i øvrigt tilfælles med andre lignende engelsksprogede fremstillinger, at England er svagt behandlet.

De nyeste forskningsresultater er kommet med, i hvert fald hvad der er publiceret til 1966, og bogen kan godt anbefales som middel til ajourføring for den, der ikke har mulighed for at følge med i speciallitteraturen. Nye resultater fra demografien har sat stærke spor i bogen. Befolkningsforøgelsen fremhæves som den vigtigste årsag til prisstigningen, den rolle der tidligere har været tildelt det amerikanske sølv.

Forfatterne oplyser, at de har delt kapitlerne imellem sig og også skrevet passager til hinandens kapitler. Det er måske denne arbejdsdeling, der er ansvarlig for, at læseren på nogle punkter lades i uvished om, hvad forfatterne egentlig mener. Et par eksempler skal nævnes for at vise, hvad det drejer sig om.

Om byerne i Det tyske Rige er der nogen uklarhed i bogen, eller rettere: der fremsættes to modstridende opfattelser, som den gunstige læser frit kan vælge imellem. I afsnittet om byernes sociale og politiske struktur omtales deres forskellige grader af politisk uafhængighed, og om de tyske hedder det, at rigsstæderne var lige så politisk selvstændige som kurfyrsten af Sachsen eller hertugen af Bayern (s. 58). Kun ud fra et meget formelt syn og ved helt at se bort fra de faktiske styrkeforhold kan man hævde dette. Skulle man lægge en enkelt skillelinie mellem politisk stærke og svage i Det tyske Rige, måtte den vel snarest gå sådan, at byerne og en række små fyrster lå på den ene side, og de store fyrster, bl.a. de to nævnte, på den anden. Det er i virkeligheden nærmest dette synspunkt, man finder et andet sted i bogen: kun når kejser eller rigsfyrster kunne bruge byerne i deres politik, var disse i stand til at spille en rolle. Ellers sank de tilbage i »their customary political insignificance« (s. 68f.). I denne forbindelse kan også

nævnes den regulære fejl, der forekommer s. 187: at byrådene i rigsbyerne ved religionsfreden i Augsburg 1555 helt på linie med rigsfyrsterne fik ret til at bestemme borgernes religion. »Paritetsartiklen« i denne fred fastslår, at de to religioner fortsat måtte eksistere side om side i de rigsbyer, hvor de fandtes i 1555.

På siderne 215–217 gøres der et ikke helt vellykket forsøg på at udrede det udviklede spørgsmål om mål og motiver i udenrigspolitikken. Der argumenteres for, at »the political driving force« i 16. århundrede kun i ringe grad var nationalisme eller økonomiske interesser, men næsten altid dynastiske hensyn, og det var endnu kun italienerne – f.eks. Gattinara – der havde udviklet »the idea of pure power politics«. Rent bortset fra at man kan betvivle muligheden for at karakterisere en udenrigspolitik på tilfredsstillende måde på grundlag af en skelnen mellem disse ting, synes der i argumentationen at ligge en noget uklar sammenblanding af motiver, foregivne motiver og de ydre former, udenrigspolitik kan antage. Frankrig anvendes som eksempel: de franske konger kæmpede i Italien for at få opfyldt deres dynastiske krav på Neapel og Milano, i krigsperiodens sidste fase måske også for at modvirke spansk dominans i Italien og Europa. Et fremstød mod Rhinen, en politik ud fra »a supposedly 'French national interest'«, blev ikke overvejet, for »in the climate of sixteenth-century opinion it would have been very difficult to justify«. Det er, som om forfatterne i deres trang til at få orden i tingene og finde en enkelt fællesnævner overser de helt elementære statshensyn, en slags magtpolitikens abc, som ikke behøver en udviklet og dybsindig filosofi for at fungere, og som vil være uafhængig af, om endemålet er varetagelsen af et dynastis interesser eller noget andet. Sådant noget som opretholdelse af uhindret forbindelse mellem adskilte rigsdele måtte være et vigtigt mål for f.eks. Spanien. Frankrigs annekktion af Metz, Toul og Verdun i 1552 – for dette fremstød mod øst blev jo faktisk foretaget – kan ses som et ligeså elementært forsøg på at svække forbindelseslinier mellem habsburgske lande. Uklarheden om hvad forfatterne faktisk mener bliver ikke mindre, hvis man sammenligner disse sider (215–217) med, hvad de andre steder i bogen siger om udenrigspolitik. Det lykkes dem ikke bogen igennem at begrænse begrebet magtpolitik til italienerne. Om Cateau-Cambrésis-freden 1559 hedder det, at den på traditionel vis besegledes ved dynastiske ægteskaber, men i øvrigt var et magtpolitisk arrangement mellem Frankrig og Spanien, for »kings and their advisers thought in terms of power« (s. 246f.).

Fremstillingen er altså på ingen måde problemløs, og problematikken – også når den har været uilsigtet fra forfatternes side – kan danne udgangspunkt for mange nyttige diskussioner, når bogen anvendes som lærebog. De indvendinger, der her er rejst, skal ikke tilsløre, at bogen i øvrigt er præget af omhu og solid viden. Det er den bedste af de eksisterende lærebøger i det 16. århundredes europæiske historie.

ALEX WITTENDORFF

The Agrarian History of England and Wales. General editor H. P. R. FINBERG. Volume IV. 1500–1640. Edited by JOAN THIRSK. Cambridge University Press, 1967. xl+919 s. 24 pl. Ill. £ 7.

Nærværende store bog består af en række selvstændige partier uden alt for megen indbyrdes sammenhæng. Modsætningen mellem dette kronologiske udsnit af

engelsk landbo- og landbrugshistorie og den nye skildring af tysk agrarhistories hovedaspekter gennem mere end et årtusinde ved blot tre forfattere (*Deutsche Agrargeschichte*, hrsg. von Günther Franz) er slående og en sammenligning af fordele og ulemper uundgæelig (jfr. E. Ladewig Petersen i *Mediaeval Scandinavia* 2, 1969, s. 231 f.).

Medens det tyske værk er forfattet af de store gamle agrarhistorikere Abel, Lütge og Franz, har man i England for dette binds vedkommende overladt det meste arbejde til yngre folk, først og fremmest Joan Thirsk, bindets redaktør, og Peter Bowden, der står for henholdsvis landbrugsstruktur- og teknik og for prishistorien.

Som værkets hovedforfatter står Joan Thirsk, hvis netto bidrag omfatter over 200 sider om *The Farming Regions of England*, *Farming Techniques* og *Enclosing and Engrossing*. Mrs. Thirsk har her ikke alene leveret en lærd og fin à-jour-føring af det hidtidige hovedværk om *English Field Systems* af H. L. Gray, 1915, men fremsat en helt ny fortolkning af de regionale forskelle i engelsk landbrug (se også Joan Thirsk: *The Common Fields, Past and Present* 29, 1964, samt Joan Thirsk's forord til C. S. and C. S. Orwin: *The Open Fields*, 3. ed., 1967).

Det var Gray, der i sit omhyggelige og den dag i dag uundværlige arbejde klart adskilte *the Midland system* af to eller tre *open fields* fra de mere uregelmæssige jordfordelinger i Nord-, Vest- og Sydøstengland. Dette er hans uvisnelige fortjeneste, som ikke mindskes af, at han tillige tilskriver henholdsvis angelsachsere, keltere og romere de pågældende agersystemer, hvilket aldrig har fundet megen tilslutning. Ved de følgende årtiers forskning er det iøvrigt godtgjort, at disse dyrknings-systemer ikke kan afgrænses så skarpt, som Gray gjorde det. I stedet kan der på grundlag af bl.a. Alan R. H. Baker's og Joan Thirsk's studier opstilles en ny distinktion mellem *common fields*, hvor dyrkning og græsning skete i fællesskab, og *open fields*, hvor man ikke har vidnesbyrd om et sådant fællesskab. Mrs. Thirsk lægger hovedskellet mellem lavlandet og det nordvestengelske højland: »The classic common-fields system represented an intensive system of farming for corn that was characteristic of all wellpopulated villages in plains and valleys in all parts of the kingdom. In pastoral areas, arable fields were a subsidiary element in a farming system based on the growing of grass. Those which were parcelled into strips were sometimes subject to common rules of cultivation and grazing, sometimes not. Pasture farming was practised over much of the highland half of England and in all forests and fens in the lowlands« (*The Open Fields*, s. xi). Enclosure-bevægelsen fortolkes herefter således: »Indeed, the fact that the three regions in lowland England (∩: Kent, Essex og Suffolk) which never had common fields or else painlessly enclosed them in the Middle Ages were also areas with little arable land prompts the hypothesis that common fields and co-operative husbandry were best suited to, and survived longest, in areas of mixed husbandry, whereas they either never came to existence, or met an early death, in pastoral areas« (*The Agrarian History of England and Wales* IV, s. 7). Dr. Thirsk finder nu, at ethvert nyt kort over engelske *field systems* må skelne mellem områder, hvor det klassiske *common field system* var fremherskende, og andre prægede af mere løs organisation, og hun har selv forsøgsvis fremstillet et sådant kort (s. 4).

Joan Thirsk's »new model« har rejst en meget livlig debat om engelske *field systems* blandt økonomiske historikere og kulturgeografer og har æren for, at meget nyt materiale nu bliver fremdraget. Ikke mindst synes det vigtigt, at den

nye teori prøves på et geografisk og specielt kartografisk materiale, som jo i England forefindes i rigt mål fra den omhandlede periode. Forfatterinden er naturligvis fortrolig med den geografiske litteratur, men virker mærkeligt fremmed for de samtidige kort og hele den geografiske problematik. Velbelyst med illustrationsmateriale er bl. a. Laxton i Nottinghamshire, hvis bymark fortsat tildels består af *open fields* (Thirsk: *common fields*). Ved den 6. lord Manvers' død i 1951 erhvervedes Laxton af landbrugsministeren, som overlod området til »the Agricultural Land Commission . . . to preserve the open fields, to help [its] tenants to meet the demands of the future« (J. D. Chambers: *Laxton. The Last English Open Field Village*, 1964, s. 16; sidste redaktion af landsbyens *Rules and Regulations* (Vider og Vedtægter) fra 1959 er gengivet s. 43). Det er Dr. og Mrs. Orwin's case study af denne by, der giver deres bog om *The Open Fields* (1938, 1954 og 1967) dens varige værdi, hvorimod dens mere generelle synspunkter bl.a. er blevet imødegået af Alan Baker (Kent) og H. E. Hallam (Lincolnshire). Det tør nok kaldes opsigtsvækkende, at the Orwins' bog indeholdende »the second orthodox model« (Baker) – det var Gray, der leverede den første – end ikke er fundet værdig til optagelse i agrarhistoriens *Select Bibliography* (s. 871–885). Men naturligvis – som the Orwins selv beskedent udtrykker det i deres forord: »This study of the Open Fields needs some explanation, if not, indeed, some apology, for we are not historians«!

Medens således Joan Thirsk i sine egne afsnit har ydet en fremragende og meget personlig indsats, træder hun som bindets redaktør langt mere i baggrunden. Det er karakteristisk, at forfatternes gensidige krydshenvisninger er meget sparsomme. Man finder en række overlapninger og – hvad værre er – slemme huller i bogens disposition. Det synes således fatalt, at et centralt emne som de forskellige fæsteforhold m.v. kun findes tilfældigt og periferisk behandlet – det samme gælder iøvrigt for Dr. Thirsk's eget vedkommende den egentlige karakteristik af de herskende agersystemer – og det må også anses for uheldigt, at man ikke i højere grad har haft opmærksomheden henledt på et så væsentligt senmiddelalderligt fænomen som *deserted villages*. Omend disse og andre mangler eventuelt kan afhjælpes i følgende bind, må hovedredaktøren, Professor H. P. R. Finberg, i sit forord gøre denne indrømmelse: » . . . there are gaps in this volume which the editors regret«; men han kan som andre trøste sig med R. H. Worth's ord: »One always writes too soon; but if one puts it off, one may not write at all«.

Næst efter Joan Thirsk er det Peter Bowden, som mest har præget det foreliggende værk. Bowden har som bindets prishistoriker leveret et stort bidrag, *Agricultural Prices, Farm Profits, and Rents*, med *Statistical Appendix* ca. 160 sider; men han er ikke så dybtgående i sin fremstilling som Mrs. Thirsk, hvilket måske kan hænge sammen med, at hans tidligere produktion har koncentreret sig om det engelske uldmarked. Når Bowden kun i begrænset omfang selv har fremdraget nyt materiale, er dette dog velbegrunderet med, at han har kunnet benytte de mængder af data, der frembydes bl.a. i hovedværkerne af J. E. Th. Rogers (*A History of Agriculture and Prices in England III–VI*, 1887) og W. Beveridge m.fl. (*Prices and Wages in England from the Twelfth to the Nineteenth Century I*, 1939) samt i The Beveridge Collection of Price Material at the London School of Economics. Bowden har set det som sin opgave at give en økonomisk fortolkning af dette enorme kildestof, som han har bearbejdet med stor omhu og betragtet fra alle

væsentlige synsvinkler. Forfatteren tilslutter sig den moderne differentierede opfattelse af periodens prisudvikling med skyldig hensyntagen til bl.a. regionale faktorer. Nærværende anmelder ønsker især at fremhæve Peter Bowden's velafvejede behandling af prisstigningernes indvirken på bøndernes afgifter. Medens E. Kerridge i sin afhandling *The Movement of Rent, 1540-1640* i *The Economic History Review* 2. Ser. VI, 1953-54, søger at beregne afgiftshøjden ved at lægge nye forpagtninger m.v. til grund, fastslår Bowden (s. 690), at dette materiale alene ikke er repræsentativt, og han viser, hvorledes godsejerne under meget forskelligartede former fik reguleret balancen mellem godsintægter og -udgifter.

Omkring de to centrale afsnit af Joan Thirsk og Peter Bowden grupperer der sig en række bidrag om *Landlords in England* (*The Crown*, ved Gordon Batho; *Noblemen, Gentlemen, and Yeomen*, ligeledes ved Batho; *The Church*, ved Joyce Youings), samt om *Farm Labourers* og *The Marketing of Agricultural Produce* (ved Alan Everitt). Her belyses mest social- og lokalhistoriske aspekter; men bortset fra Joyce Youings, der skal komplimenteres for sin behandling af den kirkelige godshistorie, udmærker forfatterne af disse afsnit sig ikke ved større sans for agrarhistoriske sammenhænge. Tendensen til at hellige sig specialundersøgelser og specialfremstillinger mærkes endnu mere i det arkitekturhistoriske bidrag *Rural Housing in England* (ved M. W. Barley), der (når bortses fra det tilsvarende kapitel om Wales) har en helt isoleret – og ganske særligt insulær – karakter.

Wales har fået sine specielle afsnit vedrørende *The Farming Regions* (ved Frank Emery), *Landlords* (ved T. Jones Pierce og Glanmor Williams) og *Rural Housing* (ved Peter Smith). Omend denne yderligere opdeling set fra et redaktionelt synspunkt næppe i alle henseender er heldig, må det erkendes, at i hvert fald Pierce's kapitel bringer et væsentligt supplement om et særpræget område og på visse punkter (fæsteforholdene) endog er mere afrundet end de tilsvarende om engelske forhold.

Det kan ligge en anmelder nær i sin vurdering af et værk som det foreliggende især at fremhæve redaktionens fallit. På længere sigt vil man dog nok mere fæste sig ved det svære binds specielle kvaliteter – og de er mange. SVEND GISSEL

JAN M. MALECKI: Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII wieku (De polske byers handelsforbindelser med Gdańsk i 16. og første halvdel af 17. århundrede). Russisk og fransk resumé. Polska Akademia Nauk – Oddział w Krakowie, Prace Komisji Nauk Historycznych nr. 20. Wrocław, Warszawa, Kraków 1968. Ossolineum. 272 s. 5 kort. 50 zloty (5.00 \$).

Gdańsk (Danzigs) dominerende rolle som handels- og erhvervsby ved Østersøen har i mere end et århundrede været et yndet emne for historisk forskning både fra tysk og fra polsk side, men de territoriale forandringer efter 1945 har givet polakkerne de bedste muligheder for at dyrke studiet og udvide erkendelsen af byens historie. Siden Krigen har der været tre-fire polske forskningscentre. Dels de lokale videnskabelige institutioner i Gdańsk og Toruń, dels Warszawa universitet med professor M. Małowist og hans flittige elever M. Bogucka og H. Sam-

sonowicz og endelig den økonomiske højskole i Kraków med professor St. Hożowski. Ved dennes kateder for økonomisk historie er Małecki's bog udarbejdet som et habilitationsarbejde, og den følger sig, så vidt anmelderen kan skønne, smukt ind blandt de talrige arbejder der er fremkommet om Gdańsk's handel.

Gdańsk's handel med Polen, særlig den del der gik ad floden Wisła, var allerede i Mellemløstiden genstand for et par tyske undersøgelser, der begge byggede på St. Kutrzebas 1915 udgivne toldregnskaber fra Włocławek (ca. 60 km syd for Toruń), 1537–1576 (diverse år), en kilde der også spiller en betydelig rolle for Małecki. Man må i øvrigt gøre sig klart, at den stærkt privilegerede polske adel sad på den overvejende del af Wisła-handelen med korn, hvad netop Włocławek-registrene har vist. I årene 1555–1576 gik adelens andel af det korn, der førtes forbi Włocławek således op mod 75–80 %, et tal der dog måske giver et overdrevent indtryk af adelens andel i korntilførslen til Gdańsk (der jo også fik leverancer fra området nord for Włocławek, ikke mindst fra Bydgoszcz (Bromberg)).

Małecki har afgrænset sin bog til tiden 1526–1655, d. v. s. fra Mazoviens gendannelse i Polen og til de ødelæggende krige midt i 1600-tallet. Territorielt har han begrænset sig til byerne indenfor datidens »republik« (grænserne af 1569) og har forbigået Litauen og det såkaldt kongelige Prøjsen med de vigtige handelsbyer Toruń og Elbląg. I den topografiske gennemgang af handelen opererer han med de gamle provinser: Kujavien, Mazovien, Storpolen, nordlige del af Lillepolen (med Lublin), sydvestlige del af Lillepolen (med Kraków) samt det såkaldte Rus', hvis væsentligste dele nu ligger indenfor Sovjetunionens grænser inclusive den vigtige by Lwów (Lemberg), der 1629 kom i postforbindelse med Gdańsk. Arkivet i denne by har ikke kunnet benyttes, en mangel der i nogen grad afhjælpes af den rige litteratur til byens historie.

Małecki har foretaget indgående kildestudier til sit arbejde, først og fremmest i de forskellige byarkiver. Han har interesseret sig for korrespondancesager med Gdańsk, byernes told- og vægtbøger (således Wisła-told i Warszawa 1605–1651, told i Kraków 1589–1655, told i Kalisz 1547–1548 og 1647–1655, vægtbøger i Poznań 1549 og i Kraków 1638–1653), lejdebogen i Gdańsk for jøder 1641–1642, og endelig har han prøvet at efterspore virkningerne af konfiskationen af gdansker-varer og -tilgodehavender efter at byen, der nægtede at anerkende Stefan Batory som polsk konge, 1577 blev erklæret i rigets akt.

Resultaterne er udover i teksten fremlagt i 30 teksttabeller samt 18 annekstabeller og fem kort. Man vidste i forvejen, at Gdańsk var Poznań's vigtigste handelsforbindelse (hovedudførselsvarer fra Poznań var uld og fjer, hovedindførselsvarer fra Gdańsk var vesteuropæisk klæde). Meget tyder nu på, at det omvendte også var tilfældet, at Gdańsk's vigtigste forbindelse i Polen var Poznań. Det ses af det velbevarede materiale fra 1577, at Poznań var den polske by, hvor købmændene havde den største gæld til Gdańsk, nemlig over 20.000 złoty, og antallet af lokale debitorer og gdansiske kreditorer var større her end i de øvrige byer, nemlig henholdsvis 39 og 29 (i Kraków havde 16 gdansiske kreditorer henved 10.000 złoty til gode). Den livlige forbindelse mellem Poznań og Gdańsk bevidnes også af, at der 1641 i Gdańsk udgaves 211 lejdebrev for jøder fra Poznań, hyppigt forretningsmænd af betydeligt format.

I øvrigt har Małecki optalt ikke mindre end 151 byer, der drev handel med Gdańsk, mange af dem var dog små og nævnes kun enkelte gange. Flest – 30 –

er der i Mazovien, og det skyldes, at det først var fra o. 1575, at Warszawa opnåede sin dominerende stilling. Den hyppigst nævnte eksportvare til Gdańsk var i øvrigt korn, særlig fra Nord- og Midt-Polen, den hyppigst nævnte importvare var sild. For langdistancetransport mellem Kraków og Gdańsk spillede Wisła tilsyneladende kun en ringe rolle. Hvis man sammentæller Małeckis tal fra toldregnskaberne i Kraków, ses at der 1589–1655 afgik 502 transporter ad landevejen til Gdańsk, men ad Wisła kun 31 (fortrinsvis kobber og bly). Forskellen på ankommende transporter er nærmest grotesk: Der ankom 1230 landevejstransporter, men kun tre ad Wisła! Hyppigt foregik landevejstransporten mellem Kraków og Gdańsk med vognmænd fra byer beliggende midt på ruten, særlig Skiernewice. Landevejstransporten har hidtil ikke været vurderet efter fortjeneste, men samtiden satte den højt. Det udtrykkes af en Warszawa-rådmand på titelbladet til et register over Wisła-tolden 1615: Felix, qui per terram vehitur.

Forfatteren når i sin sammenfatning til noget anderledes opfattelser end de hidtil af polsk forskning hyppigst forfægtede. Han mener, at de erfarne gdansiske mellemhandlere var uundværlige for polsk handel, der væsentligt var transit-handel; købmændene havde næppe på egen hånd kunnet organisere forbindelsen til Vesteuropa. Og det er kun med forbehold, at han accepterer sætningen om, at Gdańsk hemmede byhåndværkets udvikling i det øvrige Polen. Tvært imod, som Bogucka, at se byen som en parasit på den polske stat mener han, at Gdańsk handelsforbindelser med baglandet afbødede nogle af følgerne af adelens byfjendtlige politik.

Anmelderen er ikke kompetent til at kritisere Małeckis resultater og teser. Men en enkelt detalje har virket stødende. I omtalen af de krakowske jøders åbenbart betydelige handel med Gdańsk nævnes en del eksempler af forskellig art (s. 150). Her læses bl. a.: Omkring 1600 skal de krakowske jøders forretningsmellemværender med borgerne i Gdańsk og Elbląg efter sigende have nået hundreder af tusinde złoty. Kilden er en publikation fra 1618 af S. Miczyński, hvis titel taler om de store vanskeligheder, som den polske krone har af jøderne. Var det ikke naturligt i det mindste i en note at diskutere skriftets værdi, før det anvendtes på linje med de rent diplomatariske kilder?

Bogen er ellers udarbejdet med stor omhyggelighed og er forsynet med fortegnelse over utrykte og trykte kilder. De første er – måske på grund af de sædvanlige papirvanskeligheder – angivet lovlig summarisk. Desuden er der personregister (citerede forfattere med spærret skrift), stedregister samt tabel- og kortfortegnelse. De små russiske og franske resumeer (s. 267–268 og s. 269–270) må betegnes som utilstrækkelige.

JØRGEN STEEN JENSEN

ROLAND SEEBERG-ELVERFELDT: *Revaler Regesten. Beziehungen niederländischer und skandinavischer Städte zu Reval in den Jahren 1500–1795. Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung. Heft 26. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1969. 200 s. 22 DM.*

Med dette bind fortsætter Archivdirektor Roland Seeberg-Elverfeldt sin registurgave af breve til Reval i det 16.–18. årh. Første bind omfattede breve fra tyske

byer til Reval (anmeldt i Historisk Tidsskrift 12. rk. III, s. 582–83), i dette bind bringes 437 register af breve fra nederlandske og skandinaviske byer.

Desværre er der ikke meget af interesse set ud fra et snævert dansk synspunkt. Udgaven giver intet overblik over, knap nok et indblik i forbindelserne mellem Danmark og Reval igennem de behandlede 300 år. Af ialt 176 breve fra skandinaviske byer stammer kun 30 fra Danmark; heraf er hovedparten korrespondance fra Gotland vedr. en afgift for leje af »Götenhof« i Novgorod, mens der kun er et enkelt brev fra borgmester og råd i København. Denne ringe danske repræsentation i udgaven hænger sammen med to forhold: for det første at en relevant arkivgruppe som B. J. Danica endnu befinder sig i Reval og derfor ikke har været til rådighed; for det andet at der er anvendt et udgivelsesprincip efter denne linje: Man tager en pakke indkomne breve . . . Udgiveren har valgt breve fra byer, mens privatpersoners korrespondance, breve fra fyrster, rådsprotokoller og brevkoncepter, der på samme måde kunne belyse forbindelserne mellem Reval og de respektive byer og lande, ikke er medtaget.

Heller ikke antallet af svenske breve er stort nok til at give et klart billede af de svensk-revalensiske forbindelser – 146 breve fordelt på 300 år. Mere givende forekommer de nederlandske, først og fremmest fordi hovedparten af brevene stammer fra et enkelt århundrede, det 16. Ganske vist indtager korrespondance vedr. arve- og gældsspørgsmål en fremtrædende plads, men der findes også en række breve til belysning af den nederlandske skibsfart i Østersøen og problemerne omkring handelen på Narva og Rusland.

Der er for mig ingen tvivl om det værdifulde i at publicere »indgange« til arkivmateriale, som har bred og almindelig interesse. Den kritik af udgivelsesprincippet, som er antydet ovenfor, forrykker ikke den kendsgerning, at Seeberg-Elverfeldt med sine to bind *Revaler Regesten* vil skabe yderligere interesse for det revalensiske stadsarkiv – både det i Göttingen og det i Reval.

KNUD RASMUSSEN

ISELIN GUNDERMANN: Herzogin Dorothea von Preussen 1504–1547. Studien zur Geschichte Preussens. Band 9. Köln und Berlin, G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, 1965. 304 s.

Hertuginde Dorothea af Preussen var næppe – som Brandi's kejser Karl V – i besiddelse af en personlighed, i hvilken historiens drivkræfter kom til udtryk. Politisk spillede hun ingen rolle og heller ikke på andre felter synes hun at have øvet en selvstændig indsats. Betegnende er det, at hun klager til sin bortrejste ægtefælle, hertug Albrecht, over de preussiske råder, der besvarede hende med regeringsforretninger, som hun dog ikke forstod – et ganske pudsigt à-propos til Astrid Friis' karakteristik af hertugindens broder Christian 3. som den af rådgiverne helt afhængige monark.

Netop levnedsskildringer af en i sig selv så ubetydelig skikkelse kan imidlertid med fordel anvendes til betragtninger over konventioner og smagsretninger, der verserede i tiden. Forfatteren til den foreliggende biografi, Iselin Gundermann, yder fortrinlige bidrag i denne retning. Det righoldige materiale fra arkivet i

Königsberg, hvis samlinger nu er deponerede i Göttingen, udnyttes til skildringer af hertugindeens »miljø«, hofstatens organisation og den hertugelige husholdning. Blandt Dorotheas personlige interesser fortjener hendes kuriøse forsøg med fremstilling af medikamenter og delikatesser at fremhæves. En dansk læser mærker sig med hvilke undertiden lidt aparte foræringer, Dorothea diverte sig med sin broder, den danske konge. Ved én lejlighed lod hun resolut et af sine breve vedlægge foden af en preussisk stud – øjensynligt for at afgøre en standende familiestrid om hvorvidt de preussiske eller de sjællandske stude havde de største klove.

Bogen rummer dog også mere seriøse bidrag til dansk historieforskning. I forbindelse med indretningen af et ane-galleri på slottet i Königsberg søgte den genealogisk vakte hertuginde forgæves i længere tid – bl.a. hos rigshofmester Mogens Gøye – nøjagtige oplysninger om sin fædrene herkomst. Endelig i sommeren 1545 kunne kancellisekretæren Georg Corper sende Dorothea de ønskede oplysninger. Redegørelsen for den oldenburgske kongeslægts aner – som gengives i bogen s. 192–93 – er interessant, fordi den tydeligt nok bygger på den genealogi, hvormed Poul Helgesen indleder Skibykrøniken, og hvis tilblivelse i sin tid Paludan-Müller og Heise debatterede (jvf. herom senest Harald Ilsøe i dette tidsskrift 12. rk. II, s. 230f.).

Desværre må det om bogens kvaliteter i øvrigt siges, at forf. ikke i tilstrækkelig grad har vogtet sig for personalhistorikernes charybdis: den proportionsløse forherligelse i personskildringen. Dorotheas iøjenspringende inkompetence i stats-sager camoufleres med nogle kryptiske bemærkninger om de gamle »consortium«-ideer, der kom til udtryk ved hertugparrets fælles fremtræden på skuemønter (s. 120), samt i øvrigt med en påstand om at hun af tilbøjelighed (!) foretrak at virke som »Landesmutter« frem for som herskerpersonlighed. Dette er i virkeligheden forf.s grundsynspunkt: Dorothea fungerede i hertugdømmet Preussen omtrent som den gode tyske »Hausfrau« i sin husholdning. For en del hænger denne lige så uhistoriske som fortidige synsvinkel sammen med forf.s usikre metodiske grundlag. Således skelnes der ikke mellem oplysninger uddragne af hertugindeens egenhændige breve og de officielle skrivelser, der blot udgik i hendes navn, t.eks. når hertug Albrecht, hvilket ofte var tilfældet, var på rejse. Men også de egenhændige breve, af hvilke hyppigt lange passager indskydes i fremstillingen, synes undertiden direkte at tale imod denne opfattelse. Særligt irriterende for læseren virker den uunderbyggede – og derfor meningsløse – dvælen ved hertugindeens hjertelige følelser for alt og alle, lige fra universitetet i Königsberg til de fyrstelige slægtninge i Danmark. Forf. skildrer udførligt (s. 140) hvor hårdt Dorothea rantes af budskabet om Frederik 1.s død. Ikke desto mindre fremgår det, at det eneste vi ved om hendes reaktion er, at hun straks hos sin tidligere hofmesterinde og fortrolige søgte at skaffe sig oplysninger om, hvilke kostbarheder der fandtes blandt faderens efterladenskaber. Det melder den officielle kondolence-skrivelse til hertug Christian naturligvis intet om – men med dens bibelske parafraiser har Dorothea sikkert heller intet haft at skaffe.

Værdien i Iselin Gundermanns biografi ligger da først og fremmest i det omfattende materiale, der er fremdraget, at hvilket meget vil interessere danske historikere såvel som kulturhistorikere i videste forstand.

MIKAEL VENGE

WALTHER HUBATSCH: Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens. Band I. x + 598 s. 39 DM. Band II. Bilder ostpreussischer Kirchen. Bearbeitet von ISELIN GUNDERMANN. xxiv + 166 s. text. 715 ill. 39 DM. Band III. Dokumente. viii + 588 s. 121 ill. 39 DM. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.

Forfatteren af dette værk, Walther Hubatsch, professor i historie (Bonn), har gennem årtier beskæftiget sig med den præjiske historie, ligesom han har ansporet adskillige forskere til studier indenfor samme område, jfr. foruden hans egne arbejder også skriftserien *Studien zur Geschichte Preussens*, som nu omfatter en halv snes store enkeltundersøgelser; han ønsker selv at betragte dette værk som en frugt af den almindelige historieforskning og vel specielt den, der er bedrevet af ham selv og hans elever. I tekstbindet (Bd. I) fremstilles den evangeliske kirkes historie i Østprøjsen – et tilsvarende værk om Vestprøjsen er under udarbejdelse af en anden forfatter – begyndende med året 1525, da Albrecht ændrede ordensstaten til evangelisk hertugdømme, frem til afslutningen i 1945. Gennem 14 kapitler, inddelt i de traditionelle epoker: reformation, ortodoxi, pietisme, oplysning etc., fremlægges disse godt 400 års kirkehistorie både som en skildring af de kirkelige institutioners historie og som beskrivelse af lærens udformning, herunder de talrige lærestridigheder. Kildematerialet er til hvert enkelt kapitel taget op til fornyet undersøgelse. Der er ingen noter til teksten, men sidst i bindet findes til hver enkelt epoke fyldige henvisninger til utrykte og trykte kilder, monografier, afhandlinger o.s.v., ajourført til udgivelsesåret 1968, undertiden vedføjet korte kritiske bemærkninger. Værket er »objektivt« refererende, begivenhedernes forløb fremlægges som regel uden vurderende kommentarer. Af særlig interesse forekommer skildringen af det 16. årh.s og det 20. årh.s kirkehistorie. Det var først og fremmest i disse epoker den evangeliske kirkes skæbne afgjordes på godt og ondt. Under udarbejdelsen af sidstnævnte afsnit bygger forfatteren bl.a. på mundtlige oplysninger fra adskillige, heraf flere nulevende, teologer, som var aktive i kirkekampen. Vigtigst er dog det 16. årh.s begivenheder, og forf. har utvivlsomt ret i, at landets reformation først og fremmest skyldes hertug Albrecht selv, hvis overgang til lutherdommen havde sin årsag i personlige religiøse forhold mere end i politiske. Hans overbevisning om selv at skulle repræsentere den ideelle protestantiske fyrste gav nok lutherdommen fordel i første omgang, men denne opfattelse blev dog til en vis grad skæbnesvanger for kirken, som han styrede med uindskrænket myndighed, ikke alene m.h.t. højere embeders besættelser, jurisdiktion etc., men også m.h.t. læren. Det kan være sandt nok, at Albrecht kunne vise sig liberal overfor anderledes tænkende – hvis deres afvigelser ikke var af vigtighed – men det giver dog et skævt indtryk af hertugen at hævde, at han »die Freiheit der Wortverkündigung über alles stellte und aller dogmatischen Starrheit abhold war« (s. 53). Dette fremgår ikke mindst af hertugens personlige optræden i Osiander-sagen, den teologiske lærestrid om retfærdiggørelsen, hvor hans snæversyn og partiskhed fik talrige ulykkelige følger. Vel var det nok imod hertugens opfattelse at genere folk p.gr. af deres tro (s. 73), men under Osiander-sagen foranledigede hertugen dog både afskedigelser og landsforvisninger. Korrespondancen mellem Chr. III af Danmark og hertug Albrecht herom og de relevante akter i hertugens arkiv, nu i Göttingen, der bl.a. indeholder fortrolige

skrivelser fra Osiander til hertugen angående den danske konges holdning, giver et udmærket indtryk af Albrechts osiandrisme og netop hans »Starrheit«. Iøvrigt er det ikke helt korrekt, når forf. nævner, at Albrecht indhentede judicier fra Sachsen, Württemberg og Mecklenburg og tilføjer, at »ungefragt mischten sich aber sogleich andere mit Schmähschriften ein« (s. 82). Også andre blev anmodet om betænkninger, bl.a. Chr. III af Danmark, der som svar på det – nyligt offentliggjorte – afsendte judicium modtog en meget omfattende gendrivelse fra Albrecht, konciperet, som det har vist sig, af Osiander – selvom Albrecht havde lovet at hemmeligholde det danske judicium. Man kunne nok have ønsket sig en større samlet kritisk vurdering af hertug Albrechts kirkepolitik i det hele taget, således som det dog er tilfældet i forf.s værk om Albrecht fra 1960.

Værkets bind II er bearbejdet af Iselin Gundermann, kendt bl.a. fra sin bog om Albrechts første hustru, Dorothea, datter af Frederik I af Danmark (jvf. ovenfor). Bindet indeholder godt 700 fotografier og tegninger af kirker og inventar fra alle dele af området, foruden fortegnelse over samtlige kirker, afsnit om bygningshistorien, kildefortegnelse og registre samt et kort, der viser de evangeliske sogne indtil 1945. Dette kort er iøvrigt uundværligt til forståelsen af flere afsnit i værkets første bind.

Endelig indeholder det tredje bind dokumenter, der belyser den kirkehistoriske fremstilling fra 1523 til 1945, men bindet har også som den første kilde-samling til Østprøjsens kirkehistorie i sin art betydelig selvstændig værdi: således er bl.a. kirkeordningen af 1558 her aftrykt fuldstændigt. Den har ikke tidligere været offentliggjort. I dette bind findes endvidere facsimilegengivelser af titelblade på reformationsskrifter, dogmatiske bøger, hymnologiske udgivelser samt gengivelser af et halvt hundrede kirkelige segl.

Fremstillingen er overalt levende og særdeles letlæselig, dette gælder ikke mindst redegørelserne for de mange teologiske stridigheder. Værket er i det hele taget udtryk for en imponerende arbejdsindsats og kan stå som et monument over forf.s vel uovertrufne fortrolighed med kildematerialet til præjsisk historie, hvilket er velkendt fra hans tidligere arbejder.

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

LARS LINGE: Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid. Bibliotheca Historica Lundensis XXIII. Lund, Gleerup, 1969. 450 s. 1 kortbilag. 43 sv. kr.

Et særligt aspekt af relationerne mellem de nordiske lande i det 16. og 17. årh. er grænsehandelen imellem dem. Indtil 1658 var de handelsgeografiske forhold i høj grad til Danmarks fordel, idet befolkningen langt ind i Småland, Västergötland og Värmland lettere kunne få deres importvarer (især salt) og afsætte deres eksportvarer (især levnedsmidler) i de danske og norske havne i Bohuslen, Halland, Blekinge og i mindre grad Skåne, end de kunne over de svenske byer. I takt med Vasaernes øvrige nationale økonomiske politik, som bl.a. gik ud på at styrke de svenske byer og gøre den svenske udenrigshandel uafhængig af de danske havne, opstod stigende problemer med denne grænsehandel.

Fra svensk side søgte man at begrænse den på forskellig måde, og i de tilfælde,

hvor man ikke selv kunne forsyne befolkningen i grænselandskaberne, søgte regeringen i hvert fald at få de danske købmænd til at komme til Sverige og at begrænse deres aktivitet til de lovlige markeder i byerne og forhindre landhandel.

Stridighederne om grænsehandelen er af mange historikere blevet betragtet som et af de væsentligste momenter bag de dansk-svenske modsætninger i perioden, men det har været karakteristisk, at den reelle viden om denne grænsehannels omfang og form har været ganske ringe.

Med Lars Linges bog er der for alvor kommet en mængde informationsmateriale frem, der tillader slutninger med langt højere grad af sikkerhed, end det tidligere var muligt.

Forfatteren har gennem en årrække gennemarbejdet de nationale og lokale arkiver og har fremdraget og bearbejdet et meget stort materiale, som imidlertid i højere grad belyser formerne for og den officielle holdning til grænsehandelen, end det tillader et skøn over dennes omfang. Lars Linge har tydeligt nok haft problemer med dispositionen af sit store materiale. Han har valgt at dele bogen op i kapitler, afgrænset kronologisk efter de vigtigste traktater om grænsehandel, og indenfor hvert enkelt kapitel behandles så systematisk de politiske forhold, den svenske eksportpolitik, by- og toldpolitik og herunder igen forholdene i de enkelte regioner. Dette har bevirket, at bogen er blevet uhyre detailrig, og har fået karakter af en håndbog, som ingen, der beskæftiger sig med de dansk-svenske forbindelser i det 16. og 17. årh. vil kunne forbigå.

Interessant er Linges påvisning af, at de forskellige former for reguleringer af grænsehandelen, som de svenske konger (og i krigstid også de danske) beordrede, egentlig kun fik meget ringe praktiske virkninger. Grænserne kunne ikke effektivt kontrolleres, og det ser ud som om de statslige myndigheder (måske i konsekvens af dette) ikke satte meget ind på at håndhæve bestemmelserne. Forfatteren når til den konklusion, at trods alt var grænsehandelen ikke på noget tidspunkt et så alvorligt problem, at den alene kan have motiveret den svenske ekspansionspolitik mod Danmark og Norge.

KARL-ERIK FRANDBEN

CHRISTOPHER HILL: *Reformation to Industrial Revolution. A Social and Economic History of Britain 1530–1780*. London, Weidenfeld & Nicolson, 1967. vii + 254 s. 42 sh.

Få vil betvivle, at Oxfordhistorikeren Christopher Hill hører til blandt nutidens mest talentfulde og produktive britiske historikere. Når mange af hans lærde kolleger – dette til trods – normalt ikke accepterer Hills forskellige teser om britisk historie i det 16. og 17. årh., hænger dette sammen med, at Hill har en marxistisk orientering i sit arbejde. Der er både en metodisk og teoretisk uenighed mellem Hill og de fleste af hans fagfæller. Når Christopher Hill her kaldes for en marxistisk historiker, må dette uddybes for ikke at blive misforstået. Det betyder nemlig ikke, at Hill udelukkende eller primært interesserer sig for de økonomiske faktorer i en historisk sammenhæng. Tværtimod beklager Hill for eksempel, at britiske historikere har været for økonomisk orienteret i deres analyse af årsagerne til borgerkrigen i 1640'erne (jvf. *Puritanism and Revolution*, 1958,

s. 29). Hill er (selvfølgelig) overbevist om, at en analyse af de økonomiske forhold på et givet tidspunkt er af grundlæggende betydning for en 'korrekt' historisk forståelse, men han hævder samtidigt, at hvis man gør de økonomiske faktorer til de *altafgørende*, så er man på vildspor.

Christopher Hill er langt fra at være en naiv eller (om man vil) fuldblods materialist. »The connections of religion, science, politics and economics are infinite and infinitely subtle« (sst. s. 30). Det marxistiske hos Hill er først og fremmest at finde i hans dialektiske 'approach' til et historisk begivenhedskompleks. Det gennemgående træk ved Hills værker er et forsøg på at forstå, i konkrete historiske situationer, den dialektiske sammenhæng mellem, at samfundet (især de materielle forhold) skaber mennesket, medens mennesket også er i stand til at omskabe samfundet. Det centrale problem for Hill er at analysere og forstå denne dialektik, denne stadige interaktion mellem menneske og samfund, uden hverken at over- eller undervurdere menneskets indflydelse på begivenhedernes gang. Heri er jeg enig med Hill. Det er denne dialektiske 'knude', der gør historieforskning til en yderst kompliceret og vanskelig disciplin, hvis den skal udføres videnskabeligt forsvarligt. Kvalitative fremskridt med hensyn til videnskabelig metode vil være afhængig af, om man finder midler til at behandle denne grundlæggende dialektik i alle dens aspekter.

I sit nyeste værk *Reformation to Industrial Revolution* tager Hill især ét aspekt af den nævnte dialektik op til behandling. I indledningen hedder det: »The connection between economics and politics is not simple. . . . My aim has been all through to emphasize *interaction* between politics and economics, seeing neither as a sufficient cause in itself« (s. 4). Med dette som sit teoretiske udgangspunkt formulerer Hill sit syn på den historiske udvikling i Storbritannien i perioden 1530–1780. Den store historiske problemstilling er denne: hvorledes var det muligt for England, der i 1530'erne økonomisk set var tilbagestående, i 1780'erne at være på tærsklen af den industrielle revolution? Hovedtesen er, at medens den økonomiske udvikling i perioden som helhed var langsom, var det egentlige resultat af den politiske revolution i midten af det 17. årh., at den skabte en politisk situation, der muliggjorde at økonomiske interesser kunne dominere og dirigere både den engelske indenrigs- og udenrigspolitik. Ifølge Hill er det afgørende, at » . . . the seventeenth-century political revolution gave rise to revolutions in trade and agriculture which had far-reaching effects on the whole of society. They prepared for that take-off into the modern industrial world which England was the first country to achieve« (s. 10).

Et værk som *Reformation to Industrial Revolution*, der på små 250 sider vil gøre rede for en periode på 250 år, må nødvendigvis være generaliserende, og er det; men når dette er sagt, må det fremhæves som en betydelig kvalitet, at Hill trods alt har formået at indarbejde så mange nuancer i sin fremstilling som tilfældet er. En anden kvalitet ved Hill's bog er, at den er *syntetisk på ægte vis*. I et værk, hvor Storbritanniens økonomiske udvikling står i centrum, har Hill formået at *integrere* de dele af den politiske, intellektuelle, religiøse, sociale og militære historie, der kan bidrage til at gøre Storbritanniens særlige økonomiske udviklingsgang forståelig og forklarlig. Et interessant træk ved værket er Hills stadige fiksering på Londons politiske, sociale og økonomiske rolle. Provokerende er Hills centrale tese om, at indenfor politisk og administrativ organisation, indenfor handels-,

koloni- og udenrigspolitik og indenfor industri, handel og finansvæsen repræsenterer perioden 1640–60 middelalderens egentlige afslutning.

I de sidste 20 år har der været mange livlige videnskabelige diskussioner om engelsk historie i det 16. og 17. årh. Christopher Hill er bestemt 'up-to-date' med den videnskabelige litteratur, og når han ikke i *Reformation to Industrial Revolution* har indarbejdet en explicit stillingtagen til sine fagfællers forskellige teser, så har dette været betinget af pladsmangel. Han har selv været aktivt engageret i den løbende debat, og hans mange bidrag kan især findes i tidsskrifterne *Past & Present* og *Science and Society*. Det er derfor forståeligt, at *Reformation to Industrial Revolution* bærer præg af den førte debat. For eksempel er Trevor-Ropers tese om 'court versus country' inkorporeret i analysen af årsagerne til borgerkrigen. Mere afgørende har E. J. Hobsbawms artikler »The Crisis in the 17th Century« (*Past & Present*, nr. 5 og 6, 1954) været. I min vurdering er det Hobsbawms tese, som Hill har lagt til grund for sin fremstilling, men han har samtidig begrænset den til engelsk historie. Inspirationen fra Hobsbawm forklarer således for eksempel den store betydning, som Hill tillægger den politiske revolution i midten af det 17. årh. Afhængigheden af Hobsbawm kan også ses af Hills fiksering på udviklingen af landbruget og hjemmemarkedet og i hans betoning af betydningen af ny-kolonialismen, i.e. udnyttelsen af kolonierne som markeder for den hjemlige industriproduktion. På mange måder forekommer det mig rimeligt at karakterisere *Reformation to Industrial Revolution* som Hills forsøg på at vise, hvorledes Storbritannien overvandt den krise, som i det 17. årh. ifølge Hobsbawm er kapitalismens kendetegn.

Christopher Hill hører til nutidens største kendere af hvad man for dum kaldte 'den puritanske revolution'. I *Reformation to Industrial Revolution* har han sat sin viden om og forståelse af denne revolution ind i en meget større historisk sammenhæng. Det er den syntetiserende historieskrivnings vilkår, at den ikke kan indeholde nogen egentlig videnskabelig 'bevisførelse' for sine teser. Det videnskabelige grundlag, på hvilket *Reformation to Industrial Revolution* er baseret, er for en stor dels vedkommende at finde i Hills øvrige værker og artikler. Vigtigst i denne forbindelse er *The Century of Revolution 1603–1714* (1961). En generel svag ved Hills nyeste bog, der er teoretisk mere gennemtænkt end de fleste, er, at han aldrig definerer begrebet 'revolution', og eftersom dette begreb benyttes i mange forskellige sammenhænge, opstår der en vis forvirring. Alt i alt giver *Reformation to Industrial Revolution* dog et nyt og interessant overblik over engelsk historie i perioden 1530–1780 og er samtidig intellektuelt stimulerende, hvilket er en værdifuld kombination. Det er et værk, som det bestemt er værd at stifte bekendtskab med, måske ikke mindst fordi det bygger på teoretiske og metodiske forudsætninger, der ikke er de almindeligt accepterede.

BERNARD ERIC JENSEN

ERIC KERRIDGE: *The Agricultural Revolution*. London, Allen & Unwin, 1967. iv + 427 s. Kort. 84 sh.

Da Lord Ernle i 1912 udgav sin bog *English Farming Past and Present* – en syntese over det engelske landbrugs udvikling siden senmiddelalderen – satte han en

debat i gang, der den dag i dag langt fra har udtømt sin kraft. Et afgørende hovedtema i denne debat har været spørgsmålet: Hvornår blev det engelske landbrug moderniseret og hvor slog denne modernisering for alvor først igennem? Een ting var man dog som regel enig om, nemlig at årstallet 1750 var en afgørende skillelinje. Den ældre skole af agrarhistorikere hævdede med støtte i Arthur Youngs rapporter om det engelske landbrugs udvikling i slutningen af det 18. og begyndelsen af det 19. århundrede, at moderniseringen for alvor slog igennem efter 1750 efter en præ-modernistisk periode på 20–30 år, hvor foregangsmænd som Jethro Tull, Charles Townshend og Robert Bakewell lagde grunden til landbrugserhvervets vældige udvikling, ja revolution, baseret på bedre dyrkningsmetoder, nye foderafgrøder, den særlige engelske form for udskiftning («enclosure») og begyndende anvendelse af landbrugsmaskiner. Denne ældre opfattelse lever stadig i bedste velgående, idet en række økonomiske historikere mere eller mindre implicit har lagt den til grund for undersøgelser over den *industrielle* revolution og denne epokes samspil med andre sektorer inden for samfundsøkonomien. Udtrykket »den agrare revolution« blev for alvor knæsat af Naomi Riches i hendes værk fra 1937 *The Agricultural Revolution in Norfolk*, hvor hun fastslog dette områdes ubestridte førerskab i det 18. århundredes udvikling på basis af den berømte Norfolk-afgrøderotation med korn og foderafgrøder i et 4-faset sædskifte. Senest har J. D. Chambers og G. E. Mingay i deres fremstilling af moderne engelsk landbrug, *The Agricultural Revolution* (1966), sat moderniseringsperioden til tidsrummet 1750–1880, idet de dog gør opmærksom på, at hundredåret 1650–1750 er en afgørende forudsætning for det store gennembrud.

Over for denne ældre retning står en nyere, der på grundlag af mere dybtgående studier forsøger at placere moderniseringen før 1750. De mest markante bidrag stammer fra forskere som E. L. Jones, der ud fra en analyse af kvæglandbrugets udvikling vil sætte vendepunktet til ca. 1650, Joan Thirsk, der i det først udkomne bind af *The Agrarian History of England and Wales* (jvf. ovenfor s. 228) lægger afgørende vægt på det 16. århundredes udvikling, og endelig Eric Kerridge, der i nærværende bog plæderer for at henlægge den agrare revolution til perioden 1560–1767 og i hovedsagen før 1720. Tilsvarende bestrider han på det kraftigste, at der overhovedet skulle være tale om en udvikling *efter* 1767, der fortjener at blive karakteriseret som en »revolution« – al den stund at alle opfindelser var gjort, alle væsentlige muligheder udtømte!

Præmisserne til denne unægtelig ret vidtgående konklusion fylder ca. 300 sider, der atter er suppleret med en særdeles nyttig ordliste, en selektivt opbygget litteratur- og kildefortegnelse på godt 40 sider og endelig et lokalitets-, person og sagregister. Indledningskapitlet er udformet som et temperamentsfuldt opgør med den ældre skole, hvis hovedargumenter karakteriseres som mytologiske, uovervejede og urealistiske, idet de hidhører fra en højst uklar opfattelse af begrebet »den agrare revolution«. De træk, som man normalt fremdrager i forbindelse med udviklingen efter 1750, kan i næsten samtlige tilfælde henføres til en tidligere periode eller har i bedste fald en unik karakter, såsom Norfolk-systemet. Selv opfatter Kerridge overgangen fra den lidt mekaniske sondring mellem permanente græsarealer og permanent dyrket jord til et kvæglandbrug med et vekselhold mellem dyrket jord i en 2–6 årig afgrøderotation og et 10–20 årigt græsleje (»up-and-down husbandry«) som det egentlige vendepunkt, det afgørende kri-

terium for en landbrugsrevolution. Ud fra samtidige vidnesbyrd i landmålerdokumenter og retsakter, f.eks. i forbindelse med stridigheder vedr. tiendens beregning under det nye system, og i landøkonomiske programskrifter samt rigsløvgivningen mener han at kunne tidsfæste dette skifte til ca. 1560 og med det nordvestlige England som kerneområde, idet det nåede sin egentlige blomstring i tiden 1590–1660. Hemmeligheden bag dette dyrkningssystem er en inkompleks balance mellem græslejets og korndyrkningens varighed, da græstørven selv efter flere pløjninger gerne skal bevare sin spireevne intakt. Efter kornperiodens afslutning skal der efter 1–2 års forløb atter dannes en frodig græsmark. Derved fik man på een gang store græsarealer (i Midtengland op til 3/4 af landbrugsarealet) og et forbedret sædskifte, bestående af nye foderafgrøder som turnips, raps, gulerødder og kløver samt større kornafgrøder. Kerridge nævner eksempler på 15–20 fold under det nye system, og 9–10 fold hørte til reglen.

I forbindelse med dette hovedelement i den agrare revolution gennemgår forf. en række sideløbende forbedringer inden for driftsstrukturen som helhed. Afvanding af sumpede arealer og af egentlige moser var sammen med mergling og kalkning udtryk for en kraftfuld indsats på grundforbedringsområdet. Især i de vestlige områder blev engvanding gennem opstemning af større vandløb en betydningsfuld faktor, og Eric Kerridge er tilbøjelig til at mene, at denne udvikling er det vigtigste element inden for landbrugsteknikken helt op i det 19. århundrede. På kvægbrugets område skete der en bemærkelsesværdig udvikling inden for avlsarbejdet, idet man så tidlig som det 16. århundrede ofrede dette problem megen opmærksomhed. Fåreavlens stod her i centrum og det lykkedes eksempelvis at udvikle Cotswold-racen til et større, mere kødfyldt dyr med en lidt grovere uld. Det gælder for dette afsnit som for bogen som helhed, at forf. gør meget ud af de lokale forskelle, hvad enten de beror på jordbund, klima, ejendomsstruktur, sædvaner eller beliggenhed i forhold til større afsætningsområder som f.eks. London. Til støtte for denne – meget prisværdige – nuancering bringer han et stort kapitel om Englands landbrugsgeografi, hvor han opererer med 41 forskellige regioner. Hovedkriteriet for denne opdeling er jordbundens sammensætning og struktur, hvor Kerridge nok så meget bygger på samtidens egne observationer som en moderne geografisk analyse.

Der ligger et undersøgelsesarbejde på mere end 20 år til grund for dette værk, og litteratur- og kildefortegnelsen ser da også frygtindgydende ud. Og så at sige på hver eneste side møder man en sammenbidt og temperamentsfuld forfatter med en ærlig vilje til at undersøge forholdene på ren empirisk basis, noget som man desværre ofte må savne i engelsk agrarhistorie. Når bogen alligevel er skuffende, hænger det sammen med en række metodiske svagheder. Først og fremmest savner man en logisk sammenhæng mellem noteapparat og tekst. Noterne er i overvejende grad en massiv opmarchering af uspecificerede henvisninger uden kronologisk og indholdsmæssig differentiering. Kerridge kan i de fleste tilfælde eksemplificere sin generelle antagelse, men det er unægtelig dristigt at slutte fra enkelttilfælde til hele landbrugsregionen, når disse enkelttilfælde ikke er sat ind i en konkret sammenhæng. Dertil kommer, at kildematerialet er af højest usartet karakter, spændende fra primære kilder i form af skøde-, skifte- og retsdokumenter til landøkonomers og andre observatørers vurdering af erhvervets øjeblikkelige situation. Disse vurderinger spænder fra ca. 1530 (Fitzherbert) over W. Blith

(o. 1650) til W. Marshall (ca. 1780–1815) med sidstnævnte som hovedkilde. Det er i høj grad et forsømt område at vurdere landbrugets udvikling ud fra geografiske og driftstekniske forudsætninger, men det overflødiggør ikke en social-historisk eller en økonomisk-historisk vurdering. Kerridge forsøger da også at sætte sine resultater ind i en bredere sammenhæng, idet han sætter landbrugsrevolutionen i forbindelse med prisopgangen 1550–1650. Tilsvarende mener han at kunne iagttage en sammenhæng mellem den midlertidige prisnedgang 1610–20 og det voksende udbud af landbrugsvarer i konsekvens af revolutionen. Rent bortset fra, at det 16. århundredes »prisrevolution« er et omdiskuteret begreb, er det nok lidt snævert at operere med en så entydig sammenhæng mellem landbrugets produktion og den generelle prisudvikling.

Det er naturligvis fristende at bruge et udtryk som »revolution« om en tilbundsgående ændring af et hovederhvervs struktur og produktionsapparat. I realiteten er der dog tale om en *evolution*, hvis enkelte faser næppe altid lader sig påvise. Gerne ville man have brugt udtrykket som en prægnant karakteristik af vor tids udforskning af det 16. og 17. århundredes agrare udvikling, men man kvier sig ved at placere Kerridge's bog i en sådan kategori. På den anden side må værket betegnes som en pionerindsats inden for engelsk forskning, et arbejde, hvor nye synsvinkler og en empirisk grundholdning har indgået en tæt forening.

ERIK HELMER PEDERSEN

ROBERT M. KINGDON: *Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement 1564–1572. A Contribution to the History of Congregationalism, Presbyterianism, and Calvinist Resistance Theory.* Madison, The University of Wisconsin Press, 1967. 241 s. \$ 8,00.

I 1956 udsendte Robert M. Kingdon – nu professor ved Wisconsin universitet – bogen *Geneva and the Coming of the Wars of Religion in France 1555–1563* (Genève, Droz). Heri analyseres den rolle, Genève's pastorforsamling gennem sine udsendte missionærer spillede for udbruddet af den første religionskrig i Frankrig i 1562. Dette forsøg på en nærmere bestemmelse af Genève's betydning for, hvad forfatteren kalder »den religiøse revolution«, konkluderer i følgende: Den franske reformerte kirkes struktur må betragtes som en hovedårsag til den religiøse revolution. Både ved sit halvdemokratiske grundlag, hvorved de troende i guds navn lærte et vist mål af selvstyre, og ved sin anerkendelse af en udenlandsk autoritet, Genève, som øverste instans i alle religiøse og moralske spørgsmål var protestanternes organisation en udfordring til det franske monarki – en udfordring som måske gjorde revolutionen uundgåelig. Da den kom, var det stadig Genève, der fungerede som arnestedet. Herfra kom lederne og det trykte propagandamateriale, her lagdes planerne, her bragtes låneaftaler i stand, og våben skaffedes til veje. »Much of this was determined by the structure of an institution based on a few Biblical verses. In some cases at least, the structure of an institution can help determine history«. Den i reformert tro dybt rodfæstede amerikaner slutter sin bog med at parallelisere til de kommunistiske revolutionære i Moskva og deres agenter i den vestlige verden. Han udtaler den formodning, at man lærer denne

farlige bevægelse at kende ved at studere den revolutionære, reformerte kirkes virksomhed forud for religionskrigene i Frankrig – en betragtning der nok er mere kuriøs og tidspræget end frugtbar for forståelsen af de to bevægelser.

Denne bog har nu fået en fortsættelse, der omhandler perioden mellem de to kritiske begivenheder i den calvinske kirkes tidlige historie, Calvins død i 1564 og Bartholomæusnatten i 1572. Synsvinkelen er den samme: Hvilken rolle spillede fjernstyringen fra Genève af den franske reformerte kirke for udviklingen i Frankrig? Eller som forfatteren et sted formulerer det helt generelt: han vil klarlægge »the ways in which the ideological center of a revolution develops and behaves in a period of extension and consolidation«. Han er øjensynligt stadig overbevist om, at der af hans kildemateriale kan udledes almengyldige regler for revolutionær virksomhed – uden at han for øvrigt gør noget forsøg på at definere begrebet revolution.

Bogen begynder med en oversigt over udviklingen i Genève, fra pastorforsamlingen en uge efter Calvins død valgte Beza til hans efterfølger, og frem til 1572. De vanskeligheder, den nye moderator og pastorerne blev stillet overfor i denne periode, bl.a. striden med Merlin, Le Gaigneux og Colladon, har efter Kingdons mening ikke svækket pastorforsamlingens indflydelse på udviklingen i Frankrig, skønt nogle af dem, der måtte forlade Genève, bl.a. Colladon, netop var ledende i arbejdet på denne missionsmark.

Kingdon tager derefter fat på de to fundamentale problemer for den franske protestantiske bevægelse i disse år: hvilken karakter kirkens styrende organer skulle have og det stadig mere påtrængende spørgsmål om, hvordan de troende skulle forholde sig til den fjendtlige franske statsmagt.

Skildringen af striden mellem »congregationalisterne«, anført med lidenskab af Jean Morély, og »presbyterianerne«, der støttedes fra Genève, er bogens bedste afsnit. Navnlig er analysen af Morély's *Traicté de la discipline et police crestienne* (1562) og de følger, skriftet fik både i Genève og Frankrig, et spændende og til dels nyt stykke idéhistorie. Der har ikke tidligere været tegnet så klart et billede af personen Morély, en af fransk protestantismes mest fascinerende skikkelser, mere vidtspændende i tanken, mere original end Coligny. Men nogle af Kingdons vurderinger kan forekomme mindre vellykkede. F.eks. foreslår han (s. 48), at det slet ikke var Morély's hensigt med *Traicté* at rette et angreb på de calvinske kirkeinstitutioner, at han har forestillet sig et reformarbejde efter bogens retningslinier i skøn samdrægtighed med Calvin og pastorforsamlingen, og at det kun var den fordømmelse, der ramte bogen i Genève, som tvang ham til at give rådt for usødet. Ansvar for splittelsen placeres altså udelt i Genève. Der er ingen grund til at gøre denne antagelse. En mand som Morély, der ville være parat til at sætte livet på spil for et halvt bibelvers, har næppe betænkt sig på at sige sin mening, selv om det skaffede ham pastorerne på halsen, og han kan ikke have misforstået situationen. Når han f.eks. i bogen frakender pastorerne enhver ret til at udstøde af kirken (*Traicté*, s. 168), kan han dårligt have forventet, at pastorforsamling og konsistorium i Genève skulle reagere på dette frontale angreb på selve grundlaget for deres magt ved i kristen sagtmødighed at lade sig belære. Ifølge Kingdon selv (s. 44f.) var der i forvejen stor bitterhed mellem Morély og lederne i Genève, efter at Morély i 1560 var blevet anklaget og dømt i byen for at have udspreddt rygter om, at Calvin og Beza havde stået bag Amboise-sammensværgelsen.

Samtidig med disse indre stridigheder stod den franske reformerte kirke midt i en ydre kamp mod statsmagten. Væbnet modstand måtte blive løsningen, men væbnet modstand var behæftet med store ideologiske og praktiske problemer. Om Genève's rolle ved løsningen af disse handler resten af bogen.

I dette afsnit kommer forfatterens evne til ikke at lade sig beherske af sine kilder og de spørgsmål, han stiller til dem, på en hård prøve. Er det overhovedet muligt at udskille Genève's rolle som enkeltstående faktor i dette komplicerede stykke historie? Der er ingen tvivl om, at Kingdon ved sin emneafgrænsning og ved fortrinsvis at hente sine kilder fra pastorforsamlingens arkiv og Bezas korrespondence kommer til at give et forenklet billede af den specielle franske situation, hvori Genève øvede sin påvirkning. De adelige huguenotters interesser og indflydelse, bl.a. Colignys virksomhed ved hoffet, den franske regerings politik, de sociale modsætninger i samfundet og ikke mindst inden for den reformerte bevægelse, ønskerne om et større lokalt selvstyre over for regeringens bestræbelser på at centralisere – det er sider af sagen, som »det ideologiske centers« indflydelse må ses i sammenhæng med.

Ved Bartholomæus-massakren i 1572 er der det paradoksale, at den foruden at være et frygteligt slag mod den franske protestantisme også løste bevægelsens problemer. Den ramte menighederne i og omkring Paris hårdest, og det var her, Morély havde sine fleste tilhængere. Den calviniske kirkes enhed blev aldrig mere alvorligt truet af noget »congregationalistisk« parti i Frankrig. Den franske kirke fik efter massakren mange nye ledere, for et stort antal af især de adelige var blevet dræbt. De nye, i mange tilfælde borgerlige, var ikke tyngtet af forestillinger om, at det burde være prinserne af blodet og andre af det etablerede samfunds højadelige støtter, der førte an i oprør mod en ugudelig statsmagt, og der var ikke længer brug for illusionen om, at oprør skulle tjene til at befri en vildført konge for onde rådgivere. Da Beza og hans hjælpere således omsider havde fået fuld kontrol over den franske kirke, var det en kirke, der for bestandig var dømt til at spille en underordnet rolle i sit fædreland, mens den reformerte bevægelse ved samme tid havde vældig fremgang i lande, hvor Genève aldrig havde gjort sig så stor umage: Skotland, Nederlandene. Forfatterens brug af ordet konsolidering i bogens titel kan opfattes som dyb, men sikkert utilsigtet ironi.

Sådan er i korthed Kingdons opfattelse, og heri er der ikke meget nyt. Det interessante ved fremstillingen er de mange detaljer, som især udbygger kendskabet til udviklingen af den ideologi, der blev til i vekselvirkning med de franske protestanternes bitre oplevelser i disse år.

ALEX WITTENDORFF

WŁADYSŁAW CZAPLIŃSKI & JÓZEF DLUGOSZ: *Podróż młodego magnata do szkół. Studium z dziejów kultury XVI i XVII w.* (En ung magnats skolerejse. En kulturhistorisk studie fra 15- og 1600-tallet). Warszawa, PWN, 1969. 241 s. 1 ill. + 1 genealogisk tavle. 30 zloty (\$ 2.15).

Takket være et heldigt fund i Sanguszko-familiens arkiv i Kraków har professor Czaplinski og hans elev kunnet udgive en regnskabsbog for Stanisław Lubomirski (1583–1649) dækkende hans rejse til og ophold i München fra nytår 1595 til maj

1597, hvor tilbagerejsten til Kraków påbegyndtes. Regnskabsbogen er ført af en vis Jan Gębczyński, der havde det daglige opsyn med den unge Stanisław og hans rejse- og studiekammerat, Mstowski. Den dækker henreisen over Praha og opholdet i München med de faste udgifter til de forskellige værter og giver et indblik i skoletilværelsen på jesuiterkollegiet, den ærefulde optagelse i Marie-kongregationen, traktering af besøgende jesuiterfædre og har en hyppigt tilbagevendende lille udgift til drengen, der skrev tyske »argumenter«; bogindkøbene specificeres. Også Stanisław's ikke-boglige uddannelse sørgedes der for, ved rideundervisning (der købtes en hest og antoges en speciel »kawalkator«), ved forskellige udflugter og valfarter samt selskabelighed. Således havde man 12. marts 1596 besøg af en »fornem«, desværre unavngiven svensker samt nogle bekendte fra det bayerske hof. De samlede udgifter blev 4921 polske gylden (złoty), d.v.s. ca. 4100 daler, en ganske betragtelig sum. Deraf blev henved 60 % brugt til bolig og ernæring, medens godt 25 % blev brugt til påklædning. Beløbet er ca. 50 % højere end tilsvarende danske udgifter; den gennemsnitlige årlige bekostning ved adelens studier i udlandet var nemlig iflg. Svend Aage Hansens udregninger (Adelsvældens grundlag, 1964, s. 126) ca. 1100 rigsdaler.

Udgiverne har forsynet regnskabet med en udførlig kulturhistorisk indledning, hvor vi bl.a. får præsenteret familien Lubomirski. Faderen Sebastian (o. 1545–1613), der havde studeret i Leipzig, lagde grundlaget for den store velstand ved hensynsløst at udnytte forpagtede saltminer i Wieliczka og Bochnia, ja, han grundlagde ovenikøbet en privat saltmine, som kongen derefter måtte frakøbe ham. Samtidig forøgede han kraftigt sine landbesiddelser, og han opnåede 1595 en kejserlig grevetitel. De store indkomster gjorde Sebastian Lubomirski til en mand, som selv kongen, Sigismund III, søgte at stå sig godt med.

Stanisław fortsatte i faderens spor. På et tidspunkt havde han, efter eget udsagn, årlige indtægter på 600.000 polske złoty, og vægten af hans sølvtøj opgjordes 1642 til 500 kg. Han fik høje militære og civile embeder og var i sine senere år, hvor han omgivet af et stort hof mest holdt sig hjemme i Wiśnicz, den ledende magnat i Sydvest-Polen.

De to udgivere har med stor omhu kommenteret regnskabet, der i øvrigt også typografisk fremtræder smukt.

JØRGEN STEEN JENSEN

PIERRE JEANNIN: L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles. Nouvelle Clio T. 34. Paris, Presses universitaires de France, 1969. 420 s. 28 F.

I serien Nouvelle Clio er udkommet et bind, som i særlig grad fortjener opmærksomhed, idet det dækker Skandinavien, England og Nederlandene i det 17. og 18. årh. Forfatteren, Pierre Jeannin, er Directeur d'études ved l'École Pratique des Hautes Études; af hans tidligere arbejder er der grund til at nævne den dybtgående undersøgelse af Øresundstoldregnskaberne og deres udnyttelse (Revue Historique 1964).

Som i seriens andre bind indledes bogen med to bibliografiske afsnit: »Les sources et les instruments de travail« samt »les travaux«. Begge er naturligvis stærkt selektive, men er alligevel af meget høj kvalitet med rammende, kort-

fattede annoteringer og absolut up-to-date med hovedvægten på nyere hjælpe-midler og litteratur, hvorunder også den spredte tidsskriftlitteratur er medtaget. Blandt hjælpemidlerne til Danmarks historie kan det dog undre, at et værk som *Bibliotheca Danica* ikke er nævnt.

Bogens andet afsnit »L'État des connaissances« giver en skildring af perioden dels i hele regionen og dels i dens enkelte lande. Specielt de kapitler, hvor forfatteren sammenligner udviklingen i de forskellige lande, giver mange nye og undertiden overraskende perspektiver. Emnets geografiske afgrænsning har mange fordele. De behandlede lande viser mange fælles træk i denne periode, men som enhver regional afgrænsning har også denne sine svagheder. For ganske vist er »Nordsøen sted for handelsmæssig og undertiden militær konkurrence naboerne imellem« (s. 67), men en væsentlig del af denne konkurrence udspilles dog i Østersøområdet, som kun behandles ganske perifert i bogen.

De godt 200 sider, der er blevet afsat til dette afsnit, har naturligvis ikke tilladt nogen tilfredsstillende gennemgang i traditionel forstand. Jeannin har da også helt udeladt den almindelige politiske og økonomiske historie og koncentrerer sig om en analyse af de økonomiske funktioner, samfundstrukturer og politiske systemer. Det forudsættes altså, at læserne i forvejen behersker den almindelige historie, og man kan nok tvivle på, at franske studerende, som bogen især henvender sig til, i de eksisterende fremstillinger på vesteuropæiske sprog af Skandinaviens historie kan erhverve tilstrækkelig baggrund til at få noget ud af Jeannins analyser. Således behandles et så centralt punkt i Danmarks historie som statsomvæltningen i 1660 på kun 7 linier, som dog i telegramstil er meget rammende.

Bogens mest interessante del er utvivlsomt det sidste afsnit: »Débats d'interprétation et orientations de recherche«. Egentlige forskningsoversigter er kapitlerne om den engelske revolution i det 17. årh., Nederlandenes nedgang i det 18. årh., og »Les changes de l'empire« i Sveriges historie, der viser forfatterens dybe indsigt i den faglige litteratur om perioden på samtlige berørte landes sprog. Udtryk for mere personlig forskning og stillingtagen er derimod bogens to sidste kapitler: om demografi, levestandard og beskæftigelse samt »Mécanismes conjoncturels et structures différenciées«. I dette afsnit diskuteres mange af de problemer, som debatten om det 17. århundredes krise har rejst (jvf. Niels Steensgaard i HT 12 rk. IV, s. 475–504), og i sidste kapitel kritiserer Jeannin især franske historikers anvendelse af konjunkturbegrebet ved på basis af prisbevægelser alene at beskrive hele den økonomiske aktivitet i korte og lange cykler.

Jeannin har med sin bog frembragt ikke blot en værdifuld bibliografisk håndbog men også en god orientering om de sidste årtiers forskning specielt indenfor det 17.–18. årh.s økonomiske og sociale historie.

KARL-ERIK FRANSEN

ROLF VALLERÖ: Svensk handels- och sjöfartsstatistik 1637–1813. En tillkomst-historisk undersökning. Urval. Skriftserie utgiven av Statistiska Central-byrån. Nummer 1. Stockholm 1969. 145 s. Ill. Med et engelsk resumé. 22 sv. kr.

Som det andetsteds i dette hæfte (s. 254) anmeldte værk, Staffan Högberg: *Utrikes-handel och sjöfart på 1700-talet*, er det foreliggende blevet til under professor Ernst

Söderlunds inspiration og under hans tilsyn i Ekonomisk-historiska Seminaret, og de to forfattere har mangfoldige henvisninger til hinanden. Men dermed hører lighederne op. For medens Högbergs værk bl.a. er en demonstration af, hvorledes man på en række vigtige punkter kan anvende det statistiske materiale, er Vallerös en gennemgang af dette materiales tilblivelseshistorie. Udgangspunktet er taget i 1637, fordi man fra dette år har den ældste bevarede handelsbalanceberegning. I frihedstiden nåede arbejdet med statistiken et højdepunkt, mener forfatteren, men fra 1780'erne blev interessen svagere, og 1813 holdt arbejdet op, hvorfor forfatteren har valgt dette år som afslutning.

Skriftet indledes med en uhyre minutøs gennemgang af de udtryk, der anvendtes i den samtidige statistik. For historikere, der har beskæftiget sig med tilsvarende emner, turde dette afsnit være temmelig overflødigt, selv om danske læsere uden tvivl har godt af at få at vide, at en persedelekstrakt er en opgørelse over im- og eksporterede varer. – Da handelsstatistikken hvilede på toldvæsenets opgørelser, finder forfatteren sig ligeledes foranlediget til at give en meget grundig gennemgang af de i perioden gældende forskrifter for toldbehandlingen. Reglerne ligner meget de danske, men synes at have været endnu mere rigoristiske. Man får her også en fortegnelse over de bevarede regnskaber og bilag fra det 18. århundrede. Det fremgår, hvad ikke var ukendt i forvejen, at den svenske statistik var meget nøjagtig, således begyndte man allerede fra 1724 at indføre ikke blot skippernes, men også skibenes navne i toldbøgerne.

Herefter gennemgår forfatteren selve handelsstatistikens historie. Fremstillingen er delt i to perioder, nemlig 1637–1730 og 1730–1813. For begges vedkommende gælder dog, at forfatteren hovedsagelig bestræber sig for at påvise, hvornår de forskellige former for statistik er påbegyndt og de vanskeligheder, som udarbejdelsen af dem har voldt. Undertiden gives meget korte antydninger om, hvad der var den politiske baggrund for deres gennemførelse, t. eks. at ønsket om en mere energisk manufakturpolitik var baggrunden for omlægningen af statistiken i 1730'erne. Denne reform bestod i, at man nu udarbejdede handelsbalancerne således, at de viste handelen med hvert enkelt land, medens man tidligere havde nøjedes med at søge at få klarhed over Sveriges samlede im- og eksport. Samtidig begyndte man at udarbejde en egentlig søfartsstatistik, og fra 1738 opstilledes tabeller over både varemængder og værdier, og forfatteren gør til en vis grad rede for de metoder, der anvendtes ved udarbejdelsen.

Skriftet er meget kortfattet, men man kunne have ønsket, at der var ofret væsentlig mindre plads på reglerne og opregninger til fordel for en sammenligning mellem det statistiske grundmateriale og de udarbejdelser, det blev grundlag for. Men hertil er der kun svage tilløb. Ligeledes savnes et forsøg på at vurdere toldpersonalets dygtighed og evne til at udarbejde grundmaterialet, og navnlig en ikke-svensker kunne have ønsket meget mere om den politiske og økonomiske baggrund. Nu er skriftet nærmest en introduktion til emnet og mest værdifuldt, fordi der så nøje gøres rede for, hvilket materiale der findes. Men skal man vide noget om, hvad det kan bruges til, må man gå andetsteds hen, f. eks. til Högbergs værk.

AA. RASCH

HANS LANDBERG: Statsfinans och kungamakt. Karl X Gustav inför polska kriget. *Studia Historica Upsaliensia XXVIII*. Scandinavian University Books. Svenska bokförlaget 1969. 48 s. 16 sv. kr.

Ved Uppsala universitet har en kreds af yngre historikere gennem en årrække deltaget i et forskningsprojekt om sociale og statsfinansielle problemer i Sverige i det 17. årh., en forskning, som har givet sig synlige udslag i en række vægtige disputatser, hvoraf her skal nævnes: Åke Hermansson: *Karl IX och ständerna*, 1962, Stellan Dahlgren: *Karl X Gustav och reduktionen*, 1964 (jvf. HT 12. rk. II, s. 565 ff.), og Klaus-Richard Böhme: *Bremisch-verdische Staatsfinanzen 1645–1676*, 1967 (jvf. HT 12. rk. III, s. 593). I nær tilknytning hertil drives også det store Karl X Gustaf-projekt ved Militärhögskolans militärhistoriska avdelning, hvis tre første værker tidligere er omtalt i *Historisk Tidsskrift* (12. rk. III, s. 320f., og IV, s. 241 f.).

Det seneste resultat af denne forskning er Hans Landbergs ovennævnte disputat, der fremtræder i form af en 30 sider stor konklusion og resumé af tidligere publicerede undersøgelser. Det drejer sig om tre selvstændige afhandlinger: »Decemberrådslagen 1654. Karl X Gustav, rådet och rustningsfrågan« (*Karolinska Förbundets Årsbok* 1968), »Kungamaktens emancipation. Statsreglering och militärorganisation under Karl X Gustav och Karl XI« (*Scandia* 1969) samt »Krig på kredit. Svensk rustningsfinansiering våren 1655« (*Carl X Gustaf-studier* 4, 1969).

At udarbejde en disputats under denne form har indlysende fordele. Efterhånden som arbejdet skrider frem, kan de enkelte undersøgelser publiceres og metode og materiale vurderes. Fordelen vil især fremtræde, såfremt der er tale om en forskning, hvis enkelte objekter er sagligt adskilte, og hvor resultaterne publiceres over et større åremål. Men det er der ikke tale om her, hvor de enkelte afhandlinger er trykt i løbet af 2 år. Begrundelsen for at udgive dem separat er derfor mindre gennemskuelig og formens ulemper træder stærkt frem. Det har været nødvendigt at forsyne den sidste afhandling med et stort antal henvisninger til de andre, ligesom der mange steder er tale om overlapninger og gentagelser. Endvidere er det for læseren svært at forstå, hvorfor de tre afhandlinger ikke kunne have været koncentreret i én bog, så meget desto mere som deres emner (med undtagelse af en del af artiklen i *Scandia*) hænger ganske snævert sammen.

Det er et særdeles centralt problem Hans Landberg har studeret, hvis belysning også har stor principiel interesse: hvorledes fremskaffer en stat i det 17. årh. det finansielle grundlag for en militær oprustning, i det tidsrum der går fra krigen besluttet, og indtil hæren kan leve af fjendens territorium. Denne sidste fase har Landberg selv behandlet i sin desværre utrykte licentiatafhandling: »Krig och finanser. Studier rörande försörjning och ekonomi under Karl X Gustavs polska fälttåg 1655–1657«, ligesom det for de danske kriges vedkommende er behandlet af Rolf Torstendahl i *Carl X Gustaf-studier* nr. 1.

I afhandlingen om »decemberrådslagen 1654« har forfatteren detaljeret påvist, hvorledes kongen udnytter rigsrådets beslutning om under hensyn til den truende situation i Østersøområdet at iværksætte hvervninger til at bringe det i den situation, at det modstræbende må anbefale, at der indledes en oprustning af offensiv karakter mod Polen for at opnå »satisfaction« og »assecuracion«.

Det derpå følgende tidsrum indtil krigen indledes i juli 1655 er behandlet i bogen »Krig på kredit«. Landberg har ikke interesseret sig for rustningernes kvantitative omfang men udelukkende for formerne for finansiering af oprustningen. Med basis i et meget stort arkivalisk materiale viser han, hvorledes de ellers så højt priste svenske statsfinansielle organisationsformer slet ikke slår til. Af de ordinære indkomster er der i praksis intet tilovers til krigsfinansiering. Man sætter en overgang sin lid til et stort projekt om salg af et mægtigt parti kobber til Frankrig, men da dette mislykkes må regeringen ty til metoder, som tidligere er anvendt: Generalguvernøren i Bremen, Hans Christoffer von Königsmarck, finansierer en stor del af hvervningerne i Tyskland mod sikkerhed i lokale indtægter. Hen på foråret 1655 vil Königsmarck imidlertid ikke mere, og størstedelen af finansieringen må nu ske ved, at to rigsråder yder store og løbende lån til staten mod i stedet at få det fulde beløb af statens to vigtigste, men ujævnt indkommende indtægtskilder: stora sjötullen og kopparräntan.

Dette bevirkede, at grundlaget for hele statsbudgettet kom i skred, og det var indlysende, at der måtte foretages noget radikalt. For kongen har udviklingen nok ikke været uvelkommen, for så vidt der herved var lagt op til en reduktion (konfiskation) af det bortskænkede krongods som eneste mulige udvej. Dette aspekt behandler Landberg i artiklen om Kungamaktens emancipation, og sætter problemet ind i et større perspektiv, førende frem til Karl XI.s store reduktion i 1680. Også den senere organisation af et fast »indelningsverk« med en stående hær prøver Karl Gustav at indføre i foråret 1655.

På grund af kongens hurtige afrejse til Polen kom der ikke meget ud af disse planer. I første omgang var det de polske bønder, der måtte betale regningen, og da de ikke kunne og ville mere, kom turen til Danmark.

Landbergs studier har bevirket et langt dybere kendskab til baggrunden for den svenske udenrigspolitik 1654–55, end man hidtil har haft. Forfatteren er dog for forsigtig til at drage konklusioner om den finansielle udviklings betydning for de udenrigspolitiske beslutningsprocesser.

KARL-ERIK FRANSEN

WALTHER MEDIGER: Mecklenburg, Russland und England-Hannover 1706–1721.

Ein Beitrag zur Geschichte des Nordischen Krieges. Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens. Band 70. Hildesheim, August Lax, 1967. Tekst 480 s. Noter m.m. 221 s. 36 DM.

Forfatteren er professor i historie ved Den tekniske Højskole i Hannover; kildegrundlaget for fremstillingen er dels utrykt arkivmateriale fra Schwerin, Hannover, Dresden, Stockholm og København, dels trykte tyske, russiske, svenske og danske kilder og fremstillinger, som forf. i et imponerende omfang er fortrolig med. Værket indeholder adskilligt mere, end man kunne formode ud fra titlen, idet Mediger ynder meget lange tilbageblik som baggrund for den egentlige analyse. Således er f.ex. hele kapitel 3: »Vorgeschichte, Sinn und Ziel der baltischen Politik Peters des Grossen«, med udgangspunkt i Freden i Stolbova, en meget givende diskussion af motiverne til den svenske ekspansion i Østersøområdet i det 17. årh. samt en redegørelse for drivkraften og formålet fra russisk

side med de forskellige forsøg på at sprænge indkredsningen og nå ud til Østersøen, bestræbelser der ivrigt og vedholdende blev støttet af det danske diplomati. På grundlag af den nyere sovjetiske forskning på dette felt er Mediger bl.a. i stand til at korrigere svenskeren P. Nyströms hypotese, at det var storkøbmændene i Moskva som drev den russiske regering til at påbegynde krig mod Sverige.

Det centrale tema i undersøgelsen er imidlertid den rolle, hertugdømmet Mecklenburg-Schwerin kom til at spille under det store opgør med Sverige i begyndelsen af det 18. årh. Hertugdømmet befandt sig efter Den westfalske Fred i en ømtålelig situation, klemmt inde mellem svenske besiddelser og tillige eftertragtet af Preussen og Hannover. Også indadtil var Mecklenburg svækket som følge af langvarige magtkampe mellem hertugen og adelen. Det er en af værkets store fortjenester, at disse interne interessemodsætninger inddrages i den udenrigspolitiske analyse, idet de er af central betydning for forståelsen af såvel de udenrigspolitiske initiativer, der udgik fra Mecklenburg selv, som af de træk parterne i det nordiske opgør foretog over for hertugdømmet.

Med Den store nordiske Krig trådte Rusland frem som en helt ny magtfaktor, ikke alene for Østersø-landene, men efterhånden også for Central- og Vesteuropa. Mediger er i stand til at påvise, at Rusland under sin desperate søgen efter forbundsfæller, efter at den første angrebskoalition mod Sverige var brudt sammen, allerede i 1706 fattede interesse for Mecklenburg. Via den russiske gesandt i Danmark, Andrej Izmajlov, og sandsynligvis tilskyndet af den danske regering forsøgte det russiske diplomati at inddrage hertugdømmet i fronten mod Sverige. Men i lighed med Danmark og Preussen ønskede Mecklenburg ikke at engagere sig, så længe Sverige var Rusland militært overlegen. Først med den afgørende ændring i det militære styrkeforhold, som indtrådte i 1709, og efter at den reetablerede anti-svenske koalition havde koncentreret sine stød mod de svenske besiddelser i Nordtyskland, var der skabt forudsætninger for en russisk-mecklenburgsk alliance. Afgørende efter forf.s opfattelse var det dog også, at den forsigtige hertug Friedrich Wilhelm i 1713 efterfulgtes af den fremfusende Karl Leopold. Dennes hovedmål med tilnærmelsen til den nye Østersømagt var erhvervelsen af Wismar samt russisk militær og økonomisk støtte til at knække adelsoppositionen. Ruslands motiver – og her bringer Mediger også nye forskningsresultater – var med Mecklenburg som kerne at etablere en russisk domineret føderation i Nordtyskland. På kort sigt skulle Mecklenburg bruges som militært opmarchområde mod Sverige; på længere sigt skulle hertugdømmet indgå som et russisk militært og handelspolitisk støttepunkt og udgøre et afgørende led i en grandios russisk plan om et økonomisk imperium, strækkende sig fra Indien til Atlanterhavet. Ved at forbinde Rostock med Elben skulle den russiske handel gøres uafhængig af den danske beherskelse af Østersøens udfaldsveje til Vesteuropa.

Samtidig med at Mecklenburg ved sin alliance af 1716 kom i et stærkt afhængighedsforhold til Rusland, trådte modsætningerne stærkere og stærkere frem mellem Rusland og dets andre forbundsfæller. Det var i denne forbindelse afgørende, at kurfyrsten af Hannover i 1714 også var blevet konge af England og hermed havde fået mulighed for en magtudfoldelse, som virkelig var af afgørende betydning for de russiske planer. Desuden var kong Georgs mest indflydelsesrige rådgiver, Andreas Gottlieb von Bernstorff, fører for adelsoppositionen i Mecklen-

burg og havde som sådan sine helt private interesser at pleje ved at modvirke den mecklenburgsk-russiske tilnærmelse og hermed svække hertugens stilling. Resultatet blev, at Rusland blev nødt til at opgive sine planer med Mecklenburg, især p.g.a. engelsk pres, og at den anti-svenske koalition gik i opløsning. Mediger gør i denne forbindelse op med de sovjetiske forskere S. A. Fejginas og L. A. Nikiforovs forestillinger om, at Englands politik hele tiden havde sigtet på at modvirke Ruslands fremtrængen i Østersøområdet, og at det hannoveranske diplomati var den engelske regerings forlængede arm. Det var tværtimod Hannover (Bernstorff), som var i stand til at påvirke den engelske politik; helt op til 1716 var England villig til at acceptere de ændrede styrkeforhold, ja endog til aktivt at medvirke til at tvinge Sverige i knæ, blot England traktatligt blev forsikret om vedblivende forsyninger af skibsbygningsmaterialer fra Østersøen.

Det var i følge Mediger zar Peters kapitale fejl, at han forsøgte at udvide Ruslands indflydelsessfære til Nordtyskland. Det betød, at krigen, via Bernstorffs indflydelse på den engelske regering, blev forlænget med adskillige år. På den anden side ser forf. just bestræbelserne på at opnå uhindret passage til Vesteuropa som det karakteristiske træk i Peters samlede politik, og vel i virkeligheden den følgerigtige konsekvens af den samlede russiske udenrigspolitik siden det 17. årh.s midte. Efter erobringen af de baltiske havne var Danmark stadig en hindring for en kommende russisk handelsvej; forgæves søgte Rusland i sine forhandlinger med Danmark i de første mange år af Den store nordiske Krig at opnå tilsagn om fritagelse for toldafgifter i Øresund, og senere søgte man planerne realiseret ved hjælp af Holsten-Gottorp.

Medigers fremstilling af Mecklenburgs rolle under nedbrydningen af det svenske imperium foregår hele tiden på baggrund af udviklingen i den internationale politik i øvrigt. Han argumenterer overbevisende og analyserer skarp-sindigt. Dokumentationen for de fremsatte synspunkter er grundig, ja så omfattende at det har været nødvendigt at placere noteapparatet sammen med den meget omfattende bibliografi og et navneregister i et bind for sig. Undertiden er fremstillingen dog noget omstændelig og vidtløftig, og værket ville utvivlsomt have vundet ved en stramning af det store stof, ved en udeladelse af de mange detaljer til fordel for nogle mere eksplicit fremsatte konklusioner.

BENT JENSEN

STIG JÄGERSKIÖLD: Handelsbalkens utländska källor. Stockholm, Almqvist och Wiksell, 1967. 510 s.

Det er med god grund, at den så produktive forfatter Stig Jägerskiöld har gjort Handelsbalkens forhistorie til genstand for en indgående undersøgelse, thi den havde ikke nær så grundige forarbejder som de øvrige »balkar« i Sveriges Rikes Lag 1734. Motiverne skjulte sig i tidens retsopfattelse, således som denne især manifesterede sig i praksis fra Svea Hovrätt.

Handelsbalken indeholder reglerne om formueretshandler såsom pant, lån, leje, kaution m.m. Bogen synes nogenlunde at følge lovbogens systematik. Hvert af de 11 kapitler indledes med en gennemgang af det enkelte retsområdes al-

mindelige regler og historisk-teoretiske forudsætninger og sluttes ofte med Handelsbalkens endelige lovtekst vedrørende det pågældende retsinstitut.

Imellem disse yderpunkter præsenteres det næsten overvældende materiale: henvend 420 domme afsagt af Svea Hovrätt i årene fra 1619 og frem til 1734 – til dokumentation af tidens retspolitiske overvejelser. Det spejler en broget og spændende forretningsverden og fortæller meget om de økonomisk bedrestillede i datidens Sverige, mindre om de andre.

Alligevel kan det ikke nægtes, at medlemmerne af denne ret har følt sig kaldet til at tage sociale og humane hensyn med i overvejelserne. Tiden var løbet fra den gamle middelalderret, den var udifferentieret og mangelfuld og ville have ført til mange uretfærdige resultater, om ikke dommerne havde fulgt de kontinentale, romerretlige og naturretlige forbilleder.

Indenfor den formueretlige sfære var man i svensk retspraksis ikke, således som i romerretten, tilbøjelig til at tillægge utilregnelighed eller andre manglende psykiske forudsætninger retlig betydning i konflikt med det naturretlige krav om, at aftaler bør holdes (s. 59) – medmindre det til eksempel drejede sig om kvinder, især enker. Ugyldighedsgrunden var da manglende retshandelseevne »propter imbecillitatem sexus« (imbecillitas = svaghed). Denne interessante opfattelse synes at være den modsatte af den her i landet rådende, hvorefter enker, i sammenligning med andre kvinder, havde en ret omfattende adgang til at påtage sig formueretlige forpligtelser (jfr. Stig Iuul: *Fællig og Hovedlod*, s. 293f.).

Det var ikke let at være dommer, når de eksisterende love var formet i en fjern og primitiv tid. Ofte måtte retspraksis pejle sig frem mellem modstående principper i gammel svensk og i justiniansk ret, ja, den hjemlige kunne være så mangelfuld, at en afvejning faldt sted imellem rent romerretlige principper.

Hvor fristende det end kunne være at fordybe sig i bogens mangfoldige og forskelligartede problemer, må jeg, idet jeg anbefaler interesserede selv at give sig i lag dermed, på dette sted indskrænke mig til at omtale et enkelt spørgsmål og vælger det meget interessante, om hovedmanden måtte hæfte for sin tjeners forseelse i fuldmagtsforhold, hvorom ældre svensk ret kun havde få regler.

Hovrätten skal efter forfatteren under udformningen af praksis herom have ladet sig inspirere af de romerretlige regler om på den ene side mandatforhold og på den anden side om husherrens objektive ansvar for slaven. Men når han derefter giver udtryk for, at nogle dommere ville lade mandanten hæfte for mandantaren, hvis denne havde handlet indenfor mandatets ydre grænser, men imod mandantens ordre (s. 408), synes der snarere at være en vis lighed med den naturretlige sondring mellem åben og hemmelig fuldmagt.

Retten låste sig nu ikke fast i denne bås. Trediemands gode tro, mandantens nytte af retshandelen eller mandantens manglende agtpågivenhed i forhold til tjeneren var blandt de reale, retspolitiske hensyn, som tillagdes stigende betydning. I en sag mellem Kungl. Maj:ts ständers bank og friherreinde Anna Berendes fra 1686 (s. 410) anførte vicepræsidenten Fägerstierna, at uagtet »hon var kvinnfolk, enfaldig och hade ingen hjälp«, burde hun have søgt for, at tjeneren var blevet arresteret for sin forseelse (misbrug af hendes navn og segl til optagelse af lån), og flere med ham tillagde hendes mangel på forsigtighed i relation til tjeneren afgørende betydning.

Selvom man heller ikke blev stående ved sidstnævnte mulighed – Handels-

balken endte med at fastholde en regel om ansvar for hovedmanden, hvis retshandelen var kommet ham til nytte (jvf. HB 18:3, sidste pkt.) – vil jeg dog påpege, at dette standpunkt (hovedmandens ansvar for egen efterladenhed) synes på linie med den samtidige og lidt yngre danske retspraksis, således som jeg har opfattet den i min afhandling: Det historiske principalansvar, *Tidsskrift for rettsvitenskap*, 1965, s. 529f.

Efter 4 exkurser og en sammenfatning sluttet Jägerskiölds fortjenstfulde arbejde med et glimrende noteapparat. Dog savner jeg en liste med oversættelse af de vigtigste latinske citater, svarende til den forfatteren havde udarbejdet i sin forrige bog: *Studier rörande receptionen av främmande rätt i Sverige*, ligesom det for bogens kommende brugere måske havde været nyttigt, om retssagslisten udover parternes navne havde angivet sagernes art.

En pudsig lille inkonsekvens har indsneget sig i litteraturfortegnelsen m.h.t. familien Vinding Kruse, idet Frederik står under K og Anders under V.

Med *Handelsbalkens utländska källor* har Jägerskiöld yderligere befæstet sin allerede fremtrædende position som en af de bedste nulevende kendere af forholdet imellem romerretten og svensk ret i det 17. og 18. århundrede.

INGER SKYUM-NIELSEN F. DÜBECK

STAFFAN HÖGBERG: Utrikeshandel och sjöfart på 1700-talet. Stapelvaror i svensk export och import 1738–1808. Stockholm, Bonniers, 1969. 284 s. Ill. Med et engelsk resumé.

Bogen er en disputats, og forordet oplyser, at den er udgået fra Ekonomisk-historiska Institutionen i Stockholm, under inspiration af professor Ernst Söderlund. – Havde man af en disputats ventet en sammenhængende behandling af problemer i svensk handel og søfart i det 18. århundrede, eventuelt med en bestemt these, vil man blive skuffet. Bogen må tværtimod karakteriseres som en række afhandlinger om vigtige punkter i svensk økonomisk historie, belyst mere eller mindre dybtgående efter deres betydning, men uden nogen egentlig sammenhæng. Karakteristisk er det, at der ikke findes nogen konklusion som slutsten på arbejdet. – Et andet træk er ligeledes tydeligt: Heckschers storværk har i den grad påvirket de senere svenske forskere, der beskæftiger sig med deres lands økonomisk historie, at de næsten er nødsaget til at tage det som udgangspunkt, enten for at opponere mod mesterens resultater eller mere beskedent for at supplere dem med dyberegående undersøgelser. Dette er muligt i Sverige, hvor der i modsætning til Danmark er så mange statistiske kilder bevaret, at danske forskere må føle dyb misundelse. Ikke blot findes store dele af toldregnskaberne bevaret i original, men også rækker af samtidige bearbejdelser på grundlag af dem, hvor vi i Danmark har lidet af den første og mindre eller næsten intet af den sidste sort.

Dette er baggrunden for de undersøgelser, forfatteren har gennemført, og det har tilladt ham at udarbejde tabeller og diagrammer i et sådant tal, at de vel optager henvend en trediedel af bogens sidetal, i den grad, at teksten ofte reduceres til en forklaring af de opstillede talkolonner og kurver. Det gør ikke bogen egentlig letlæst, men man får en mængde nyttige oplysninger.

Forfatteren har dertil flittigt støttet sig på svensk og udenlandsk litteratur og

kildeudgaver, ikke mindst på sundtoldstabellerne. Disse spiller i mange af afsnittene en så væsentlig rolle for behandlingen af tiden før 1783, at det må understrege danske forpligtelser til at lade denne udgave fortsætte på den ene eller anden måde. – Forfatteren har ikke benyttet de ikke udgivne dele af sundtoldsgenskaberne.

Hovedpunkterne i bogen er behandlinger af søfartens udvikling samt jern- og trævareeksporten, medens mindre afsnit handler om stapelstadspolitikken, beg- og tjærehandelen, sildefiskeriet og korn- og saltimporten. For hvert hovedafsnit gøres der rede for kilderne og de problemer, der rejser sig for brugeren af dem. Derpå opstilles tabeller og diagrammer, ofte i en meget avanceret form, og udlægningen af dem følger. En ikke matematisk begavet læser kunne ønske sig, at der i de øvrige ret fyldige noter var givet en noget mere udførlig redegørelse for de metoder, der er anvendt ved udarbejdelsen af tabellerne.

I kapitlet om søfartens udvikling tager forfatteren mest afstand fra Heckscher og påviser, at man ved inddragelse af andre kildegrupper end de af ham benyttede kan nå til et mere nuanceret billede af den svenske søfarts udvikling. Den kommer i hans bearbejdelse til i sin stigen eller fald at være næsten overensstemmende med den dansk-norske søfarts udvikling i den samme periode, så vidt det kan skønnes, for vi kan ikke her i landet belægge vor opfattelse med så mange tal. I udviklingen af skibsbyggeriet finder forfatteren meget naturligt de samme tendenser.

Medens Heckscher var af den opfattelse, at Sverige havde haft et eksportoverskud i den sidste del af det 18. århundrede, vil forfatteren på grundlag af professor Söderlunds undersøgelser af handelsstatistikens værdiangivelser vise, at denne opfattelse også må nuanceres. Ved at benytte en kompliceret omregning af værdiangivelser til kvantaangivelser når han til den opfattelse, at handelens vækst stort set svarede til udviklingen inden for skibsfarten, hvoraf følger, at Heckschers opfattelse af handelsbalancen ikke helt kan holde stik. – I afsnittene om stapelstæder, søfart og handel redegøres meget detaljeret for, hvorledes der i århundredets løb fandt forskydninger sted i im- og eksporthavnenes relative betydning, idet hovedlinien var, at vestkysthavnene fik en forholdsvis større betydning i forhold til især Stockholm.

Afsnittene om jernproduktion og -handel, der i høj grad bygger på tidligere arbejder, bringer ikke så meget nyt, men også her udnytter forfatteren de statistiske kilder mere intensivt end forgængerne, især til en redegørelse for eksportens retninger. Samme punkt er stærkt betonet ved behandlingen af eksporten af træ, tjære og beg, selv om forfatterens anstrengelser her hæmmes af, at der ikke fandtes noget fællesmål (kubikfod ell. lign.) for opgørelsen af træeksporten.

Behandlingen af det bohuslenske sildefiskeri mellem 1750 og 1808 er i mange henseender meget interessant. Emnet har tidligere været sparsomt behandlet i litteraturen, men forfatteren viser, at sildene blev grundlag for et fiskeri, der arbejdede for eksport og på grund af sit store tonnagebehov blev en væsentlig faktor i skibsfartens og -byggeriets udvikling, samt at det var stærkt medvirkende til vestkystområdernes blomstring.

Alt i alt er bogen et interessant værk; både i metodisk henseende ved dens dybtgående udnyttelse af de statistiske kilder og på grund af de mange oplysninger, den bringer om forhold, der egner sig til sammenligning med tilsvarende fænomener i Danmark-Norge.

AA. RASCH

SVEN FRITZ: Studier i svenskt bankväsen 1772–1789. Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska Institutet i Stockholm. Stockholm 1967. 293 s. Ill. 39 sv. kr.

En betingelse for økonomisk vækst i det 18. århundrede var ikke blot tilstedeværelsen af kapital, men også muligheden for en hensigtsmæssig kanalisering af denne kapital. I den efter skandinaviske forhold vel belyste svenske økonomiske historie er de svenske kreditinstitutioner – med undtagelse af Jernkontoret – endnu ikke blevet nøjere undersøgt. I sin afhandling, som i maj 1967 forsvarede for den filosofiske doktorgrad ved Stockholms Universitet, har docent Sven Fritz redegjort for disse kreditinstitutioner med særligt henblik på deres lånevirksoverhed. Afhandlingen er opdelt i seks monografer, hvori der med støtte i bilag, tabeller og diagrammer foretages en analyse af den virksomhed, som fra statens og erhvervslivets side udfoldedes for at kanalisere eksisterende investeringskapital i overensstemmelse med statens økonomiske politik og med erhvervslivets behov. Det drejer sig om Riksbanken, der fungerede som en form for centralbank, om Manufakturdiskontfondens, der arbejdede inden for rammerne af statens manufakturpolitik, om Generalassistentkontoret, der fungerede som det tilsvarende danske Assistenshus, samt endelig om de tre institutioner Diskontkompaniet, Generaldiskontkontoret og Göteborgs Diskontkontor, der som fælles opgave havde at lette vareomsætningen gennem belåning og vekseldiskontering.

Afhandlingen bygger overvejende på utrykt materiale, dels fra vedkommende institutioner selv og fra de involverede statsinstitutioner og dels på de få bevarede papirer fra private virksomheder. På grundlag af dette materiale belyser forfatteren, hvorledes det traditionelle – og for det nye erhvervsliv uhensigtsmæssige – kreditsystem baseret på lån i fast ejendom suppleredes med nye og mere tidsvarende kreditinstitutioner. Hovedvægten i afhandlingen ligger inden for årene 1772–1789; men det bør dog bemærkes, at de enkelte monografer indledes med en velkommen diskussion af vedkommende kreditproblem fra frihedstidens begyndelse og frem til Gustaf III's tronbestigelse. Sider af det behandlede kreditsystem sigtede mod specifikt svenske forhold. Andre sider må imidlertid karakteriseres som almene for nordeuropæiske stater i det 18. århundrede; og også for dansk økonomisk historie rummer afhandlingen derfor stof af interesse.

OLE FELDBÆK

DONALD KEENE: The Japanese Discovery of Europe, 1720–1830. Rev. ed. (1. udg. 1952). Stanford University Press, 1969. xvi+255 s. Ill. \$ 7.50. Paper \$ 2.95.

Den oprindelige udgave fra 1952 er blevet udvidet til også at omfatte de tre første årtier af det 19. århundrede; og værket giver en kyndig indføring i den kulturelle baggrund for Japans modernisering og for den senere japanske imperialism. Igennem det 18. århundrede kom et dusin handelsuddannede hollandske kompagniembedsmænd ved det isolerede faktori i Nagasaki til at fungere som formidlere af europæisk videnskab; og trods eksisterende japanske forbud imod kontakt med fremmede lykkedes det japanske videnskabsmænd at tilegne sig væsentlige elementer af europæisk viden, i første række inden for de mere praktisk betonedede områder såsom medicin, astronomi og geografi. I en for ikke-speciali-

ster forståelig og i høj grad læseværdig fremstilling demonstrerer dr. Keene, hvorledes denne kontakt gradvist påvirkede japanske videnskabsmænd og politikere, samt hvorledes reaktionen derpå satte ind efter 1800. På det tidspunkt søgte Japan fortsat at udnytte de fremmedes viden, men samtidig blev forestillingen om den kulturelt laverestående europæer kraftigt akcentueret. Forfatteren demonstrerer overbevisende, at vi må søge tilbage til perioden 1720–1830 for at forstå den dybtgående moderniseringsproces, som traditionelt dateres fra commodore Perry's ankomst til Japan i 1853.

OLE FELDBÆK

STEN NILSSON: *European Architecture in India 1750–1850*. London, Faber and Faber, 1969. 214 s. Ill. Kort. 7 gns.

I maj 1967 erhvervede den svenske kunsthistoriker Sten Nilsson en velfortjent doktorgrad ved Lunds Universitet på en afhandling om europæisk arkitektur i Indien 1750–1850. Skønt umiddelbart tillokkende har emnet ikke tidligere været behandlet i sammenhæng. Afhandlingen, der nu er udkommet på engelsk og i et rigere udstyr, er et pionerarbejde; og dette har blandt andet betydet, at blot hovedlinierne og kun et udsnit af periodens europæiske arkitektur i Indien er blevet inddraget. Forfatterens mål har været at analysere det europæiske byggeri i Indien med særligt henblik på dets relation til klima og specielle levevilkår; og han konkluderer, at påvirkningen fra indisk arkitektur har været minimal og at de temperatur-tekniske elementer, der optræder, sjældent er specifikt indiske.

Størst interesse for danske læsere har værket ved den meget fyldige og yderst velskrevne behandling, som bliver byen Tranquebar og logen Serampore til del. Ved siden af de evidente kvaliteter, som har været en følge af at have studeret bygningerne på stedet, skal dr. Nilssons dygtige udnyttelse af det danske arkivmateriale fremhæves. Enkelte af hans referencer til arkitekturen i monarkiets europæiske del er næppe holdbare; men behandlingen af Tranquebar og Serampore har sin store værdi ved dels at meddele den første sammenhængende redegørelse for bygningshistorien i de små danske besiddelser og dels ved at sætte disse besiddelser qua arkitekturmonumenter ind i en større, europæisk-indisk sammenhæng.

OLE FELDBÆK

C. J. BARTLETT (ed.): *Britain Pre-eminent. Studies of British World Influence in the Nineteenth Century*. London, Macmillan, 1969. vi + 200 s. 40 sh. Paper 16 sh.

Britain Pre-eminent består af en samling artikler – ialt 8 – skrevet af lige så mange forfattere. Bidragene beskæftiger sig med så væsentlige emner fra forrige århundredes engelske historie som f.eks. den industrielle revolution, frihandelen, emigrationen, imperialismen. Naturligvis er det – bogens omfang taget i betragtning – ikke muligt at nå nogen dybere analyse af disse og andre fænomener. I bogens forord fremhæves da også, at formålet er at foretage en foreløbig vurdering af

særligt betydningsfulde engelske påvirkninger af 1800-tallets verden og især »to transcend the artificial limits that are so often imposed on the study of this fascinating subject by conventional textbooks on British imperial, foreign or economic history, each a speciality in itself, and so failing to provide an overall picture«. Det helhedsbillede, som udgiveren jagter, opstår imidlertid næppe på anden måde end gennem læserens aktive interesse for formålet. De 8 forfattere behandler hver for sig emner, som de mestrer, men ingen af dem har i deres fremstilling i synderlig grad ladet sig påvirke af medforfatterens synspunkter. Resultatet er blevet en samling essays, som alle er af ganske høj standard, men som for så vidt ikke har anden sammenhæng end den fælles indbinding. Ønsker læseren synteses, må han selv forme dem.

Bogen er med andre ord en handy oversigt over nogle hovedtemaer i forrige århundredes engelske historie. Den er velegnet som introduktion for den, der ønsker at sætte sig ind i perioden, men for den mere kyndige er der næppe meget nyt at hente.

KNUD LARSEN

The Prime Minister's Papers 1801–1902. A survey of the privately preserved papers of those statesmen who held the office of Prime Minister during the 19th century, by JOHN BROOKE, Senior Editor, Historical Manuscripts Commission. London, Her Majesty's Stationery Office, 1968. iv+79 s. 10 sh.

I sin introduktion til denne registrant over det 19. århundredes engelske premierministres papirer citerer udgiveren Lytton Strachey for følgende bemærkning: »The history of the Victorian age will never be written: we know too much about it«. Denne opfattelse bekræftes til overmål af den foreliggende oversigt. Eller rettere: den bekræfter, at kildematerialets mængde er ganske overvældende. De registrerede papirer udgør kvantitativt blot en brøkdel af det kildemateriale, der er til rådighed for den historiker, der vil forske i Englands historie i denne periode. Derimod er der næppe tvivl om, at de indholdsmæssigt er en af de mest givende kildegrupper for den, der vil danne sig et indtryk af periodens »atmosfære« og de ledende statsmænds ideer og opfattelse af samtidens politiske begivenheder.

Der er i øjeblikket omkring 20 år mellem det tidspunkt, British Museum erhverver en kildesamling, og registreringen af den i et offentligt tilgængeligt katalog. Behovet for specialkataloger er derfor åbenbart. Det foreliggende er ikke blot et hjælpemiddel for de historikere, som i dag skal beskæftige sig med Englands historie, men også indledningen til en serie af publikationer omfattende kilder fra det 19. århundrede, som the Historical Manuscripts Commission planlægger at udgive.

»Private Papers« defineres negativt som alle de papirer, der ikke befinder sig i et regeringsdepartements arkiv, og oversigten dækker ikke alene kilder fra de enkelte statsmænds periode(r) som premierministre, men omfatter hele deres virke som aktive skribenter. Den registrerer dels modtageren og dels den/de samling(er), hvor manuskripterne nu findes. Under hver premierminister er der desuden en fortegnelse over de dele af papirerne, der er publiceret. For dem, der

vil beskæftige sig med engelsk historie i det 19. århundrede, kan oversigten anbefales som en let overskuelig indførelse i en væsentlig kildegruppe.

NIELS FINN CHRISTIANSEN

The Saumarez Papers. Selections from the Baltic Correspondence of Vice-Admiral Sir James Saumarez 1808–12. Edited by A. N. RYAN. Publications of the Navy Records Society. Vol. 110. London and Colchester 1967. xxv + 287 s. Ill. Kort. 50 sh.

Udgaven er foranstaltet af the Navy Records Society, der siden stiftelsen i 1893 har udgivet mere end 100 bind dokumenter af søhistorisk interesse, hvoraf næppe mange er blevet anmeldt i Historisk Tidsskrift. Grunden til, at det her foreliggende bør omtales, er, at James Saumarez i den nævnte periode, 1808–12, var øverstkommanderende over de engelske flådestyrker i Østersøen, og gennem hans korrespondance kan man se såvel den storpolitiske udvikling i Østersølandene som kaper- og kanonbådskrigen gennem engelske øjne.

Udgifveren, der er senior lecturer i moderne historie ved Liverpools universitet, har forsynet udgaven med en kortere indledning om Saumarez' familie og karriere samt om den politiske baggrund for de engelske operationer i Østersøen. Det var iøvrigt Saumarez' første selvstændige kommando efter en længere løbebane, der havde bragt ham både til Vestindien og Middelhavet. – Fremdeles er udgaven forsynet med kortfattede noter, hovedsagelig af biografisk karakter, og nogle, men ikke mange, henvisninger til foreliggende litteratur, også til svensk sproget, hvorimod det ikke ser ud til, at udgifveren har kendskab til dansk litteratur om tiden.

Der er aftrykt 250 dokumenter, nogle dog med bilag. Det siger sig selv, at en engelsk flådechef i løbet af fem år har ført en langt større korrespondance, og udgifveren oplyser da også, at han har foretaget et udvalg af den »vast collection of unbound documents and letter books«, der nu findes i arkivet for Ipswich og East Suffolk. Det opgives derimod ikke, efter hvilke principper udvalget er foretaget, men det er tydeligt, at udgifveren har koncentreret sig om at finde de dokumenter, der efter hans formening har den største politiske interesse. Om det daglige liv på søen, om forsyningsproblemer og personaleforhold og andre spørgsmål, som må have optaget en god del af admiralens tid, findes kun lidt. Det er kun medtaget, når der er tale om store forlis eller stor mangel på forsyninger.

Iøvrigt er ikke alle de aftrykte dokumenter fra Saumarez-arkivet, men disse er suppleret med materiale hentet fra Admiralitetets og Foreign Office's arkiver i Public Record Office og enkelte fra andre steder.

Dokumenterne giver en god afspejling af, hvordan den engelske regering så på forholdene omkring Østersøen. Navnlig er det Ruslands og Sveriges politik, der er genstand for opmærksomheden, men også forholdene i Nordtyskland kommer ind i billedet. En øverstkommanderende på en så fremskudt og betydningsfuld post, som Østersøen dengang var, var ikke blot optaget af sine militære funktioner, men han var tillige en art diplomat, der korresponderede med regeringerne i de omliggende lande – iøvrigt ikke altid på en måde, der vandt hans regerings bifald. Denne side af admiralens funktion kommer godt frem i udgaven.

Også mange af de sælsomme fænomener, som krig og blokade skabte i handelslivet i disse år, kan mere eller mindre belyses ved den aftrykte korrespondance. Således omtales anvendelsen af forfalskede skibspapirer i stor stil, smugleri, licensfart og de til disse knyttede interesser, men her gælder det, at udgiveren synes at have trukket det interessante og usædvanlige frem på bekostning af det mere dagligdags.

Omtale af Danmark-Norge findes naturligvis hyppigt. Man får et levende indtryk af, hvorledes danske kanonbådes og kaperes virksomhed voldte englænderne besvær, især i de første af krigsårene. Der er omtale af planerne i 1808 om besættelse af Bornholm og Christiansø, af besættelsen af Anholt i 1809, af bestræbelserne for at gøre blokaden af Sjælland effektiv, men også af engelske uheld som tabet af en stor konvoj ved Dragør i 1808 og andre alvorlige skibstab, som dog alt i alt ikke kunne standse den engelske fart på Østersøen. – Som et kuriosum kan det nævnes, at det fremgår, at den danske konsul i Kolberg var engelsk spion i en række år.

Alt i alt er *The Saumarez Papers* trods sin begrænsning en interessant udgave, som kaster lys over visse sider af politik og krigsførelse i Østersøområdet på Napoleonskrigenes tid.

AA. RASCH

NILS RUNEBY: *Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860.* *Studia Historica Uppsaliensia XXX.* Scandinavian University Books. Svenska Bokförlaget 1969. 501 s. 48.– sv.kr.

Svensk historieforskning har i de sidste år sat stor kraft ind på studier i den demografiske udvikling efter 1800 og særlig i den voldsomme oversøiske udvandring fra landet efter 1840. Trods emnets centrale placering i svensk historie før 1914, har forskningen stort set ikke beskæftiget sig med udvandringen siden årene omkring 1910, hvor statistikerens Gustav Sundbärg udsendte den vældige materialesamling *Emigrationsutredningen* i 21 bind, en grundig kulegravning af svenske befolkningsforhold til belysning af masseudvandringens baggrund. *Emigrationsutredningen* tog så at sige pusten fra yderligere forskning i emnet. Når det imidlertid fra omkring 1960 atter er blevet taget op, skyldes det dels den almindelige tendens i forskningen til at beskæftige sig med social- og kulturhistoriske emner, men særlig den opfordring, der lå i professor Birgitta Odén's konkurrenceforelæsning i 1963: *Emigrationen från Norden till Nordamerika under 1800-talet. Aktuella forskningsuppgifter* (trykt i svensk Historisk Tidskrift 1963, s. 262–77). Siden da har der udviklet sig to centre i Sverige, der udelukkende beskæftiger sig med studiet af emigrationsproblematikken. Det ene er det meget aktive Emigrationsinstitut i Växjö, det andet er Institutionen för amerikansk historia i Uppsala, inspirerende ledet af docent Sune Åkerman. Resultater af dette arbejde er begyndt at vise sig, og i de følgende år vil en række publikationer om udvandringen før 1914 fremkomme. En følge af den svenske aktivitet på området er, at interesse for emnet også har rejst sig i de andre nordiske lande – et omfattende fællesnordisk projekt er i støbeskeen. På komparativt grundlag skal udvandringen som socialøkonomisk og politisk fænomen udforskes.

Et af de spørgsmål, der har beskæftiget flere svenske forskere, er, hvordan emi-

grationen som massebevægelse kom i gang allerede i 1840'erne. Hvad vidste de svenske bønder dengang om Amerika? Hvordan nåede oplysninger om dette fjerne land ud i de afsides svenske landdistrikter, hvorfra emigranterne rekrutteredes? Dr. Nils Runeby har forsøgt at besvare dette spørgsmål i sin omfattende undersøgelse for årene 1820–60, masseudvandringens første fase. Ved at samle alle litterære vidnesbyrd fra tiden om Amerika har han forsøgt at tegne et billede af, hvad man vidste og mente om dette land. Det umiddelbare indtryk man får ved at læse hans fremstilling er, at der var en helt forbløffende masse skriven og diskuteret om livet og forholdene i Fristaterne allerede fra 1820'erne. På akademisk plan foregik der en løbende polemik i tidsskrifter og piecer om amerikansk demokrati, der særlig fik et ideologisk tilsnit, efter at Tocqueville's berømte værk *De la Démocratie en Amérique* allerede i 1839 blev oversat til svensk, kun fire år efter dets fremkomst (i Danmark fremkom 1844 et uddrag i den af Monrad redigerede artikelsamling *Gjengangeren*). Når Runeby kan bibringe læserne indtrykket af en vældig offentlig diskussion om Amerika i Sverige, skyldes det for det første, at han med stor energi har gennemgået så at sige alle kildegrupper, således lange rækker af aviser og tidsskrifter; men dertil kan måske føjes, at han også refererer sine fund med så stor udførlighed, at de syner mere i landskabet, end de gjorde det for samtiden.

Diskussionen i Sverige deler sig naturligvis i en konservativ gruppe af modstandere mod det demokratiske styre i Fristaterne og en stor del liberale, der med begejstring læste om Washingtons og Jeffersons USA. Men delingslinierne brydes i løbet af perioden, dels under indtryk af begivenhederne i Europa, revolutionerne i Frankrig, og dels efter om man betragtede USA som politisk fænomen eller som de store agrare mulighedsers land. Det indtryk af Amerika, der kom til Sverige gennem de svenske gesandters indberetninger, var i sandhed ikke opmuntrende. Det hidrørte bl.a. fra, at Washington dengang blev betragtet som et forvisningssted for diplomater, hvor de f.eks. kunne få lejlighed til at reparere en ødelagt økonomi.

Da den svenske emigration begyndte i 1840'erne, blev den offentlige mening i Sverige delt i mange grupper. Nu kom til opfattelsen af Amerika også spørgsmålet, om man fandt, at udvandringen fra Sverige var en fordel eller en ulykke for landet, og hertil føjede sig også forskellige meninger om de religiøse bevægelser, som udgjorde en væsentlig del af 1850'ernes udvandring. Med stor dygtighed op-ridser Runeby mønstret i denne diskussion, der navnlig i midten af 1850'erne og begyndelsen af 1860'erne tog et stort omfang, førtes både i pressen og på rigsdagen. Et centralt spørgsmål, der stadig foresvæver en under læsningen af Runeby's omfattende skildring er: kunne der skrives en tilsvarende bog på dansk materiale? Foregik der en tilsvarende diskussion om Amerika og om opfattelsen af overseisk udvandring i Danmark i årene 1820–60? Rent umiddelbart vil man tvivle på det og tænke sig den mulighed, at denne mangel på omtale af og diskussion om det store land i vest måske var en medvirkende årsag til, at den danske udvandring blev så forholdsvis lille i forhold til Norges og Sveriges. Men måske vil en nærmere gennemgang af danske aviser og tidsskrifter gøre tvivlen til skamme og afsløre, at der også her var debat om demokrati og livsudfoldelse i Amerika. En undersøgelse som Nils Runebys kan forekomme noget langtrukket, men er alligevel værdifuld, dels ved sin belysning af den tidlige udvandringsbaggrund, og dels som bidrag til tidens idépolitiske debat. KRISTIAN HVIDT

INGEMAR NYGREN: Svensk sparbanksutlåning 1820–1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. Meddelanden från ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs Universitet, nr. 9. Göteborg 1967. 415 s. 25 sv. kr.

Grundlaget for Ingemar Nygrens bog er indsamlingen af et omfattende regnskabsmateriale for de vigtigste svenske sparbanker i den undersøgte periode. Som kilde til regnskaberne udlånsside er fra 1876 anvendt den officielle statistik, der er et svensk sidestykke til oplysningerne i den danske sparekasseinspektions årsberetninger (fra 1881). For de 70 største sparbanker er de vigtigste udlånsformers omfang (absolut og relativt) sammen med oversigter for hvert af de 24 len for disse år aftrykt som bogens side 214–399. For tiden før 1876 bygges der dels på oplysninger fra jubilæumsskrifter o.l., dels på et utrykt materiale fra finanskomiteen af 1863.

Offentliggørelsen af dette store kildemateriale, der tidligere kun delvist har forligget i trykt form og ikke samlet på et enkelt sted, er en fortjenstfuld indsats fra forfatterens side, som fremtidige forskere af det svenske kapitalmarkeds struktur i den undersøgte periode vil komme til at sætte stor pris på.

I bogens første halvdel gennemføres på grundlag af det indsamlede materiale en analyse af fordelingen af de disponible midler på en række udlånsformer, f.eks. kautionslån, lån mod sikkerhed i fast ejendom, lån til kommuner og anbringelse i aktier og obligationer, idet der foretages beregninger af udviklingstendensen i fordelingen over tid, af forskelle i udlånsstrukturen mellem store og små sparbanker, geografiske strukturforskelle m.v., ligesom sammenhængen mellem konjunkturudvikling og udlånsvirksomhed er kommenteret.

De beskrivende afsnit, hvori denne analyse findes, er gennemført rent verbalt, dog isprængt et meget stort antal procentberegninger. Mens denne fremgangsmåde forekommer fuldt forsvarlig indtil 1876, hvor det talmæssige grundlag er så relativt uensartet, og hvor analysen hovedsagelig må indskrænkes til at vise forskudninger bort fra kautionslån over til en stigende andel af lån mod sikkerhed i fast ejendom, en tendens, der især er udpræget for de større sparbanker, synes metoden at gøre fremstillingen unødvendigt tyngende og vanskeligt tilgængelig for læseren ved behandlingen af tiden efter 1876, hvor det er svært at holde rede på de mange detaljer, selv om man støttes af en »sammanfatning« i slutningen af hvert kapitel.

Resultaterne af denne del af arbejdet ville være fremstået betydeligt klarere, såfremt forfatteren havde anvendt en række af de vigtigste statistiske analysemetoder til at underbygge sine teorier om sammenhængene. En undersøgelse af sammenhængen mellem kautionslånenes andel af det samlede udlån og de samlede udlåns størrelse i hver af de 70 omtalte sparbanker i f.eks. 1880 ville således i sin simpleste form resultere i en regression af følgende udseende:

$$Y = 39,22 \div 0,37X; \quad r = \div 0,37$$

eller, hvis der ses bort fra Stockholms Stads Sparbank, der i størrelse afviger stærkt fra de øvrige:

$$Y = 42,54 \div 0,60X; \quad r = \div 0,38$$

hvor Y er andelen af de samlede udlån, der er kautionslån (målt i %), X er sparbankens samlede midler (målt i 100.000 kr.) og r er korrelationskoefficienten.

Ved denne metode undgår man som forfatteren at måtte foretage en mere eller mindre vilkårlig fordeling af sparbankerne på undergrupper og får et samlet udtryk for samvariationen mellem de undersøgte variable og spredningen omkring denne. Analysen ville yderligere ved hjælp af multipel korrelation kunne give vigtige oplysninger om sammenhænge, hvori flere variable (herunder udviklingen i tid) samtidig anvendes som forklarende, mens det i de rent beskrivende afsnit ville være naturligt at foretage særlige detailundersøgelser af de sparbanker, hvis forhold var stærkt afvigende fra det gennemsnitsbillede, som den numeriske analyse viste.

Bogens vigtigste konklusioner er, at kautionslån og lån mod pant i fast ejendom er de mest betydningsfulde udlånsformer med kautionslån som dominerende i periodens begyndelse og mest udpræget i de små sparbanker formodentlig som følge af, at de muliggjorde en spredning på mange små lån og lod personlige hensyn være i forgrunden ved bevillingen. I 1850-erne og efter 1888 mister kautionslåne en del af denne dominans til lån mod pant i fast ejendom, der bedre passede til det efterhånden mere veludviklede svenske kapitalmarked. Af de øvrige anbringelsesformer fik obligationskøb voksende betydning og anvendtes hovedsagelig som en likviditetsreserve, således at de især fandt sted i perioder med stor kassebeholdning. Disse konklusioner ville næppe ændres ved en mere statistisk betonet analyse i overensstemmelse med det ovenfor skitserede, men det ville være muligt at udtale sig mere sikkert om, hvor karakteristiske de af forfatteren fremhævede sammenhænge har været for sparbankernes udlånsvirksomhed i årene 1820–1913.

HANS CHR. JOHANSEN

HELMUT BÖHME: Probleme der Reichsgründungszeit 1848–1879. Köln, Kiepenheuer & Witsch, 1968. 505 s. 22,80 DM.

Böhme har i dette bind i serien Neue Wissenschaftliche Bibliothek samlet en række tidligere trykte afhandlinger af bl. a. Wilhelm Mommsen, Hans Rothfels og Hans Rosenberg, foruden af udgiveren selv. Der er i mange af bidragene tale om ærlige forsøg på at komme ud over den tyske historikertradition, der i den tyske samling alene så Bismarcks værk, og som Böhme selv har taget op til grundig revision i sin »Deutschlands Weg zur Grossmacht« fra 1966. Den begyndende dyrkelse af samlingens økonomiske og socialpolitiske aspekter hindrer imidlertid ikke, at det er de åndspolitiske bidrag, der umiddelbart fængsler mest. Således genser man med glæde Stadelmanns afhandling fra 1948 »Deutschland und die westeuropäischen Revolutionen«, dog desværre i forkortet udgave og uden noter. Stadelmanns these er, at en hovedårsag til Tysklands fra Vesteuropa afvigende udvikling i det 19. årh. var, at den oplyste enevælde på tysk grund var blevet en succes. Det tyske borgerskab følte derfor ikke som det franske noget behov for at revoltere mod statsmagten, men opfattede med Goethes formulering Friedrich II og Joseph II som »die beiden Monarchen, welche alle wahren Demokraten als ihre Heiligen anbeten sollten«. Også Theodor Schieder er repræsenteret med flere afhandlinger, bl. a. med »Grundfragen der neueren deutschen Geschichte«, hvori han afviser Helmuth Plessners these om Tyskland som »eine verspätete Nation«, for i stedet at operere med begrebet »die unvollendete Nation«.

Som en fejltagelse må man imidlertid karakterisere optagelsen af den østtyske historiker Joachim Streisands afhandling: »Bismarck und die deutsche Einigungsbewegung des 19. Jahrhunderts in der westdeutschen Geschichtsschreibung«. Her får Ritter, Rothfels et al. det glatte lag under anvendelse af purple passages som følgende: »Inzwischen sind die anfangs von allen Besatzungsmächten getroffenen Massnahmen zur Demokratisierung und Entmilitarisierung Deutschlands nur im Osten unserer Heimat, der deutschen Demokratischen Republik, konsequent weitergeführt worden . . . Auf der Grundlage des Marxismus-Leninismus wird hier ein neues, richtiges Bild auch von den deutschen Einigungsbestrebungen des 19. Jahrhunderts erarbeitet. In Westdeutschland dagegen, wo der deutsche Imperialismus als Hauptverbundeter des amerikanischen Imperialismus wiederersteht, gerieten auch die herrschenden Richtungen der Geschichtswissenschaft in den Dienst dieser Restaurationsbestrebungen, ja mehr noch: sie tragen wesentlich zu ihrer Förderung bei« etc. *ad nauseam*. Der må kunne findes mere bevagede fortalere for en socialistisk fortolkning af den tyske fortid end Streisand.

JOHNY LEISNER

DONALD READ: Cobden and Bright. A Victorian Political Partnership. London, Edward Arnold, 1967. x + 275 s. 42 sh.

HERMAN AUSUBEL: John Bright. Victorian Reformer. New York, John Wiley & Sons, 1966. xviii + 250 s. 48 sh.

Det hører til sjældenhederne, at der i politik dannes tandem-par: politikere, som i næsten alle situationer håber, tænker eller handler ens, men det er 'good accepted history', at Richard Cobden og John Bright var et sådant par. I det midt-viktorianske England betragtede store dele af offentligheden de to som hørende sammen, fordi de forstod at placere sig som talsmænd for kornlovenes ophævelse, for frihandel, for en fredeligere engelsk udenrigspolitik, for parlamentsreformer osv. Nuancerne i de to mænds standpunkter gik tabt for samtiden, og de gængse opfattelser bestyrkedes yderligere, fordi Bright, som overlevede Cobden i 24 år, benyttede enhver lejlighed til at understrege, at der imellem dem havde hersket enighed i alle spørgsmål, og at de i deres politiske gerning havde stået i et dybt engagerende og gensidigt afhængighedsforhold.

Den populære opfattelse af tandemparret bekræftedes af de biografier over Cobden og Bright, som hhvs. John Morley og G. M. Trevelyan udsendte i begyndelsen af dette århundrede. Begge hvilede de på en antagelse af et overordentligt nært forhold mellem de to mænd, et forhold, som var betinget af deres kongeniale karakter og tænkning.

Uafhængigt af hverandre har to historikere i de seneste år stillet sig den opgave at punktere de myter, som således er opstået. Donald Read har valgt at undersøge den postulerede enighed mellem Cobden og Bright, mens Herman Ausubel har koncentreret sig om en ny vurdering af Bright.

Donald Read's udgangspunkt er den kritiske historieforskningens klassiske spørgsmål: Hvad er grundlaget for vor viden om et historisk hændelsesforløb. Overbevisende og elegant arbejder han sig frem til en konstatering af, at på væsentlige

punkter stammer overleveringen om partnerskabets karakter og styrke fra Bright. Analysen føres videre med en påvisning af, at Bright ikke har været særlig pålidelig i sine oplysninger om det indbyrdes forhold f.eks. ved dannelsen af anti-kornlovsligaen, spørgsmålet om parlamentsreform eller holdningen til den amerikanske borgerkrig. Gennem disse analyser konstaterer Read, at Bright var præget af en rigid karakter, hvor Cobden var den smidigere og dermed overlegne politiker. Bright måles med Cobdens alen, og en tematisk gennemgang af deres udtalelser og adfærd i en række situationer slår fast, at Bright nok var Cobdens elev, men ikke hans jævnbyrdige partner.

Denne veldokumenterede konstatering føres imidlertid ud over rimelighedens grænser, når forfatteren – for tiden efter Cobdens død i 1865 – gang på gang anfører, hvorledes Cobden ville have handlet i spørgsmål, hvor Bright nu stod alene – og derfor undertiden gjorde det forkerte! Helt absurd virker det, når det s. 248 postuleres, at Cobden i vore dage formentlig ville have anbefalet engelsk indtræden i EEC, fordi han i 1860 indgik en handelsaftale med Frankrig ud fra den betragtning, at det var et skridt i den rigtige retning.

På trods af at Read således i denne henseende misbruger sine egne konstateringer, så supplerer hans fremstilling Herman Ausubels studie over personen Bright. Ligesom Read er Ausubel revisionær: han vil nå til et mere nuanceret billede af Bright, befriet for mange års fejltolkninger.

Det kildemæssige grundlag for undersøgelsen er breve, manuskripter og dagbogsoptegnelser. Hans konklusion bliver, at Bright langt fra var den stoute og selvbevidste reformator, som til alle tider troede på sin sag. Tværtimod fremhæves den usikkerhed, som prægede hans politiske gerning, en usikkerhed, som afspejledes ikke blot i manglende tro på effekten af hans berømmede talegaver, men som også førte ham til at tvivle på, om han overhovedet havde nogen politisk mission. Også Ausubel viser, at Brights senere optegnelser ikke er et sikkert kilde-materiale til forståelse af hans foretagne handlinger: han havde en klar tendens til at rationalisere og dermed også glorificere sine afgørende beslutninger.

De to forfattere når da i hovedsagen til identiske konklusioner. Hver for sig har de gravet dybt og har dermed udvidet vor viden om dominerende træk i forrige århundredes engelske historie. Det må imidlertid undre, at ingen af dem har søgt at besvare spørgsmålet om, på hvilken måde to reformatorskikkelse i 1800-tallets England overhovedet formåede at øve nogen indflydelse på den førte politik. Ausubel nærmer sig problemstillingen ved at fremhæve, at i hvert fald Bright ikke overvurderede anti-kornlovsligaens indflydelse på Peel's beslutning om at ophæve kornlovene. Men dermed forstærkes behovet for en undersøgelse af, hvorledes repræsentanter for en parlamentarisk minoritet, som i en række tilfælde indtog åbenlyst upopulære synspunkter, der ikke svarede til det officielle Englands, kunne kæmpe sig vej frem til en position, hvor Gladstone og endog Palmerston søgte de to mænds råd.

Med andre ord: forholdet mellem Bright og Cobden på den ene side, de etablerede parlamentsgrupper som f.eks. peelitter, whigger og – senere – liberale på den anden side, er ikke gjort til genstand for overvejelser, som kan supplere de synspunkter, der fremsættes f.eks. af John Vincent i *The Foundation of the Liberal Party 1857–1868* (London, 1966).

KNUD LARSEN

MAURICE COWLING: 1867. *Disraeli, Gladstone and Revolution. The Passing of the Second Reform Bill.* Cambridge University Press, 1967. ix + 451 s. 70 sh.
 F. B. SMITH: *The Making of the Second Reform Bill.* Cambridge University Press, 1966. viii + 297 s. 55 sh.

I sin indledning tilslutter F. B. Smith sig Disraelis karakteristik af den anden engelske valgretsreform som »The Serbonian Bog« of British constitutional History in the nineteenth Century«. I modsætning til reformerne i 1832 og i 1884 er det svært at pege på en entydig idé eller inspiration hvad angår reformen i 1867. Spørgsmålet om en revision af 1832-grundlaget havde været på dagsordenen siden John Russell i 1851 havde opgivet sin hævde af den første valgretsreform som endelig. Selv havde han forsøgt sig med reformforslag i 1852, 1854, 1860 og 1866, regeringen Derby-Disraeli havde prøvet lykken i 1859, og et ikke ubetydeligt antal private bills var også blevet fremlagt. Denne livlige aktivitet modsvarede imidlertid ikke af en tilsvarende interesse hverken i underhuset eller blandt befolkningens bredere lag i 1850'erne og 1860'erne. Det var kendt, at Palmerston, periodens centrale politiske skikkelse, var modstander af reformer, og gunstige økonomiske konjunkturer havde bevirket en tydelig afløjning af den folkelige agitation i forhold til de højder, den havde nået i 1840'erne og igen skulle nå i 1870'erne. M. a. o. parlamentet var ikke udsat for noget betydeligt extraparlamentarisk pres i denne periode.

Smith og Cowling er enige om, at heller ikke i 1866–67 kan man tillægge det folkelige pres nogen afgørende rolle, hverken i dets velartikulerede form gennem den liberale Reform Union eller den mere labourprægede Reform League, eller når det manifesterede sig i de uartikulerede Hyde Park Riots sommeren 1866 og sommeren 1867. Baggrunden for lovens tilblivelseshistorie må søges i underhuset og i de modsætninger mellem fraktionslederne af politisk og personlig art, der dér gjorde sig gældende. Væsentlig for lovens endelige udformning blev Derbys og Disraelis placering som ledere af en mindretalsregering, der kun kunne overleve ved at udnytte splittelser blandt den liberale majoritet til at opnå resultater, næsten ligegyldigt hvilke. Derfor koncentrerer begge fremstillinger sig i høj grad om de ledende politikere, dels de egentlige partiledere, dels fraktionsledere som Bright bl. de radikale, Lowe og Elcho som ledere af »the Adullamite Cave«, de liberale antigladstonianere, og Cranborne – den senere Lord Salisbury – og Carnarvon som Disraelis antagonister blandt de konservative.

Det partipolitiske og det fraktionsbestemte spil, ikke lovens indhold, stod i centrum. Den fik derfor ingen enkelt arkitekt, og – hvad man af og til har på fornemmelsen er blevet mange vigtige loves skæbne – ingen politiker har tilsyneladende på noget tidspunkt haft overblik over, hvilke konsekvenser loven ville få, eller over hvorvidt de amendments, der blev vedtaget på samleband – Disraeli accepterede principielt alle ændringsforslag, når det blot ikke var Gladstone, der stillede dem – stred imod eller ophævede tidligere vedtagne beslutninger. Deraf det paradoksale begivenhedsforløb, at Disraeli og de liberale frøndere i 1866 fældede Russell og Gladstone på en valgretsudvidelse, der efter deres opfattelse var for radikal, for året efter at gennemføre en lov, hvis hovedprincip var *the household suffrage* og således gik langt videre end selv Bright havde forestillet sig det muligt i sine vildeste drømme. Lovens vigtigste, og for dens skabere stort set uforudsete konsekvens var, at det i 1870'erne blev nødvendigt for de to store

partier at udbygge deres organisationsapparat i en hidtil ukendt målestok. Med Smiths formulering: » . . .the poets, together with Lowe and Mill, sensed more acutely than Disraeli the real opposition between civic liberalism, with its emphasis on the development of the individual irrespective of his social environment, and the approaching conformist anonymity of public life and culture. They divined correctly that the Second Reform Act had opened the way to the mass politics of another age«.

Tendensen i Smiths fremstilling er for så vidt givet med dette citat. Hans fremstilling iøvrigt er ret traditionel, men samtidig forholdsvis overskuelig, hvilket ikke gælder Cowlings, hvor for meget af »the Serbonian Bog« er blevet hængende. Det interessanteste hos Cowling er hans metodiske overvejelser. Han er klar over, at den politiske histories vel efterhånden væsentligste studieobjekt er sammenspillet mellem de enkelte decisionmakers og deres samtids generelle tendenser. Men han er uklar i sin redegørelse for, hvorledes denne opgave skal gribes an, og i sin konklusion nærmer han sig en benægtelse af, at den opgave han har stillet sig overhovedet kan løses: »Between the closed world in which decisions were taken and the external pressures it reflected, the connections were so devious and diverse that no necessity can be predicated of the one in relation to the other. Between the inner political world and society at large on the one hand and between personal and policy objectives on the other, no general connection can be established except whatever can be discovered in each instance about the proportions in which each reacted to the other«. Hvorfor har han så skrevet denne bog? Er det mon kun for at markere hundredåret for lovens vedtagelse?

JOHNY LEISNER

NYESTE TID

POUL MØLLER: Københavns Bystyre gennem 300 År. II. 1858–1940. Udgivet af Københavns Borgerrepræsentation. 1967. 396 s. Ill.

Ved Københavns Borgerrepræsentations 100-års jubilæum som folkevalgt forsamling i 1940 blev det besluttet bl.a. at udgive en historisk skildring af bystyrets udvikling gennem 300 år. Første bind af værket udarbejdedes af daværende stadsarkivar Flemming Dahl. Det dækkede perioden 1648–1840 og udsendtes i 1943. Efter krigen overdroges det Povl Engelstoft at levere en fortsættelse, men han overlod opgaven til sin medarbejder lektor Poul Møller, der i det nu foreliggende bind II fører fremstillingen frem til 1940, hvorved værket er blevet afsluttet. Ved tilrettelæggelsen af det nu udkomne bind har forfatteren været delvis bundet af den disposition, som lå til grund for bind I. Dette har medført, at fremstillingen er blevet samlet omkring en redegørelse for kommunalforfatningens udvikling i perioden 1840–1940 samt borgerrepræsentationens og magistratens historie, medens andre emner som kommunalbestyrelsens forhold til statsmagten, til pressen m.v. har måttet træde i baggrunden.

Bogens hovedafsnit, der skildrer den københavnske forfatningshistorie i perioden 1840–1940, fylder ca. 125 sider, og de afgørende begivenheder er udarbejdelsen af kommunalforfatningerne af 1857, 1917 og 1938. Hertil slutter sig naturligt en række underspørgsmål, såsom de indlemmede områders repræsentation

tion i borgerrepræsentationen, den kommunale valglov af 1908 og de særlige regler for skattevalg. Med megen omhu og stor udførlighed redegøres der for forhandlingerne i magistrat og borgerrepræsentation om disse vigtige spørgsmål. Hovedkilden, der bygges på, er den trykte udgave af borgerrepræsentationens forhandlinger, og kun i undtagelsestilfælde synes utrykt materiale benyttet. Fremstillingen er strengt kronologisk og helt refererende. Forf. har naturligvis komprimeret de hundreder af sider, som disse langstrakte forhandlinger optager i originalkilden, men der er ikke gjort nogetsomhelst forsøg på at bearbejde stoffet endside grupperet det efter visse saglige kriterier. Man mærker heller ikke noget til forfatterens egne synspunkter eller vurderinger. Yderst sjældent anvendes et karakteriserende adjektiv. Det gør ikke tilegnelsen lettere, at det henved 125 sider store kapitel ikke er opdelt i underafsnit. En linies mellemrum markerer, at et afsnit er afsluttet, og at man nu begynder på et nyt.

På samme måde er de følgende kapitler opbygget og behandlet. Det gør ikke så meget med de mindre kapitler om forholdet til staten, der udelukkende behandler det økonomiske forhold navnlig i årene efter 1927, og forholdet til havnen, men vanskelighederne vender tilbage, når man kommer til kapitlerne om forholdet til nabokommunerne, herunder de langstrakte forhandlinger om Københavns forhold til det voksende Frederiksberg, og til det store afsnit om borgerrepræsentationens forretningsgang. Et særligt afsnit er viet forhistorien til opførelsen af Københavns nye rådhus, og endelig indeholder bogen nogle mindre kapitler om valgene til borgerrepræsentationen, der hovedsagelig bygger på foreliggende trykt statistisk materiale.

Som tillæg er optrykt alfabetiske fortegnelser over samtlige medlemmer af borgerrepræsentationen og magistraten siden 1840, henholdsvis ca. 600 og 100 personer med angivelse af deres funktionsår, og med hensyn til borgmestre og rådmænd med angivelse af, i hvilken afdeling af magistraten de har virket. For enkelte rådmænds vedkommende savnes denne sidste oplysning imidlertid. Medens man må indrømme, at disse lister kan have praktisk betydning til hurtige opslag, må man i nogen grad undre sig over det forudgående afsnit, som hedder: »Fremtrædende medlemmer af kommunalbestyrelsen«, og som både omfatter borgerrepræsentation og magistrat. På ca. 35 sider omtales, hvad forfatteren kalder »fremtrædende« medlemmer, og hvad der oplyses om de enkelte personer, kan faktisk hurtigere og lettere fremdrages ved benyttelsen af almindelige historiske opslagsværker. Havde forf. blot i nogen grad udnyttet det vældige materiale, som er samlet sammen til brug for hovedafsnittet, kunne det måske forsvares at offentliggøre et udvalg af personkarakteristikker. I den foreliggende form har de meget ringe interesse.

HARALD JØRGENSEN

SHEPARD B. CLOUGH & SALVATORE SALADINO: A History of Modern Italy. Documents, Readings & Commentary. New York & London, Columbia University Press, 1968. xi + 657 s. Kort. 135 sh.

Mange historikere kender den fornemmelse af overmæthed, der melder sig, når man på fagets vegne har læst 3-4 ensartede fremstillinger af det samme emne. Hos nogle afføder denne fornemmelse et ønske om så vidt muligt at lade de anden

og tredje hånds fremstillinger ligge for i stedet at læse kilderne, men dette forudsætter blot for de udgivnes vedkommende et virkelig stort bibliotek. Vejen til at imødekomme det omtalte behov hos et større publikum er da kildeudvalg, og på sådanne er ikke mindst de senere års amerikanske litteratur særdeles rig.

Et kildeudvalg – især et, der skal dække et større historisk emne og derfor må indskrænke sig til at bringe korte uddrag eller »highlights« fra hver enkelt kilde – bærer næppe mindre præg af udgiverens interesser og synspunkter, end en bredere fremstilling gør det af forfatterens. Dette må både læseren og udgiveren selv stadig have in mente. Om de to lærere ved Columbia University, som har ansvaret for det foreliggende værk, gælder det, at de har draget en meget rimelig konsekvens af denne erkendelse, idet de forbinder de udvalgte kildesteder såvel med deres egen kommenterende og konkluderende tekst som med et ganske repræsentativt udvalg af den monografiske litteratur af ældre og nyere dato. Resultatet er blevet et livligt, men efter mulighederne sammenhængende panorama over Italiens historie fra *Risorgimento'en* til vore dage med hovedvægt på de politiske ideers og beslutningers historie. Det er en utraditionel »textbook«, en præsentabel tilvækst til den rige engelsksprogede litteratur om italienske forhold og en anbefalelsesværdig introduktion for danske læsere.

TORBEN DAMSHOLT

JACQUES DROZ: *Le Socialisme Démocratique 1864–1960*. Collection U. Série »Histoire contemporaine«, dirigée par René Rémond. Paris, Librairie Armand Colin, 1966. 360 s. 28 F.

Paa de halvanden side, Sorbonneprofessoren vier »den danske socialisme« i sin bog paa 360 sider, naar man at blive temmelig forbavset flere gange. Ikke over de rent sproglige fejl naturligvis – det maa betragtes som normalt at en franskmænd kalder Louis Pios blad »Socialstien«, gør Esbjerg til Esbjerg og udelader c'et i Steincke. Men at betragte andelsmejerierne som en karakteristisk forløber for den danske socialisme er hasarderet. Ikke mindst naar forfatteren nogle linier længere nede noterer, at bønderne »med deres høje levestandard og en bemærkelsesværdigt velorganiseret andelsbevægelse« ikke ville have taalt en videregaaende socialpolitik fra Steinckes side i 30'erne. Det er vel ogsaa en modificeret sandhed at lade socialisternes pacifisme være den direkte aarsag til at Danmark i 1940 var uden forsvarsmuligheder. Men hvad – i en saa stærkt komprimeret fremstilling sker den slags. Godt den franskorienterede P. Munch ikke kan vide noget om Droz' manglende indsigt i en vis radikal udenrigsministers indflydelse paa dansk forsvars- og udenrigspolitik . . .

Ellers er der meget godt at sige om denne bog. Emnet er begrænset til socialistiske tankegange og politiske bevægelser i stater med et demokratisk og parlamentarisk styre, altsaa i hovedsagen vesteuropæiske stater. Sovjetunionen er saa udeladt. Alligevel har forfatteren staaet med et særdeles uoverskueligt stof. De tyske og østrigske socialdemokrater, arbejderpolitik og -partier i England, Skandinavien, Italien, Frankrig og det førsøjetiske Rusland, foruden de to første Internationaler. Men Rusland før 1917 som et demokratisk og parlamentarisk styre? Og Bismarcks Tyskland? Der er sket det, at Droz af forlaget er blevet bedt om at

holde sig til den »demokratiske socialisme« (fordi U-bøgernes nu imponerende lange rækker rummer titler hvor f.ex. marxisme og syndikalisme særfremstilles) og det er naturligvis umuligt at foretage rent forlagsteknisk begrundede opdelinger af historien uden at gaa uden for rammerne hist og her.

Droz giver med sin bog en udmærket illustration af de modsætningsforhold, historien fra begyndelsen satte de marxistiske teser i: Marx (og Engels) ville skabe en arbejderinternationale netop paa den tid, hvor nationalismen begyndte at blive en væsentlig kraft i Europa – og marxismen opfordrede til den ubønhørlige revolutionære kamp netop da fagbevægelsen i industristaterne voksede sig stærk og gav de socialistiske tendenser en stadig mere udpræget reformkarakter.

Man kan maaske indvende, at bogen er saa superpædagogisk opbygget at den er blevet ulæselig i større sammenhængende dele. Men serien sigter lige saa meget paa at lave undervisningsbøger der fungerer som opslagsværker, og det er just dér Droz' arbejde udmærker sig. Teksterne efter hvert kapitel og litteraturhenvi-ningerne, den kronologiske oversigt, navneregistret (hvor Steincke dennegang bliver til Steinecke), listen over partier og politiske grupper, alt sammen glimrende opstillet bagest i bogen, gør den til et fortræffeligt redskab. Med udgangs- punkt i det faktum at franskmændene ikke bruger ordet socialdemokrater men altid taler om socialister kan man tage hul paa en sikkert givtig debat om den mere eller mindre demokratiske socialisme. Droz er saa god at have ved haanden.

JACQUES BERG

JACQUES BERG: Frihed og Lighed. Studier i den franske radikalismes sociale og økonomiske tankegang fra Clemenceau til Mendès France. Københavns Universitets Institut for Samtidshistorie og Statskundskab. Skrifter I. København, G. E. C. Gads Forlag, 1968. 153 s.

Med denne afhandling om den franske radikalisme har Jacques Berg sat sig til mål at bidrage til forståelsen af det, der i fransk nyere historie og politik går under betegnelsen »gauche«: det franske venstre. Dette forsøges ikke gennem en historisk redegørelse for radikalismens udvikling, men gennem en analyse af et specielt aspekt, hvor navnlig venstreorienterede synspunkter er opstået og har manifesteret sig, nemlig ved inden for den sociale og økonomiske politik at analysere modsætningen mellem »visse frihedsforestillinger vedrørende individet i samfundet og en udpræget social bevidsthed« (s. 10). Forsøget på at finde frem til en forsoning på denne modsætning udgår fra de radikale, som i øvrigt også er de første til at erkende modsætningen – bl.a. under udfordringen fra socialismen – og et forsøg på kompromis eller syntese kommer også for første gang hos de radikale, hos afhandlingens centrale skikkelse Pierre Mendès France, hvorfor motiveringen for at centrere undersøgelsen omkring radikalismen – dennes uensartethed og ubestemmelighed til trods – forekommer velbegrundet.

I afhandlingen belyses denne problemstilling gennem en analyse af den økonomiske og sociale tankegang hos enkelte udvalgte radikale, først og fremmest Georges Clemenceau og Pierre Mendès France og i mindre grad Léon Bourgeois og Caillaux, mens socialisten Jean Jaurès også inddrages som udtryk for den

nævnte udfordring. Derved belyses også det aspekt, der med Maurice Duverger kaldes »de liberales dilemma«, idet dette af Berg ikke alene opfattes som de radikales, men som hele det franske venstres problematik.

Udgangspunktet er en analyse af et af radikalismens store navne Clemenceaus tanker mht. de sociale og økonomiske problemer i slutningen af det 19. årh. Selv om denne radikale ener og outsider vel næppe huskes mest for sin sociale holdning, er det dog et faktum, at han beskæftigede sig meget med netop sociale og økonomiske problemer, selv om det bør understreges, at det ofte skete af taktiske årsager. Clemenceaus tankegang mht. disse problemer blev til under indtryk af socialismen og dens radikale kritik af det bestående samfund, en kritik som også Clemenceau anså for berettiget. Socialismen blev derfor såvel en udfordring som også en ængstelse, fordi Clemenceau forudså, at fremtiden ville tilhøre denne, hvis der ikke kunne formuleres et alternativ. Clemenceau kunne derfor i formuleringen af sine tanker vedrørende sociale reformer følge socialismen et stykke af vejen, men han var uenig med socialisterne om midlerne til en ændring af samfundets skævheder og også om selve målet. Målet var en art samfundsharmoni, hvor der var politisk og økonomisk frihed og ligheden sikret gennem statsindgreb i det økonomiske liv (altså ikke kollektivisering som socialismen ønskede, da man stod fast på den private ejendomsret), og midlerne hertil var oplysning, uddannelse, videnskabelig forskning. Man kunne derfor heller ikke acceptere socialisternes klassekampsparoler.

Selv om man måske godt kunne have ønsket sig radikalismens tanker mht. de sociale og økonomiske problemer analyseret hos andre radikale end Clemenceau, hvis repræsentative udtryk for den radikale tankegang synes noget problematisk, hvilket forfatteren også erkender, så ligger der dog i Clemenceaus tanker ting, der peger frem mod Léon Bourgeois' forsøg på at opbygge en art samfundsfilosofi i den såkaldte solidarisme (»Solidarité« 1896), der skulle tjene som radikalismens officielle imødegåelse af socialismen. Berg karakteriserer denne som en art social »harmonilære«, der, fordi den på visse punkter var i strid med radikalismens overvejende empirisk og pragmatisk bestemte grundholdning, ikke kom til at spille den store rolle som vejledende princip i radikal politik. Analysen af radikalismen i første halvdel af III. Republik er udgangspunktet for bogens egentlige anliggende, nemlig analysen af Mendès France's forsøg på at etablere en syntese af radikalismen og socialismen.

Mendès France, der i begyndelsen af 1930'erne begyndte at gøre sig gældende blandt de radikale, tilhørte en fraktion af radikalismen, de såkaldte »Jeunes turcs«, der med Bergs udtryk må opfattes som en art venstrefløj inden for radikalismen. Lige som Clemenceau blev Mendès France aldrig betragtet som radikal i almindelig og officiel forstand; til gengæld opfatter Berg begge som »seriøse«, idet begge mest seriøst tog fat på de sociale og økonomiske problemer.

Bergs yderst interessante gennemgang af Mendès France's tankegang på det økonomiske, finansielle, politiske og sociale område nuancerer billedet af en politiker og personlighed, der hovedsageligt er kendt pga. sin stillingtagen til forskellige spørgsmål i den internationale politik i 1950'erne, samt for sin konvertering til socialismen, da han i 1967 stillede op for PSU ved valgene til nationalforsamlingen. Det er også væsentligt, at Berg påviser Mendès France's afhængighed af den franske journalist og økonom Georges Boris' tanker, hvor-

igennem Mendès France synes at være blevet gjort bekendt med bl.a. J. M. Keynes' økonomiske teorier. Det er derfor velmotiveret, at Berg vier denne Boris megen opmærksomhed og giver en analyse af hans økonomiske og sociale tanker, idet Boris faktisk plæderede for det samme som Mendès France, nemlig en slags demokratisk socialisme eller plandemokrati, som af Berg bliver opfattet som forsøget på at lave en syntese af radikalismens og socialismens samfundssyn. Der kan derfor også synes at være en vis konsekvens deri, at Mendès France – der parentetisk bemærket i lighed med Clemenceau og Boris ofte følte trang til at kalde sig socialist – efter at have brudt med det radikale parti søgte og fik optagelse hos socialdemokraterne i PSA/PSU i 1959. Dermed kunne syntesen også synes at have fundet et reelt udtryk i Mendès France's person. Berg påviser imidlertid, at dette forsøg på syntese kun kunne blive muligt, fordi Mendès France opfattede socialismen på sin »egen« måde, nemlig som en metode, som et instrument, aldrig som et overordnet ledende princip (f.eks. i det for socialisterne afgørende principielle spørgsmål om den private ejendomsret, hvor Mendès France var mere pragmatisk og kun kunne gå med til det offentliges kontrol og dirigering) – samme udogmatisk opfattelse havde Mendès France for øvrigt også af radikalismen. For Mendès France var der ikke noget skel mellem radikalisme og socialisme, fordi ingen af dem for ham havde nogen fastlåst doktrin: de var begge dynamiske og pragmatiske. Jo smidigere de var, desto mere egnede var de som metoder.

Trods forskelle mellem Clemenceau og Mendès France – der af Berg formuleres som så, at udtrykket radikal-socialistisk for Clemenceaus vedkommende får trykket på første stavelse og i tilfældet Mendès-France på anden (s. 125) – var der dog de afgørende lighedspunkter, at begge som reaktion på en udfordring synes at have erkendt dilemmaet mellem den liberale frihedsopfattelse og den socialistiske lighedsdoktrin.

Man kan se Bergs velskrevne og i det store hele godt argumenterede afhandling som led i indkredsningen af det franske »gauche« og hvad dette står for set i historisk og aktuel sammenhæng; og analysens problemstilling (dilemmaet frihed og lighed) siger nok noget væsentligt om den del af det franske venstre, der har erkendt en sådan problematik. Afhandlingen synes derfor at være et vigtigt bidrag til belysning af dette venstres – eksemplificeret i nogle udvalgte radikale – holdning til denne problematik. Selvfølgelig er der dermed ikke givet en udtømmende karakteristik af det franske venstre. Man føler sig heller ikke særlig meget klogere mht. hvad den franske radikalisme egentlig er. Årsagen hertil behøver dog ikke så meget at ligge i selve afhandlingen som i afhandlingens emne; for det er måske rigtigt, som Berg også selv er inde på, at der ikke eksisterer nogen radikalisme, kun radikale. Dette er i hvert fald tilfældet mht. afhandlingens hovedpersoner Clemenceau og Mendès France. Anmelderens hovedindvending må derfor være rettet mod valget af disse to utypiske radikale, ja radikale enere som udtryk for radikalismens tankegang mht. de sociale og økonomiske problemer.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. Udgivet ved Ib GEJL. Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie. Århus, Universitetsforlaget, 1968. xvi + 235 s. 40,50 kr.

Denne brevdugave vil sikkert blive meget benyttet. Ikke så meget på grund af de implicerede personer, som på grund af det brevene handler om.

Korrespondancens hovedpersoner er interessante nok som typer. Brevskriveren, Anders Tange, var velbjerget fynsk gårdejer og folketingsmand for venstre i Nyborg-kredsen fra 1872 til 1881. Modtageren, Rasmus Winckler, var købmand i Nyborg og – trods sin stilling – entusiastisk venstremand og Tanges trofaste støtte. Kun Tanges breve er bevaret, men dialogen mellem de to var så intens, at brevene ret godt afspejler Wincklers rolle. Læsningen kan minde om at overvære en telefonsamtale. De fleste af brevene er skrevet fra Tanges gård i Gestelev syd for Odense eller fra København under rigsdagssamlingerne.

Brevenes betydning ligger på tre områder. Dels giver de fortrolige oplysninger fra politiske forhandlinger i partigruppe og rigsdagsudvalg, dels udgør de en væsentlig bestanddel af kontakten mellem Tange og Winckler angående valgforberedelse og politisk organisationsarbejde, dels giver de et vist indblik i vilkårene for menige folkerepræsentanters virksomhed for knap 100 år siden.

Adskillige af Tanges breve indeholder udførlige referater af de forhandlinger, han har deltaget i på rigsdagen. Disse referater er værdifulde, fordi de er nedskrevet ret hurtigt efter begivenhederne af en mand, som var en god iagttagere og forstod at sætte sine tanker på papir. Men det er ikke nøgterne rapporter. De er farvet af modsætningen til højre og af brydningerne indenfor venstre. Tange kunne skildre en situation med megen humor. S. 139 refererer han et ordskitte i finansudvalget 1878 mellem Berg og Bille, så det virker som to kattes trippen om den varme grød. Man genkender udmærket de to herrers stil, men hovedsagen er Tanges interesse i at fremstille Berg som »højreorienteret«.

Nyborg-kredsen var ikke nogen sikker kreds. Tange følte sin stilling truet, på den ene side af købstadboerne i Nyborg, på den anden side af de radikales offensiv mod forliget af 8. november 1877, som Tange havde tilsluttet sig. Tange fulgte Bojsens moderate linje, men tilsyneladende stod han ikke denne særlig nær. Hans bedste kontakter var de fynske folketingsmænd Klaus Berntsen og Sofus Høgsbro. Skulle der hentes støtte udefra, var det især Holstein, han havde bud efter.

De fortrolige meddelelser til Winckler var mere end venskabelige betroelser. De havde til formål at sikre den rette kurs i valgkredsen. De var fortrolige, men ikke hemmelige. Efter en lang redegørelse om debatten i partiet om Kældernæs-sagen i 1874 tilføjer Tange de ord, hvorfra bogen har hentet sin titel: »Hvad jeg her har meddelt, er jo kun for Venner, som kan baade tale og tie« (s. 54). Tange kendte ikke ordet »kommunikation« som sociologisk begreb, men teknikken mestrede han.

Sin største kildeværdi har bogen med hensyn til det lokale partiarbejde. Netop fordi Nyborg-kredsen var en udpræget kampkreds, er brevene velegnede til dette formål. I 1879 tabte Tange valget med 7 stemmer. Valget blev kendt ugyldigt, og ved omvalget kom han ind med et flertal på 76. Han var udmærket klar over, at han ikke havde chancer for at vinde stemmer i Nyborg købstad. Derfor måtte han bestandig være betænkt på at sikre og udvide sin tilslutning i landdistrikterne.

Deraf hans stadige ængstelse for vælgernes reaktion, når han skulle tage stilling i kontroversielle sager, men også hans erkendelse af situationens krav: organisation.

Gennem brevene kan vi følge bestræbelserne for at aktivere vælgerne. De passive skulle »purres ud«. Der skulle være tillidsmænd i hver by, en komité i hvert sogn, »et Korps af 50–60 paalidelige Mænd, spredte over hele Valgkredsen, med fornødent Kjendskab til Forholdene«. Og vi får bevis for, at der lå realiteter bag. S. 103 bringes en fortegnelse over formænd og næstformænd samt medlemstal i kredsens lokale vælgerforeninger i 1877. Medlemstallet for hele kredsen var 851 (deraf 25 i Nyborg købstad). Ved folketingsvalget året i forvejen stemte 1211 for venstre.

Et sådant resultat havde sin pris. Tange sparede hverken sig selv eller Winckler, der som kredsformand bestandig måtte være rede til at arrangere møder, leje lokaler, indrykke annoncer og give møde på banegården i Nyborg, når Tange passerede undervejs til eller fra København.

Brevene indeholder værdifulde oplysninger ikke blot om folketingsmandens kommunikation med valgkredsen, men om selve organisationsbevægelsen, herunder de modsætninger, der efter 1877 opstod mellem den almindelige vælgerforening og den Berg-dominerede Grundlovsværneforening. Også om økonomiske engagementer med politisk sigte får vi besked, f.ex. om Fyns Tidende, der var et foretagende i fremgang, og om Fyns Folkebank, der blev erklæret insolvent i 1878, hvorved både Tange og Winckler led tab.

Brevene giver også oplysninger på et område, som man vist ikke hidtil har interesseret sig meget for, nemlig de materielle betingelser for dengang at påtage sig hvervet som folketingsmand. Man får et stærkt indtryk af sammenhængen mellem politisk virksomhed og økonomisk uafhængighed. Tange oplyser ikke noget direkte om sine økonomiske forhold, men indirekte fornemmer man, at han var forholdsvis godt stillet. Når han taler om de ulykkelige følger af dårlig høst og dårlige konjunkturer, er han tilsyneladende engageret på andres vegne. Med en dygtig kone kunne han godt undværes som driftsherre, når de politiske pligter krævede hans nærværelse andetsteds. Men i 1881 skriver han til Winckler efter et tabt valg og et ødelagt helbred, der udelukkede tanken om et come back for hans eget vedkommende: » . . . har Du selv Lyst til at opgive Kjøbmandsforretningen og prøve den politiske Bane, thi begge Dele kan vel vanskelig passes tilfredsstillende?«

På en næsten patetisk måde får vi folketingsmandens økonomiske problem præsenteret i 1880, da venstre ikke længere fandt det forsvarligt at vælge den 78-årige Balthazar Christensen til statsrevisor. Derved opstod det pinlige spørgsmål, hvordan »den Gamle« skulle klare sig, når rigsdagsdiæterne blev hans eneste indtægt. Man turde ikke regne med, at regeringen ville gå med til at pensionere ham (hvad den dog faktisk viste sig villig til). Der planlagdes en støtteaktion gående ud på, at hver af partiets rigsdagsmedlemmer skulle forpligte sig til at yde en månedlig understøttelse på 6 à 8 kr., som så eventuelt kunne repareres på interesserede i de respektive valgkredse. Tange bad Winckler undersøge, om der var stemning i valgkredsen for at bidrage til denne understøttelse. Det var der. Der begyndte straks at komme penge ind, hvorefter Tange måtte bede Winckler holde igen, da spørgsmålet først ville blive aktuelt ved statsrevisorskiftet et halvt år senere.

Tanges politiske karriere blev bremset af sygdom. Han nåede ikke at blive topolitiker. Det er folketingsmanden i anden række, der præsenteres i disse breve. Ikke den politiske fører med en sikker kreds og storpolitik som hovedbeskæftigelse. Valgkredsens tarv har en høj prioritet. Som folketingsmand var Tange ikke kun lovgiver, men måtte stå til rådighed med pression og rådgivning, især for kredsens kommuner. Den situation kender nutidens folketingsmænd også, men den var utvivlsomt mere krævende i en tid uden fast organiserede partier og interesseorganisationer. Det er anmelderen ubekendt, om vore dages folketingsmænd kan pådrage sig det hverv at skulle købe kjoletøj i hovedstaden til en lokal tillidsmands kone. Det måtte Tange i hvert fald stå model til. »Det er sommetider ikke saa nemt for Rigsdagsmændene«, sukker han i den anledning, »... Folk forlanger, at man skal baade være her og der og Straalemeister tillige«. Tange trøstede sig med, at det sikkert var udtryk for ubetinget tillid til ham i alle retninger. Han fik sin københavnske værts datter til at klare det problematiske indkøb (s. 86).

Et materiale af denne art fremtræder naturligvis usystematisk og ufuldstændigt. Mange af brevene berører et større antal emner, ofte med henvisning til samtaler eller med anvendelse af ikke helt gennemskuelige antydninger. På den nutidige benytter vil en del af stoffet virke fragmentarisk, hvor det for modtageren er indgået i en meningsfuld sammenhæng. Udgiveren har søgt at hjælpe på dette ved et ganske fyldigt noteapparat, der navnlig gennem aviscitater og krydshenvisninger formidler en nødvendig baggrundsviden og sammenhæng. Blot henviser noterne næsten udelukkende til trykt materiale. Hvis noteapparatets formål var begrænset til at råde bod på vor ukendskab til det, samlingens hovedpersoner har vidst uden at det står i brevene, kunne det vel forsvares, men det er ikke tilfældet. Kommentarerne standser simpelthen ved grænsen til det utrykte materiale. Arkivmateriale er benyttet, når det foreligger i trykte udgaver eller er citeret i litteraturen, hvorimod den utrykte forhandlingsprotokol for Det forenede venstre forbigås med tavshed.

Noternes mange krydshenvisninger erstatter i nogen grad det manglende sagregister. Et sådant ville have gjort det betydelig lettere at orientere sig i stoffet. Personregisteret yder kun ringe bistand, når brevene skal anvendes som kilde til den politiske udviklingsproces. Det havde været praktisk, om man f.ex. havde fået henvisning til, hvor Grundlovsværneforeningen og Fyns Tidende er omtalt.

I henvisninger fra noter og register anvendes ikke sidetal, men brevdatoer. Fra et udgiversynspunkt er det en oplagt fordel, men udgiveren burde have været så solidarisk med læserne, at han så også havde anført dato øverst på hver side.

I Dansk Biografisk Leksikons artikel om Anders Tange nævnes, at der i det fynske landsarkiv opbevares ca. 350 breve fra ham til Winckler. Udgaven omfatter 211 breve, og det oplyses i forordet, at samlingen udgives i sin helhed. Er oplysningen i Biografisk Leksikon forkert? Indeholder Wincklers arkiv andet end breve fra Tange? Noterne s. 128 og 173 tyder på det. Her burde udgiveren have valgt at tale i stedet for at tie.

NIELS PETERSEN

HUGO E. PIPPING: I guldmøntfotens hægn. Finlands Bank 1878–1914. Helsingfors 1969. 498 s. Ill.

I løbet af 1960-erne har såvel den danske som den norske og den finske centralbank rundet de 150 år, og i samme periode har den svenske centralbank nået den dobbelte alder. Disse fire bankjubilæer er alle blevet fejret ved udgivelse af skrifter, der har behandlet væsentlige aspekter af den monetære udvikling i de pågældende lande i de seneste par hundrede år.

Sammenligner man 1960-ernes bankhistorier med dem, der af flere af centralbankerne udsendtes 50 år tidligere, får man i de fleste tilfælde et udmærket indtryk af den interesseforskydning, der er indtruffet i behandlingen af nyere økonomisk historie i den mellemliggende periode. De tidlige jubilæumsskrifter behandler især de politiske forhold om centralbankerne og bankernes interne historie på linie med anden virksomhedshistorie, hvorimod 1960-ernes værker i højere grad er koncentreret om at vise bankernes rolle i den samlede samfundsøkonomi – oftest skildret på grundlag af omfattende kvantitative udsagn – og i et enkelt tilfælde – det svenske – er fremstillingen endog næsten helt løsrevet fra udviklingen i pengevæsenet.

Mindst udpræget er denne temaforskydning i jubilæumsskriftet fra Finlands Bank, der har Hugo E. Pipping som forfatter. Af dette værk udsendtes det første bind i selve jubilæumsåret 1961 med titlen »Från Pappersrubel til Guldmark, Finlands Bank 1811–1877«, og i den foreliggende bog, der er værkets andet bind, føres udviklingen videre til begyndelsen af den første verdenskrig.

Den ældre jubilæumsskriftform viser sig her mest i kapitlerne XI til XIII – knap 25% af bindets sidetal – der behandler bankens personale, filialernes indretning og bankens overskud og revisionsforhold, hvorimod der i øvrigt gives en grundig skildring af pengevæsenets forhold i perioden, en gennemgang, som ikke mindst læsere i de øvrige skandinaviske lande, der ofte vil være afskåret fra at anvende meget finsk historisk materiale af sproglige grunde, vil forstå at sætte pris på.

For anmelderen har den interessanteste del af værket været de kapitler, der omhandler bestræbelserne for at hævde den finske valutas uafhængighedsforhold over for rublen, dels i perioden indtil 1897, hvor rublens værdi var frit fluktuerende med det deraf følgende spekulationselement i de finsk-russiske betalinger, dels fra 1903, hvor den russiske valutas indtrængen i Finland nåede så langt som til, at der er en kort overgang fandtes en filial af den russiske centralbank i Helsingfors.

Særlige finske problemer skildres også i bogens afsluttende kapitel, der giver en oversigt over de monetære forhold efter udbrudet af den første verdenskrig, hvor marken gradvis blev trukket med i rublens devalueringer.

Bogens øvrige afsnit, der – efter et indledende kapitel om konjunkturudviklingen – behandler bankens udlånsvirksomhed, rentepolitik og forholdet til udlandet, viser i øvrigt et billede af en centralbank, hvis udvikling følger det almindelige europæiske mønster for de banker, der fulgte guldmøntfodens »rules of the game« med diskontopolitikken som vigtigste politiske redskab. Disse afsnit såvel som en række tabeller bag i bogen giver desuden læseren et betydeligt materiale til belysning af den almindelige økonomiske udvikling i Finland.

HANS CHR. JOHANSEN

FRED NILSSON: Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–93. En studie i urban utvandring. Monografier utg. av Stockholms kommunalförvaltning 31. 392 s. Stockholm 1970. 48 sv. kr.

Da den svenske regering i 1907 pålagde demografen Gustav Sundbärg at forklare baggrunden for den vældige svenske udvandring til USA, var hans konklusion i korte træk, at årsagen til fænomenet var udviklingen inden for det svenske landbrug. Den gennemsnitlige brugsstørrelse i Sverige var blevet for lille, faldet i de internationale kornpriser havde gjort jordbrug urentabelt. Selv om det af Sundbärgs statistik fremgik, at relativt set var udvandringen fra byerne større end fra landdistrikterne, ville Sundbärg ikke anerkende, at masseemigrationen var noget urbant problem. Det begrundede han med, at byernes udvandrere kun var landboere, der passerede byerne inden de betrædte de store skibe – de var altså kun »maskerede« landboere. I Norge har Ingrid Semmingsen til en vis grad bekræftet dette synspunkt i en undersøgelse af udvandringen fra Bergen og Kristiania. – Dr. Fred Nilssons disputats, der blev forsvaret i Uppsala i foråret 1970, har som et hovedpunkt en imødegåelse af Sundbärgs og Ingrid Semmingsens opfattelse. Nilssons afhandling er et betydningsfuldt bidrag til en ny forståelse af den urbane udvandrings selvstændige problematik.

Når det gælder historisk statistik, er Sverige som bekendt noget af et slaraffenland, ikke mindst for demografer. Der er vel næppe noget land i verden, der har samlet og bevaret et så rigt og detaljeret befolkningsstatistisk materiale. Fred Nilsson har af denne rigdom valgt at anvende et så godt som ubenyttet materiale til sin undersøgelse, det s.k. Rotemannsarkiv i Stockholm, der fungerede effektivt fra 1878 og svarede ret nøje til de senere danske folkeregistre. Grundlaget for registret var årlige mandtalslister. Sådanne lister haves også for København (i Stadsarkivet); men medens disse kun angiver beboernes fødested og sidste opholdssted, kan man i det stockholmske Rotemannsarkiv følge indbyggernes flytninger i alle etaper og altså gøre dybtgående studier i mobiliteten i almindelighed og tilvandringen til en storby i særdeleshed.

Fred Nilsson har ud af dette materiale plukket knap 1500 emigranter inden for årene 1880–93 og analyseret deres forhold inden afrejsen. Man kan heraf dokumentere, at Sundbärgs billede af den urbane udvandring som en »camoufleret« afrejse fra landdistrikterne ikke slår til. Den overvejende del af udvandrerne havde boet mere end fem år i byen. Der var altså tale om mennesker, der flyttede ind til byen med den hensigt at bosætte sig fast i byen. De prøvede at tilpasse sig det urbane milieu, skaffe sig arbejde og sikre sig et udkomme. Men arbejdsforholdene under den store tilstrømning til byerne var barske. Industrialismen udviklede sig langsommere end den voldsomme befolkningsekspansion, og der opstod deraf sociale nødstilstande, som mere eller mindre tvang en del af indbyggerne til at udvandre til Nordamerika, for så vidt de på nogen måde kunne skaffe sig pengene til billetten. Alt i alt kan det konstateres, at tilbøjeligheden til at udvandre var større blandt tilflyttere til byen end blandt dem, der var født i Stockholm – men det kan vel ikke overraske. Muligheden for at finde beskæftigelse var betydelig bedre for de »indfødte«, der havde familie og bekendte i byen, end for tilflytterne, der stod helt på bar bund og måtte tage de dårligst aflønnede arbejder.

Af betydelig interesse er Fred Nilssons undersøgelse af udvandrernes bevægelser inden udvandringen. Det kan her konstateres, at vandringen fra landdistrikterne til hovedstaden foregik etapevis; stort set ingen rejste direkte fra et rent agrart område til Stockholm. Kun en femtedel af de indflyttede emigranter var født i byer; men de to femtedele af dem var inden ankomsten til Stockholm flyttet fra agrart til urbant område. Sådanne etapeflytninger kan også ad indirekte vej konstateres af de danske folketællinger, men alle de finere detaljer i fænomenet er vi forhindret i at studere.

Forbavsende få af de indflyttede emigranter kom fra områderne umiddelbart rundt om byen (Stockholm og Uppsala len), dér hvor man ville vente, at storbyens magnetfelt virkede kraftigst. De fleste kom fra områder i Syd- og Mellemsverige, hvor udvandringen i forvejen var meget stor, og hvor nøden altså kan antages at have været størst.

Dette og mange andre resultater har Nilsson fået ud af bearbejdelsen af Rote-mansarkivet. Den eneste bekymring man kan nære for deres holdbarhed er, at de hviler på et temmelig lille statistisk grundmateriale. Ud af de ialt 30.000 personer, der udvandrede fra Stockholm 1880–93, har forfatteren bearbejdet oplysninger om kun 1.500, altså ca. 5%. Nilsson har imidlertid gjort grundige metodiske overvejelser. De 1.500 repræsenterer udvandrerne fra to af byens sogne, Klara og Katarina, der beboedes af henholdsvis arbejdere og mere velstående borgere. Inden for disse områder er valgt 5 år med både høj og lav udvandringsintensitet. Skønt de 5% nok statistisk set kan anses for et forsvarligt sample, kunne man alligevel have ønsket det noget større, f.eks. dækkende 10%. Det er ikke usandsynligt, at der derved ville vise sig vigtige afvigelser og detaljer.

Foruden den statistiske bearbejdelse rummer Nilssons disputats også en social undersøgelse af udvandrernes arbejds- og boligforhold samt en gennemgang af stockholmske avisers information om udvandring og om forholdene i USA. Af særlig interesse i den internationale diskussion om udvandring er en ekskurs til afhandlingen, der drejer sig om pull- og pushfaktorerne. Nilsson imødegår her den kendte teori, der blev fastslået af Harry Jerome i 1920'erne og bekræftet af Dorothy S. Thomas senere, at pull-faktoren dominerede i masseemigrationen. Ekskursen varsler om en omvurdering af hele pull-push problematikken i en meget overbevisende, om end noget for håndfast argumentation. Skade kun, at den ikke er blevet indarbejdet i afhandlingen med anvendelse af det stockholmske materiale.

KRISTIAN HVIDT

THEOFANIS GEORGE STAVROU (Ed.): *Russia under the Last Tsar*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1969. xii + 265 s. 4 pl. \$ 7.50. Paper \$ 2.45.

Nikolaj II's regeringstid – var det afslutningen på det dekadente, allerede dødsdømte zardømme, eller dannede det indledningen til en række fornyelser i det russiske samfund, reformer, som ville have forvandlet Rusland til en moderne, mere demokratisk stat og overflødiggjort revolutionerne i 1917, om ikke 1. verdenskrig og de russiske nederlag var kommet imellem? Dette er det gennemgående tema i dette samleværk, der er opstået ved forfatterens deltagelse i et seminar over perioden 1894–1917 ved Minnesotas universitet. Artiklerne hævdes

at være konciperet uafhængigt af hinanden, men det fælles tema, »Ruslands guldalder?«, har formået bidragerne til hver for sig, på et afgrænset område, at søge at besvare dette spørgsmål med en bemærkelsesværdig konsekvens.

Naturligvis kan forfatterne ikke nå til en enig vurdering af Nikolaj II's tidsalder, men bortset fra Theodore von Laue er det en overvejende positiv vurdering der kommer til udtryk; Rusland var på vej fremad, på alle områder, mod et mere åbent, demokratisk, udviklet og velhavende samfund, omend tempoet var hakkende, kursen ustabil. Dette underbygges i en række velskrevne analyserende artikler, hvoriblandt skal fremhæves Thomas Rihans »Constitutional Developments in Russia«, der er en balanceret og dybtgående vurdering af dumaernes rolle 1906–17. Konklusionen er, at set fra et nøgternt magtpolitisk synspunkt synes dumaernes indflydelse på autokratiet at have været forsvindende ringe, men deres virksomhed kom til at betyde en styrkelse af den politiske bevidsthed i voksende dele af befolkningen, og det hovedsageligt i moderat retning, samt fremmede en langsom udvikling på vej mod en retsstat med rudimentære politiske friheder, ledsaget af en voksende udfoldelse af storrussisk nationalisme. I tråd med dette er Donald W. Treadgolds »Russian Radical Thought 1894–1917«, hvor det søges påvist, at russisk radikal tænkning var trængt i defensiven efter højdepunktet inden 1905-revolutionen af mere pluralistisk tænkende grupperinger.

En del af artiklerne søger at påvise kontinuiteten af de udviklingslinier, der kunne konstateres under Nikolaj II. Lettest er de at få øje på indenfor udenrigspolitikken, men også på det kulturelle område søger man idag – medens regimet indtager en modstræbende holdning – at knytte tråden tilbage til de kulturelle rørelser, der udfoldede sig før 1917, og som med få undtagelser blev kvalt allerede i 1920-erne.

Kontinuiteten indenfor det økonomiske område er også temaet for Theodore von Laues artikel »Problems of Industrialization«. Som antydnet er von Laue den eneste blandt bidragerne, der anlægger en pessimistisk vurdering på udviklingen under Nikolaj II. I modsætning til Alexander Gerschenkron, der hævder, at Rusland økonomisk udviklede sig sundt, peger von Laue på en række fatale svagheder i den russiske industrialisering: Afhængighed af fremmed kapital, der tvang Rusland til med al magt at søge en positiv handelsbalance, hvilket kunne medføre, at befolkningen sultede, medens kornet eksporteredes; de krav, den russiske stormagtspolitik måtte stille til den industrielle produktion, og som denne på grund af sin uafbalancerede vækst ikke kunne honorere, således under 1. Verdenskrig, medens en mere afbalanceret industrialisering ville have betydet et væsentligt langsommere væksttempo. Iflg. von Laue havde det tilbagestående Rusland ikke råd til at lade industrien vokse op af sig selv som i de udviklede europæiske lande, allerede Witte og senere bolshevikerne måtte forcere industrialiseringen, hvilket førte til den tragiske konklusion for al tvangsindustrialisering: De vestlige elementer af moderne industri kan ikke smelte sammen med det indfødte samfund, selv ikke ved at udrydde dets traditioner, for tvangen og hastværket hindrer eller afskrækker spontan kreativitet.

I deres helhed kan værket bidrag tillige ansues som indlæg i den standende debat om historisk determinisme; en række af bidragene er direkte vendt mod den bolshevikiske tese, at Rusland var moden til revolution, ja, at denne var uundgåelig. Selv Lenin kunne før 1914 komme i tvivl om det.

MARTON DE HARTYANI

OLIVER WARNER: *Marshal Mannerheim and the Finns*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1967. 232 s. Ill. og kort. 45 sh.

Som titlen antyder er den engelske flådehistoriker Oliver Warners bog både en biografi over det selvstændige Finlands mest markante statsmand og en gennemgang af de vigtigste faser i finsk politik efter 1917. Bogen er et velskrevet og sobert arbejde og giver et nuanceret portræt af marskal Mannerheim og af de politiske omgivelser, han virkede i. Den føjer dog ikke noget væsentligt nyt til vor viden om Finland eller om Mannerheims politiske rolle. Dertil kommer, at den er vanskelig at benytte til forskningsmæssigt formål, da forfatteren kun meget få steder afslører, hvor han har sine mange gode historier fra. Hans kilder er dog først og fremmest Mannerheims egne memoirer og hans mange biografier, først og fremmest Jägerskiölds bøger. Enkelte oplysninger har Warner fra Anastasie Mannerheim, marskallens datter. I øvrigt støtter forfatteren sig til den relativt omfattende Finlandslitteratur på engelsk.

Bogen er skrevet ud fra en dyb beundring for Mannerheims person. En beundring, som tillader en relativ afvejet analyse af marskallens handlinger og dispositioner, men som tillægger hans person en alt for afgørende rolle. Warner skriver således side 12: »Without the impact of Mannerheim, events would have taken a different, perhaps a very different turn«. På side 181 kaldes han »the greatest Baltic soldier since Gustavus Adolphus«. Den samme beundring tildeles finnerne, som bl.a. har »qualities and characteristics unique in the northern Europe« (s. 17).

Bogen følger Carl Gustav Emil, Baron Mannerheim fra hans fødsel i Louhisaaari i Finland i 1867 til hans død i Lausanne i 1951. I dette tidsrum optræder han som officer i det zaristiske Rusland, med særlige relationer – i egenskab af general à la suite – til Zar Nicolaj II; gør tjeneste i Polen; i den russisk-japanske krig; foretager en ekspedition til Kina og Japan; deltager i den første verdenskrig på russisk side i Østeuropa; er vidne til revolutionen i Petrograd og Moskva i 1917; kommer til Finland, hvor han deltager i borgerkrigen som leder af de hvide styrker; trækker sig tilbage fra sin post efter sejren i protest mod regeringens pro-tyske politik; bliver regent i Finland i december 1918 efter det tyske nederlag; når blandt mange andre ting i 1919 at gennemføre statsbesøg i Danmark, hvor han og Christian X i den kongelige karet generes af »den danske pøbel« (til gengæld modtager han elefantordenen; Mannerheim var ifølge Warner en hund efter ordener).

Efter at være blevet vraget ved præsidentvalget efter Finlands nye konstitution, hvor Ståhlberg bliver valgt, forlader han landet med 7,6 millioner finske mark, en folkegave fra det finske folk. I tyverne mest optaget af rejser og socialt arbejde, vender han i 1930'erne tilbage til politik, idet han entusiastisk understøtter Lappobevægelsen – helt i tråd med hans antikommunisme, som Warner anser for det afgørende træk i hans politiske opfattelse. I 1934 udnævnes Mannerheim til feltmarskal. Kort efter bliver han leder af forsvarsplanlægningen i Finland. I 1939 er han efter forfatterens vurdering »a lone, wise voice«, idet han gik ind for finsk eftergivenhed over for de russiske krav om ombytning af territorier, hvorved Rusland ville blive sikrere stillet mod et eventuelt tysk angreb. Men Finland afviste, og krigen begyndte med Mannerheim som leder af de finske styrker.

Den samme stilling får han i fortsættelseskrigen 1941–44, hvor han har den sjældne ære at være vært for Hitler, som besøger ham på hans 75 års fødselsdag, hvor han i øvrigt udnævnes til Marskal af Finland. I 1944 bliver han atter statschef og slutter freden med Sovjetunionen. Vinteren 1945–46 rekreerer han sig i Portugal »where he conversed with another authoritarian, Dr. Salazar«. Kort efter trækker han sig tilbage fra sit høje hverv og skriver sine memoirer i Schweiz til sin død i 1951. Han begravnes i Finland. »Never in the country's history had there been such an expression of unity in sorrow«.

Vi får meget at vide om Mannerheim: han farvede sit hår, havde en elfbensskægborste, gik altid i let undertøj, og købte sine skjorter i Paris eller London, var elsket af det modsatte køn, »but his main energies were given first to his career, and in the later years to his country«. Uden bitterhed fortæller marskallens datter Anastasie til Warner at han aldrig havde tid til familieliv (s. 31). Men bogens værdi ligger dog fortrinsvis i den detaljerede gennemgang af Mannerheims deltagelse i den finske politiske beslutningsproces i republikkens afgørende år i forbindelse med de to verdenskrige, og mindre i de utallige fremhævelser af karakteristiske træk og gennemgående holdninger hos den finske statsmand. Det er også omkring disse begivenheder, at bogen udvides til en redelig gennemgang af den almindelige finske politik. Som eksempel kan nævnes Mannerheims fremhævelse af, at Finland umiddelbart efter borgerkrigens afslutning i maj 1918 måtte fremstå som neutralt, selv om der var tyske tropper på finsk territorium. Regeringen under Svinhufvud var måske ikke progermansk, men så en finsk-tysk alliance som ønskværdig i den øjeblikkelige situation, og kunne heller ikke være interesseret i Mannerheims løsning på de indre problemer med »the helm of the ship of the Finnish State to be placed in a strong hand, which is not influenced by party strife« (s. 78). Men krigsudfaldet faldt i tråd med Mannerheims mere allieretvenlige politik, og han blev en kort overgang regent for den nye finske stat, hvor han bl.a. søgte at realisere sin »idée fixe«, »that it was his mission to destroy Bolshevism« (s. 96).

Men denne mission gik dog ikke altid ud over hans politiske dømmekraft. Warner fremhæver Mannerheims villighed til at overtage regeringen for at gennemføre en accept af de russiske tilbud og krav til Finland i foråret 1939, og at han endog var villig til at flytte grænsen mod Leningrad længere vestpå. Warner har sin dom parat. At regeringen ikke fulgte Mannerheims råd »was the biggest and most costly misjudgement in the entire history of independent Finland« (s. 136). Warner glemmer dog her at tage i betragtning, at 1939 var præget af stadig skiftende konstellationer inden for det eksisterende internationale system, hvor Finland, hvis det skulle bevare sin officielle neutralitet, ville stække sine manøremuligheder enormt, hvis man indlod sig på en territorial handel med Sovjetunionen. En handel, som i sin konsekvens ville betyde et Finland under sovjetisk beskyttelse. Tjekkosllovakiet kunne stå som et advarende eksempel.

I 1944 fik Mannerheim lejlighed til at forhandle med Sovjetunionen. Atter måtte han træde til for at markere et skifte i antitysk retning, efter at præsident Ryti havde måttet acceptere en aftale med Tyskland om ikke at indgå separatfred med Sovjetunionen. Umiddelbart før de finsk-russiske forhandlinger skrev Mannerheim til Hitler: »I regard it as my duty to lead my people out of the war. The arms which you have so generously given us I will never on my own

accord turn against the Germans«. Netop det blev Finland imidlertid tvunget til at gøre.

Dette er vel netop det karakteristiske ved Mannerheims skæbne: i det øjeblik landet blev udsat for en ydre tvang eller trussel – det vil sige fra 1939 og fremefter – kom Mannerheim til at repræsentere »an integrated people« (s. 145) og måtte udføre de handlinger, som landets politiske situation nødvendiggjorde. Det ydre i denne politiske struktur er der lagt afgørende vægt på i bogen: Marskallen som national helt, som Finlands ukronede konge, som den aristokratiske repræsentant – ofte sammenlignet med Churchill – for et folk, hvis mænd var fødte soldater.

Dette giver et ensidigt billede. Det giver ingen forståelse af Mannerheim som en person, der både kunne manipulere med andre, men som også selv blev manipuleret med – og som en person, der vel havde sine synspunkter, men som også var påvirket af det system, som omgav ham, og af den rolle, han indtog.

BERTEL HEURLIN

IB GEJL: Under Værgerådet. Forsømte og »forbryderske« børn i Århus 1905–15.

Udgivet af Århus byhistoriske Udvalg. Århus, Universitetsforlaget, 1967. 121 s. Ill. 20,00 kr.

Staden København har sine »Historiske Meddelelser«, og Frederiksberg og omegnskommunerne har deres historisk-topografiske selskaber. I Jyllands hovedstad har man på Erhvervsarkivet, under ledelse af Vagn Dybdahl, en udgivelsesvirksomhed, som er meget vidtspændende. Herfra kommer ikke blot den inden for økonomisk-social Danmarks-historie førende »Erhvervshistorisk Årbog« og det almene tidsskrift »Historie«, tidligere »Jyske Samlinger«, men også flere egnhistoriske publikationer, herunder dem fra Århus byhistoriske Udvalg.

Enkelte af de mange Århus-skrifter siden 1956 er vel lokalt snævre, men »Poul Enemark: Erhverv i Århus 1735. 1963«, »Anna Thestrup: Eligerede Borgere i Århus 1740–1837. 1964« og »Helge Søgaard: Peder Hansen Resen. Atlas Danicus. Århus Stift. 1967« har bud langt ud over Østjyllands historie.

Til samme klasse hører Ib Gejls redegørelse på grundlag bl. a. af det kommunale fattigvæsens akter for værgerådenes arbejde i Peter Sabroes tid. Bogen har langt mere end lokalhistorisk interesse, da den giver sikkert alment billede af de økonomiske og sociale samt ikke mindst politiske tilstande i vort århundredes begyndelse, dengang »de nye klasser« begyndte deres omformning af det danske samfund. I perioden fra 1905, med loven om tvangsopdragelse, til 1924, da Socialministeriet oprettedes, udvikledes børneforsorgen fra at være en juridisk forvaltningsgren til at blive en pædagogisk, som sigtede mod socialreformens børnevern og særfororgsinstitutioner. Værgerådssagerne fra Danmarks største provinsby i årene op til den første verdenskrig giver eksempler, ofte grelle, på ældre tiders og et fattigere samfunds behandling af børne- og ungdomsskæbner.

Staden Københavns statistiske Kontor under Marcus Rubin udgav fra 1880-erne tabellariske fremstillinger af sociale forhold, men først fra 1919 udkom fra Det statistiske Departement særlige redegørelser om værgerådsbørn. Og fra 1920erne bliver de statslige og kommunale beretninger om sociale forhold sta-

digt mere omfattende. Fra århundredets begyndelse må imidlertid de lokale arkiver med deres »cases« give fortsættelsen til Harald Jørgensen: »Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark«. 1940. Kommunalakter giver trods kassationshuller det rigeste materiale til belysning af tidligere tiders dagligliv. Nutidens kommunesammenlægninger vil føre store dele af dette materiale ind til de let tilgængelige landsarkiver.

Den fremtidige historieskrivning vil naturligvis som tidligere tiders skulle bygge på arkivalier og andre kilder. Men navnlig for den sociale histories vedkommende er der grund til at gøre opmærksom på det, som i øjeblikket fremtræder som aktuelle redegørelser, men om føje år er historisk materiale. Fra alle mulige offentlige og interesse-organisationer udsendes statistikker og prognoser, som det kan være vanskeligt for selv en samtidig at holde rede på. »Impressa Publica Regni Danici. Bibliografi over Danmarks offentlige Publikationer«, udsendt siden 1948 af Danmarks Institut for International Udveksling under Rigsbibliotekarembetet, vil hjælpe fremtidens forskere. Af sammenfattende oversigter bør særligt nævnes Socialforskningsinstituttets publikationer, bl. a. følgende: »1. Langvarigt forsorgsunderstøttede. 1960«, »3. Kommunernes sociale struktur. 1960«, »4. 45 timers ugens indførelse 1958–60. 1960«, »10. Børneværnenes tilsynspraksis. 1963«, »11. Tillidsmandsinstitutionen i dansk industri. 1963« og »21. Nogle tabeller om uddannelse, erhverv og helbred. 1966«.

JØRGEN TVEVAD

W. N. MEDLICOTT: *Contemporary England 1914–1964. A History of England in ten Volumes. Vol. X.* General Editor: W. N. Medlicott. London, Longmans, 1967. xiv + 614 s. 42 sh.

W. N. MEDLICOTT: *British Foreign Policy since Versailles 1919–1963.* First published 1940. Second edition revised and enlarged. London, Methuen, 1968. xxi + 362 s. 45 sh. Paper 22 sh.

Professor Medlicott har gennem mange år ydet en fortjenstfuld indsats i engelsk historieforskning. Hans fremstillinger af problemer i forbindelse med den anden verdenskrig – *The Economic Blockade* og *The Coming of the War* – hører hjemme blandt nyere engelsk historieskrivnings vægtigste værker. Han har indtaget en fremtrædende plads ved udgivelsen af det i mange henseender mønstergyldige mammutværk *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, og i de seneste år har han bl.a. været redaktør af den store Englandshistorie, som Longmans udsender. *Contemporary England* udgør dette værks sidste bind, og det er en nærliggende tanke, at den fornyede gennemgang af mellemkrigstidens problemer og arbejdet med efterkrigstiden, som udarbejdelsen af denne fremstilling har medført, samtidig har foranlediget M. til at revidere *British Foreign Policy since Versailles*, der udkom første gang i 1940.

De to fremstillinger kan under alle omstændigheder anskues og vurderes under ét. Begge bærer de deres forfatters præg. De er velskrevne i en nøgtern stil, der undertiden krydres med barske domme og lunefyldte iagttagelser. De indeholder et fyldigt notemateriale, som viser forfatterens store fortrolighed med især de di-

plomatisk arkiver, men som tillige har værdi, fordi de ofte rummer redegørelser for centrale punkter i afsluttede eller standende forskningsdiskussioner. Først og fremmest afspejler fremstillingerne imidlertid forfatterens grundsyn på, hvorledes man skal vurdere og fortolke et historisk forløb.

Det vil i det følgende være rimeligt at beskæftige sig nærmere med dette historiesyn, fordi det på afgørende punkter påvirker fremstillingernes ydre og indre struktur. Det bør fremhæves, at når dette skønnes rimeligt i en kortfattet omtale, er hovedårsagen, at der kun kan knyttes få kritiske bemærkninger til de faktiske oplysninger, som læseren kan hente. Med særligt udbytte læses afsnittene om mellemkrigstiden, men for begge fremstillinger gælder det, at der er foretaget en afvejning mellem facts og forklaringer, som gør dem anvendelige som lærebøger på såvel indledende som på mere avancerede niveauer.

M.s historiesyn er markant i to henseender. For det første er det ham magtpåliggende at indpasse den behandlede periode under et helhedssyn, for det andet er hans vurdering af de historiske fænomener præget af en klar stillingtagen til, hvilke drivkræfter der anses for væsentlige i en politisk proces.

Det opstillede helhedssyn er såvel for indenrigs- som for udenrigspolitikken vedkommende af evolutionær karakter. I indenrigspolitikken nævnes demokratiseringen, tilnærmelsen til velfærdssamfundet, den sociale revolution, den industrielle revolution og den kommunikationsmæssige revolution som de kræfter, der bestandigt virkende og bestandigt forstærkende har præget den engelske politik i dette århundrede. I udenrigspolitikken søges baggrunden i en stadig stræben efter at bringe overensstemmelse mellem pådragne eller påtagne forpligtelser og evnen til at realisere disse forpligtelser. Denne opfattelse suppleres med den vurdering, at England i moderne tid har påtaget sig langt flere og større engagementer end under imperialismens storhedstid i forrige århundrede, at engagementerne opstod, fordi England var sejrherre efter første verdenskrig, og at et hovedelement i den engelske udenrigspolitik derfor har været at søge skabt et særligt forhold til USA, således at man kunne handle ikke alene, men i forståelse med en stat, hvis grundinteresser var de samme. I mellemkrigstiden lykkedes denne politik ikke, men især gennem Bevins indsats i årene efter 1945 nærmede man sig målet.

Det er karakteristisk for M.s historieopfattelse, at den – begrænsede – succes efter 1945 tilskrives Bevin. Udenrigspolitikken historie opfattes som produkter af udenrigsministrenes arbejde, ligesom indenrigspolitikken i særlig grad henføres til premierministrenes indsats. I vurderingerne af indenrigspolitikken samler fremstillingen sig om premierministrenes intentioner og evner. Den ansvarlige minister tillægges ret og magt til at udforme politikken såvel i hovedlinier som i detaljer, og dommen over den førte politik bliver derfor i første række en dom over ministeren. Udenrigspolitikken vurderes efter samme målestok. Det er ikke nogen tilfældighed, at det i det konkluderende kapitel i *British Foreign Policy since Versailles* hedder: »Looking back over the period of forty years or more covered by this volume it is easy to overemphasize the embarrassments and hesitations of British Foreign Secretaries . . . «.

I det ydre præger M.s historieopfattelse fremstillingernes periodisering; kapitelinddelingen følger stort set de skiftende regeringer, og vurderingerne af den førte politik splittes op i jævnførelser mellem de enkelte regeringers resultater og de

mål, som M. finder, at man burde have stræbt efter at nå. I det indre – i de enkelte kapitlers komposition – virker historieopfattelsen som det redskab, der kan sortere væsentligt fra uvæsentligt.

Begge fremstillinger er produkter fra en historiker, som gennem mange år har bearbejdet statsarkivernes næsten uoverkommelige dynger af 'sager'. Materialet sætter personen i centrum, fordi den enkelte sags afgørelse fremtræder som en eller flere personers argumenterede opfattelse af, hvilke løsninger man skal vælge for at nå givne mål. Argumenterne findes hyppigt i de ledsagende *minutes*, og M. mestrer den kunst at kunne overskue og systematisere et arkivmateriale af denne art. Man kan fra mange synsvinkler bestride gyldigheden af de resultater, som M. har indvundet, netop fordi de står i nær sammenhæng med det ovenfor skitserede historiesyn. Med lige stor ret kunne man imidlertid spørge, om det overhovedet er muligt at skrive en tilfredsstillende historisk fremstilling, som ikke også bygger på det, der for M. har været hovedmaterialet. De to bøger giver for så vidt – i de dele som ikke bygger på studier i statsarkiverne – svar på spørgsmålet. For dem begge gælder det, at tiden efter 1945 ikke er andet og mere end den trænedes iagttagers forsøg på at sætte en række begivenheder ind i en sammenhæng, der er konstrueret på grundlag af de ansvarlige ministres offentlige udsagn i eller uden for parlamentet. Undertiden har det været muligt at supplere med memoirelitteratur som f.eks. *The Eden Memoirs*, men det er evident, at de forskellige fortolkninger af begivenheder og disses indbyrdes sammenhæng savner den dimension, som alene arkivstudier kan give.

Den, der beskæftiger sig med den nyeste tids historie, kan derfor ved læsningen af M. på een gang blive nedtrykt og opstemt. Nedtrykt fordi det afløres, hvor vanskeligt det er at arbejde med perioder, hvis arkiver endnu er utilgængelige; opstemt fordi de to foreliggende bøger er beviser på, at den tilstrækkeligt kvalificerede historiker kan nå resultater også i moderne historie, som mere generaliserende videnskaber ikke kan fremvise.

KNUD LARSEN

PETER DIEHL-THIELE: Partei und Staat im Dritten Reich. Untersuchungen zum Verhältnis von NSDAP und allgemeiner innerer Staatsverwaltung 1933–1945. Münchener Studien zur Politik. Bd. 9. München, Verlag C. H. Beck, 1969. xvi + 269 s. 38 DM.

Problemerne omkring NSDAP's udvikling i det III. Rige, efter at det for den nationalsocialistiske bevægelse samlende mål var opnået med magtovertagelsen den 30. januar 1933 – og det vil sige bevægelsens faktiske opløsning i flere indbyrdes rivaliserende organisationer og fraktioner (partiorganisationen, den indre forvaltning, SA, SS o.a.), der alle stod i afhængigheds- og loyalitetsforhold til Hitler – er endnu ikke undersøgt tilbundsående. Ganske vist har historikere som Hannah Arendt, Gerhard Schulz og Hans Bucheim givet væsentlige bidrag til det generelle billede af det III. Rigets indre historie og det nationalsocialistiske regimes opbygning og praksis, ligesom detailundersøgelser har klarlagt f.eks. SS's rolle (Broszat, Krausnick, Höhne), men der er stadig ret store huller mht. partiorganisationens historie.

Den foreliggende undersøgelse af Peter Diehl-Thiele af forholdet mellem parti og stat eksemplificeret ved forholdet mellem partirepræsentanterne (herved forstås NSDAP's »Politische Organisation«, dvs. dets funktionærstab og dermed partiet i egentligste forstand såsom lokale gruppeførere, kredsledere, gauledere og førerens stedfortræder) og de tilsvarende repræsentanter for den indre forvaltning (borgmestre, landrådmænd, regeringspræsidenter, delstatsregeringer og rigsministre) prøver at udfylde et sådant hul ved ikke alene at undersøge forholdet parti-stat på rigsplan, men ved derudover – ud fra den antagelse at forfatningsvirkeligheden i høj grad også præges på de lavere planer – at gå i dybden, således at forf. centrerer sin undersøgelse omkring de komplekse og i høj grad pluralistiske magtforhold i Länder, Gaue og kredse. Selv om kildeforholdene hertil er alt andet end gunstige, da Førerens stedfortræder Martin Bormann i 1945 lod de fleste gau- og kredslederes arkiver tilintetgøre, ligesom det senere partikancellis papirer også delvis er tilintetgjort, synes det til rådighed stående kildemateriale dog at berettige forfatterens forsøg på at rekonstruere forfatningsvirkeligheden på de lavere planer.

Diehl-Thieles undersøgelse er delt op i to hovedafsnit: først en principiel indførelse i Hitlers indre regeringssystem og den af ham derved praktiserede teknik; og dernæst en række detailundersøgelser, hvor dette regeringssystemes praksis undersøges på de forskellige lavereliggende planer som Länder, Gaue, kredse og kommuner, hvorefter der sluttes af med en gennemgang af partiministeriet.

I indførelsen giver forf. en karakteristik af Hitlers regeringssystem, hvor han bygger på de resultater, navnlig Arendt og Schulz har fremlagt. Dette regeringssystem, karakteriseret ved en alt andet end gnidningsløs og harmonisk dualisme mellem partiet NSDAP's organisation og de indre forvaltningsorganer, der efter den 30. januar 1933 efterhånden også i udstrakt grad blev varetaget af national-socialisterne, var et udtryk for Hitlers »divide-et-impera«-politik, en politik og taktik som gennem konkurrerende eller overlappende kompetence og af Hitler bevidst uklart opstillede afgrænsninger mellem det indre statsforvaltningsapparat og NSDAP's organisationsapparat – dertil kommer, at også SA og SS hørte med til dette pluralistiske billede som selvstændige og rivaliserende organer – skulle hindre dannelsen af stærke magtgrupper og dermed sikre Hitlers førerstilling mod mulige paladsrevolutioner. Derfor undlod Hitler at lade partiet og dets underorganisationer integrere i staten gennem sammensmeltning mellem parti og stat, således som såvel partiorganisation og SA ønskede det. I stedet for kom parti og stat til at stå ved siden af hinanden med lige stor kompetence og selvstændighed, dog således at NSDAP, SA og SS af Hitler blev brugt til at underminere de bestående statsorganer, hvorved der i løbet af det III. Rige gradvis skete en magtforskydning til fordel for partiet (symptomatisk herfor er rigsindenrigsminister Wilhelm Fricks svindende indflydelse). Hitlers »divide-et-impera«-politik fik den af ham tilsigtede virkning, men det skete bl.a. på bekostning af en effektivt og tilfredsstillende fungerende indre forvaltning, ligesom det bevirkede en gradvis nedbrydning af retsstatslige normer, hvilket klart påvises af forfatteren.

Undersøgelens tyngdepunkt ligger så afgjort i de i anden del foretagne detailstudier, hvor forfatterens synsvinkel rettes nedad mod det, der i egentligste forstand er det III. Riges forfatningsvirkelighed, nemlig dualismen mellem partiets organer og forvaltningsorganerne i de enkelte Länder, provinser og kommuner.

Forf. prøver i disse detailstudier at bringe klarhed over det overfladisk set diffuse billede, der aftegner sig på de forskellige forvaltningsplaner: rigsstattholder-delstatsregering, gauleder-regeringspræsident, kredsleder-landråd, lokale gruppeførere-borgmestre. Diehl-Thiele påviser, at det han kalder den »systemlose Zuordnung« (s. 2) af parti og stat, overalt førte til permanente kompetencekonflikter og spændinger mellem parti- og forvaltningsrepræsentanter. Speciel interesse vier Diehl-Thiele forholdene i Bayern og Preussen, hvor der mht. kompetence og magtbeføjelser nærmest råder anarki på trods af bl.a. Görings bestræbelser på at få kontrol med partiet i Preussen for derigennem at styrke sin egen magtposition som preussisk ministerpræsident, I forbindelse med disse detailundersøgelser giver forf. også en nøjere analyse af de forskellige love, der skulle ordne rigets indre opbygning (rigsstattholderlovene af 7.4.1933 og 30.1.1935, den tyske kommunalordning af 30.1.1935), og af lovenes praktiske gennemførelse, og forf. tolker lovene og navnlig deres håndhævelse som udtryk for den af Hitler tilstræbte dualisme mellem parti og stat. Afsluttende undersøger forf. den udvikling, der fører fra posten som Hitlers stedfortræder i partiet til det under Bormann oprettede partikancelli.

Som helhed betragtet bringer den foreliggende undersøgelse, hvilket erkendes af forf., ingen principielt nye resultater mht. Hitlers regeringssystem, som forf. karakteriserer som en permanent improvisation inden for rammen af en principiel »divide-et-impera«-politik. Undersøgelsens videnskabelige værdi ligger i Diehl-Thieles detaljerede påvisning af, hvorledes dette system praktiseredes på de forskellige forvaltningsplaner, og hvilke følger det fik for den indre forvaltning. Dermed har Diehl-Thiele også nuanceret billedet af det III. Riges indre styre og af partiets rolle herved.

KARL CHRISTIAN LAMMERS

ANNA M. CIENCIALA: Poland and the Western Powers 1938-1939: A Study in the Interdependence of Eastern and Western Europe. London, Routledge and Kegan Paul, 1968. x+310 s. Ill. 56 sh.

A. M. Cienciala er polsk af fødsel, men fik efter 1939 sin uddannelse i England og USA, hvor hun nu virker. Hendes bog var oprindeligt en doktorafhandling fra 1962, skrevet under ledelse af P. Wandycz, der er kendt for sine vægtige bøger og artikler om Østeuropa, især om polske forhold.

Bogen er meget veldisponeret med en kort, koncis beskrivelse af det polske spørgsmål i international sammenhæng 1918-38, derpå en bred skildring af tiden 1938-39 og så en konklusion, der tydeligt fremdrager bogens hovedsigte. Til sidst følger en meget omfattende og yderst værdifuld kommenterende bibliografisk oversigt over det anvendte trykte og utrykte kildemateriale. Forf. har den store fordel at beherske mange sprog, og hendes materiale omfatter kilder ikke alene på engelsk, tysk, fransk og italiensk, men også på polsk, tjekkoslovakisk, russisk og ungarsk. Desværre har hun ikke kunnet nå at drage nytte af åbningen af de engelske arkiver, så hendes utrykte materiale er dels de tyske akter, dels aktstykker indsamlede under omfattende studier i polske arkiver, både i Polen, England, Canada og USA.

Forf. ser det som sit mål at skildre Polens situation på en anden måde end de opfattelser, der ofte fremsættes. Ifølge forf. fremstiller sovjetisk historiografi Beck som en protysk statsmand, der kun undlod en alliance med Hitler og et fælles angreb på Sovjetunionen takket være det polske folks heroiske holdning. Den polske historiografi har siden 1956 modificeret dette til en kritik af Becks anti-russiske kompleks og af hans politik, der parallelt fulgte Tysklands. Man har endelig fremhævet appeasements virkning på det polske diplomati i denne periode. Også i Vesten mener forf., at man længe accepterede billedet af Beck som en protysk politiker. Hun mener, at de efterfølgende tragiske begivenheder i Polen var skyld i, at man ikke hidtil har set mere nøgternt på den polske udenrigspolitik 1938–39.

Ved sin undersøgelse kommer forf. til det resultat, at den polske udenrigspolitik ikke var en ulykkelig eller i det mindste uforståelig politik, ledet af en mystisk person ved navn Beck, men en politik med forståelige mål, hvis fiasko mere skyldtes tidens betingelser end lederens fejl. I virkeligheden bliver bogen ud fra denne grundindstilling et forsvar for Becks politik. De meget få kritiske bemærkninger bemærkes næppe i den samlede fremstilling. Forf. har koncentreret denne dels om den polske side, dels om den politiske afhængighed mellem Vest- og Østeuropa, der blev udkrystalliseret i det tyske problem. Bevidst har hun derfor ikke meget om forholdet til Sovjetunionen og – hvad man i betragtning af forf.s kvalifikationer kan beklage – heller ikke meget om indre polske forhold og deres indvirkning på den polske udenrigspolitik.

Hovedtesen er, at Polen – uanset Beck, styreform eller andre ledere – befandt sig i et vist udenrigspolitisk mønster, der var skabt af Polens geografiske placering og den internationale situation 1938–39. Den rolle, der bliver tildelt polsk udenrigspolitik, er altså ret passiv, eller rettere: dens opgave er at reagere på stormagternes politik på en måde, så Polens interesser tilgodeses. Så vidt vil de fleste sikkert kunne følge forf. Men problemet bliver så, om Becks politik var den eneste og rigtigste måde at varetage Polens interesser på? Forf. synes at mene ja.

Interessant nok fremhæver hun, at den polske opposition nok på mange måder kritiserede Beck, men egentlig ikke havde mulige alternativer at byde på. Dette fører igen forf. til at antage, at Becks politik var den eneste mulige. Da varetagelse af Polens interesser i 1938–39 ganske enkelt betød sikring af Polens eksistens som en uafhængig stat bliver problemet af central betydning.

Kernen i forf.s argumentation er dog Polens afhængighed af den franske og engelske politik angående Østeuropa. En snæver fransk-tjekkosllovakisk-polsk alliance var ingen mulighed på grund af den franske politik, der fra 1925 i voksende grad opgav Østeuropa. De politiske forpligtelser svarede i 30erne ikke mere til den militære, defensive planlægning – og heller ikke til den politiske vilje, der fandt bekvemme påskud for sin inaktivitet i den engelske politik. Forsvaret for Becks politik slutter således i London. Argumentet er, at hvis England havde indtaget en fast holdning over for Hitlers krav om Anschluss, Sudeterlandet, Karpato-Ukraine eller Danzig, så havde Frankrig nok sluttet op, og Becks politik havde så indstillet sig herpå. Men uden nogen som helst reel støtte fra Frankrig-England drog Beck sine egne konklusioner ud fra Polens egne interesser. Først efter 15/3 1939 ændredes den engelske holdning – og selvfølgelig også Becks politik. Resultatet blev den polsk-engelske aftale 6/4 1939.

Begyndelsen var gjort under Piłsudski med ikke-angrebsaftalen med Tyskland 1934; kulminationen blev den polske indmarch i Teschen oktober 1938. Det er forf. meget magtpåliggende at fremhæve, at Becks Polen ikke var en tysk vasalstat. Det førte en uafhængig politik. Mange gange påviser hun, at Beck foretog handlinger og udfærdigede instrukser, hvis indhold nok var paralleller til tyske aktioner og intentioner, men som ikke var sat i værk efter direkte tysk påvirkning. Tværtom var den tyske regering og dens ambassadører ofte usikre – både marts og september 1938 – mht. Polens holdning. Tyskland opfattede altså heller ikke Polen som en tro forbundsfælle, som samtiden ellers ofte gjorde det. Også i forholdet til Ungarn september-oktober 1938 førte Polen en selvstændig udenrigspolitik.

Denne opfattelse af Polens stilling mellem Tyskland og Rusland og dets uafhængige rolle i en ligevægtpolitik anser forf. for det centrale i Piłsudskis idéverden, der så blev overtaget af Beck. Polsk uafhængighed blev defineret således, at territoriale indrømmelser ikke var mulige. Mærkeligt nok finder forf. ikke grund til at vurdere netop denne basis for den polske udenrigspolitik. En forudsætning for denne idé succes måtte vel være, at Polen var stærkt nok til at føre en uafhængig politik – deraf vel Piłsudskis interesse for en stærk hær. Paradoksalt nok er forf.s hovedtese jo ellers netop Polens afhængighed af de øvrige stormagters politik.

Som følge af Tysklands og Sovjetunionens svaghed i 1920erne var Polen da relativt stærkt, men i 30erne var stillingen anderledes. Et alternativ ville for et svækket Polen være et tættere forhold til Tyskland eller Sovjetunionen. I forholdet til Sovjetunionen stod både grænsespørgsmål og sociale forskelle imellem, bl.a. derfor kom det til et forsøg på en ordning med Tyskland i 1934.

Forf. påviser, hvordan Beck ved dette samarbejde ikke opnåede mange af sine udenrigspolitiske mål: han fik ingen direkte polsk-tysk ordning om Danzig (dvs. uden om Folkeforbundet) og ingen udvidelse af 1934-aftalen. Tyskland modarbejdede hans ønske om en fælles polsk-ungarsk grænse og om et autonomt Slovakiet under polsk beskyttelse. Polen blev ikke inviteret til München-konferencen, så Beck måtte militært sikre sig Teschen. Polen blev heller ikke medvoldgiftsdommer om de områder, som Ungarn skulle tilkendes fra Tjekkosllovakiet i november 1938. Tyskland var ikke villig til at betale nogen særlig høj pris for polsk neutralitet i de forskellige kriser. I virkeligheden holdt Tyskland kun Polen hen, indtil turen var kommet til det. Becks »3. Europa«-politik fandt ingen genklang hos naboerne, herunder Skandinavien. Af sine mange mål opnåede Beck alene at true Litauen til en genoptagelse af de diplomatiske forbindelser, dvs. til en anerkendelse af den polske annekstion af Wilno i 1920.

Forf. fremhæver, at Beck altid mente, at hvis en generel krig udbrød, måtte Polen aldrig gå med Tyskland. Og hun understreger som en anden konstant faktor, at hverken Piłsudski eller Beck nogen sinde overvejede en alliance med Tyskland mod Sovjetunionen – trods utallige tyske opfordringer hertil, omend ofte af vag art. Der var for Beck en klar grænse for samarbejde og indrømmelser til Tyskland: Danzig kunne ikke indlemmes i Tyskland. Hvis Tyskland insisterede, betød det krig. Beck var dog ikke ubøjelig, men villig til f.eks. at forhandle om et polsk-tysk kondominium. Hans kabinetschef, Łubieński, var stemt for endnu større indrømmelser, men blev end ikke modtaget af Göring.

Ved at være en forstående redegørelse for Becks politik bliver bogen samtidig et udtryk for polsk skuffelse over den franske og den engelske politik. Især har forf. et godt øje til Bonnets tvetydige og i hendes øjne tydeligvis uoprigtige politik over for Polen. Den franske regering ville ofte aftvinge Polen løfter om støtte, f.eks. til Rumænien, men ville ikke selv yde noget. Forf. påviser også ud fra sit polske materiale, hvordan Bonnet i sine erindringer »glemmer« visse polske initiativer. Hun fremdrager iøvrigt Halifax' interesse for Polen i 1939 som en positiv faktor i den ændrede engelske holdning, der sås i den engelsk-polske aftale 6/4 1939.

Det nye i bogen ligger ikke i redegørelsen for den engelske, franske og tyske politik, men i fremdragelsen af de polske overvejelser som reaktioner på stormagternes adfærd. De polske kilder viser, at lederne i Polen var helt klare over, at Tyskland meget hurtigt kunne vende sig mod Polen. En mere kritisk holdning over for Becks politik kunne vel netop på denne baggrund føre til andre overvejelser, end forf. kommer til. En henvisning til tidens betingelser eller andre staters politik er næppe en tilstrækkelig forklaring. Problemet er, om der ikke var alternativer til Becks politik. En mere beskedne vurdering af Polens stilling kunne måske have ført til en anden – eventuelt passiv – holdning i den tjekkoslovakiske krise. Det svage punkt i Becks konception kommer indirekte frem, når forf. siger, at indmarchen i Teschen også var en protest mod et stormagtsdirektorium – uden om Polen, og hvor dets interesser var berørt.

H. Roos (*Polen und Europa. Studien zur polnischen Aussenpolitik, 1931–1939*. Tübingen, 1957) og St. Stanisławska, hvis bog forf. ikke har kunnet nå at benytte (*Polska a Monachium* (Polen og München). Warszawa, 1967), forholder sig begge kritisk til Becks politik.

I bibliografien s. 269 omtaler forf. artikler af den polske Paris-ambassadør Łukasiewicz (der selvfølgelig handler om 1939 og ikke som anført om 1919) i en svært tilgængelig polsk avis – hans bidrag findes iøvrigt også i numrene 46, 50, 54 og 82. Łukasiewicz-materiale foreligger nu tillige på engelsk i hans erindringer, *Papers and Memoirs of J. Łukasiewicz: Diplomat in Paris 1936–39*, 1970 (ed. W. Jędrzejewicz).

KAY LUNDGREEN-NIELSEN

EBERHARD JÄCKEL: *Frankreich in Hitlers Europa. Die deutsche Frankreichspolitik im Zweiten Weltkrieg. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*. Band 14. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1966. 396 s. 28 DM.

HERMANN BÖHME: *Der deutsch-französische Waffenstillstand im Zweiten Weltkrieg. Erster Teil. Entstehung und Grundlagen des Waffenstillstandes von 1940. Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte*. Band 12. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1966. 464 s. 1 kort. 43 DM.

Med Eberhard Jäckels *Frankreich in Hitlers Europa* har Robert Arons *Histoire de Vichy* (Paris 1954) og Adrienne Hytiers *Two Years of French Foreign Policy 1940–42* (Paris 1958) fået deres tyske pendant, samtidig med at et væsentligt område indenfor forskningen af den nazistiske okkupationspolitik under anden verdenskrig nu er blevet inddæmmet. Der er tale om et gennemsolidt arbejde, baseret på et

omfangsrigt kildemateriale fra de tyske stats- og partiarkiver, og skrevet med den nøgternhed og balance som karakteriserer den nye tyske historikergenerations *Bewältigung der Vergangenheit*. Jäckels Frankrigsmonografi hævder sig således smukt blandt de øvrige tyske besættelsesstudier af Broszat (Polen), Kwiet (Nederlandene) og Looock (Norge).

Rammerne for Frankrigs stilling i Hitlers Europa var indtil november 1942 trukket af våbenstilstanden i Compiègne i juni 1940, der gav regeringen i Vichy den fulde suverænitet over de sydøstlige departementer og overlod den kontrollen med alle de oversøiske områder inklusive det for Middelhavsstrategien så betydningfulde Nordafrika; også den store og moderne flåde forblev i de besejredes besiddelse, omend i desarmeret stand. Den relativt milde våbenstilstand afspejlede Hitlers ønsker om at lette vejen til en forståelse med England og var samtidig en »gylden bro« til Vichy for at forhindre at regeringen drog i eksil med marinen og greb til udmattelseskriegen fra kolonierne. Compiègnedokumentet kunne have skabt en platform for et snævrere fransk-tysk samarbejde rettet imod England, således som f.eks. v. Ribbentrops mand i Paris, gesandten Abetz, og i hvert fald i begyndelsen også Laval og Darlan ønskede det. Imidlertid demonstrerer Jäckel entydigt at Hitler aldrig – selv ikke da frieriet til franskmændene var hedest som i Montoiredagene i oktober 1940 – ønskede at løfte Frankrig ud af den besejredes rolle. Hans mistro og ressentiment imod arvefjenden var usvækket krigen igennem, og så sent som i februar 1945, da den allierede invasion forlængst havde gjort den tyske besættelse af Frankrig til historie, erklærede han som sin største fejl at han overhovedet havde søgt et samarbejde med franskmændene.

Våbenstilstanden var blevet sluttet i rusen over oprejsningen fra 1918 og i troen på at man snart havde englænderne udenfor døren med hatten i hånden. Udviklingen skulle hurtigt vise at dette var en katastrofal fejltagelse og afsløre det kortsyn med hvilket Hitler og OKW havde frasagt sig mulighederne for at få støttepunkter i Middelhavet, dengang da lejligheden bød sig. Nu blev Nordafrika et af franskmændenes stærkeste kort under de følgende års *collaboration*, det forhandlingspolitiske spil, som Vichy gennem sin opportunistiske og attentisme skulle forstå at drive som ingen anden regering i Hitlers Europa. Jäckels arbejde er bogen om samarbejdspolitikken set fra tysk hold, med dens mylder af rivaliserende og hinanden modarbejdende okkupationsorganer og med dens brede register af *Zuckerbrot und Peitsche*, af terror og pression. Det er hovedopfattelsen at Hitler i afgørende grad satte sit personlige præg på den tyske frankrigspolitik, og fremstillingen efterlader da også et stærkt indtryk af den ringe margin der blev givet for andre initiativer og for en anden og mere smidig politik. Det gælder militærets bestræbelser, og det gælder ikke mindst »idealisten« Abetz' forsoningspolitik i Paris, der på denne baggrund får et særligt uvirkelighedens skær. Danske historikere kan hente mange impulser i disse kapitler, for nok var Christiansborg ikke Vichy og Scavenius ingen Laval, men den »halve frihed« – udtrykket er Pétais – som begge lande nød godt af i de første krigsår, gør en sammenligning af okkuperingsforholdene meningsfuld. Især viser tyskernes manipulationer med den franske regering, hvilken fundamental fejlurdering det var af en mand som Scavenius at tro på at en good-will-politik kunne give resultater i Berlin. Det var ikke givet nogen at sanke sig gode gerninger i Førerhovedkvarteret, hvor parolen var den entydige og enkle at det gjaldt om at presse citronen til sidste dråbe!

Hovedvægten i *Frankreich in Hitlers Europa* ligger i årene indtil totalbesættelsen i november 1942, hvorefter en egentlig konstruktiv forhandlingspolitik ophørte. Bogen havde utvivlsomt vundet i klarhed og perspektiv, om Jäckel havde sluttet her. Nu får vi på de sidste 100 sider en række løst sammenhængende afsnit omhandlede dag-til-dag-politikken under invasionstruslen fra vest, men uden dybde og større politisk relevans. Et sidste kapitel behandler den franske spøgelsesregerings ophold i eksilet på Schloss Sigmaringen i Schwaben og fascisternes sluttelige magtovertagelse under Doriot og Brinon.

Våbenstilstanden i juni 1940 blev sluttet mellem den franske og den tyske overkommando, hvorved det blev militæret der kom til at varetage dens udførelse og fortolkning i praksis. Til dette formål nedsattes våbenstilstandskommissionen i Wiesbaden, der i den første tid fik en fremtrædende plads i det tyske okkupationsstyre. Hermann Böhme, forfatteren til *Der deutsch-französische Waffenstillstand im Zweiten Weltkrieg*, deltog som oberstløjtnant i våbenhvileforhandlingerne og var indtil 1943 stabschef i kommissionen, hvilket naturligvis giver ham ganske særlige forudsætninger for at skrive dens historie. Desværre holder han sig ikke hertil, men har valgt at give en omfattende beskrivelse af hele den tyske Frankrigspolitik indtil vendepunktet i begyndelsen af juli 1940 med Churchills angreb på den franske flåde i Mers-el-Kebir. Det er blevet til en bred og detaljeret fremstilling, hvor forfatteren også vover sig ind på indrefranske forhold og i det hele uden større originalitet træder manganen sti, der allerede er trampet godt til af tidligere forskere. (Man noterer sig i denne forbindelse at Jäckels og Böhmes arbejder ikke er synkroniseret, til trods for at de kommer på samme forlag og i samme år; ja, de nævner endog ikke hinandens bøger i hverken forord eller litteraturliste). Værdifuld er i Böhmes bog redegørelsen for våbenstilstandsforhandlingerne og den afsluttende, kompetente analyse af selve traktaten. For et ikke-franskkyndigt publikum turde også gennemgangen af den interne franske debat for eller imod våbenhvilen være af interesse. Selv bedømmer han våbenstilstanden positivt, men understreger dens skæbnsvangre virkninger for neutraliseringen af fransk Nordafrika. Spørgsmålet om det i sommeren 1940 havde været muligt for tyskerne at føre krigen over Gibraltarstrædet og slå franskmændene i Marokko, besvarer Böhme med et ja; men han understreger samtidig at den strategiske konception manglede herfor. Bogens bedste afsnit er den grundige gennemgang af det tyske forvaltningsapparat i Frankrig, suppleret med beskrivelsen af den franske og den italienske del af våbenstilstandskommissionen. Her kommer Böhmes kvalifikationer som medlevende person til deres fulde ret.

HANS KIRCHHOFF

GERRIT VAN ROON: Neuordnung im Widerstand. Der Kreisauer Kreis innerhalb der deutschen Widerstandsbewegung. München, R. Oldenbourg Verlag, 1967. xii+652 s. Ill. DM 52,-.

Bogen om den såkaldte Kreisauer-kreds, en af de væsentligste grupperinger i den tyske modstandsbevægelse mod nazismen under Den anden Verdenskrig, er en hollandsk historikers disputats. Den er et solidt og grundigt værk, bag hvilket der ligger et enormt arbejde.

Kreisauer-kredsen grupperede sig omkring Helmuth James von Moltke og – i Roon's fremstilling tydeligt sekundær – Peter Yorck von Wartenburg. Begge var de fra grænselandet Schlesien, begge var de af gammel preussisk adel med fornemme aner, og begge havde en klar bevidsthed om, at »noblesse oblige«: Som adelige følte de sig forpligtede til at være »Führungselite«. Omkring dem samlede der sig en række meningsfæller i fastere eller løsere tilknytning. Deres antinazisme var en selvfølge. Derudover havde de for manges vedkommende været placeret i det statslige administrationsapparat, de var hovedsagelig i 30–40 års alderen, og de var så godt som alle praktiserende kristne, nogle af katolsk, andre af protestantisk observans. Nogle stykker var gejstlige. Til kredsen blev også knyttet nogle fremtrædende socialdemokrater.

Roon skildrer disse Kreisauere i 19 korte levnedsløb. Dette er nok bogens svageste afsnit. Man kan diskutere, om det er de rigtige 19, der er kommet med. Det var jo ikke en kreds med medlemskort og mødeprotokol, og et af de overlevende medlemmer, den senere forbundspræsident Eugen Gerstenmaier, har i en kommentering af bogen (Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte, 1967, s. 221–246) ytret sig kritisk og, som det synes, relevant herom. Derudover omtales alt for mange emnet uvedkommende ting i biografierne, og de har – måske uundgåeligt – fået et hagiografisk præg, som næppe til fulde kan have bund i virkeligheden. Biografien om Th. Steltzer, der efter krigen blev ministerpræsident i Slesvig-Holsten (s. 140), berører således overhovedet ikke hans spændte forhold til den danske bevægelse i Sydslesvig, hvad der nok må kaldes en mangel, når Roon i øvrigt omtaler de overlevendes efterkrigsvirke.

Før det biografiske afsnit giver Roon en redegørelse for kredsens »åndelige kilder«, hvor han opregner sådanne åndelige strømninger, som havde betydning for flere af dens medlemmer. Blandt disse nævner han den tyske »Jugendbewegung«, som vi herhjemme fik i vandrebevægelsens udvandede udgave, det fra Schlesien udgåede folkeoplysningsarbejde med sine frivillige arbejdslejre, den religiøse socialisme og den ungsocialistiske bevægelse. Disse unge akademikere, der blev grebet af sådanne strømninger, var de gode viljers mænd, og det slår en dansk læser, at det milieu, de færdedes i, og de forestillinger, de gjorde sig, mutatis mutandis herhjemme ville have gjort dem til rekrutteringsmateriale for Dansk Samling.

Kreisauer-kredsen etableredes i løbet af 1940–41, og dens lange række af små møder og sammenkomster mellem flere eller færre af de implicerede kulminerede med tre store møder på godset Kreisau i pinsen 1942, oktober 1942 og pinsen 1943. Målet var »den Nationalsozialismus innerlich zu überwinden, die geistige Grundlage zu schaffen, auf der das Zusammenleben des deutschen Volkes sich neu entwickeln und eine zukünftige Regierung aufbauen könne. Schliesslich gelte es, sich zum Einspringen bereit zu machen, wenn bei dem Zusammenbruch des Regimes ein Vakuum entstünde« (s. 220). På baggrund af en skildring af Kreisauerne forbindelse med andre tyske modstandsgrupper, først og fremmest kredsen omkring Goerdeler og den militære opposition, gør Roon rede for deres opfattelse med hensyn til kulturpolitik, statsform og statsopbygning, økonomisk politik, landbrugspolitik og udenrigspolitik, idet han slår fast, at de grundlæggende principper bag deres konkrete forestillinger og forslag var »Wiederherstellung der Menschenwürde, Wiederherstellung des Rechts, För-

derung einer verantwortlichen Freiheit, Entwicklung eines natürlichen Gemeinschaftsgefühls«. Forudsætningen herfor var »eine entschiedene Zuwendung zum Christentum« (s. 346). Det virker overbevisende, at Roon så kraftigt understreger Kreisauerens bundethed i den kristne frihed som udgangspunkt for al deres tænke og handlen. Men det er i øvrigt et spørgsmål, om ikke en kronologisk fremgangsmåde i denne del af fremstillingen havde været at foretrække frem for den saglige. Derved kunne Roon have givet læseren et bedre indtryk af de ændringer i kredsens politiske synspunkter, som fandt sted, og som måtte finde sted under indtryk af det fortsatte krigsforløb og ikke mindst af uafvendeligheden af den kendsgerning, at det vestallierede krav om betingelsesløs kapitulation var en *conditio sine qua non*.

Kredsen overlevede ikke krigen. Moltke selv arresteredes i januar 1944, næsten alle de øvrige i kølvandet på den 20. juli 1944. De fleste henrettedes. Deres arv til eftertiden blev ifølge Roon trefold. For det første bestræbte de sig på at slå bro over interne tyske skel mellem katolikker og protestanter, mellem det nationalt tænkende kirkefolk og de »vaterlandslosen Gesellen« og mellem arbejdere og arbejdsgivere; for det andet ville de som reaktion på nazismen lade den tyske suverænitet gå op i et på føderalt småstatsgrundlag opbygget Europa og i stedet for den nazistiske autarkipolitik lægge hovedvægten på et internationalt og supranationalt økonomisk samarbejde; for det tredje ville de skabe et grundlag for en ny socialpolitisk struktur, hvis midtpunkt skulle være det enkelte menneske set som Guds skabning (s. 471 f.).

Værdien af Roon's bog ligger ikke mindst i det »Dokumentenanhæng«, der afslutter den. Heri er optrykt en række af kredsens memoranda og principerklæringer og væsentlige dele af Moltkes korrespondance. En del af dette har tidligere været offentliggjort. Men det er Roon's fortjeneste, at han har fremdraget nyt samtidigt materiale, først og fremmest Moltkes korrespondance, og at han har søgt at udfylde de mange lakuner, der uundgåeligt er, når der forskes i illegalt arbejde, ved hjælp af interviews og beretninger. Listen over dem, han har været i forbindelse med, rummer 223 navne!

Af speciel dansk interesse er det, at Roon nævner, at Moltke på vej til Oslo den 1. oktober 1943 gjorde holdt i København for at advare om jødeaktionen (s. 338). Episoden er kendt fra Leni Yahils bog, men hos Roon får vi også navne på Moltkes danske kontakter.

AAGE TROMMER

ERNST-OTTO CZEMPIEL: Das amerikanische Sicherheitssystem 1945–1949. Studie zur Aussenpolitik der bürgerlichen Gesellschaft. Beiträge zur auswärtigen und internationalen Politik, herausgegeben von Richard Löwenthal und Gilbert Ziebura. Band 1. Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1966. xix + 442 s. DM 64.–.

Der er næppe tvivl om, at tiden fra 1945 til 1949 hører til de mest kontroversielle og komplicerede perioder i amerikansk udenrigspolitik. Det voksende modsætningsforhold mellem USA og Sovjetunionen har præget fortolkningen af amerikansk udenrigspolitik i disse kritiske år stærkt, uagtet at karakteren og omfanget

af dette modsætningsforhold i 1945 langt fra var klar. Det er derfor i sig selv velkomment, at Ernst-Otto Czempiel, der er en førende tysk forsker i international politik, har fremlagt en omfattende undersøgelse af dette emne.

Forfatteren understreger i sin indledning med forbilledlig klarhed, hvad han vil beskæftige sig med. For det første vil han ikke behandle hele USAs udenrigspolitik 1945–1949, men alene det »udsnit« af den, som han kalder øst-vest-konflikten. Denne begrænsning er vel i sig selv rimelig, blot kunne man nok have ønsket en nærmere overvejelse af, hvilken prioritet dette spørgsmål havde i den samlede amerikanske udenrigspolitik i perioden. Øst-vest-konflikten er jo et problem, der i stadig stigende grad trænger sig på i den amerikanske udenrigspolitik i årene efter 1945 og dermed tvinger andre udenrigspolitiske problemer i baggrunden. For det andet begrænser Czempiel sin undersøgelse til at omfatte Kongressens rolle i udenrigspolitikken. Han fremhæver, at de store beslutninger træffes dels i regeringen og dels i Kongressen, og da grundlaget for regeringens beslutninger ikke er kendt, har han valgt at koncentrere sig om Kongressen. Yderligere motiveres valget med, at »Ohne Zustimmung des Congress kann die amerikanische Aussenpolitik praktisch nicht stattfinden« (s. 15). Denne kategoriske påstand – der præger hele den følgende fremstilling – kan ikke opretholdes. Samspillet mellem præsidenten (og hans regering) og Kongressen er langt mere kompliceret, end Czempiels påstand lader formode, og navnlig er præsidentens handlefrihed i forhold til Kongressen betydelig. Eksempelvis var Kongressens indflydelse i de første efterkrigsår på et så afgørende spørgsmål som USAs Tysklandspolitik minimal, og dette spørgsmål får derfor også hos Czempiel en alt for ringe placering. I øvrigt er også forestillingen om, at baggrunden for regeringens beslutninger ikke er kendt, lidt kategorisk. Regeringen må netop ustandselig motivere sin udenrigspolitik over for både Kongressen, offentligheden og andre stater. I dette materiale ligger der gode muligheder for en vurdering af regeringens mål.

På den anden side må det indrømmes, at det er meget nærliggende at søge USAs udenrigspolitik belyst netop gennem Kongressens virksomhed, fordi denne virksomhed afspejles i et ganske enormt trykt materiale. Og det kan uden forbehold siges, at Czempiels beherskelse af dette både omfattende og meget uhåndterlige materiale simpelthen er imponerende.

Fremstillingen er inddelt i fire hovedafsnit, der er kronologisk afgrænsede. Den meget detaljerede behandling fortaber sig imidlertid aldrig i et ligegyldigt begivenhedsreferat, hvad materialet ellers nok kunne friste til. Czempiel har nemlig en grundlæggende hypotese, som hele undersøgelsen skal tjene til at belyse. Som den stærkeste magt i 1945 havde USA kunnet stræbe mod et verdensherredømme, men »Wenn sie statt dessen (d. v. s. verdensherredømmet) nur die Sicherheit wählten, so muss das dem Bewegungsprinzip der bürgerlichen Republik zugeschrieben werden« (s. 61). Et samarbejde med andre stater, baseret på en stærk amerikansk indflydelse, opfattedes som det mest egnede middel til opfyldelse af dette mål. I den forbindelse spiller varetagelsen af økonomiske mål en stor rolle. Truman-doktrinen i marts 1947 er for Czempiel således et udtryk for, at det borgerlige samfund nok vil varetage sikkerhedsmålsætningen, men »zu dem geringsten, dem Wohlstand so wenig wie möglich beeinträchtigenden Preis« (s. 222). Og senere – i en vurdering af Marshall-planen – hedder det,

at »Ein Optimum an Sicherheit (i Europa) wurde mit einen Minimum an Aufwand und einen Maximum an Möglichkeiten ökonomischer Wohlstandssteigerung erzielt« (s. 347).

Czempiel har – med sin formidable beherskelse af Kongres-kildematerialet – heller ikke vanskeligt ved at dokumentere Kongressens kritiske holdning over for ønsker om forøgelse af militærbevillinger, og han drøfter også Kongressens tilbageholdenhed over for etableringen af et statsstyret informations- og propagandaapparat. Atter her henviser han til det borgerlige samfunds struktur. Borgeren i et sådant samfund »ist nicht daran interessiert, um der Ausbreitung der von ihm bevorzugten Herrschaftsordnung grosse Opfer auf sich zu nehmen« (s. 386).

Czempiels tese er med andre ord i al korthed, at der består en sammenhæng mellem det amerikanske samfundssystem og den amerikanske udenrigspolitik – eller mere generelt, at borgerlige, kapitalistisk organiserede stater har en udenrigspolitik med særlige kendetegn. Det ville være uretfærdigt uden videre at affærdige denne hypotese i en kort anmeldelse. Men det må nævnes, at Czempiel her helt ser bort fra den indvirkning, som ændringer i det internationale system kan have på en stats udenrigspolitik. Endvidere har hans stærke interesse for Kongressens rolle i udenrigspolitikken netop understreget den interne faktors indflydelse. En større vægt på regeringens rolle ville utvivlsomt have medført en vurdering, der i højere grad havde taget hensyn til den ydre situations indflydelse på USAs udenrigspolitik.

Czempiels studie fremstår dog som en meget selvstændig og højt værdifuld undersøgelse af USAs udenrigspolitik i de første efterkrigsår, baseret på klart formulerede præmisser og gennemført med stor konsekvens.

NIELS AMSTRUP

ALMINDELIG HISTORIE

AALBÆK-NIELSEN: Historie. Struktur og eksistens	179
KEMILÄINEN: Die historische Sendung der Deutschen.....	182
ADAMS: History of the United States..	183
KLINT: Militærhistorie.....	185
JONES and WOLF (Eds.): Agrarian Change and Economic Development	187
LE ROY LADURIE: Les paysans de Languedoc.....	189
BENEDIKT: Die Monarchie des Hauses Österreich	191
ZAINU'DDIN: History of Indonesia....	192

OLDTID OG MIDDELALDER

JANKUHN: Vor- und Frühgeschichte..	192
GLOB: Al-Bahrain	195
FRITZ: Die griechische Geschichtsschreibung.....	197
SCHNEIDER: Kulturgeschichte des Hellenismus.....	199
GELZER: Cicero	200
BENGTSON: Grundriss der römischen Geschichte.....	204
ALFÖLDI: Studien zur Geschichte der Weltkrise des 3. Jahrhunderts.....	205
ENGELHARDT: Thorsbjerg mosefund..	206
MYRES: Anglo-Saxon Pottery.....	209
LEAKE: The Geats of Beowulf.....	211
DUBY: Rural Economy and Country Life.....	213
TITOW: English Rural Society 1200-1350	213
SCHMITZ: Faktoren der Preisbildung für Getreide und Wein 800-1350 ..	213
HAASE: Die Entstehung der westfälischen Städte	216
WAKEFIELD and EVANS (Eds.): Heresies of the High Middle Ages	218
GJERLØW (Ed.): Ordo Nidrosiensis Ecclesiae	219
DENHOLM-YOUNG: The Country Gentry.....	219
BLEGEN: The Kensington Rune Stone	220
CARSTENS (Ed.): Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden.....	222
VAUGHAN: John the Fearless.....	224
SAMSONOWICZ: Danziger Bürgerkapital	225

NYERE TID

KOENIGSBERGER and MOSSE: Europe in the Sixteenth Century.....	227
THIRSK (Ed.): The Agrarian History of England and Wales 1500-1640..	228
MALECKI: Związek handlowe miast polskich z Gdańskiem.....	231
SEEBERG-ELVERFELDT: Revaler Regesten.....	233
GUNDERMANN: Herzogin Dorothea ..	234
HUBATSCH: Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreussens	236
LINGE: Gränshandeln i svensk politik	237
HILL: Reformation to Industrial Revolution	238

KERRIDGE: The Agricultural Revolution.....	240
KINGDON: Geneva and the Consolidation of the French Protestant Movement.....	243
CZAPLIŃSKI & DŁUGOSZ: Podróż młodego magnata do szkół	245
JEANNIN: L'Europe du Nord-Ouest et du Nord aux XVIIe et XVIIIe siècles	246
VALLERÖ: Svensk handels- och sjöfartstatistik 1637-1813.....	247
LANDBERG: Statsfinans och kungamakt	249
MEDIGER: Mecklenburg, Russland und England-Hannover 1706-1721....	250
JÄGERSKIÖLD: Handelsbalkens utländska källor.....	252
HÖGBERG: Utrikeshandel och sjöfart	254
FRITZ: Svenskt bankväsen 1772-1789	256
KEENE: The Japanese Discovery of Europe.....	256
NILSSON: European Architecture in India	257
BARTLETT (Ed.): Britain Pre-Eminent	257
BROOKE: The Prime Minister's Papers	258
RYAN (Ed.): The Saumarez Papers ..	259
RUNEBY: Den nya världen och den gamla.....	260
NYGREN: Svensk sparbanksutlåning ..	262
BÖHME (Ed.): Probleme der Reichgründungszeit 1848-1879	263
READ: Cobden and Bright.....	264
AUSUBEL: John Bright.....	264
COWLING: 1867. Disraeli, Gladstone and Revolution.....	266
SMITH: The Making of the Second Reform Bill.....	266

NYESTE TID

MØLLER: Københavns bystyre.....	267
CLOUGH and SALADINO: A History of Modern Italy	268
DROZ: Le socialisme démocratique...	269
BERG: Frihed og lighed	270
GEJL (Ed.): For venner som kan tie og tale	273
PIPPING: I guldmüntfotens hæg	276
NILSSON: Emigrationen från Stockholm	277
STAVROU: Russia under the Last Tsar	278
WARNER: Marshal Mannerheim	280
GEJL: Under værgerådet	282
MEDLICOTT: Contemporary England .	283
MEDLICOTT: British Foreign Policy Since Versailles 1919-63.....	283
DIEHL-THIELE: Partei und Staat im Dritten Reich	285
CIENCIALA: Poland and the Western Powers	287
JÄCKEL: Frankreich in Hitlers Europa	290
BÖHME: Der deutsch-französische Waffenstillstand im Zweiten Weltkrieg .	290
ROON: Neuordnung im Widerstand ..	292
CZEMPIEL: Das amerikanische Sicherheitssystem 1945-1949.....	294

INDHOLD

	Side
Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelser i det 17. århundrede. Af universitetslektor, dr. phil. FRIDLEV SKRUBBELTRANG	1
Zusammenfassung	52
Radowitz og det slesvig-holstenske spørgsmål i oktober 1850. Af fhv. overarkivar, dr. phil. HOLGER HJELHOLT	55
Zusammenfassung	83
Den danske hær i sommeren 1870. Af oberstløjtnant HELGE KLINT	85
Summary	116

Oversigt

Mellemitaliensk byhistorie i højmiddelalderen (ca. 1000–ca. 1350). Af seminarieadjunkt, cand. mag. BODIL RØRDAM THOMSEN	119
---	-----

Anmeldelser

OLAF OLSEN og OLE CRUMLIN-PEDERSEN: The Skuldelev Ships. – Samme: Fem vikingeskibe fra Roskilde Fjord. – Fulton. En rapport undervejs. Red.: OLE CRUMLIN-PEDERSEN (OLOF HASSLÖF)	135
AXEL STEENSBERG, J. L. ØSTERGAARD CHRISTENSEN og SVEND NIELSEN: Atlas over en del af middelalderlandsbyen Borups agre (SVEND GISSEL)	141
Danmarks gamle Købstadslovgivning I–V, udg. af ERIK KROMAN (TROELS DAHLERUP)	147
Handlingar till Nordens historia 1515–23 I, 1515–juni 1518, utg. genom LARS SJÖDIN (TROELS DAHLERUP)	151
TROELS-LUND: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede. 6. udg. ved ERIK KJERSGAARD (POVL ELLER)	154
HANS CHR. JOHANSEN: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1: Reformår 1784–88 (JENS HOLMGAARD)	162

Nyt fra historisk videnskab

XIII internationale historikerkongres og V internationale kongres for økonomisk historie 1970	172
Dansk historikermøde 1969	173
Fællesnordiske sommerkurser for historiestuderende 1968–70	174

(Fortsættes på omslagets side 3)